De ballen van de koopman

Dorothee Sturkenboom

DE BALLEN VAN DE KOOPMAN

Mannelijkheid en Nederlandse identiteit in de tijd van de Republiek

Sterck & De Vreese 2019

Het onderzoek voor dit boek werd mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (Veni-beurs nr. 275-51-001).

De uitgave van dit boek werd financieel ondersteund door de
Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting en de Wilhelmina Drucker Fundatie

Omslagontwerp Bart Luijten
Afbeelding omslag Niederländer in Teutschlandt,
uit *Newe Summarische Welt-Historia* (1612)
Boekverzorging Barbara Jonkers
Druk Ink69

ISBN 978 90 5615 506 3
NUR 680

www.sterckendevreese.nl

Voor Leo,
mercator doctus brabanticus

INHOUDSOPGAVE

Woord van dank

In de tijd van de Republiek hadden buitenlanders doorgaans geen hoge pet op van de Nederlandse letteren en geesteswetenschappen: *For how can it be expected that people who are so bent upon trade, should trouble themselves much with speculation and nice distinctions*, schreef bijvoorbeeld Thomas Salmon in 1733 in zijn *Modern History, or the Present State of All Nations* (deel 9, 118). Ondanks dit weinig vertrouwenwekkende oordeel hoop ik met *De ballen van de koopman* een boek geschreven te hebben dat vol staat met *nice distinctions* en tot nadenken stemmende *speculations*. Indien ik in dat streven geslaagd ben, dan komt dat door de betrokkenheid van een aantal personen dat ik daar eigenlijk niet genoeg voor kan bedanken. Wel kan ik hen de eer geven die hen toekomt door hun bijdrage hier meteen op de eerste pagina's te noemen.

Dit boek startte lang geleden als een zogeheten Veni-project van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Dat ik in de jaren 2003-2007 aan de VU als postdoc een wetenschappelijke thuisbasis vond, was vooral te danken aan Willem Frijhoff, de toenmalige hoogleraar Cultuurgeschiedenis, die dit project van meet af aan heeft gesteund en met onvoorstelbaar veel geduld (!) heeft begeleid. Dat hij ook als emeritus nog de tijd heeft willen nemen om de tekst kritisch mee te lezen en met wijze opmerkingen bij te sturen, stemt mij tot grote dankbaarheid.

Even onmisbaar was Stefan Dudink, docent Cultural Sexuality Studies van de Radboud Universiteit te Nijmegen. Zonder zijn expertise op het gebied van geschiedenis en mannelijkheid had ik het nooit aangedurfd de focus van dit boek op de mannelijkheid van de Nederlandse koopman te leggen. Veel van mijn inzichten op dit gebied heb ik aan zijn scherpe geest en altijd opbouwend commentaar te danken, veel van mijn professionele welbevinden aan de warme vriendschap die in de loop van twintig jaar tussen ons gegroeid is.

Na haar benoeming in 2010 voegde ook Frijhoffs opvolgster, Inger Leemans, zich bij de informele leeskring die zich rond mijn boek aan het vormen was. Ondanks haar volle agenda wist Inger in haar hoofd de ruimte te vinden om met mij mee te denken over wat ik nu eigenlijk met

dit boek wilde bereiken en hoe ik dat het beste kon bewerkstelligen. Haar enthousiaste betrokkenheid, gevoel voor humor en nimmer aflatende optimisme hielpen me op moeilijke momenten vertrouwen te houden in dit project.

En als laatste maar niet de minste noem ik hier Leo Nellissen. Als classicus afkomstig uit een Brabants geslacht van paardenkoopmannen belichaamt hij in veel opzichten de *mercator doctus* uit de Renaissance en bood op die manier onbewust, samen met zijn vader Tien, vele jaren geleden de eerste inspiratie voor dit boek. Brabant noch paardenhandelaren hebben een blijvende plaats gekregen in de iconische beeldvorming rond de Nederlandse koopman – het toneelspel *Andrea de Piere, Paerdekooper* (1628) van Willem Dircksz. Hooft ten spijt. Maar met zijn sterke persoonlijkheid zou Leo een interessante onderzoekscasus vormen voor het verwijt van buitenlandse critici dat Nederlandse (koop)mannen met hun meegaande karakter te weinig tegenspel bieden aan hun dominante eega's. Aan Leo, die zo soepel kracht aan zachtheid weet te paren, draag ik dit boek over de vele uiteenlopende manifestaties van mannelijkheid op.

Hoofdstuk 1

Nederlandse identiteit – een dynamische en omstreden erfenis

Afbeelding 1. Nederlanders gezien door Engelse ogen.

1

Where every man a trader is

Als in 1824 het Engelse aapje Pug op het punt staat zijn educatieve reis over het Europese continent te beëindigen en naar Engeland terug te keren, maakt hij nog een laatste stop in Nederland:

Among the Dutch Pug showed his phiz,
A surly, selfish crew
Where every man a trader is,
Each trader is a Jew.
On some capacious barrel's head
They count their cash with glee
And there the frugal board they spread,
If so inclined they be.

Het is geen positief beeld dat in het Engelse kinderboek *Pug's Tour through Europe* uit 1824 van de Nederlanders geschetst wordt: knorrig en zelfzuchtig zijn ze, hebzuchtig en geneigd tot het voorschotelen van karige maaltijden. Deze nationale eigenschappen worden direct gekoppeld aan een beroepsmatige activiteit die alle Nederlandse mannen met elkaar lijken te delen: het handeldrijven. Een antisemitische associatie volgt onmiddellijk.[1]

Na elkaar eeuwenlang de hegemonie over de zee te hebben betwist, komt het nauwelijks als een verrassing dat de Engelsen aan het begin van de 19e eeuw geen warme gevoelens voor hun oosterburen koesteren.[2] Wat daarentegen wel verbazingwekkend mag heten, is de reeks van negatieve associaties die het handeldrijven bij de Engelsen lijkt op te roepen. Immers, niet alleen de Nederlandse Republiek maar ook Groot-Brittannië en andere Europese landen hadden zich in de voorgaande eeuwen onder invloed van het handelskapitalisme tot commerciële naties ontwikkeld. Maar waar Nederlanders vereenzelvigd werden en zichzelf nog steeds regelmatig vereenzelvigen met hun handelsmentaliteit,[3] lijkt dat voor bijvoorbeeld Britten, Fransen en Duitsers toch in mindere mate op te gaan.

Gefragmenteerde beeldvorming

Ondertussen stemmen de wat boers ogende handelaar en de ranke vrouw in streekdracht uit het Engelse kinderboek niet direct overeen met het beeld dat veel Nederlanders zelf voor ogen komt wanneer zij aan het handelsverleden van hun land denken. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, in deze figuren de zelfbewuste koopman met zijn kiene pioniersgeest te herkennen, de wereldwijs opererende ondernemer met zijn VOC-mentaliteit aan wie sommige Nederlanders nog steeds graag refereren wanneer zij ter legitimatie van hun ambities een beroep doen op de Nederlandse geschiedenis. Het enige dat in Nederlandse ogen aan het plaatje lijkt te kloppen zijn de scheepsmasten en balen met handelswaren op de achtergrond.

Hoe kunnen we deze sterke fragmentatie van de beeldvorming verklaren? Om te beginnen dienen we ons te realiseren dat *Pug's Tour* verscheen in 1824 en dat de tijd dat de Nederlandse VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) de wereldmarkt beheerste, toen reeds lang voorbij was. Na de Gouden Eeuw was in het buitenland een ander stereotiep beeld van de Nederlander gaan domineren, namelijk dat van een weldoorvoede, pijprokende man die door zijn flegmatische aard maar moeilijk tot actie te bewegen was.[4] Vanaf de late 18e eeuw zien we dit beeld veelvuldig in Engelse prenten opduiken en het is heel goed denkbaar dat de illustrator van *Pug's Tour* zich hierdoor heeft laten inspireren.[5] De inconsistentie tussen tekst (karige maaltijden) en beeld (man met dikke buik en bolle wangen) kan daarmee ook beter begrepen worden.[6]

De toevoeging van een lieflijke jonge vrouw in streekdracht past daarentegen in een andere beeldtraditie: die van de cartografie uit de vroege 17e eeuw. Toen gebruikte men al paren in regionale dracht om in de marges van landkaarten volkeren af te beelden.[7] Ook de illustraties bij de andere landen die het aapje Pug bezoekt, tonen dergelijke koppels in regionale drachten.

De nabije Ander

De dieperliggende oorzaak voor de weinig complimenteuze schets die Pug in woord en beeld van Nederland aan zijn jonge lezers presenteert, is echter een andere. Ze moet gezocht worden in de haat-liefdeverhouding

die dan al eeuwenlang tussen Nederland en Groot-Brittannië bestaat – gevoed door een mix van economische concurrentie en politieke en culturele verwantschap.[8] Vanwege die sterke verwantschap en onderlinge verbindingen kon Elizabeth I de band tussen Engeland en de Lage Landen in 1585 nog vergelijken met de liefdevolle relatie tussen een man en zijn vrouw.[9] Maar juist omdat er tussen beide landen zoveel contacten en overeenkomsten bestonden, was er ook veel rivaliteit en een sterke behoefte om via kritiek afstand te scheppen en een eigen identiteit af te bakenen.

Het is een bekend sociaalpsychologisch proces dat door de Franse socioloog Pierre Bourdieu als volgt beschreven werd: *Sociale identiteit zetelt in het verschil en het is in relatie tot wat het meest dichtbij is, wat de grootste dreiging vertegenwoordigt dat men het verschil tot uitdrukking brengt.*[10] Dat geldt niet alleen voor relaties tussen personen en sociale groepen maar ook voor de relaties tussen buurlanden die veel gemeenschappelijk hebben. Sigmund Freud sprak in dit verband ooit treffend over *het narcisme van de kleine verschillen.*[11] Vanzelfsprekend spelen in de betrekkingen tussen landen nog andere krachten en soms zelfs tegengestelde mechanismen een rol. Maar in dit geval verklaren de nabijheid en een gemeenschappelijke noemer tussen Nederland en Groot-Brittannië – te weten de identificatie met overzeese handel – de noodzaak en de manier waarop er verschil geschapen werd: de Engelsen claimden het ideaal van de beschaafde *gentleman merchant* voor zichzelf en stelden bij wijze van contrast de hen nabije Nederlanders voor als eenvoudige handelaren zonder enige fijnzinnigheid of gevoel voor cultuur.[12]

Dat is precies wat we in *Pug's Tour* zien gebeuren. Hier werd voortgeborduurd op een beeld van Nederlandse kooplieden als *a race of plain citizens* (zoals een Engelsman het reeds in 1667 formuleerde) die de vergelijking met de geciviliseerde Engelse kooplieden niet konden doorstaan.[13] De Engelsen bleken zichzelf niet zozeer met hun commerciële mentaliteit te vereenzelvigen als wel met de vooruitgang en beschaving die indertijd eveneens met de internationale handel in verband werden gebracht.[14] Dat betekent niet vanzelf dat anderen hen eveneens als *gentlemen merchants* zagen. Van Napoleon wordt gezegd dat hij de Engelsen eens neerbuigend *een natie van winkeliers* noemde en hij was niet de eerste die dat deed.[15] Ook aan de overkant van het Kanaal liep de interpretatie van de nationale handelsidentiteit tussen direct betrokkenen en buitenstaanders dus behoorlijk uiteen.

2

De meervoudige werkelijkheid van identiteiten

Oude en nieuwe betekenissen

Het bestaan van deze zo sterk uiteenlopende beelden wijst erop dat nationale identiteiten minder eenduidig en vaststaand zijn dan sommigen het in hedendaagse discussies voorstellen. Zonder ermee samen te vallen hebben beelden en stereotypen – in visuele dan wel tekstuele vorm vastgelegd – een belangrijk aandeel in het vormingsproces van collectieve identiteiten.[16] Hieromheen is zelfs een aparte tak van wetenschap ontstaan, de zogeheten *imagologie*.[17] Zo vormen de koopman en de dominee bekende iconen die steevast in de media opduiken wanneer de Nederlandse identiteit ter sprake komt – de koopman overigens nog wat vaker dan de dominee. Maar op welke manier een auteur een dergelijke beelddrager gebruikt of welke associaties het publiek daarbij heeft, ligt bepaald niet vast.[18] De gezapig-ogende *trader* uit *Pug's Tour* lijkt een heel ander type te verbeelden dan de ambitieuze VOC-koopman die we elders in dit boek zullen tegenkomen.

Niet iedereen realiseert zich dat ook buitenstaanders invloed hebben op de identiteitsvorming van een gemeenschap. Identiteit behelst echter meer dan het zelfbeeld of het wij-gevoel van een groep. Ook het imago dat een collectief bij anderen heeft, maakt er deel vanuit, alsmede de verwerking daarvan in de zelfpresentatie en het gedrag van mensen, zoals de Nederlandse cultuurhistoricus Willem Frijhoff in zijn werk heeft laten zien.[19] Uiteindelijk krijgt identiteit namelijk vorm in een proces waarbij direct betrokkenen en buitenstaanders in voortdurende interactie met elkaar houdingen, handelingen en denkwijzen interpreteren en van oude en nieuwe betekenissen voorzien – in woord, gedrag en beeld.[20] Identiteiten zijn daarom continu in beweging, ze zijn 'fluïde'. Dat maakt identiteiten in wezen ongrijpbaar.[21]

Voor de Nederlandse identiteit betekent dat niet dat ze niet bestaat, maar wel dat ze in het hoofd van verschillende mensen – journalist, toerist, koningin of minister-president – een andere werkelijkheid vormt, dat wil zeggen andere ervaringen, gevoelens en gedachten oproept.[22] Geen

wonder dat consensus over dit onderwerp zo ver te zoeken is. Het gaat hier bovendien om ervaringen, gevoelens en gedachten waar op een ander moment en in een andere context weer nieuwe voor in de plaats kunnen treden. Zo kunnen we ons in het buitenland door het contrast met de omgeving opeens op een heel andere manier Nederlands voelen dan thuis op de bank of op het voetbalveld, om maar een voorbeeld te noemen.

Dat identiteiten niet vastliggen is overigens geen nieuw inzicht, maar wel een inzicht dat niet door iedereen gedeeld wordt, omdat er tevens een andere, meer essentialistische visie op identiteit bestaat die juist het onveranderlijke en constante in het verschijnsel 'identiteit' benadrukt.[23] In die interpretatie is het 'karakter' of de 'cultuur' van Nederlanders sinds de late Middeleeuwen in veel opzichten hetzelfde gebleven – bepaalde eigenaardigheden die nu als typisch Nederlands beschouwd worden, bestonden ook toen al.[24] Voor de groep mensen die in de eigenheid van Nederland gelooft, blijft 'de Nederlander' in al zijn diversiteit toch een herkenbaar type die zich in gedrag en mentaliteit duidelijk onderscheidt van andere volkeren.[25] Hoewel dit voor sommigen misschien een geruststellende gedachte is (en voor anderen onder ons juist niet), onderkent zij onvoldoende hoezeer het spreken over en het verbeelden van identiteit momenten van constructie en van keuze in zich dragen.

Mensen kunnen namelijk putten uit een veelheid aan ervaringen en beelden om zichzelf of anderen mee te vereenzelvigen. De keuzes die ze bij dat identificatieproces maken, zijn zo verschillend dat we het resultaat ervan niet als vanzelfsprekend mogen beschouwen. Want voor welke eigenschappen, gewoontes en waarden vraagt men de aandacht? Wat eigent men zich graag toe en wat wijst men liever af – voor zichzelf dan wel de ander? Welke ervaringen en welk stuk geschiedenis acht men het meest relevant voor zijn of haar identiteit en welke worden daarentegen bij voorkeur vergeten of gemarginaliseerd?

Mensen maken in dit selectieproces voortdurend keuzes. Wat betreft de Nederlandse identiteit kunnen zij bijvoorbeeld besluiten te focussen op het Nederlandse poldermodel, op de Nederlandse tolerantie, op Nederland als gidsland, maar ook op de Nederlandse eigenheid als zeevarende en handeldrijvende natie, als land van migranten, of als (post-)koloniale samenleving.[26] Die keuzes hebben een politieke dimensie en dat geldt ook voor andere zaken waar men zichzelf of anderen als lid van een collectief mee vereenzelvigt. Betekenisgeving als deze plaatst individuen en

groepen immers op een bepaalde manier in de wereld, of anders gezegd, ze construeert – bewust of onbewust – identiteiten en kan daarmee relaties en machtsverhoudingen tussen mensen veranderen of juist fixeren.[27]

Verbondenheid met het verleden

In deze constructie van collectieve identiteiten speelt geschiedenis vaak een grote rol.[28] Of het nu om de groepsidentiteit van Nederlanders gaat of om die van katholieken, homoseksuelen, vrouwen of etnische minderheden, velen zijn geneigd om terug te grijpen op het verleden, daarin overeenkomsten en verschillen te zien, het heden in het verleden te projecteren en omgekeerd. Gezamenlijk verbeelden mensen zich graag dat ze deel uitmaken van een coherente historische gemeenschap die al eeuwenlang een zekere eigenheid kent.[29] Ze zijn sterk in het claimen van eeuwenoude tradities en rituelen die in werkelijkheid vaak van veel recentere origine zijn.[30] Zo valt de rol van Zwarte Piet bij het Sinterklaasfeest te beschouwen als een *invented tradition* die we te danken hebben aan een 19e-eeuwse kinderboekenschrijver. Een ander voorbeeld is het *Wilhelmus,* dat pas sinds 1932 het Nederlandse volkslied is.

Dit proces van groepsidentificatie wordt gestimuleerd door de cultuur die mensen omringt en die erop gericht is een gevoel van gezamenlijkheid te creëren. Juist door deze omringende cultuur kunnen mensen zich als individu en groep met het verleden verbonden voelen, zichzelf in relatie tot anderen definiëren en het besef van wie of wat ze zijn versterken[31] – menselijke neigingen die ons helpen te blijven functioneren in een wereld waar de veranderingen soms sneller gaan dan we kunnen bijbenen.[32] Vaak zien we het verlangen naar een duidelijke eigen identiteit groeien in politiek onzekere tijden, in vreemde omgevingen, tijdens persoonlijke of economische crises – dat zijn de momenten waarop mensen als individu of als groep hun wortels gaan zoeken en cultiveren.[33] Deze behoefte dienen we serieus te nemen, ze maakt een onlosmakelijk deel uit van de psychologie van de mens.

Tegelijkertijd heeft de behoefte aan een eigen historische identiteit sociale implicaties en niet zelden ook politieke gevolgen, omdat er bijna altijd een gestereotypeerde Ander nodig is om zichzelf tegenover te definiëren.[34] Juist daarom moeten we ertegen waken aan de daaruit resulterende

identiteitsclaims fundamentele geldigheidswaarde toe te kennen. De onderliggende constructies (de Engelsman is een beschaafde gentleman en de Nederlander een botterik zonder cultuur) zijn duidelijk ooit bedacht en daarmee tot op zekere hoogte fictief. Daarbij bestaat er een groot gevaar dat we het verschil tussen zien en zijn, tussen waarneming en wezen, tussen verbeelding en feitelijk gedrag uit het oog verliezen. In de praktijk zijn deze elementen weliswaar nauw met elkaar verweven en wederzijds vormend, maar het is belangrijk hen analytisch van elkaar te blijven onderscheiden. Alleen dan kunnen we de wisselwerking goed begrijpen. Vertaald als directheid en eerlijkheid, werd botheid een houding die in de Nederlandse cultuur van generatie op generatie tot op het heden doorgegeven wordt.[35] Het is een voorbeeld van hoe percepties van zichzelf en de Ander een eigen sociale werkelijkheid kunnen creëren doordat mensen zich deze toe-eigenen, ernaar gaan leven, anderen erop beoordelen en hun kinderen leren zich zo te gedragen.[36] Maar die sociale werkelijkheid is daarmee nog niet voor iedereen dezelfde werkelijkheid. De werkelijkheid is altijd meervoudig van karakter, omdat mensen haar vanuit verschillende gezichtspunten zien, ervaren en betekenis geven.[37] Dat geldt ook voor de werkelijkheid van de Nederlandse of Engelse identiteit.

Wat mensen – Nederlanders of buitenlanders – als 'eigen' in de Nederlandse geschiedenis benoemen, blijft dus onvermijdelijk een kwestie van selectie en interpretatie waarbij het moment en het eigen perspectief een grote rol spelen. Daarmee gaat het om een keuze voor een bepaalde betekenisgeving die net zo goed door anderen afgewezen kan worden.[38] Niet iedere Nederlander herkent zijn of haar culturele identiteit bijvoorbeeld in het dubbelicoon koopman-dominee, zelfs al worden deze types in Nederland sinds de 19e eeuw standaard als dé dragers van de Nederlandse cultuur voorgesteld.[39] En als die herkenning of identificatie wel bestaat, kan ze met verschillende gedragsrepertoires geassocieerd worden.

Hoezeer ze ook verbonden wordt met het verleden, de Nederlandse identiteit is geen vastliggende historische erfenis. Veeleer bestaat de Nederlandse identiteit uit steeds weer opflakkerende discussies tussen direct betrokkenen en relatieve buitenstaanders over wat die erfenis dan wel inhoudt: wat valt erbinnen, wat valt erbuiten, wie zijn de belangrijkste erflaters en wie worden toegelaten tot de groep erfgenamen?[40] Gaat het vooral om bekende zeehelden, raadspensionarissen, dominees en dichters, of krijgen vrouwen en de massa van het volk ook een rol toegekend?

En hoeveel plaats wordt er eigenlijk ingeruimd voor de nazaten van immigranten, tot slaaf gemaakten en gekoloniseerden? Hebben zij een stem in het inventariseren van de boedel en de waardering van de erfstukken? De geschilpunten in dit debat over de Nederlandse identiteit zijn even veranderlijk als de geschiedenis zelf: in de 17^{e} eeuw draaiden discussies over de Nederlandse eigenheid om andere zaken en andere tegenspelers dan in de 19^{e}, 20^{e} of de 21^{e} eeuw.

Terugkerende patronen

Wie dit soort discussies over nationale identiteiten volgt, ziet na verloop van tijd in de dynamiek vaak bepaalde patronen terugkeren. Net als bij de constructie van andere collectieve identiteiten vindt aan de basis een sociaal vergelijkingsproces plaats waarin aan personen van binnen de groep andere typerende kenmerken worden toegeschreven dan aan personen van buiten de groep.[41] Dit sociale vergelijkingsproces volgt met de nodige variatie een aantal vaste basispatronen, zoals bijvoorbeeld de algemeen voorkomende gewoonte tot het overdrijven van de verschillen tussen groepen en de neiging om verschillen binnen een groep juist te negeren.[42] Ook is in sociaalpsychologisch onderzoek het bestaan van een 'universeel stereotype' aangetoond: de behoefte om leden uit de wij-groep in het algemeen als meer betrouwbaar, coöperatief, vredelievend en eerlijk te beoordelen en die uit de zij-groep als onbetrouwbaar, competitief, ruziezoekend en oneerlijk af te schilderen.[43] Inderdaad kunnen we in de eerste beschrijving zonder enige moeite een deel van het collectieve zelfbeeld van Nederlanders herkennen en in de tweede beschrijving het vijandbeeld dat Nederlanders vaak ten opzichte van andere etnische groepen koesteren.

Literatuurhistoricus Joep Leerssen heeft samen met andere imagologen laten zien dat nationale stereotypen niet alleen beïnvloed worden door culturele tegenstellingen, maar ook door de geografische grootte, politieke en economische macht, klimaat en ligging van de desbetreffende regio: noord of zuid, oost of west, centrum of periferie. In Europa worden inwoners van grote en politiek machtige landen vaak als assertief, agressief en competitief ingesteld beoordeeld. Inwoners van noordelijker gelegen regio's worden doorgaans gezien als saai, rationeel, eerlijk, ordelijk en

efficiënt – zeker als de regio ook nog economisch goed ontwikkeld is – tegenover het gepassioneerder, chaotischer en onbetrouwbaarder geachte karakter van zuiderlingen.[44]

Deze noord-zuidtegenstelling gaat binnen Europa terug op klimaattheorieën uit de klassieke Oudheid die indertijd bepaald niet waardevrij tot stand waren gekomen. Maar ze hadden veel invloed en maakten lange tijd deel uit van het wetenschappelijk denken.[45] Een fraai staaltje uit de tijd van de Republiek bood bijvoorbeeld de Nederlandse humanist Hadrianus Junius (1511-1575), die zelfs bínnen het gewest Holland een duidelijk verschil zag tussen de bewoners van het platteland van Noord-Holland en dat van Zuid-Holland: de eersten waren gewend aan een sober en hard leven en zouden *geen dag met nietsdoen doorbrengen* maar de *Hollanders die zuidelijker wonen, aan de zomerkant, waar ze de aangename zon vaker te zien krijgen, besteden hun landwerk uit aan landarbeiders. Zelf voeren ze nooit iets uit, en door een soort aangeboren en erfelijke luiheid doen ze niets dan uitgaan en feesten.*[46] Junius' etnografische beschrijving maakte gebruik van een verleidelijk simplificerende noord-zuidtegenstelling die ook in de hedendaagse beeldvorming over Europa en de eurocrisis nog dominant aanwezig is.[47] Het behoeft weinig betoog dat Junius zelf een Noord-Hollander was, geboren in Hoorn en het grootste deel van zijn werkzame leven doorbrengend in Haarlem, hoewel hij uiteindelijk in Zeeland zou sterven.[48]

Dit soort imagologisch onderzoek naar dergelijke vaste patronen in identiteitsvorming is erg waardevol gebleken. De imagologie heeft tot nu toe echter relatief weinig oog gehad voor één cruciaal punt: de manier waarop ideeën over sekseverschillen en de sociaal-culturele vormgeving van sekse, of wat tegenwoordig vaak *gender* genoemd wordt, gebruikt worden om vorm en inhoud te geven aan etnische en nationale identiteiten. Hoe dit soort betekenisgeving tot stand komt, wordt sinds enkele decennia bestudeerd in een andere onderzoekstraditie, namelijk die van genderstudies.

3

Nationaliteit en mannelijkheid

Sekseverhoudingen als cultureel ijkpunt

Normatieve ideeën over sekseverhoudingen spelen een belangrijke rol in de wijze waarop mensen gedrag en mentaliteit interpreteren en daarmee de identiteit van zichzelf of anderen inhoud en betekenis geven. Een duidelijk voorbeeld is het hedendaagse debat over de multiculturele samenleving in Europa, dat sterk focust op man-vrouwverhoudingen om de islamitische cultuur van migranten als achterlijk en inferieur aan de westerse cultuur af te schilderen.[49] Het contrast wordt gebruikt om een positief zelfbeeld te creëren waarbij het emancipatieniveau van de Europese maatschappij (gemeten naar het ontbreken van sekse-onderscheid) vaak hoger wordt voorgesteld dan het voor de gemiddelde vrouw in de praktijk uitpakt.[50] Intrigerend daarbij is dat in het Europa van de 19e eeuw dergelijke culturen met een relatief gering sekse-onderscheid juist nog als onbeschaafd en cultureel inferieur werden voorgesteld.[51] Dit laat niet alleen zien hoe veranderlijk dit soort ideeën zijn, maar ook dat de sekseverhoudingen in de eigen maatschappij altijd als ijkpunt functioneren voor het beoordelen van de cultuur van anderen.

Hetzelfde mechanisme is te herkennen in oude reisverslagen en antropologische beschrijvingen waar bijna standaard een of meerdere alinea's gereserveerd blijken te zijn voor de wijze waarop mannen en vrouwen in een bepaald land met elkaar zouden omgaan.[52] Functionarissen van de VOC kregen bijvoorbeeld opdracht daaraan aandacht te besteden in hun rapporten over octrooigebieden.[53] Toen schipper Klaas Vlaming in 1679 aan de Amsterdamse koopman Nicolaes Witsen verslag uitbracht van een VOC-expeditie naar Nieuw-Guinea, merkte hij ter onderstreping van de barbaarse gewoontes van de koppensnellende Papoea's op dat bij hen *de vrouwlui meester* waren.[54]

In hoofdstuk 3 van dit boek zullen we zien hoe in diezelfde tijd juist de bazigheid van Nederlandse vrouwen aan buitenlandse bezoekers verwonderde commentaren ontlokte en sindsdien een herkenbaar onderdeel van de Nederlandse identiteit is gaan vormen.[55]

Gender als extra betekenislaag

Toch is dat niet het enige wat bedoeld wordt wanneer onderzoekers het belang van gender als betekenisgevende laag in groepsidentiteiten benadrukken. Minstens zo zwaarwegend is dat de eigenschappen waarmee een volk of andersoortige groep geïdentificeerd wordt, veelal een genderdimensie hebben en dat deze dimensie mede de status van die groep bepaalt. Zo wordt heldhaftigheid geassocieerd met mannelijkheid, meegaandheid met vrouwelijkheid. De zin voor het verkennen van onbekende gebieden heet mannelijk te zijn, huiselijkheid daarentegen vrouwelijk.[56] Botheid is bij uitstek mannelijk geconnoteerd, fijnzinnigheid vrouwelijk – het ruwe gedrag van 'viswijven' heeft spreekwoordelijk kunnen worden precies omdat het zo indruist tegen wat men in de Europese cultuur als vrouwelijk beschouwt.

Vanzelfsprekend geldt niet voor alle eigenschappen dat ze zo duidelijk op een van de uiteindes van het continuüm tussen mannelijk en vrouwelijk zijn te plaatsen. Bovendien kunnen de denkbeelden hierover in de tijd veranderen en verschillen ze soms ook tussen culturen. Dat roept de vraag op naar het realiteitsgehalte van deze ideeën. Dit is een belangrijke vraag maar een vraag die hier desalniettemin bewust terzijde wordt geschoven als in deze studie niet ter zake doende. Een antwoord op die vraag hebben we namelijk niet nodig om te kunnen zien dat ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid hoe dan ook deel uitmaken van het culturele instrumentarium waarmee mensen betekenis geven aan de wereld om hen heen.

Voortdurend worden allerlei verschijnselen impliciet of expliciet gewaardeerd en geclassificeerd als 'mannelijk' of 'vrouwelijk'. Zo zal bijna iedereen bij het begrip 'leiderschap' in eerste instantie onbewust aan mannen denken en bij het begrip 'slachtofferschap' aan vrouwen. Ondertussen zijn vrouwen gewoon om in tal van activiteiten dagelijks de leiding te nemen en zijn mannen historisch gezien vaker slachtoffer van dodelijk geweld dan vrouwen. Maar doordat mensen gewend zijn te denken in tegenstellingen die voor hen een mannelijke en een vrouwelijke pool kennen (denk aan sterk-zwak, actief-passief, zwaar-licht, hard-zacht, controle-overgave, gevoel-ratio), zijn deze begrippen samen met legio andere begrippen symbolisch verbonden geraakt met mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het is dankzij dit soort associaties dat sekse of gender in onze cultuur dienst kan doen als een symbolische taal die zaken die in principe losstaan van man-vrouwverschillen, van een extra betekenislaag voorziet.[57]

Omdat mannelijkheid en vrouwelijkheid doorgaans in een hiërarchische verhouding tot elkaar gedacht worden, functioneert het gebruik van dit soort betekenisgeving bij mensen bovendien vaak als middel om sociaal-politieke ongelijkheid te creëren of funderen. Wanneer dit gebeurt met mannen en vrouwen is het evident. Veel minder doorzien we hoe gender als symbolisch instrument van ongelijkheid tevens werkzaam is in de verhoudingen tussen groepen die qua sociale, religieuze, seksuele, etnische of nationale achtergrond van elkaar verschillen.[58] Het was allesbehalve een onschuldig toeval dat Elizabeth I haar eigen Engeland als de man en de Lage Landen als de vrouw neerzette, toen zij de handelsrelaties als uitgangspunt nam om de band tussen beide landen te typeren: hier werd meteen duidelijk gemaakt wie de zwakkere partner was die zich naar de ander te voegen had.

In de praktijk blijven de effecten van deze genderassociaties dus niet beperkt tot de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Dit soort geseksueerde connotaties resoneren ook in het beeld en zelfbeeld van volkeren of andere groepen op het moment dat ze kenmerken krijgen toegeschreven of aan zichzelf toeschrijven die op een dergelijke manier *engendered* of geseksueerd zijn. Soms gebeurt dat expliciet, soms impliciet door het benadrukken van handelingen, houdingen of denkwijzen die met een van beide seksen geassocieerd worden. Zo worden botheid, huiselijkheid én meegaandheid als Nederlandse eigenschappen gezien.[59] Daarmee heeft het aan Nederlanders toegeschreven karakter dus zowel mannelijke als vrouwelijke trekjes, hetgeen de waardering van deze eigenschappen beïnvloedt. Een ander voorbeeld is hoe inwoners van de Verenigde Staten naar mensen kijken die hun wortels op een ander continent hebben liggen. Amerikanen blijken Aziaten (m/v) vaak als 'vrouwelijker' en Afrikanen of Afro-Amerikanen (m/v) als 'mannelijker' te zien dan mannen en vrouwen van Europese afkomst. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop deze groepen tegemoet worden getreden.[60]

Dit mechanisme van betekenisverlening werkt bovendien ook omgekeerd: een verschil in klasse, religie, seksualiteit, etniciteit en nationaliteit heeft effect op de wijze waarop mensen de mannelijkheid en vrouwelijkheid van zichzelf en anderen beoordelen en hoe ze daar vervolgens mee omgaan. Het onderdanige en onderdrukte vrouw-zijn waar moslima's dankzij hun religie in gevangen zouden zitten en uit bevrijd zouden moeten worden, kan hier opnieuw als voorbeeld aangehaald worden.

Tegenwoordig wordt voor deze kruisende verbanden en betekenisassen vaak het begrip 'intersectionaliteit' gebruikt, dat gemunt werd door de Afro-Amerikaanse rechtsgeleerde Kimberlé Williams Crenshaw om inzichtelijk te maken hoe bij discriminatie de assen van sekse en ras vaak met elkaar interfereren.[61] In Nederland waren de Afro-Surinaamse antropologen Philomena Essed en Gloria Wekker de eersten die dit inzicht op de universitaire onderzoeksagenda plaatsten.[62]

Een veronachtzaamde dimensie

Associaties met mannelijke of vrouwelijke eigenschappen vormden ook in het verleden al een belangrijke dimensie van het beeld dat etnische of nationale groepen van zichzelf en van anderen creëerden. Daar is bij historici pas relatief recent aandacht voor ontstaan.[63]

Zo zien we dat volkeren die in de geschiedenis gedurende langere tijd onderdrukt werden, door hun overheersers via een associatie met zwakheid en gebrekkige wilskracht veelal een vrouwelijk karakter kregen toegeschreven.[64] In de vroegmoderne tijd beschouwden Europeanen de inheemse volkeren in Amerika bijvoorbeeld graag als vervrouwelijkt.[65] In de 18e eeuw beschreven zij ook de Polynesiërs als een 'verwijfd' volk.[66] En nog in de 20e eeuw werd de aard van volkeren in Zuid(oost)-Azië als onderdanig-vrouwelijk getypeerd. Tegenover dergelijke geseksueerde coderingen konden kolonisten of andere overheersers hun eigen identiteit en bestuur moeiteloos als mannelijk, superieur en noodzakelijk profileren, zoals de Nederlanders dat deden met de Javanen, de Britten met de Bengalen en Ieren, of zoals de Bulgaren overkwam onder de overheersing van achtereenvolgens Byzantijnen, Hongaren en Ottomanen.[67]

Een tweede patroon is dat volkeren die eerder in de geschiedenis een dominante positie hadden maar hun rijk in verval hebben zien raken, door anderen later via de associatie van decadentie en verlies aan kracht als verwijfd worden getypeerd.[68] Dat gebeurde bijvoorbeeld met de Perzen en daarna met de Romeinen van de late Keizertijd, maar meer recent ook met de Europeanen. Dikwijls zien we hierbij oost-west- en noord-zuidtegenstellingen een rol spelen. De eigen geografische coördinaten bepalen dan vaak welke culturen men als 'mannelijk' of juist als 'onmannelijk' karakteriseert. Zo maakt de stereotypering van de Ander als geneigd tot

(seksuele) excessen en daarmee als onmannelijk niet alleen deel uit van het vertoog van het in het Westen ontstane Oriëntalisme, maar ook van het vertoog van het in het Oosten ontstane Occidentalisme.[69]

In alle publicaties die de laatste decennia over de Nederlandse identiteit verschenen zijn, is nauwelijks gebruikgemaakt van deze seksegevoelige wijze van kijken en analyseren. Er is weinig aandacht geweest voor het functioneren van sekse als symbolische taal in de beeldvormingsprocessen die aan de Nederlandse identiteit ten grondslag liggen. Dat is problematisch, want daarmee zien we een cruciale factor in de dynamiek van deze historische erfenis over het hoofd. Dit boek concentreert zich op precies deze genderdimensie en wel door de beeldvorming rond de mannelijkheid van de koopman als een van de bekendste exponenten van de Nederlandse identiteit tegen het licht te houden. Meer dan we ons realiseren, hebben ideeën over mannelijkheid een rol gespeeld in de betekenisgeving van wat velen als een karakteristiek Nederlandse voorkeur voor het handeldrijven zijn gaan beschouwen. Omdat de periode van de Republiek (1579-1795) in het algemeen als beslissend voor het ontstaan van 'de' Nederlandse identiteit wordt gezien, keer ik voor dit onderzoek terug naar dat tijdvak. Daarbij zal ik de grenzen incidenteel oprekken tot de vroegmoderne tijd – de periode tussen grofweg 1500 en 1850 die zo genoemd wordt omdat veel ideeën en verschijnselen die wij als 'modern' ervaren, toen voor het eerst tot ontwikkeling kwamen.

Stijlen van mannelijkheid

Het uitgangspunt hierbij is dat mannelijkheid een vorm van identiteit is en zich als zodanig niet eenduidig laat definiëren. Net zoals er vele verschillende idealen en categorieën van Nederlands-zijn bestaan, bestaan er ook vele verschillende idealen en categorieën van man-zijn of van mannelijkheid. Mannelijkheid wordt in het dagelijks leven niet alleen in oppositie tot vrouwelijkheid, maar ook in relatie tot andere soorten mannelijkheid gedacht, ervaren en vormgegeven.[70] Iedere cultuur, of beter gezegd iedere subcultuur, cultiveert dan ook haar eigen stijlen of normatieve codes van mannelijkheid. Dat die met elkaar kunnen wringen en botsen, wordt duidelijk wanneer we aan de uiteenlopende repertoires van mannelijk gedrag denken, zoals die naar voren komen bij verschillende

generaties, beroepsgroepen, sociale klassen, etnische groepen, heteroseksuelen en homoseksuelen in een samenleving.

Wie wil begrijpen hoe macht en sociale interactie in een samenleving werken (in welk maatschappelijk domein dan ook: gezin, werk, onderwijs, kerk, sport, media, politiek), doet er verstandig aan oog te hebben voor de mannelijkheidscodes in deze velden.[71] Hetzelfde geldt voor wie geïnteresseerd is in de culturele interactie en politieke betrekkingen tussen verschillende landen. Stereotiepe beeldvorming over andere nationaliteiten blijkt in het algemeen namelijk veel sterker gerelateerd aan het gedrag van mannen dan aan het gedrag van vrouwen in het desbetreffende land.[72] De kracht van die veelal geïnternaliseerde stereotypen blijkt in ons verregaand geglobaliseerde tijdsgewricht niet verminderd. Integendeel.[73] De inhoud van dergelijke mannelijke stereotypen blijkt weliswaar te kunnen veranderen naarmate er meer contacten ontstaan, maar dat is lang niet altijd het geval. Evenmin is het altijd een verandering ten goede: als er sprake is van een competitieve relatie, blijkt de lading van een stereotype onder invloed van werkelijk contact vaak naar de ongunstige kant op te schuiven.[74] Dat geldt overigens net zo goed voor vrouwelijke stereotypen.

Spanningen tussen verschillende stijlen van mannelijkheid bestonden er al ten tijde van de Republiek. En die stijlen werden vaak nationaal geduid. Dat kun je bijvoorbeeld zien bij de 'volkenspiegel' (afbeelding 4) die in hoofdstuk 2.5 besproken wordt. Zo fungeerde in de late 17^{e} en 18^{e} eeuw de mannelijkheid van de Franse hoveling – galant en gecultiveerd, maar daarmee volgens anderen ook neigend naar lichtzinnigheid en verwijfdheid[75] – in Duitstalige landen, Engeland en Nederland als een contramodel waartegen de mannelijke identiteit van de eigen natie bij uitstek gestalte kon krijgen.[76] In de 16^{e} eeuw, tijdens de bloeitijd van het Spaanse Rijk, beschouwden velen juist het tot een stereotype verworden karakter van de Spaanse edelman – melancholisch, intelligent met een sterk ontwikkeld eergevoel, maar tevens hoogmoedig, gewelddadig en wreed – als een problematische manifestatie van mannelijkheid. De herinnering aan deze stijl van mannelijkheid zou nog lang blijven voortleven in de Zwarte Legende over het koloniale geweld van de Spaanse conquistadores.[77] In de 17^{e} eeuw zou de (later als burgerlijk getypeerde) mannelijkheid van de Nederlandse koopman een eigen model gaan vormen waarover door opiniemakers in binnen- en buitenland verschillend geoordeeld werd. Het zijn de verschillende facetten van dat mannelijkheidsmodel die het onderwerp van dit

boek vormen, voor zover ze in de ogen van direct betrokkenen en buitenstaanders de Nederlandse identiteit mede bepaalden.

Voor de vroegmoderne tijd geldt dat opvattingen over mannelijkheid nauw verweven waren met opvattingen over 'eer' – een begrip dat voor alle groepen in de toenmalige samenleving (hoog en laag, mannen en vrouwen, jong en oud) maatgevend was voor de beoordeling van gedrag, zij het met evenzoveel verschillende en in de tijd verschuivende invullingen van het begrip.[78] Een grote waarde hechten aan eer associeert men tegenwoordig vooral met culturen rond de Middellandse Zee en het Midden-Oosten, maar ook in de samenlevingen van Noordwest-Europa waren mannelijkheid en eer in het verleden nauw met elkaar verbonden.[79] In de moderne West-Europese cultuur lijkt het eerbegrip meer naar de achtergrond geschoven. Het is niet helemaal verdwenen, maar de expressie en collectieve invulling van het eerbegrip zijn veranderd.[80] Deze ontwikkeling is vaak in verband gebracht met het huidige individualistische karakter van de westerse maatschappij, met het verschil tussen wat antropologen 'schaamteculturen' en 'schuldculturen' noemen, maar ook met de ideologie van het marktkapitalisme die weinig ruimte zou laten voor een besef van eer.[81]

In de loop van dit boek zal in ieder geval blijken dat vroegmoderne opvattingen over de mannelijke eer en stijl van de koopman een grote uitwerking hadden op ideeën over de Nederlandse identiteit – meer dan tot nu toe onderkend is. Er werd regelmatig openlijk of verhuld aan de (gebrekkige) eer van de Nederlandse koopman gerefereerd, dikwijls als een retorische strategie om een bepaald beeld of idee kracht bij te zetten.[82] De antisemitische sneer in het Engelse kinderversje uit 1824 waarmee dit hoofdstuk begon, had bijvoorbeeld duidelijk als functie de Nederlandse handelaren te diskwalificeren door hun eer in twijfel te trekken: joden vormden namelijk indertijd net als zigeuners een bevolkingsgroep die door anderen in de westerse samenleving steevast als 'eerloos' werd weggezet.[83] In het verlengde daarvan werd joodse mannen vaak een gebrek aan mannelijkheid verweten of werden zij 'verwijfd' genoemd.[84] De vergelijking en zelfs gelijkstelling van Nederlanders aan joden waarvan we bij het beginfragment uit *Pug's Tour* getuige waren, was ook niet exclusief Engels. In de 18e eeuw treffen we haar eveneens bij Franse en Duitstalige auteurs aan.[85] Wie streefde naar werelds gewin en materiële rijkdom, bezette bij deze schrijvers ideologisch gesproken dezelfde eerloze positie als de geldzuchtige joden.[86]

4

Belang

Vragen en bronnen

De vragen waar het in dit boek om draait, vloeien logisch voort uit de voorgaande introductie. In de eerste plaats gaat het erom te ontdekken hoe de confrontatie tussen verschillende ideeën en stijlen van mannelijkheid ten tijde van de Republiek heeft doorgewerkt in de beeldvorming rond de Nederlandse koopman en in het verlengde daarvan in de Nederlandse identiteit. In de tweede plaats vind ik het belangrijk te ontrafelen welke politieke en sociale mechanismen in deze historische processen van identiteitsvorming een rol hebben gespeeld, temeer omdat ik geloof dat deze mechanismen sindsdien niet wezenlijk veranderd zijn. Door op deze manier inzicht te verwerven in de ideologische werking van mannelijkheid, zal het mogelijk worden het hoe en waarom van deze geseksueerde beeldvorming beter te begrijpen. Maar voor dat betere begrip is het tevens nodig dat we de gevonden gegevens in de context van hun tijd kunnen plaatsen. Daarom besteed ik in deze studie in de derde plaats aandacht aan dominante culturele tradities en historische ontwikkelingen die destijds invloed hebben uitgeoefend op het type man-zijn dat aan Nederlanders als handelsnatie werd toegeschreven – door henzelf of anderen.

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van verschillende typen primair bronnenmateriaal, zodat zowel aan de blik van direct betrokkenen (kooplieden en Nederlanders) als aan die van buitenstaanders (niet-kooplieden en buitenlanders) recht kon worden gedaan. Naast reisverslagen, volkenkundige traktaten, pamfletten en Nederlandse literaire teksten uit de jaren 1579-1795, werden ook handboeken voor kooplieden, traktaten over de handel, historische verhandelingen en encyclopedieën uit deze periode bestudeerd. Het leverde saillante citaten op die ik doorgaans vertaald heb weergegeven, waarbij de geïnteresseerde lezer de onvertaalde tekst in de noten kan terugvinden. Engelse en Nederlandse citaten zijn niet vertaald of hertaald, maar spelling en interpunctie zijn ter wille van de leesbaarheid wel gemoderniseerd – zonder het taaleigen van de oude naamvallen te laten verdwijnen. Bij verwijzingen naar boektitels is bovendien de oude

spelling gehandhaafd, zodat deze gemakkelijker op te sporen zijn voor wie de desbetreffende boeken wil nalezen.

Met zoveel verschillende soorten bronnen was er een reëel risico dat dit onderzoek zich qua tijdsbeslag tot in het oneindige zou uitstrekken. Om dit boek een dergelijk onvoltooid einde te besparen, heb ik mij voor de originele bronnenstudie geconcentreerd op een viertal kortere tijdvakken: de laatste decennia van de 16e eeuw, wanneer de Republiek zich tijdens de Opstand tegen Spanje tot een historisch zelfstandige entiteit begint te ontwikkelen; het midden van 17e eeuw, wanneer de Republiek op het hoogtepunt van haar macht is en gedwongen wordt deze gewapenderhand tegen nieuwe vijanden te verdedigen; het begin van de 18e eeuw, wanneer een periode van relatieve rust is ingetreden die echter na het faillissement van de Republiek in 1713 voor het eerst in bredere kring gepaard gaat met een duidelijk besef van afnemende macht; en tot slot de laatste decennia van de 18e eeuw, wanneer de Republiek duidelijk zichtbaar voor iedereen tot een schim van haar eerdere machtige zelf is verworden.

Het beeld dat ik uit deze sleutelperiodes en bronnen gedestilleerd heb, stemt niet in alle opzichten overeen met het beeld dat anderen van de tijd van de Republiek hebben. Diegenen die goed in de Nederlandse geschiedenis zijn ingevoerd, zullen in dit boek bijvoorbeeld slechts in beperkte mate de bekende verhalen aantreffen over prins Maurits, Piet Hein, Vondel, de gebroeders Trip en andere iconische figuren uit de hoogtijdagen van de Nederlandse Republiek. In plaats van die verhalen hier simpelweg opnieuw te vertellen, biedt dit boek een niet eerder geboden analyse die andere accenten legt en het handelsverleden van Nederland in een breder genderperspectief plaatst.

Doel en relevantie

Het gebruik van sekse als symbolische taal vormt de rode draad van deze studie. Daarmee beoog ik in de eerste plaats meer aandacht te genereren voor de impliciete normering en invloed van mannelijkheid in het praten en schrijven over de Nederlandse identiteit. Het probleem dat historicus Stefan Dudink en anderen terecht aan de orde hebben gesteld, is dat mannelijkheid in tegenstelling tot vrouwelijkheid omgeven wordt door een aura van vanzelfsprekendheid.[87] Daardoor is in de Nederlandse geschiedschrijving mannelijkheid tot nu toe grotendeels onzichtbaar gebleven en aan

een wetenschappelijke problematisering ontsnapt.[88] Ondanks de gekozen beperking tot de tijd van de Republiek is deze problematisering ook relevant voor ons eigen tijdsgewricht, omdat ideeën over mannelijkheid nog steeds hun sporen trekken in de huidige discussie over wat de Nederlandse identiteit nu precies inhoudt. Op welke manier men identiteit ook ziet – als vastomlijnd en wezenlijk, als veranderlijk en geconstrueerd, of als iets ertussenin – de genderdimensie van deze historische erfenis vraagt erom nader geanalyseerd en op een intelligente wijze becommentarieerd te worden. Met *De ballen van de koopman* beoog ik precies dat te doen.

Dit boek heeft echter een bredere relevantie dan enkel de telkens weer oplaaiende discussie over de Nederlandse identiteit. In deze tijden van oplevend politiek machismo wordt namelijk op steeds meer plaatsen in de wereld een vanzelfsprekend verband geclaimd tussen nationale identiteit en een dominante soort mannelijkheid die andere vormen van mannelijkheid en vrouwelijkheid dreigt uit te sluiten. Tegenover deze nieuwe mondiale retoriek is meer intellectuele waakzaamheid geboden. Wie dit boek gelezen heeft, zal – zo hoop ik – niet alleen een grotere gevoeligheid ontwikkeld hebben voor het symbolisch gebruik van sekseverschillen in Nederlandse historische teksten, maar ook beter in staat zijn om de hedendaagse retoriek van mannelijkheid te doorzien en vanuit de geschiedenis kritisch te bevragen.

Ten laatste maar niet ten leste ontleent deze cultuurhistorische studie over Nederland als handelsnatie haar betekenis aan de manier waarop zij laat zien hoe het moderne marktdenken ondanks zijn moreel problematische kanten in het tijdperk van de Republiek breed in de westerse samenleving geaccepteerd kon raken. De taal van gender, oftewel de sociaal-culturele betekenis die indertijd aan sekseverschillen gegeven werd, was daarin instrumenteel: de eerzame mannelijkheid van de Mercator Honestus hielp om de handelsgeest moreel te legitimeren en de *soft power* van de Republiek maakte deze vervolgens voor het buitenland tot navolgingswaardig voorbeeld. Dit gebeurde ondanks de harde uitwassen waar het Nederlandse handelskolonialisme tegelijk om bekend kwam te staan.

Het is deze dynamiek tussen 'zachte' en 'harde' manifestaties van commerciële mannelijkheid die centraal staat in dit boek. Zij is niet alleen belangrijk om de historische identiteit van Nederlanders als handelsnatie beter te leren begrijpen, maar biedt ook inzicht in ontwikkelingen die de grenzen van Nederland verre overstijgen.

Hoofdstuk 2

Manhaftig én zachtmoedig – de martialiteit van een handelsvolk

1

Ook Nederland kan vechten

Een militaire natie?

De krantenkop in *de Volkskrant* van 19 juni 2004 sprak boekdelen: *Ook Nederland kan vechten.* In een interview verdedigde de aftredende chef defensiestaf en op dat moment nog hoogste militaire baas van Nederland luitenant-admiraal Luuk Kroon de opvatting dat Nederland zichzelf wel degelijk als een militaire natie moet zien en indien nodig actief moet meedoen aan internationale oorlogshandelingen *hoog in het geweldsspectrum.* Dat een beroepsmilitair als Kroon dergelijke ambities koestert, is begrijpelijk. Ook andere hoge Nederlandse militairen zijn sindsdien blijven benadrukken dat Nederlanders *net zo goed kunnen vechten als ieder ander.*[1] Maar ondertussen getuigen de licht defensieve toon van deze uitspraken en de sindsdien in Nederland gevoerde discussies over de inzet van de Nederlandse krijgsmacht van een andere realiteit: ondanks het verlangen van ministers om met de grote jongens mee te mogen spelen, is een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking onwillig om militaire operaties van Nederland in het buitenland te steunen, tenzij het de participatie in een internationale opbouw-, stabilisatie- of vredesmacht betreft.[2] Zelfs dan, zo hebben we in 2002 en 2010 geleerd, blijft deze inzet een heet hangijzer en kan tot het ontslag van een kabinet leiden.

Het is in dit verband veelzeggend dat de wervingsvideo *Werken bij Defensie. Je moet het maar kunnen* uit 2013 geen enkel beeld van gevechten toonde, maar de Nederlandse soldaat uitsluitend in beeld bracht als redder van kwetsbare derden: kinderen, vrouwen, bejaarden of gewonde mannen.[3] Politieke discussies over het optreden van Nederlandse militairen in Bosnië, Afghanistan en andere plaatsen in de wereld bevestigen dit beeld. Nederlanders zien zichzelf als een vrijheids- en vredelievend volk dat weliswaar graag opkomt voor zwakke groepen in de samenleving, maar daarbij zo verstandig is om gevechtssituaties zoveel mogelijk uit de weg te gaan.[4] In vergelijking met andere landen lijkt heldhaftigheid of moed dan ook geen dominante waarde in de Nederlandse cultuur te vormen, stellen Nederlandse en buitenlandse wetenschappers.[5]

In een artikel uit 2003 heeft historicus Hermann von der Dunk deze conflictmijdende mentaliteit van de Nederlanders in verband gebracht met de geschiedenis van Nederland als handelsnatie: voor een koopman is ruziemaken – met wie dan ook – geen erg verstandige zet.[6] Het kwam hem op een reprimande te staan van een recensent in een gezaghebbend historisch tijdschrift die stelde dat in de Nederlandse geschiedenis Mercurius en Mars, de god van de handel en de god van de oorlog, vaker als bondgenoten dan als tegenstanders zijn opgetreden. Hoewel Von der Dunk zich in zijn artikel zeker niet blind toonde voor de gewelddadige kanten van Nederland als koloniale mogendheid, meende militair historicus Ben Schoenmaker dat een karakterisering van Nederland als een land dat conflicten uit de weg gaat, uit den boze is – juist vanwege dit koloniale verleden.[7] Van een historicus die zich gespecialiseerd heeft in het oorlogsverleden van Nederland, mag dit standpunt ons niet verbazen: ook andere militaire historici in Nederland betogen dat Nederland wel degelijk als een militaire natie gekwalificeerd dient te worden.[8]

Gender als invalshoek

In dit hoofdstuk gaat het er mij niet om het gelijk of ongelijk van een van deze partijen te bevestigen of aan te tonen. De onderhavige discussie woedt namelijk al lange tijd en wie meent daarin het laatste woord te kunnen spreken, beseft onvoldoende dat meningsverschillen over de Nederlandse cultuur uitgevochten worden in een arena die geen definitieve winnaars kent. Ook over het optreden van Nederlandse vredessoldaten in het buitenland en meer specifiek in Srebrenica zullen de interpretaties blijven uiteenlopen van ‘een demonstratie van lafheid’ en ‘het verlies van onze nationale eer’ tot – de omstandigheden in aanmerking nemend – ‘moedig en een medaille waard’.[9]

In plaats van mij actief in deze discussie te mengen, geef ik er de voorkeur aan haar vanuit een stuk voorgeschiedenis te analyseren met als invalshoek gender. Want ondanks het feit dat sekse op het eerste gezicht nauwelijks een rol lijkt te spelen in het hierboven besproken Nederlandse zelfbeeld, zijn de constituerende elementen in dat zelfbeeld bepaald niet sekseneutraal in hun connotaties: gewelddadigheid versus vredelievendheid, veroveringsdrang versus een dienstverlenende instelling, moed

versus lafheid, confrontatiezoekend versus conflictmijdend – door de associaties die deze begrippen in de westerse cultuur oproepen, wordt met deze tegenstellingen impliciet ook een 'mannelijke' en 'onmannelijke' (of 'vrouwelijke') attitude tegenover elkaar geplaatst.[10]

Wie zich bewust is van de geseksueerde gelaagdheid van dit betekenisveld, zal minder verbaasd zijn te lezen dat een Amerikaanse oud-generaal de val van Srebrenica later in verband bracht met de aanwezigheid van homoseksuelen in het Nederlandse leger.[11] Hoe onzinnig ook, de gelegde relatie was duidelijk: het onvermogen van een Nederlands VN-bataljon om de plaatselijke moslimbevolking op 11 juli 1995 tegen Ratko Mladić en zijn Bosnisch-Servische troepen te beschermen, werd geïnterpreteerd in termen van in gebreke blijvende mannelijkheid. Ook bij de zogenoemde *Dutch Approach*[12] van de Nederlandse ISAF-troepen in Afghanistan tussen 2006 en 2010 – gekenmerkt door een accent op wederopbouw, hulpverlening en goede contacten met lokale bevolking en bestuur – plaatsten andere landen hun vraagtekens. Canadezen en Amerikanen zagen in de Nederlandse opstelling aanvankelijk een mengsel van lafheid en naïviteit. Een Amerikaanse ex-diplomaat verwoordde de kritiek in duidelijk geseksueerde termen door een uitspraak van president Lyndon B. Johnson aan te halen: *'you can only win the hearts and minds, if you have them by the balls'*.[13]

Nu zeggen dit soort clichématige uitspraken doorgaans evenveel, zo niet meer, over de mentaliteit van diegenen die de uitspraak doen als van diegenen over wie de uitspraak gedaan wordt.[14] Zo had een Amerikaans historicus en journalist reeds begin jaren tachtig de term 'Hollanditis' gemunt om het in zijn ogen endemische en in potentie besmettelijke pacifisme van de Nederlanders te diskwalificeren.[15] Amerikanen kennen dus een traditie om de Nederlandse terughoudendheid in oorlogszaken – en die van hun Europese bondgenoten in het algemeen – negatief te interpreteren. Europa gedraagt zich in hun ogen te vaak als 'EU-nuch', een gecastreerde man. Omgekeerd duiden Europeanen juist de *hard power* van de Verenigde Naties als negatief en evenzogoed in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid: Amerika komt van Mars, Europa van Venus.[16]

Voor wie geïnteresseerd is in de genderdimensies van de Nederlandse cultuur, zijn deze seksegeladen opinies over de conflictmijdende mentaliteit van Nederlanders fascinerend. Weliswaar kunnen we duidelijk zien hoe *the eye of the beholder* een grote rol speelt in deze beeldvorming, maar

dat maakt haar niet minder relevant. De voorgeschiedenis van deze ideeën kan ons veel kan leren over het soort geseksueerde denken dat eraan ten grondslag ligt.

2

De Nederlandse Republiek in volle wapenrusting geboren

Manhaftig en strijdlustig

Wie alleen naar de tumultueuze geboortetijd van de Nederlandse Republiek kijkt, zou in eerste instantie niet vermoeden dat Nederland zich later als een semipacifistische natie zou gaan profileren. De Republiek kwam immers, zoals Von der Dunk het zo fraai verwoordde, in de 16e eeuw *als Pallas Athene [...] in volle wapenuitrusting* ter wereld.[17]

Dat werkte ook door in de beeldvorming rond de jonge natie. De Spanjaarden, met wie de Nederlanders om te beginnen hun Tachtigjarige Oorlog uitvochten, beschouwden de *Flamencos* en later de *Holandeses* – het onderscheid tussen Vlamingen en Hollanders ontstond bij hen pas in de loop van het conflict – als oorlogszuchtige opstandelingen en moreel losgeslagen ketters, een oordeel dat weliswaar door sommigen genuanceerd werd en bovendien een interne ontwikkeling doormaakte maar dat desondanks als constante in de Spaanse beeldvorming aanwezig was.[18] De Nederlanders daarentegen zagen de Spanjaarden vooral als wrede onderdrukkers en zichzelf, kort gezegd, als vrijheidsstrijders. Dit leidde al snel tot een verheerlijking van Nederlandse martiale deugden in pamfletten, gedichten, toneelstukken, grafmonumenten, schuttersstukken en portretten van vaderlandse helden en zeeslagen. In dit klimaat werden zelfs vrouwen geprezen voor hun *mannelijke daden* in hun verzet tegen de Spanjaarden.[19] Ook na de Vrede van Münster in 1648 bleef deze vechtersmentaliteit nog lange tijd in woord, beeld, geschrift en praktijk in de Nederlandse Republiek aanwezig.[20]

Afbeelding 2. Manhaftige Amsterdamse schutters onder leiding van kapitein Roelof Bicker (1611-1656), die enkele jaren later tot bewindhebber van de VOC benoemd zou worden. Met hun breed uitstekende ellebogen benadrukten enkele geportretteerden hun mannelijke fysiek.[21]

De Nederlanders en – in mindere mate – de Spanjaarden grepen tijdens hun conflict graag (direct of indirect) terug op het beeld dat de Romeinse geschiedkundige Tacitus een eeuw na Christus in zijn geschriften van de oude Germanen geschetst had. Beide groepen selecteerden daaruit echter verschillende elementen: de Spanjaarden riepen vooral de oorlogs- en drankzucht, de Nederlanders vooral de moed en vrijheidsliefde van de Bataven in herinnering.[22] Deze Germaanse stam kreeg, zoals bekend, de eer toegekend als 'eerste' de Nederlandse rivierendelta te hebben bevolkt. In de jaren 69-70 na Christus waren zij onder leiding van Julius Civilis tegen het gezag van de Romeinen in opstand gekomen. En met succes. Vandaar dat zij sindsdien zelfs door hun tegenstanders geëerd werden voor hun *mannelijke daden in den krijg*, zoals Nederlanders later niet moe werden te benadrukken.[23]

Het donkere jongetje in het midden was vermoedelijk een bediende van de familie Bicker. Zijn wat timide oogopslag en de wijze waarop hij bescherming lijkt te zoeken bij zijn werkgever, onderstreepten nog eens de mannelijkheid van Roelof Bicker, die afkomstig was uit een vermogend koopmans- en regentengeslacht in Amsterdam.

Ook tijdens de Opstand tegen Spanje stond bij geen van beide partijen de manhaftigheid van de tegenstander ter discussie.[24] Dat is in zekere zin opvallend, want de neiging om een militaire vijand van lafheid te beschuldigen of anderszins te 'vervrouwelijken' en daarmee te diskwalificeren, is een terugkerend verschijnsel in de geschiedenis.[25] Zo noemde in 1660 een Nederlandse commandant van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) zijn Chinese tegenstanders bij Taiwan een *partij verwijfde mannen*.[26] In 1729 meende een Schot dat juist de Nederlanders door hun verblijf in Oost-Azië verwijfd waren geraakt, een onderwerp waar we in hoofdstuk 4 nog naar zullen terugkeren.[27] Maar in deze specifieke krachtmeting tussen Nederlanders en Spanjaarden, die zo vele decennia voortduurde, kon men de vijand wel van allerlei minder fraaie eigenschappen betichten,[28] maar nauwelijks van 'vrouwelijke' zwakheid of lafheid: daarmee zou onvermijdelijk het eigen onvermogen een definitieve overwinning te behalen in een vreemd daglicht zijn komen te staan.[29]

Of zachtmoedig en terughoudend in de krijg?

Toch is het hier in snelle trekken geschetste beeld in wezen nog te coherent om recht te doen aan de verschillende lagen van de historische werkelijkheid die, zoals te verwachten, niet allemaal dezelfde ontwikkeling kenden. De Nederlandse stadhouders Maurits en Frederik Hendrik behaalden – mede dankzij een vroege modernisering van het krijgsbedrijf – weliswaar de nodige militaire overwinningen, maar zij deden dat met legertroepen die voor een groot deel uit buitenlandse huursoldaten bestonden.[30] Dat relativeerde in de woorden van de 18-eeuwse Nederlandse geschiedschrijver Simon Stijl *deze roem die ook wegens de vermenging met vele vreemde troepen te lande nooit zo zuiver beschouwd kan worden*.[31] Ook de steun van de bondgenoten tegen Spanje moet niet uitgevlakt worden, zelfs al werd die van Nederlandse zijde doorgaans weinig benadrukt. Dit was anderen al vroeg een doorn in het oog. De Engelsman Fynes Moryson, die tussen 1592 en 1595 de Nederlanden bezocht en daar enkele decennia later een verslag over publiceerde, constateerde bijvoorbeeld lichtelijk geërgerd:

> *their wars upon land are made with the expense of strangers' blood, especially of the English, the native people having done little therein. Howsoever their histories take the honour to themselves which the English and other strangers have justly deserved.*[32]

Ook in latere perioden verweten (voormalige) bondgenoten de Nederlanders dat ze in tijden van oorlog het vechten te veel aan anderen overlieten.[33] Wat dat betreft loopt er bijna een rechte lijn uit de tijd van de Republiek naar de buitenlandse opinies over het Nederlandse leger in de tegenwoordige tijd waarmee ik dit hoofdstuk begon. Ook na de Opstand bestond het leger van de Nederlandse Republiek nog steeds voor een belangrijk deel, grofweg de helft, uit militairen van buitenlandse herkomst.[34] Zoals David Hume in de 18e eeuw opmerkte: *de Bataven verhuurden zichzelf als soldaten, hun nazaten huurden juist soldaten in*.[35] Hoe viel dat te rijmen met het veronderstelde krijgshaftige dan wel oorlogszuchtige karakter van de Nederlandse bevolking in de vroegmoderne tijd?

Historicus Johan Huizinga meende dat er voor Nederlanders simpelweg te weinig economische drijfveren waren om zich als soldaat te

verhuren, een beroep dat indertijd bovendien niet als erg eerzaam bekendstond.[36] Landbouw, handel, nijverheid, polderwerken, scheepvaart en visvangst boden hier voldoende werkgelegenheid zodat werkzoekenden in de Nederlandse Republiek zich niet met het krijgshandwerk hoefden in te laten – in tegenstelling tot de bevolking van de Zwitserse Republiek, die vaak als tegenvoorbeeld wordt aangehaald.[37] Waren de Nederlanders daarmee minder moedig? In de ogen van Huizinga niet: *Men zal een volk niet de moed ontzeggen, wanneer het de voortdurende gevaren van het zeeleven verkozen heeft boven de van tijd tot tijd wederkerende van het soldatenleven.*[38] Op de vloot stonden de Nederlanders volgens hem dus wel degelijk hun mannetje, al werden ze ook daar geholpen door buitenlandse zeelieden.[39] In haar buitenlandse politiek kon de Republiek verder wel consequent naar vrede hebben gestreefd, maar pacifistisch kon en wilde Huizinga haar in 1941 (dit jaartal is inderdaad geen toeval) niet noemen.[40]

Dat was één manier om ernaar te kijken. Ruim drie eeuwen eerder, aan de vooravond van het Twaalfjarig Bestand, had een andere Nederlander echter een andere interpretatie van deze feiten gegeven:

> *dat wij van nature zachtmoedig en vreedzaam zijn, tot den oorlog niet geneigd. Zulks dat wij ook gedurende den nood van den oorlog onze kinderen en vrienden al uit den oorlog gehouden en daar afgeraden hebben, zo veel ons mogelijk is geweest. Daarom wij ter defensie vreemde soldaten uit andere koninkrijken en landen moesten doen komen.*[41]

Dat de Nederlanders zachtmoedig en vreedzaam van aard waren, was geen nieuw inzicht dat in deze jaren voor het eerst verwoord werd.[42] Voordat de Tachtigjarige Oorlog uitbrak, waren er zelfs Spanjaarden geweest die dezelfde mening toegedaan waren.[43] Ook in een geuzenlied uit 1577 wordt Willem van Oranje nog geprezen als *vreedzaam vorst* en zo'n twintig jaar later beschrijft een Amsterdamse regent zijn landgenoten als *van naturen vreedzame luiden.*[44] Het kan geen kwaad ons te realiseren dat zachtmoedigheid indertijd als deugd gewaardeerd werd en dat een profilering als zachtmoedig en vreedzaam in navolging van Christus veel positieve connotaties kende.[45] Toen Erasmus in 1508 als een van de eersten – in zijn commentaar op Martialis' *auris Batava* – de volksaard van zijn

Afbeelding 3. De aanwezigheid van een officiersvrouw met kleine kinderen in dit wachtlokaal heeft een verzachtende uitstraling op de mannelijkheid van de soldaten om haar heen – kenmerkend voor de veranderingen in het genre na 1645.

landgenoten beschreef en verdedigde, noemde hij *geen volk meer geneigd tot menselijkheid en vriendelijkheid, en minder tot woestheid of norsheid.*[46]

Het beeld van Nederlanders als een vredelievend en vreedzaam volk was dus – in tegenstelling tot wat sommige hedendaagse historici denken – reeds vroeg in de geschiedenis aanwezig.[47] Deze beeldvorming zou na afloop van de Tachtigjarige Oorlog langzaam maar zeker het beeld van de Nederlanders als strijdlustig volk opnieuw gaan overschaduwen.[48] Met de Vrede van Münster in zicht zouden de Nederlanders zichzelf in 1645 al weer als van nature vreedzame handelaren neerzetten – notabene in een werk over de VOC.[49] Zelfs in het artistieke genre van de geschilderde wachtlokalen werden soldaten na 1645 als vreedzamer en beschaafder voorgesteld dan in de tijd daarvoor, toen een ruwer soort mannelijkheid deze genrestukken domineerde.[50]

Het martiale zelfbeeld zou nog regelmatig tijdelijk herleven, maar wanneer laat in de 18e eeuw het einde van de Republiek nadert, zal de hierboven reeds aangehaalde Simon Stijl zijn landgenoten opnieuw van nature *zachtmoedig en handelbaar* noemen en roemt de Nederlandse volkskundige Le Francq hun *zachtheid van zeden*.[51] Zelfs tijdens de roerige tijden van de Bataafse Republiek (1795-1801) spreekt Willem Ockerse nog steeds van *den zachtmoedigen en bescheidenen Nederlander* en Petronella Moens over de *zachte geaardheid* en *menslievende denkwijze* van de Nederlanders.[52] En inderdaad, net als tegenwoordig werd ook toen het gegeven dat Nederland ondertussen een koloniale mogendheid was gaan vormen die in de voorgaande eeuwen met bruut geweld haar machtspositie in andere werelddelen had verworven, niet meegewogen in het nationale zelfbeeld van vredelievendheid.[53] Dat is een wrange paradox die in hoofdstuk 4 van dit boek meer aandacht zal krijgen.

3

Het vroege vaderland van Noord en Zuid

Het wordt tijd voor een eerste langere kanttekening, en wel ten aanzien van het begrip 'Nederlander' dat ik tot nu toe tamelijk losjes gebruikt heb, terwijl de goed ingevoerde lezer ongetwijfeld weet dat dit begrip in de 16e eeuw weinig gehanteerd werd en pas in de 17e eeuw meer in gebruik kwam.[54] Ook toen had het zeker niet dezelfde nationale betekenisassociaties als in de tegenwoordige tijd. Dat laatste geldt eveneens voor het begrip 'vaderland'.[55] Toch denk ik dat we de begrippen kunnen en moeten handhaven, mits we ons bewust zijn van de mogelijke betekenisverschuivingen en daar op relevante momenten ook bij stilstaan.

De Lage Landen: diffuus doch herkenbaar

In de eerste plaats moeten we ons realiseren dat de Lage Landen (Noord en Zuid) al vóór het ontstaan van de Republiek als sterk verstedelijkte

rivierendelta een herkenbaar gebied vormden, hoewel de geografische grenzen ervan lange tijd niet precies vastlagen.[56] Deze weinig omlijnde grenzen weerspiegelden zich in de al even weinig consistente naamgeving voor het gebied waar verschillende termen voor in omloop waren, variërend van Germania Inferior, Gallia Belgica, Belgium, de Nederlanden, de Lage Landen en Nederduitsland tot Bourgondië, Holland, Friesland, Vlaanderen en Brabant, waarbij de laatste termen niet alleen in de meer beperkte gewestelijke betekenis gebruikt werden maar ook als *pars pro toto* om naar een veel groter gebied te verwijzen. *Mutatis mutandis* gold hetzelfde voor de benaming van de inwoners die zichzelf in die tijd bovendien – wanneer gevraagd naar hun *patria* of plaats van herkomst – vaak eerder met een dorp, stad of streek identificeerden dan met een grotere geografische, bestuurlijke of dynastieke eenheid.[57]

Een politiek-bestuurlijke eenheid vormden de Zeventien Verenigde Nederlanden officieel pas sinds 1548, toen ze onder het bewind van de Habsburgers als Bourgondische Kreits een aparte status kregen binnen het Heilige Roomse Rijk. Daaraan voorafgaand waren de verschillende Nederlandse gewesten vanaf 1384 stukje bij beetje door de hertogen van Bourgondië onder één dynastie samengebracht, met als sluitstuk de inlijving van het hertogdom Gelre door Karel V in 1543.

Cultuur- en staatsnaties

In de geschiedschrijving is het een tijdlang gebruikelijk geweest om verschijnselen als nationale identiteit en nationalisme te beschouwen als moderne fenomenen die pas ontstaan zijn met de opkomst van de moderne natiestaat in de 19e eeuw. Inmiddels hebben verschillende historici zich tegen dit modernistische axioma gekeerd en betoogd dat een dergelijke visie geen recht doet aan de op vaderland, vorst of volk gerichte gevoelens en identificatieprocessen die voor 1800 al wel degelijk bestonden.[58] Natuurlijk gaat het hier deels om hoe breed of smal men begrippen als ‘natie’, ‘nationalisme’ of ‘nationale identiteit’ wenst te definiëren. Dat deze echter slechts zouden kunnen bestaan in een een-op-een-combinatie met een sterke moderne staat, is een te beperkte en tijdsgebonden visie gebleken. We doen er goed aan het analytische onderscheid tussen ‘natie’ en ‘staat’ dat door het 19^{e}-eeuwse nationalisme verloren is gegaan, te herstellen.[59]

Afbeelding 4. Volkenspiegel uit hertogdom Stiermarken, circa 1720-1730.

Zonder het verschil te verabsoluteren of de interactie tussen beide te negeren, kan bovendien een nader onderscheid tussen cultuurnaties en staatsnaties verhelderend werken: staatsnaties drijven op een sterk politiek natiebesef met de staat als belangrijke drijfveer, terwijl bij cultuurnaties het nationaal bewustzijn meer gefocust is op gemeenschappelijke taal, gebruiken en gewoontes.[60] Reeds lang vóór de moderne tijd konden mensen zichzelf en anderen in hun denken en handelen met een bepaalde etnische gemeenschap, een (vader)land of een daaraan gerelateerde cultuur verbinden zonder dat deze samenviel met een staatkundige eenheid en zonder

dat de staat daarin een leidende rol speelde. De aanzetten daartoe zien we reeds in de Middeleeuwen.[61] Het gegeven dat veel mensen zich in de vroegmoderne tijd in de eerste plaats met hun dorp of stad identificeerden, betekent niet dat er voor sommigen daarnaast geen bovenlokale identiteiten bestonden.[62] Vergelijk het met het huidige Europa, waar mensen regelmatig zeggen zich eerder met een bepaalde provincie of landstreek verbonden te voelen, terwijl ze zich op andere momenten (bijvoorbeeld tijdens een vakantie in Azië) wel degelijk met een grotere regio als hun land of Europa vereenzelvigen.

De eerste kiemen

Ondertussen geeft de hierboven genoemde diffuse naamgeving rond de Nederlanden in de periode voor de geboorte van de Republiek wel aan dat de Nederlandse identiteit toen nog in een embryonaal stadium verkeerde. Toch waren aan de vooravond van de Opstand de kiemen voor de latere ontwikkeling reeds duidelijk bij bepaalde groepen aanwezig.[63]

Buitenlandse reizigers bijvoorbeeld beschreven de gewoonten en gebruiken in de Lage Landen (toen nog Noord en Zuid samen) zo nu en dan al als een samenhangend geheel.[64] Veel elementen uit deze vroege beeldvorming zijn terug te vinden in het latere beeld en zelfbeeld van de Noordelijke Nederlanden. Daarbij begonnen ook studenten en kunstenaars uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden die tussen 1560 en 1590 in Italië verbleven, zichzelf steeds vaker als *Belgae* of *Fiamminghi* voor te stellen, in tegenstelling tot de periode voor 1500 toen hun voorgangers in dezelfde registers enkel hun geboortestad ter identificatie opgaven.[65] Verder appelleerden humanistische intellectuelen uit deze streken al sinds de vroege 16e eeuw aan bepaalde gedeelde politieke en culturele waarden waar Nederlanders later op terug zouden grijpen.[66]

Door de onduidelijke politieke situatie duurde het na de Unie van Utrecht in 1579 (de officieuze geboortedatum van de Republiek) toch nog enige tijd voordat men een duidelijk onderscheid begon te maken tussen de inwoners van de Republiek en die van de omringende regio's, zoals de Duitse landen in het oosten en de Spaanse Nederlanden in het zuiden die in de 18e eeuw de Oostenrijkse Nederlanden kwamen te heten.[67] De sociaal-culturele identiteit van de Noord-Nederlanders viel in de beginperiode

van de Republiek dus deels nog samen met die van de Duitsers (de Engelsen noemden Nederlanders niet voor niets *Dutch*) of met die van de Vlamingen en Brabanders in de Zuidelijke Nederlanden.

Een eigenstandige Noord-Nederlandse cultuur, met als zwaartepunt de provincie Holland waarmee de rest van het land dan steeds vaker geïdentificeerd zou worden, begon zich pas rond 1650 duidelijker af te tekenen.[68] Tegen die tijd zagen de meeste buitenlanders dat de Republiek uit meer provincies bestond dan Holland alleen, maar tegelijkertijd ervoeren zij de culturele verschillen tussen de bewoners onderling als klein: *Als er in feite al verschillen bestaan tussen de provincies, dan zijn het er weinig in het karakter en de gewoontes van de mensen,* aldus een Fransman in 1665.[69]

Toenemende samenhang én spanning

De Opstand had als vliegwiel gefunctioneerd met een sterk aanjagende functie voor het besef van de eigenheid van de Nederlanden. Het hebben van een gemeenschappelijke vijand verricht altijd wonderen voor de nationale cohesie en een daarbij passend zelfbeeld.[70] Ook zonder de moderne mediatechnieken die wij nu kennen, was de 16e-eeuwse propagandamachine wat dat betreft al bijzonder effectief. Dankzij pamfletten, liederen, preken, prenten, toneel en nieuwe rituelen rond symbolische figuren ontstond binnen enkele decennia een sterk op vaderland en natie gericht Nederlands zelfbewustzijn, zowel in het Noorden als in het Zuiden.[71] Zonder dat de nieuwe bestuurlijke verhoudingen of territoriale grenzen duidelijk vastlagen en voorlopig zonder brede volkenrechtelijke erkenning, groeide bij vriend en vijand het idee van een samenhangende gemeenschap met haar eigen politieke en culturele gebruiken.[72]

Door het verloop van de oorlog groeiden echter tegelijkertijd de spanningen tussen het Noorden en het Zuiden. Meningsverschillen over de te volgen koers – tegenover de Spanjaarden en tegenover andere religieuze gezindten – leidden reeds voor het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) tot irritaties, frustraties en wantrouwen over en weer. De opstandelingen in het Noorden en Zuiden raakten van elkaar vervreemd. In theorie bleven veel Nederlanders in Noord en Zuid nog lang naar een hereniging streven, maar in de praktijk wilde niemand zich daar nog veel opofferingen voor getroosten. Dat werd de andere helft verweten.[73] In een anoniem

Noord-Nederlands pamflet uit 1602 werden Antwerpen en Brussel bijvoorbeeld opgeroepen zich sterker tegen de Spanjaarden te verzetten en zich niet langer als vrouwen te gedragen:

Waakt op, 't is nu de tijd, waakt op, doet wederstand,
Grijpt moed, grijpt moed als mans, toont u niet als de wijven,
Volgt d'edele Bataviers, laat tot uws machts oneeren,
U van zo snood gedrocht niet langer domineren.[74]

Nederlanders dreigden in het Zuiden hun mannelijke eer te verliezen, niet alleen door hun vlotte acceptatie van de Spaanse overheersing maar ook doordat de Spanjaarden naast hun geld ook hun vrouwen opeisten:

Zij houden ons voor slaven, heur dunkt zij zijn onze heren.
Zij zwakken ons krediet, haar [hun] lust is te vermeren [...]
En ook haar [hun] boze lust in hoererij te rapen,
Willen nog (oh, geweld) bij onze wijven slapen [...]
Nog is 't haar [hen] niet genoeg ons zonder wederstoot,
Te nemen goed en eer, te zweren onze dood.[75]

Een dergelijke ultieme ondermijning van hun mannelijkheid mochten de Nederlanders niet ongestraft laten passeren, zo luidde de boodschap. Omgekeerd verweet een Jezuïet uit de Zuidelijke Nederlanden in een pamflet uit hetzelfde jaar juist aan de 'Hollanders' in het Noorden een teveel aan agressie. Hollandse bestuurders (die niet uit de adel maar uit de burgerij afkomstig waren) zouden volgens hem bepaald geen *mannen van eer* zijn en in hun houding en gedrag te vergelijken zijn met straattuig van de laagste richel.[76]

Zo ontstond naast het saamhorigheidsgevoel, dat bij bepaalde groepen overigens nog lange tijd aanhield, geleidelijk een langs noord-zuidlijnen gespleten zelfbeeld van de Lage Landen. Het idee van één vaderland bleek, zoals wel vaker in de geschiedenis, de eigen bevolking niet alleen te binden maar ook te verdelen.[77] In dit proces kleurden opvattingen over eervol en oneervol mannelijk gedrag de betekenis van de gebeurtenissen. De nieuwe natie kon zichzelf niet zonder mannelijkheid denken.[78]

4

Concurrerende identiteiten

Spanningen bestonden er niet alleen tussen Noord en Zuid. Ook bínnen beide regio's waren partijvorming en meningsverschillen onvermijdelijk.[79] Om ons tot het Noorden te beperken, zien we duidelijk hoe door uiteenlopende belangen in de Republiek verschillende partijen ontstonden die ieder hun eigen nationale mythes ontwikkelden en koesterden.[80] Van de bijbehorende nationale zelfbeelden vormde mannelijkheid een niet altijd opgemerkte maar wel funderende laag.

Tegengestelde belangen

Het meest relevant voor mijn verhaal is de machtsstrijd die zich ontwikkelde tussen aan de ene kant de provincie Holland met haar 'staatsgezinde' regenten en aan de andere kant de Oranjes met aan hun zijde de landprovincies. Het bot waarom zij vochten, was dat van de soevereiniteit van de Republiek: berustte die bij de provinciale Statenvergaderingen afzonderlijk, zoals Holland dat wilde, of bij de gezamenlijke Staten-Generaal dan wel de stadhouders die een bovengewestelijk gezag en invloed nastreefden? Tegelijkertijd en parallel aan dit politieke conflict ontstond in de Republiek een theologisch conflict tussen orthodoxe calvinisten enerzijds en rekkelijke remonstranten anderzijds. Tijdens de zogeheten Bestandstwisten kwamen beide conflicten samen. In de religieuze verschillen opteerden de regenten in het algemeen voor een rekkelijke, meegaande houding en de Oranjes verbonden zich van de weeromstuit met de minder tolerante, zich hard opstellende contraremonstranten.

Dit bracht de Republiek in 1617 op de rand van een burgeroorlog. Met de executie van de staatsgezinde Hollandse raadspensionaris Van Oldenbarnevelt behaalde de prinsgezinde en orthodoxe kant in 1619 een belangrijke overwinning. Maar niet voor lang. Tijdens de gehele periode van de Republiek zouden staatsgezinden en prinsgezinden met een zekere regelmaat slaags raken, wat tot twee maal toe een Stadhouderloos Tijdperk (1650-1672 en 1702-1747) in de belangrijkste provincies tot gevolg had.[81]

Deze achtergrond – voor velen wel bekend – is belangrijk om te begrijpen hoe reeds ten tijde van de Nederlandse Republiek verschillende nationale zelfbeelden konden voortbestaan die met elkaar concurreerden. De regenten van Holland waren afkomstig uit de hoge burgerij en hadden veelal gevestigde belangen in de overzeese handel. Dit betekende dat zij in het algemeen meer profijt verwachtten van vrede dan van oorlog, zelfs al vielen er tijdens oorlogsjaren voor sommigen wel degelijk forse handelswinsten te behalen.[82] Het was daarom niet vreemd dat de door hen aangestelde Hollandse raadspensionaris Van Oldenbarnevelt (die om Spanje de voet dwars te zetten in 1602 nog het initiatief genomen had voor de oprichting van de VOC) zich later een sterk voorstander van vredesonderhandelingen met Spanje toonde. Aan hem worden dan ook de in paragraaf 2 aangehaalde woorden toegeschreven *dat wij van nature zachtmoedig en vreedzaam zijn, tot den oorlog niet geneigd.*

In deze uitspraak zien we de contouren van een collectief zelfbeeld dat een zachte en confrontatiemijdende stijl van mannelijkheid als basis heeft. Een halve eeuw later schreef ook Johan de Witt, die andere formidabele raadspensionaris die met Van Oldenbarnevelt het lot van een gewelddadige dood deelde, dat de *interesse [...] van dezen staat daarin gelegen is dat allenthalve [overal] ruste ende vrede zij, en dat de commercie onverhinderd moge worden gedreven.*[83] Het is een uitspraak die later vaak is aangehaald om de vreedzame voorkeuren van Nederland als handelsnatie te illustreren.[84] Een visuele evenknie van die uitspraak zien we in de burgerzaal van het nieuwe stadhuis op de Dam dat de regenten van Amsterdam na de Vrede van Münster in 1648 lieten bouwen: daar kreeg de allegorie van de Vrede een prominente plek en werd deze toegerust met de caduceus, de gevleugelde staf die het vaste attribuut was van de god van de handel Mercurius.

Ondertussen golden voor de Oranjes, die als stadhouders het bevel over het leger voerden, en voor de landgewesten, die in tijden van oorlog gezien hun ligging de eerste klappen voor Holland zouden moeten opvangen, echter geheel andere prioriteiten. Voor hen stond niet de overzeese handel maar het belang van een sterk landleger en daarmee een onverzettelijke, martiale stijl van mannelijkheid voorop. De omringende landen moesten beseffen dat de mannen van de Republiek bij een confrontatie wel degelijk bereid zouden zijn het gevecht aan te gaan. Ze beroemden zich niet voor niets op hun afstamming van de dappere Batavieren, die hun naam en

Afbeelding 5. Titelpagina van Lodovico Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden (1609, oorspronkelijk 1567), waar bovenop de poort onder anderen landvoogd Albrecht van Oostenrijk en prins Maurits van Oranje zouden staan afgebeeld. Links van de poort (het westen) zijn de kustgewesten met handel, steden, kooplieden en vreemdelingen weergegeven, rechts van de poort (het oosten) de landgewesten met landbouw, burchten, landheren en boeren.

faam te danken hadden aan hun vastberaden vrijheidsstrijd tegen de Romeinen – en niet aan eventuele handelsactiviteiten.[85]

Deze tegenstelling tussen zee- en landgewesten, zo verschillend in hun sociaaleconomische ontwikkeling en cultuur, dateerde al van de tijd vóór de Republiek.[86] Oorspronkelijk bestond er in de Lage Landen dan ook een veel sterkere scheidslijn tussen het oosten en het westen dan tussen het noorden en het zuiden (zie afbeelding 5). In het westen lagen de 'kerngewesten' Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland, waar de dienstensector met handel en nijverheid al vroeg een hoge vlucht had genomen en waar de burgerij in de steden tal van vrijheden van de landsheer had weten te verwerven. In het oosten lagen de gewesten waar fysiek zwaar werk als landbouw, veeteelt en bosbouw de voornaamste inkomsten genereerden en waar geestelijkheid, landadel en eigenerfden een sterkere machtspositie hadden behouden.[87] Terwijl de mannelijkheidscodes in de landgewesten fysieke kracht, martialiteit en autoriteit vooropstelden, vroegen de ontwikkelingen in de verstedelijkte gewesten om vormen van mannelijkheid die zich meer richtten op de verwerving van nieuwe kennis en technische vaardigheden, en op een soepeler, gelijkwaardige omgang met andere stedelingen.[88]

Deze en andere sociaal-culturele verschillen zouden lang standhouden.[89] In het oosten kon men als bezoeker beter geen grapjes over de adel maken, in het westen beter geen grapjes over de koopmansstand, zo schreef een Duitse officier in Nederlandse dienst in de late 18e eeuw.[90] Deze tegenstelling tussen oost en west heeft ook nu nog enige betekenis, zowel in het huidige België als in het huidige Nederland, waar de 'Randstad' en 'de provincie' in de beeldvorming heel verschillende waarden vertegenwoordigen en hun eigen identiteit deels ontlenen aan het zich afzetten tegen dat andere deel van het land. Ook in dit opzicht is de Nederlandse identiteit verre van uniform.

Strijd om Bataafse mannelijkheid

In de 16e en 17e eeuw uitte de gewestelijke competitie zich onder andere in een felle discussie over de precieze locatie waar de Bataven zich in Nederland gevestigd zouden hebben. Wie mochten zich de ware erfgenamen van de Bataven noemen, die door de Griekse historicus Strabo en later

door de Romein Tacitus de meest manhaftige onder de Germanen waren genoemd?[91] Hollandse geleerden, zoals Aurelius en Hugo de Groot, beweerden dat het door Tacitus beschreven *Oppidum Batavorum* (Stad der Bataven) in Zuid-Holland gelegen had. Gelderse geleerden, zoals Geldenhouwer en Pontanus, claimden echter Gelderland als voornaamste woongebied van de Bataafse stammen, dat zich volgens hen overigens wel tot aan de Noordzee zou hebben uitgestrekt. Het *Oppidum Batavorum* was naar hun overtuiging bij Nijmegen gelegen geweest – en daarin hadden zij, naar later bleek, gelijk.[92]

De Bataafse claim paste wonderwel bij het imago van het landgewest Gelre, dat zich indertijd op het strijdbare (maar tegelijkertijd beminnelijke) karakter van haar inwoners liet voorstaan.[93] Zo signaleerde de van Nijmegen geboortige humanist Gerard Geldenhouwer in 1520 dat de nakomelingen van de Bataven die zich op de handel hadden toegelegd – lees de Hollanders – zich vanwege hun buitengewone rijkdom van het krijgsbedrijf hadden afgekeerd. Dit in tegenstelling tot de inwoners van de Betuwe, die volgens hem nog altijd dezelfde vechtlust kenden als hun Bataafse voorouders.[94] Geldenhouwer schreef dit overigens tijdens de zogeheten Gelderse Oorlog (1502-1543), toen de Habsburgers vanuit Holland de noordoostelijke streken aan hun domeinen probeerden toe te voegen. Maar ook ruim een eeuw later schreef een andere Geldersman, Arend van Slichtenhorst, nog in *Alle de XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen* (1654) dat de Hollandse zeden in vergelijking met de Gelderse *laf en ongezouten* waren geworden en dat onder invloed van immigranten de *manhaftigheid der ouder Batavieren* alleen nog bij Hollandse matrozen en zeelieden terug te vinden was.[95] In zijn postuum uitgegeven *Batavia illustrata* (1685) weersprak de Hollandse rechtsgeleerde Simon van Leeuwen vervolgens weer Van Slichtenhorsts claims.[96]

Opnieuw zien we hier hoe een identiteit in essentie geformuleerd wordt door haar af te zetten tegen die van een ander, bij voorkeur een 'nabije' ander, in dit geval de Gelderse identiteit door zich af te zetten tegen de Hollanders, die gestereotypeerd werden als laf of weinig vechtlustig.[97] Maar minstens zo interessant is dat er tevens al een verband gelegd werd tussen dat verlies van manhaftigheid als collectieve eigenschap en de historische invloed van handeldrijven, verworven rijkdommen en immigratiestromen. Het idee dat handel vredelievend maakt, of op zijn minst terughoudend in oorlogsvoering, is dus niet bedacht door de hedendaagse historici als Von

der Dunk maar reeds in verschillende versies in historische werken uit de vroegmoderne tijd aanwezig. Met betrekking tot Holland blijkt het idee eerder geformuleerd door buitenstaanders, zoals de Geldersen, dan door de Hollanders zelf. Ook dat is niet ongebruikelijk bij beeldvormingsprocessen: zelfbeelden zijn doorgaans notoir vaag of zelfs non-existent totdat men – geconfronteerd met de (negatieve) beeldvorming door anderen – de behoefte ontwikkelt daar een eigen interpretatie en beeld tegenover te plaatsen.[98]

Rivaliserende voorstellingen

Met de verhalen over het strijdlustige dan wel vreedzame en zachtmoedige karakter van de Nederlanders was dus al vroeg sprake van twee bijna diametraal tegengestelde visies op de aard van Nederlanders die bovendien indertijd al niet vrij waren van sekseconnotaties. Deels gaat het hier om beeldvorming door verschillende partijen en over verschillende partijen, zoals ik in deze paragraaf heb laten zien. Regelmatig kun je een dergelijk tweeledig beeld echter ook bij een en dezelfde persoon over een en dezelfde groep aantreffen. Zo beweerde De Groot in het derde boek van zijn *Parallelon rerumpublicarum* (Vergelijking van Republieken, 1602) dat de Hollanders als nazaten van de Batavieren enerzijds bij uitstek een *volk tot den oorlog geboren* waren maar anderzijds als inwoners van kustgebieden genegen waren tot een zachtmoedige omgang met vreemdelingen.[99] Het negatieve spiegelbeeld van deze uitspraak vinden we overigens wat later terug bij de Engelsman Owen Felltham, die in zijn satirisch getoonzette *A Brief Character of the Low Countries* schreef dat de Nederlanders weliswaar oorlogszuchtig waren maar diep in hun hart toch lafaards.[100]

Een dergelijke paradox is geen uitzonderlijk gegeven in collectieve beeldvormingsprocessen. Volkeren schrijven zichzelf vaak eigenschappen toe of krijgen eigenschappen toegeschreven die onderling tegenstrijdig zijn.[101] Het ene beeld roept als het ware vanzelf een tegenbeeld op. Dit is begrijpelijk, want het gaat hier om extreem grote groepen die onvermijdelijk in kleinere subgroepen uiteenvallen. Er wordt een groter geheel verondersteld dat feitelijk geen geheel is.[102] De Britse historica Catherine Hall heeft het achterliggende mechanisme treffend onder woorden gebracht met haar stelling: *For there is no single national identity – rather competing national identities jostle with each other in a struggle for dominance.*[103]

Dit is een terugkerend gegeven in de vele teksten, beelden en praktijken die de Nederlandse identiteit in het verleden vormgegeven hebben én nog steeds vormgeven: verschillende Nederlandse identiteiten verkeren voortdurend met elkaar in een staat van competitie.[104] Afhankelijk van de situatie treedt op het ene moment een andere voorstelling op de voorgrond dan op een ander moment.[105] Deze voorstellingen reduceren maar al te vaak een complexe werkelijkheid tot een simpel te bevatten idee en hebben in die zin een clichématige of stereotyperende inhoud.[106] Toch zijn stereotypen en clichés niet altijd irrationeel, negatief of beschadigend.[107] Wel moeten we ons ervan bewust zijn dat wanneer slechts één bepaalde eigenschap in de beeldvorming domineert, het benadrukken van deze eigenschap veelal een reactie is op een geheel andere beeldvorming. Clichés en andere stereotyperende beweringen maken dan ook vaak verhuld deel uit van complexe discussies tussen rivaliserende opvattingen over de identiteit van een groep. De kracht van clichés en stereotypen ligt in het stilzwijgend voorbijgaan aan die contrabeelden, waardoor actief nadenken over andere interpretaties wordt ontmoedigd.[108]

Het is goed om dit in het achterhoofd te houden wanneer we in de navolgende paragrafen kennismaken met een aantal buitenlandse auteurs die het karakter van Nederland dan wel Holland in zijn hoedanigheid van handelsnatie op een dergelijke stereotyperende manier becommentarieerden. We beginnen met een visuele introductie op de thematiek.

5

De Nederlander als koopman uitgebeeld

In 1612 werd in het Duitse Schmalkalden de *Newe Summarische Welt-Historia* uitgegeven. In dit vroege overzicht van de 'wereldgeschiedenis' werden de Nederlanden (Noord en Zuid tezamen) evenals de Zwitserse landen nog als onderdeel van *Germania* behandeld. De Nederlandse zeden werden daarom niet apart besproken, maar wel treffen we er de intrigerende tekening aan van een *Niederländer in Teutschlandt* die ook het omslag van dit boek siert.

Afbeelding 6a. De Nederlander als type.

Net als de illustratie waarmee het eerste hoofdstuk van dit boek begon, is deze tekening alleen al als spiegel van mannelijke lichaamstaal het bestuderen waard. Wie goed kijkt, ziet dat de houding van de afgebeelde Nederlander naast zelfbewustzijn een sterke drang tot handelen uitdrukt: het bovenlijf is reeds in beweging, de mantel zwiert, de blik is op een doel in de nabije toekomst gericht, enkel de voeten hoeven nog te volgen. Deze visuele uitdrukking van ondernemende Nederlandse mannelijkheid wordt nog interessanter wanneer we de afbeelding vergelijken met die van de Duitser en Zwitser op de bladzijden ervoor en erna. Dan valt namelijk op dat naast de Zwitserse huursoldaat, met een demonstratief mannelijk uitstekende elleboog in de zij, en de Duitser, die bovenal mannelijke rust en betrouwbaarheid moet uitstralen (deze kwalificaties ontleen ik mede aan de hier niet afgedrukte onderschriften), de Nederlander als enige geen degen draagt.[109] Deze bijzonderheid wordt nog eens benadrukt in het tweetalige onderschrift bij de afbeelding van de Nederlander, dat met twee regels kreupel Latijn begint en (rijmend) in het Duits vervolgt:

Afbeeldingen 6b en 6c. De Duitser en de Zwitser als types.

De nijvere Nederlander levert bekwaam uiteenlopende inspanningen. Met behoedzame hand koopt en verkoopt hij [zijn koopwaar] in de wereld.

De Nederlanders handelen veel
In vreemde steden en op de zee.
Voorzichtig [zijn zij] in de krijgszaken
En kunnen veel vaardig werk maken.[110]

De voorlaatste regel vormt een bevestiging van iets dat al vaker door anderen geconstateerd is: in het vroegmoderne Europa vormde martialiteit de mannelijke norm en het ontbreken daarvan – zich uitend in een voorzichtigheid in krijgszaken – werd als een uitzondering beschouwd die apart vermelding verdiende.[111] In de *Newe Summarische Welt-Historia* werd de overgrote meerderheid van de Europese (en andere) volkeren mét rapier, geweer, sabel of wapenstok afgebeeld. Bij Nederlandse mannen paste echter eerder behoedzaamheid dan martialiteit, niet alleen in oorlogszaken maar ook in het handeldrijven, zo suggereren de Latijnse regels bovenin

het onderschrift. Inderdaad was *Prudentia* een van de klassieke deugden waar kooplieden al vroeg in getraind werden.[112] In die zin zou deze beschrijving van hun mannelijke habitus wel eens dicht bij de vroegmoderne realiteit gelegen kunnen hebben.[113]

Ondertussen is dit een van de weinige beschikbare afbeeldingen uit die vroege periode waarin Nederlanders collectief als een sociaal type worden neergezet, namelijk als ondernemende en (als we het onderschrift in onze interpretatie meenemen) handeldrijvende mannen. Weliswaar zijn er uit de Republiek fraaie portretten van individuele kooplieden overgeleverd,[114] alsmede gedetailleerd geschilderde stads- en havengezichten waarop levendig handel gedreven wordt, maar het interessante van de afbeeldingen met onderschriften uit de *Newe Summarische Welt-Historia* is dat ze bedoeld waren om een heel volk in één pennenstreek te kenschetsen.

Daarmee vormden deze volkenkundige schetsen uit 1612 in zekere zin de voorlopers van de Europese 'volkenspiegels' of 'volkentafels' die ruim een eeuw later in het zuidelijke deel van het Duitse Rijk ontworpen zouden worden en waarvan enkele prachtige voorbeelden in Beieren en Oostenrijk bewaard zijn gebleven.[115] Met een ervan hebben we reeds kennisgemaakt eerder in dit hoofdstuk (afbeelding 4). Het zijn tabelmatige, ietwat xenofoob getoonzette overzichten van de karakters van de belangrijkste Europese volkeren, vaak inclusief afbeeldingen van mannelijke vertegenwoordigers van deze volkeren in een voor hen als typerend beschouwde dracht. Vrouwen spelen in deze schematische overzichten geen enkele actieve rol, daarmee nog eens het patroon bevestigend dat nationale imago's in het algemeen sterker door de beeldvorming rond het gedrag van mannen dan van vrouwen bepaald worden.

In de bewaard gebleven volkenspiegels, alle uit de periode 1719-1740, ontbreken Nederlanders als aparte categorie.[116] Toch zijn deze volkenspiegels voor mijn verhaal relevant want ze laten zien dat wat later vaak als typisch Nederlandse eigenschappen beschreven werd, in deze overzichten bij hun directe buren terug te vinden is: deels bij de Duitsers (drankzuchtig en eerder rationeel dan emotioneel aangelegd) en deels bij de Engelsen (arbeidzaam en heldhaftig op zee).[117] Dit hoeft niet onze verbazing te wekken, want het gaat hier voor een belangrijk deel om eigenschappen die al sinds de klassieke Oudheid aan de Germanen in het algemeen werden toegeschreven of nog algemener aan bewoners van Noordelijk gelegen landen. Bovendien blijken dergelijke gemeenplaatsen in etnografische

beschrijvingen al sinds de Oudheid gemakkelijk van het ene naar het andere volk te migreren.[118] Dit te weten relativeert tegelijkertijd de uniciteit die volkeren zichzelf plegen toe te schrijven.[119]

Dit geldt ook voor voorzichtigheid als kenmerkende 'krijgsdeugd'. In de Zuid-Duitse volkenspiegels wordt deze eigenschap toegedeeld aan de Italianen (daar benoemd als *Waals* of *Walen*, lees: Romanen).[120] Dat is veelzeggend. Immers, voordat het economische zwaartepunt naar het Noordwesten van Europa verschoof, waren het de Italianen die eeuwenlang vanuit hun stadstaten aan de Middellandse Zee de internationale handel gedomineerd hadden. In de *Curieuser Antiquarius*, een populaire Duitse tekst uit 1709 waarop de makers van de volkenspiegels enkele decennia later teruggrepen, karakteriseerde de auteur het Italiaanse karakter dan ook als *in het ondernemen [...] gelijk een vos.*[121] Een Pruisische tekst uit dezelfde periode schreef *dat er geen listiger en spitsvondiger kooplieden in Europa [...] als juist de Italianen zijn.*[122] Ook bij Italiaanse mannen bestond er dus dezelfde associatie met terughoudendheid in krijgszaken en slimheid in handelszaken. Geheel daarbij passend werden de Italianen reeds sinds de hoge Middeleeuwen door hun Duits- en Franstalige buren als 'hebzuchtig' gezien – een andere eigenschap die ze samen met de Nederlanders en joden toebedeeld kregen.[123]

6

Handel en de Nederlandse onwil tot vechten

Oorlog als schadepost

Het verband tussen koopmanschap en terughoudendheid in krijgszaken was in de hierboven genoemde Duitstalige bronnen vooral associatief. Het causale verband werd niet uitgewerkt – er was letterlijk geen ruimte voor. Maar ook in teksten waar die ruimte wel bestaat, acht men het verband soms zo vanzelfsprekend dat er verder weinig woorden aan vuil gemaakt worden. We zien dat bijvoorbeeld bij Lodewijk XIV, die in zijn *Mémoires*

over 1661 met enige minachting refereert aan de redenen dat Hollanders oorlogen uit de weg gingen:

> *De gehele politiek van de Hollanders en van degenen die hen regeren, heeft slechts twee zaken ten doel: het handhaven van de handel, het neerhalen van het huis van Oranje. De geringste oorlog schaadt hen in het een of het ander, en hun belangrijkste steun lag in mijn vriendschap.*[124]

Deze visie van de Franse Zonnekoning – Hollandse regenten houden niet van oorlog voeren omdat het de handel schaadt en de Oranjestadhouders te machtig maakt – lijkt inmiddels de standaardverklaring geworden voor de terughoudende opstelling bij internationale oorlogen die de Nederlandse geschiedenis na de Tachtigjarige Oorlog heeft gekenmerkt. Het is in ieder geval de verklaring die telkens weer in Nederlandse geschiedenisboeken opduikt.[125] Maar in de vroegmoderne tijd circuleerden er nog andere verklaringen die een heel ander verband legden. Het is intrigerend dat deze inmiddels bijna uit het nationale zelfbeeld gewist lijken te zijn of, indien niet gewist, in ieder geval nog slechts een marginale plaats innemen in het collectieve geheugen van Nederland.

Vechtlust ondermijnd door welvaart

Aan de basis van deze verklaringen lag de gedachte dat handel tot welvaart leidde en dat welvaart mannen mentaal ongeschikt maakte voor oorlogvoering.[126] Het is een idee dat teruggaat op klassieke denkers en daarom ook frequent terugkeert bij humanisten uit de Renaissance, die opnieuw door de teksten uit de Oudheid geïnspireerd raakten. We maakten hier bij de eerdergenoemde Geldenhouwer al even kennis mee. Een nog vroeger voorbeeld treffen we bij de Neurenberger humanist Johannes Cochlaeus, die de inwoners van de Bourgondische Nederlanden al in 1512 in zijn *Brevis Germanie descriptio* op een dergelijke manier typeert. De inwoners van Gelre, dat dan nog niet bij de Bourgondische Nederlanden is ingelijfd, beschrijft hij daarentegen als arm en vechtlustig.[127]

Een van de oudste bronteksten waarop deze humanisten teruggrepen, was *De Bello Gallico* van Julius Caesar, geschreven in 50 voor Christus.

In dat werk presenteert Caesar zijn versie van de gebeurtenissen die tot de Romeinse verovering van Gallië hadden geleid. De Romeinse veldheer geeft hier hoog op van de *Belgae* (onder wie toen tevens de bewoners van de noordelijke rivierendelta werden begrepen), want zij waren in zijn ogen de dappersten onder de Galliërs. Volgens hem kwam dat onder meer omdat ze door de afstand tot Rome het minst vaak handelaren op bezoek kregen en dus niet in aanraking kwamen met luxe importgoederen die tot verwijfdheid leidden. Verwijfdheid kan in deze passage ook als verwekelijking vertaald worden, maar het is veelzeggend dat de oorspronkelijke Latijnse tekst letterlijk over *het vervrouwelijken van de geesten* spreekt.[128]

Als de Spaanse hofhumanist Juan Christóbal Calvete de Estrella in 1548 prins Philips op zijn kennismakingsreis naar de Nederlanden vergezelt en in 1552 zijn verslag over deze reis publiceert, begint hij met een historische uiteenzetting waarin hij bijna letterlijk Caesars tekst over het verband tussen handel en verwijfdheid overneemt.[129] Hetzelfde gebeurt een halve eeuw later in een vroeg volkenkundig traktaat van de Fransman Pierre d'Avity, waarvan de eerste delen in 1613 verschenen en dat ondanks zijn veelvuldige en soms chaotische knip- en plakwerk behoorlijk populair werd – afgaande op de vele herdrukken en uitgaven in andere talen.[130] Avity, schrijvend tijdens de Opstand, beweerde overigens dat de Hollanders nog steeds de moed van de oude 'Belgen' bezaten.[131] Calvete daarentegen, schrijvend vóór de Opstand, meende dat de bevolking van de Lage Landen sinds de Oudheid sterk veranderd was en wel in positieve zin: de inwoners waren niet langer bijgelovige en oorlogszuchtige woestelingen, maar beschaafde, hardwerkende kooplieden geworden.[132]

Verschil in eeropvattingen

Anderen neigden naar een negatievere lezing van deze ontwikkeling, vooral toen later in de 17e eeuw de Republiek zo rijk was geworden dat ze onvermijdelijk de afgunst van andere naties opriep.[133] Dan zien we hoe buitenlanders, met de Engelsen voorop, de in hun ogen minder eervolle kanten van de Nederlandse koopmansmentaliteit beginnen te benadrukken.

The better, much more the worse sort have little sense of honour, governing themselves more by the rules of profit and advantage than of generosity and

decorum, schreef Sir Francis Barnham na een bezoek aan de Nederlanden in zijn aantekeningen.[134] Dankzij hun handelsgeest was een hoffelijk, edel, nobel of dapper persoon bij de Nederlanders even zeldzaam als een smelleken[135] in de winter, zo lezen we bij andere Engelsen: *they would never yet look an enemy in the face in the field nor perform anything resolute or honourable.*[136] Een verre echo hiervan horen we nog bij een Duitser die in 1753 Nederland bezocht: *de geheel door woeker en hebzucht doordrongen geesten zijn tot niets edels in staat.*[137] Ook een Franse auteur, Jean Nicolas de Parival, die decennialang in de Republiek woonde en in het algemeen een zeer positief oordeel over zijn tweede thuisland velde, kon er in het midden van de 17e eeuw al niet omheen: *Ze laten zich wat minder op het punt van eer voorstaan dan andere naties, maar er is er nauwelijks een die meer begerig is naar winst. Het lijkt alsof zij met de [moeder]melk het verlangen naar rijkdommen inzuigen en de hartstocht hen te verwerven.*[138] Het werd een bekende tegenstelling in tal van buitenlandse reisverslagen, pamfletten, geschiedschrijvingen en andere commentaren: de Nederlandse zucht naar winst tegenover de zucht naar eer bij andere volkeren.[139]

Naar het zich laat aanzien waren Nederlanders zich bewust van deze beeldvorming. Zij lieten zich regelmatig kritisch uit over dat geïdealiseerde verlangen naar eer en glorie.[140] Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog karakteriseerden Nederlandse auteurs 'eergierigheid' als een typisch zuidelijke eigenschap die nauw verbonden was met de klassieke hoofdzonde van de hoogmoed.[141] De Groot beweerde dat Hollanders, in tegenstelling tot de Grieken en Romeinen, gelukkig niet zo gevoelig waren voor *die ijdele kitteling van roemzucht*, die zoveel problemen in de geschiedenis had veroorzaakt.[142] Het betrof hier niet enkel de roem die men in oorlogen kon behalen, maar ook de roem die mensen in hoge ereambten, titels en uiterlijk vertoon zochten. De moedige Batavieren zouden weinig last hebben gehad van deze dubieuze soort eerzucht.[143] Ook latere Nederlanders waren daar met hun egalitaire en meritocratische instelling minder op gericht geweest, stelde de gereformeerde predikant Willem Anthonij Ockerse in 1797. Maar dat betekende volgens hem niet dat zij minder vatbaar waren voor de passie van de eerzucht, die zich bij hen enkel op andere manieren zou uiten.[144]

Uiteindelijk had de analyse van Ockerse wel wat weg van die van buitenlanders, met dit verschil dat deze sociaal-psycholoog *avant la lettre* in zijn driedelig *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (1788-1797) de

winzucht herkende als een aparte vorm van eerzucht die zowel goede als kwalijke gevolgen kon hebben. De positieve effecten van die commerciële vorm van eerzucht werden eerder al benadrukt in de politieke geschriften van de Leidse gebroeders De La Court.[145] Zij sloten hun *Interest van Holland* (1662) veelzeggend af met de conclusie dat verstandige mensen het voorkómen van oorlog en een leven in vrede en welvaart verkozen boven de ijdele glorie van de strijd, waar anderen zoveel waarde aan hechtten.[146] In de buitenlandse commentaren op het eergevoel dat bij Nederlandse mannen zou ontbreken, klonk precies deze door hen verguisde adellijke eeropvatting door, waarbij de mannelijke eer vooral gemeten werd naar de bereidheid de wapenen op te nemen voor een hoger ideaal, ter verdediging van recht en orde of van vorst en vaderland.[147]

Die specifieke erecode was sterk ontwikkeld bij toonaangevende groepen in de omringende landen en bepaalde ook nog lang het gedrag van adellijke families in het oosten van de Republiek.[148] Maar in het westelijke, sterk verstedelijkte deel van de Republiek en vooral in Holland, waar de rol van de adel sterk was ingeperkt (hoewel niet uitgespeeld),[149] hanteerden de burgerlijke inwoners ondertussen andere erecodes. Betrouwbaarheid in geldzaken maakte daar een belangrijk deel van uit: *elders is er een eer in gelegen geld niet te achten [...], hier in geen schulden te hebben, niet te borgen, contant af te betalen.*[150] Daarom maakten Hollanders grappen over de adel, die zijn schulden nooit zou afbetalen.[151] Hier blijkt duidelijk dat wat beslissend is voor de eer van een persoon of groep, sterk afhankelijk is van zijn of haar sociale omgeving. Het wordt bepaald door de *honour group,* die daarvoor eigen onderscheidende normen hanteert. Zo zou volgens Le Francq eerzucht zich bij de gewone burgers van Leiden uiten in een afkeer van oneerlijk gedrag alsmede in *de sterkste zucht tot woordhouden en om, zo zij gewoonlijk zeggen, elk het zijne te geven.*[152] Mannelijke codes voor eervol gedrag waren bij stedelijke burgerij in het algemeen en de Nederlandse koopmansstand in het bijzonder dus meer op financiële betrouwbaarheid dan op moed afgestemd.[153]

In het licht van het voorgaande is het tekenend dat in het verstedelijkte deel van Republiek het ereduel reeds in de 17^e^ eeuw uit de mode is geraakt – al bleef schermen bij de elite indertijd nog wel geliefd als tijdverdrijf.[154] Maar zichzelf respecterende regenten lieten zich zelden met degens afbeelden en ook de adel pronkte hier minder dan in andere landen met haar wapens.[155] De Nederlanden vormden al vroeg een regio

met een sterk ontwikkelde consensus- en onderhandelingscultuur. Het gewapenderhand uitvechten van meningsverschillen paste daar niet in.[156] De Nederlandse burgerij (oorspronkelijk veelzeggend gedefinieerd als de mensen die hun toevlucht zochten in een 'burcht') lijkt van meet af aan een bevolkingsgroep geweest te zijn met een stevige aversie van geweld.[157] In vergelijking met de omringende landen is er in Nederland dan ook weinig geduelleerd.[158] Voor zover er in de Republiek studenten in tweekampen betrokken raakten, betrof het opmerkelijk vaak buitenlandse studenten.[159] Voor het overige waren duellisten in de Republiek in meerderheid mannen uit de lagere klassen of betrof het edelen en (adellijke) legerofficieren – veelal afkomstig uit de landprovincies of het buitenland.[160] Deze groepen bleven tot het eind van de 19e eeuw in Nederland met enige regelmaat hun mannelijke eer in tweegevechten verdedigen. Zij stonden echter buiten de vigerende handelscultuur die beeldbepalend is geworden voor de Republiek en die om andere erecodes en lichamelijk minder manifeste vormen van mannelijkheid vroeg.

Gebrek aan moed en vaderlandsliefde

Dit betekende dat zelfs welwillende bezoekers van bevriende naties constateerden dat er in de Republiek weinig waarde werd gehecht aan militaire eer en dat Nederlanders ertoe neigden conflicten uit de weg te gaan, zoals de latere Amerikaanse president John Adams het in zijn brieven uit Nederland naar huis rond 1780 nog mild beschreef.[161] Minder vriendelijk was de Duitser Johann Gottfried Herder met zijn woorden: *Daar zal men zien hoe de naakte handelsgeest de geest van dapperheid [...] opheft of inperkt.*[162] Ook anderen zagen een dergelijk psychologisch verband tussen de handelsmentaliteit en de in hun ogen weinig martiale houding van de Nederlanders.[163] De Engelsman Breval trok zelfs spottend de Bataafse oorsprongsmythe in twijfel: de Hollanders stamden volgens hem net zo min van de Bataven af als de Fransen en Engelsen van de Trojanen.[164] Volgens zijn landgenoten wilden de Nederlanders alleen als ze dronken waren nog wel eens aan het vechten slaan, maar dat was jenevermoed – door de Engelsen prompt *Dutch courage* genoemd.[165] In de 18e eeuw riepen pogingen tot militair vertoon van Nederlandse mannen bij tijd en wijle de

lachlust op van anderen.[166] Het was te lang geleden dat de Republiek op dat gebied nog indruk had gemaakt.

Wat we in veel van deze teksten uit de 18e en deels ook al uit de tweede helft van de 17e eeuw zien gebeuren, is dat de Nederlandse onwil te vechten gelijkgesteld werd aan een gebrek aan moed en daarmee eer – eigenschappen die sterk mannelijk geconnoteerd waren.[167] In het verlengde daarvan werd de onwil te vechten eveneens gezien als een al even beschamend gebrek aan vaderlandsliefde of patriottisme.[168] De auteur Azémor stelde in 1788 onomwonden: *Het belang van de koopman is niet het vaderland, het is de hoop op profijt.*[169] Ter illustratie citeerde hij een (niet nader genoemde) Nederlandse koopman die op het verwijt munitie aan de vijand geleverd te hebben, geantwoord zou hebben dat hij voor winst tot alles bereid was – inclusief een reis naar de hel, zelfs al liep hij daarbij het risico zijn zeilen te verbranden. Het verhaal, dat al vanaf de 17e eeuw in verschillende varianten de ronde deed, ging vermoedelijk terug op de bekende Amsterdamse wapenhandelaar Elias Trip, die tijdens de Tachtigjarige Oorlog geen been zag in handel met de vijand.[170] Overigens niet als enige Nederlander.[171]

De Nederlandse Republiek bevestigde daarmee de indertijd vaker gehoorde mening dat kooplieden mannen waren zonder vaderland – een idee dat onder anderen bij Adam Smith terug te vinden is.[172] Op de momenten dat hun belangen en die van hun land botsten, *kan men hen werkelijk voor vreemdelingen aanzien,* schreef een minder bekende Duitse tijdgenoot al eerder.[173] Volgens de jonge Zwitser Johann Beck zouden de Nederlanders zelfs de Turkse sultan probleemloos als soeverein accepteren zolang hij hun recht op privébezit maar respecteerde.[174] Voor veel buitenlanders was het al met al volkomen evident: nobele mannelijke gevoelens als vaderlandsliefde, moed, en het verlangen naar eer waren in de Republiek verdrongen door een lagere passie die alle andere gevoelens en neigingen overheerste: de geldzucht.[175]

Een van de meest invloedrijke buitenlandse commentatoren in die tijd was Sir William Temple (1628-1699), die tussen 1668 en 1679 met een onderbreking van enkele jaren in de Republiek ambassadeur voor Engeland was. Als schrijver was deze diplomaat lang niet altijd even origineel.[176] Maar originaliteit was in die tijd geen relevant criterium en daarom is het niet verbazingwekkend dat we de pen van Temple, die bepaald een aanstekelijke manier van schrijven had, vaak weer bij andere auteurs zien opduiken.[177] In zijn *Observations* uit 1673 legde Temple bijvoorbeeld uit dat

er een onverenigbaarheid van karakters bestond tussen krijgers en kooplieden, helden en handelaren. Na een lange uiteenzetting van een aantal pagina's, vatte hij nog eens samen waardoor het kwam dat de Nederlanders in zijn tijd niet meer de moed vertoonden van hun dappere Bataafse voorvaderen:

> *From all this may be inferred that not only the long disuse of arms among the native* Hollanders *(especially at land) and making use of other nations chiefly in their milice [army], but the arts of trade as well as peace and their great parsimony in diet, and eating so very little flesh (which the common people seldom do above once a week), may have helped to debase much the ancient valour of the nation, at least in the occasions of service at land. Their seamen are much better.*[178]

Temples verklaring was dus multicausaal en oogde met het onderscheid tussen zeerobben en landrotten meer genuanceerd dan die van veel van zijn landgenoten. Bovendien maakte hij in de daaropvolgende alinea net als enkele eerdere auteurs nog een uitzondering voor de inwoners van Gelderland en Nijmegen (*observed to be particularly brave*). Over de steeds minder talrijke edelen in de Republiek had Temple eerder al opgemerkt dat zíj zich wél met eer en verdienste voor hun land inzetten.[179] Maar al met al concludeerde hij op het einde toch: *Holland is a country where […] profit is more in request than honour.*[180]

Een Engels perspectief

Het moet nog eens herhaald: op enkele apologeten na waren auteurs uit andere landen evenmin te spreken waren over de geldzucht en in hun ogen gebrekkig ontwikkelde eerzucht van de Nederlanders. Maar het is opvallend hoeveel minder dan de Engelsen bijvoorbeeld Duitstaligen, Italianen en Fransen geneigd waren om een verband te leggen tussen de Nederlandse handelsgeest en een in gebreke blijvende martialiteit. In het eerste hoofdstuk besprak ik al kort de gevoelens van verwantschap en competitie die de verhoudingen tussen Engeland en de Republiek eeuwenlang tekenden en op scherp zetten. Dat leidde tot niet minder dan vier

Engels-Nederlandse Oorlogen in de tijd van de Republiek. Daar kwam bij dat de Engelsen in de jaren dat zij bondgenoten waren tegen bijvoorbeeld Spanje en Frankrijk, zich vaak miskend en onheus bejegend voelden door de Nederlanders. De onhebbelijkheid om handel te blijven drijven met de gemeenschappelijke vijand kon niet anders dan grote ergernis wekken.[181] Zeker bij conflicten in de 18e eeuw aarzelde de Republiek bovendien vaak lang voordat ze bereid was troepen te sturen. Dat zij tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) zelfs voor algehele neutraliteit koos, werd haar zeer kwalijk genomen.[182]

Deze historische factoren verklaren heel goed waarom de Engelsen en later de Britten meer dan andere naties de Nederlandse onwil tot vechten op de korrel namen. Wel moeten we ervoor waken deze buren overzee (of welke andere natie dan ook) in dit opzicht als één homogene groep te beschouwen. Persoonlijke achtergronden en politieke voorkeuren (*Tory* of *Whig*, monarchist of republikein) maakten een groot verschil in de houding tegenover de Republiek met haar handelsmentaliteit.[183] In manifestaties van het Britse superioriteitsgevoel namen de Nederlanders bovendien geen unieke positie in: zo hadden Britse reizigers die in de 18e eeuw het continent bezochten, er sowieso een handje van de bewoners van het Europese vasteland als minder mannelijk dan zichzelf voor te stellen.[184] Mogelijk speelde in deze houding de al in het vorige hoofdstuk genoemde oost-west tegenstelling een rol, waarbij het oosten vaak als minder mannelijk dan het westen wordt weggezet – al kwam het omgekeerde ook voor.

Al met al hoeft het ons dus niet te verbazen dat Nederlanders door andere buitenlanders dan de Engelsen regelmatig wél moedig genoemd werden.[185] De Nederlandse kennis van de krijgskunst oogstte bovendien alom lof, het leger van de Republiek werd zelfs als leerschool voorgesteld waar jongemannen uit eigen land enige tijd in de leer konden gaan.[186] Holland liet bij uitstek zien dat handel en oorlog heel goed konden samengaan, zo kunnen we in de 18e eeuw regelmatig lezen.[187] Bij Parival, wiens werk tussen 1651 en 1728 niet minder dan zeventien drukken kende en die als bijzonder invloedrijk mag gelden in een tijd dat *toute Europe* Frans begon te lezen,[188] treffen we geen woord over een Nederlands gebrek aan moed of martialiteit. Wel prees hij, net als sommige anderen, de Nederlanders voor hun prudentie.[189] Zelfs laat in de 18e eeuw, toen de Republiek militair niet veel meer voorstelde, waren er buitenlanders die Nederlanders

nadrukkelijk tegen beschuldigingen van lafhartigheid in bescherming namen. Zo wees Carlo Antonio Pilati di Tassulo[190] het oordeel van Temple met klem af: gezien het feit dat de Nederlanders erin geslaagd waren achtereenvolgens het juk van de Spanjaarden af te werpen, zich tegen de Engelse suprematie op zee te verzetten en weerstand te bieden aan de annexatiedrift van Lodewijk de XIV, kon men hen nauwelijks lafaards noemen, zo stelde de Italiaan in 1780. Temples verklaring van de geringe vleesconsumptie deed hij – met een verwijzing naar de Romeinse soldaten die evenmin vaak vlees aten – af als onzin.[191]

In zijn houding tegenover de Republiek was Pilati onder andere beïnvloed door de Franse Abbé Raynal, die in zijn befaamde *Histoire des deux Indes* (1772) een uitgesproken bewondering had getoond voor de moed en ondernemingszin van de Nederlandse zeevaarders: *De Republiek van Holland biedt bij haar geboorte aan volkeren een groots schouwspel [...] Haar nijverheid en stoutmoedigheid zijn overal duidelijk zichtbaar geworden, maar in het bijzonder op de zeeën en het continent van de Indiën.*[192] In de volgende delen van zijn werk roemde de abbé onder andere de prudentie, hartstocht, stoutmoedigheid en vasthoudendheid waarmee Nederlandse vlooteskaders Portugese handelsposten in Azië en Brazilië hadden veroverd, hun moed in de strijd tegen de Engelsen rondom Bantam en de bravoure waarmee zij zich in 1634 Curaçao hadden toegeëigend.[193] Daar stond tegenover dat de Nederlanders hun gevecht met de Spanjaarden om de havens van Peru en Chili in Raynals ogen te snel hadden opgegeven.[194] Maar dat de Engelsen hen in 1664 Nieuw-Amsterdam (daarna herdoopt in New York) afhandig hadden gemaakt, was alleen mogelijk geweest omdat de Engelsen hadden nagelaten de Nederlanders daar eerst formeel de oorlog te verklaren zoals een beschaafde natie wel had moeten doen, zo merkte Raynals coauteur Diderot in *Histoire des deux Indes* op.[195] Als Fransman waardeerde deze filosoof juist de *eervolle rivaliteit* waarmee de Republiek haar strijd om de wereldhandel op zee had volgehouden tegen een Engeland dat groter en sterker was dan zij.[196]

Het is geen toeval dat de meeste voorbeelden uit de voorgaande alinea maritieme prestaties betroffen. Het imago van de Nederlanders op zee bleek stukken heldhaftiger dan dat van de vechtende Nederlanders op het land.

7
Manhafte zeemannen

Met een verleden vol dappere ketelbinkies, avontuurlijke scheepsjongens, admiralen met heldenstatus en niet te vergeten een hedendaagse koning die bij de marine diende, is de zeevaart een deel van hun collectieve identiteit waar Nederlanders doorgaans trots op zijn.[197]

We bemerkten het al bij Huizinga, maar ook in de tijd van de Republiek waren landgenoten fier op hun zeerobben.[198] Willem van Oranje boekte zijn eerste successen tegen de Spanjaarden dankzij de Watergeuzen, ruwe vrijbuiters op het water wier naam door mythevorming later de equivalent kon worden van een scheldnaam die met trots gedragen wordt.[199] We hoeven verder maar te denken aan namen als Piet Heyn en Michiel de Ruyter, 'mannen van stavast', om ons te realiseren dat in dit stuk vaderlandse geschiedenis vol 'stoere jongens en ferme knapen' zich dan toch eindelijk de onbevreesde en onverzettelijke mannelijkheid manifesteerde die de Nederlanders elders zo node leken te missen.[200] Of, zoals Simon Stijl het in 1774 verwoordde: *dat voorzichtig volk, 't welk in zo vele benauwdheden den oorlog te lande niet dan verwerender wijze had durven voeren, was terstond gereed om ter zee naar de afgelegenste oorden tot hachelijke ondernemingen over te steken.*[201]

Voor dit soort avonturen werd onmiskenbaar een zekere moed vereist, ook van de kooplieden die op de schepen meereisden naar verre en vreemde continenten.[202] Juist vanwege dit heroïsche element is ondanks alle uitwassen het fiere imago van de VOC zo lang overeind gebleven bij het Nederlandse publiek.[203]

Kaapvaart als nationale bedrijfstak

Voor de jonge Republiek vormde economische oorlogsvoering op zee van meet af aan een belangrijk drukmiddel in de door haar gevoerde strijd tegen Spanje.[204] Met name de provincie Zeeland bouwde een geduchte reputatie op in de kaapvaart, een van de redenen waarom Temple meende dat de Zeeuwen stoutmoediger waren dan de Hollanders.[205] Zij zouden zelfs al in de Oudheid gevreesd zijn geweest als zeerovers.[206] Kaapvaart

was zeeroverij-in-commissie, of anders gezegd een vorm van piraterij die gelegitimeerd werd met een door de autoriteiten uitgegeven kaperbrief.[207] Misschien wel het bekendste wapenfeit van de Nederlandse kaapvaarders was de verovering van de Spaanse Zilvervloot in 1628. Vlootvoogd Piet Heyn werd een nationale held, wiens moed en mannelijkheid werden bezongen in liederen en gedichten, daarbij geholpen door zijn martiale dood in 1629 in een gevecht tegen Spaansgezinde kaperschepen in de buurt van Duinkerken – op dat moment samen met Oostende de Zuid-Nederlandse tegenhanger van de Noord-Nederlandse kapersnesten in Zeeland.[208]

Zo werd later onder meer gememoreerd hoe Heyn in dienst van de West-Indische Compagnie (WIC) bij de verovering van het Braziliaanse Salvador da Bahia in 1624 *niet tegenstaande het geweldig schieten* zijn manschappen was voorgegaan bij de beklimming van het vijandelijk fort vanuit zee. Dit moest beschouwd worden als *een zeer stoute [dappere] en manhaftige daad,* want de muur was hoog en bemand met honderden Portugezen.[209] Gelukkig bleken deze laatsten zich in het uur U – anders dan de Nederlanders – niet erg moedig te gedragen, zoals ook de Spanjaarden volgens de vaderlandse overlevering weinig moed zouden hebben getoond bij de strijd om de Zilvervloot door direct om genade te smeken in plaats van het gevecht aan te gaan. Gewapend met een intrigerende combinatie van zachtmoedigheid en manhaftigheid die we nog vaker in karakteriseringen van Nederlandse mannen zullen tegenkomen,

speelden wij het schoonste spel,
en niet belust op moord,
verleenden wij hun 't leven wel,
maar sprongen fluks aan boord,

aldus honderdvijftig jaar later de vaderlandse dichter Hieronymus van Alphen in zijn 'Zegezang der matrozen na de verovering der Spaansche Zilvervloot'.[210]

Heyn was niet de enige Nederlandse zeeheld met een verleden als kaper. Ook admiraal De Ruyter, die bekend kwam te staan om zijn vroomheid en de discipline onder zijn bemanningen, had zijn brood aanvankelijk op die manier verdiend.[211] Het was een lucratieve broodwinning, zeker wanneer men een onevenredig deel van de buit zelf achterover wist te drukken, zoals De Ruyter eens deed met twee kisten gestolen goud afkomstig van

de westkust van Afrika.[212] Dankzij mannen als Heyn en De Ruyter – en eerder al de Watergeuzen – werden kaapvaart en vrijbuiterij, zoals Virginia Lunsford betoogde, een deel van de Nederlandse identiteit. De bedrijfstak ontwikkelde zich in de 17e eeuw tot een belangrijk werkgever en economische pijler van de Republiek. Behalve de eigen vloot en handelscompagnieën werden ook private reders door de overheid van kaperbrieven voorzien om op zee hun slag te slaan. Al snel werd bekend hoe winstgevend een investering in deze kaaprederijen kon zijn. Van hoog tot laag – van prins Maurits tot eenvoudige bootsgezellen en touwslagers – namen Nederlanders aandelen in de kaapvaart. Ook dat hielp een brede identificatie tot stand te brengen.[213]

Harde mannencultuur

Zeevaart en handel hadden het vermogen standsverschillen te overbruggen.[214] Admiralen waren doorgaans afkomstig uit de elite, maar de loopbanen van Heyn, Tromp en De Ruyter laten zien dat getalenteerde volksjongens met goede zeebenen in de Republiek de kans kregen maatschappelijk op te klimmen.[215] Ook daar waren Nederlanders fier op.[216] Scheepsbemanningen werden voor het grootste deel gevormd door mannen uit het gewone volk die het werk hard nodig hadden, maar daarnaast niet zelden persoonlijke dromen najoegen. Idealen van rijkdom, nieuwsgierigheid of zucht naar avontuur wogen vaak mee in het besluit om aan te monsteren.[217] Na de verovering van de Zilvervloot in 1628 meldden matrozen en zeesoldaten zich zo massaal aan bij de WIC dat de VOC met haar rekrutering in de problemen kwam.[218] Ook andere spannende verhalen speelden een rol, bijvoorbeeld over de zoektocht naar een noordoostelijke doorvaart voorbij Nova Zembla of over de Oost-Indische avonturen van schipper Bontekoe, wiens reisjournaal in de 17e eeuw bijna veertig keer herdrukt werd.[219] Later intrigeerde en lokte het 'Onbekende Zuidland' dat in de Stille Zuidzee als het ware lag te wachten om ontdekt te worden.[220]

Eenmaal op zee, leerden nieuwelingen al snel de ruwe zeden kennen waar het scheepsvolk om bekend stond – zelfs al hadden Nederlanders de naam meer discipline aan boord te hebben dan andere naties.[221] Hoewel er soms vrouwelijke passagiers konden meevaren, heerste op de koopvaardij- en marineschepen een mannencultuur, waar nieuwe scheepsmaten

Afbeelding 7. Met de drankfles rechtsonder en de seksuele toespelingen die hem met het bovenschrift in de mond worden gelegd (*vogelen*, *slapen*), belichaamt deze bootsgezel van Abraham Allart de ruwe zeden van het Nederlandse scheepsvolk.

hardhandig geleerd werd wat man-zijn voor het varende personeel betekende.[222] Dat creëerde helden en bruten. De ruwe zeden verontrustten Nederlandse dominees, zoals Godefridus Udemans die in zijn *'t Geestelyck roer van 't coopmans schip* (1638) jonge zeelieden waarschuwde voor de zonden van het zeemansleven.[223] De *peccatum mutum* (de stille zonde) mocht daarbij niet genoemd worden, maar in de mannenmaatschappij

van het schip was sodomie onvermijdelijk een staande praktijk.[224] Hoewel homoseksualiteit vaak met verwijfdheid wordt geassocieerd, konden in de premoderne tijd homoseksuele handelingen als bewijs van iemands mannelijkheid worden opgevat. Niet voor de passieve, maar wel voor de actieve partner, die met de geslachtsdaad zijn overwicht en dominantie bekrachtigde zoals dat tegenwoordig in naar sekse gesegregeerde omgevingen als gevangenissen nog steeds gebeurt.[225]

Matrozen bewezen hun man-zijn verder met het zingen van schuine liedjes, vloeken, roken, drinken en vechten – al liet de Nederlandse scheepstucht voor die laatste activiteiten meer ruimte aan de wal, waar de maten bovendien vrouwen van losse zeden konden bezoeken.[226] Het was een harde groepscultuur waar opvarenden zich in de praktijk nauwelijks aan konden onttrekken, alle waarschuwingen ten spijt.[227]

Vreemdelingenlegioen

Met bijna continu duizenden zeelieden in de vaart, waren met name de VOC en WIC voortdurend op zoek naar nieuw personeel.[228] In de Republiek werd in tegenstelling tot Engeland weliswaar niemand geprest,[229] maar dat wilde niet zeggen dat de bemanning altijd uit geheel vrije keuze op de compagniesschepen was beland. Matrozen en zeesoldaten werden aangebracht door ronselaars, die daar een aardige verdienste aan hadden omdat ze doorgaans ook de uitmonstering en een tijdelijke slaapplaats tot de afvaart voor de aangeworvene regelden – in ruil voor een deel van diens gage.[230] Deze tussenpersonen werden 'ziel(ver)kopers' genoemd en ook wel 'volkshouders'.[231] In de meeste gevallen ging het hierbij om vrouwen van uitgevaren zeemannen die op deze manier hun magere inkomen aanvulden.[232]

Zielverkopers hadden een slechte naam, wat niet altijd, maar wel vaak, terecht was. Geregeld spiegelden zij de twee partijen waartussen ze bemiddelden (de compagnie en de werkzoekende), halve waarheden voor over wat ze konden verwachten en ze schroomden niet misbruik te maken van de kwetsbare positie waarin werkzoekende mannen zich bevonden.[233] Die waren menigmaal vanuit het Europese achterland naar het economisch bloeiende Holland getrokken – dikwijls met te weinig geld, te weinig beheersing van de taal, te weinig vrienden om hen door een

moeilijke periode heen te helpen. Wie eenmaal schulden had opgebouwd, had al snel weinig keus meer wanneer hem werk op zee werd aangeboden. En als Nederlanders een handeltje roken ten koste van een onwetende buitenlander, dan waren ze altijd bereid hem een poot uit te draaien – zo was de heersende mening bij buitenlanders die over de wervingspraktijken van de zielverkopers schreven.[234]

Het kritische commentaar op de Nederlandse zielverkopers vertoonde opvallend veel parallellen met de veelvuldig doorvertelde verhalen over inhalige herbergiers, voerlui en kruiers van wie reizigers in de Republiek naar verluidt regelmatig het slachtoffer werden.[235] Montesquieu, die in 1729 de Republiek bezocht had, werd niet moe op verschillende plekken in zijn werk te herhalen dat een vreemdeling in Holland voor elke menselijke dienst moest betalen.[236] Nederlandse herbergiers zagen nog kans geld te vragen voor het gebruik van lucht en water, verzuchtte zijn landgenoot Voltaire, die een klein decennium later in het land verbleef en de Republiek bewonderde maar zijn teksten graag met wat ironie doorkruidde.[237] Terwijl de Amsterdammer Roeland van Leuve in *'s Waerelds koopslot* (1723) beweerde dat vreemdelingen *met veel genoegen* in zijn stad logeerden, erkende IJsbrand van Hamelsveld in zijn cultuurkritische *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie* (1791) dat mindervermogende stedelingen vaak misbruik maakten van onwetende buitenlanders.[238] Als volkse varianten van de succesvolle Nederlandse ondernemer konden de herbergier en zielverkoper duidelijk niet op de bewondering rekenen die de kapitaalkrachtige koopman-regent nog wel ten deel viel.

Mede door de rekruteringsmethode via zielverkopers was een behoorlijk deel van het Nederlandse scheepsvolk afkomstig uit het buitenland, vooral uit de Duitstalige en Scandinavische landen. Volgens Roelof van Gelder ging het over de gehele periode van de Republiek gemiddeld genomen om bijna de helft van het personeel op de koopvaardij, marine en koloniale vloot.[239] Aan de wijsheid daarvan werd indertijd wel getwijfeld, aangezien volgens sommige landgenoten van *onze eigen brave zeelieden* meer loyaliteit en deugd verwacht kon worden dan van vreemdelingen.[240] Het aandeel van buitenlanders onder de zeesoldaten die de VOC in de Republiek wierf, zou zelfs twee derde zijn geweest.[241] Ook binnen de zogeheten intra-Aziatische vaart maakte de VOC gebruik van het aanbod op de lokale arbeidsmarkt. Zij vulde de Europese bemanning op haar schepen aan met zeelieden en zeesoldaten van Bengaalse, Chinese en Javaanse

afkomst.[242] Het Nederlandse zeevolk is dan ook wel omschreven als een *vreemdelingenlegioen.*[243] Het gevolg was in ieder geval dat het Nederlands in deze periode de internationale beroepstaal werd voor zeelieden.[244]

Vaderlandse mythevorming

Dat een groot deel van het scheepsvolk afkomstig was uit andere landen en dat Nederlanders zich op het water behoorlijk konden misdragen, heeft de nationale mythevorming over de koene zeevaarders op de lange termijn niet kunnen hinderen. Evenmin als het feit dat de Nederlandse schippers lang niet al hun zeeslagen wonnen en zich in de ogen van landgenoten soms als *schijtebroeken* lieten kennen.[245] De zeeman werd een van de belangrijkste beelddragers voor de Nederlandse identiteit en ontwikkelde daarbij een uitgesproken mannelijk imago: het commentaar op zijn gebrek aan zelfdiscipline en zeden ging gepaard met een openlijke bewondering voor zijn manhaftige durf en prestaties op het water.[246] In een tijd dat zelfbeheersing een steeds belangrijker onderdeel ging vormen van een nieuw Europees beschavingsideaal voor mannen, representeerde de zeeman een ouder mannelijkheidsideaal van ruwe kracht, moed en vrijheid dat door de geschiedenis heen altijd een zekere aantrekkingskracht heeft weten te behouden.[247]

Bij een nationalistisch dichter als Vondel was de vloot die op zee de vrijheid van de Republiek beschermde, bijna per definitie *gemand met helden van matrozen.*[248] Voor de *valiante [dappere] zeeleeuwen en manhafte zeemannen* die hun aanvoerders vormden, kende de zee geen geheimen, heette het bij een andere schrijver uit dezelfde tijd.[249] Dit soort heroïseringen van de zeeman zijn er in de cultuur van de Nederlandse Republiek legio te vinden en kregen ook materieel gestalte in praalgraven voor gesneuvelde zeehelden die een cultstatus verwierven.[250] Nog steeds bewonderen Nederlanders in Middelburg de eretombe voor de gebroeders Evertsen, in Delft die voor Heyn en in Amsterdam die voor De Ruyter en andere zeehelden. En terwijl Nederland nooit een land van standbeelden was geweest, werd voor de 17e-eeuwse zeehelden een uitzondering gemaakt.

Later, toen in de 18e eeuw het vaderlandse zelfvertrouwen behoefte had aan een oppepper, leverde zelfs de onbesliste zeeslag bij de Doggersbank in 1781 – in feite een strategische nederlaag tegen de Britten – thuis in de

Republiek nog een rijke oogst aan zegezangen en andere memorabilia op. De slag ging als overwinning de Nederlandse annalen in.[251] De Doggersbank leerde, zoals Abraham Blankaart (een iconisch koopmanspersonage van de patriottische schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken) aan een bevriende kapitein schreef, *dat ons volk nog van zich durft te tasten [...] en toont dat de Hollanders zulke laffe ongevoelige treezachten niet zijn, als waarvoor zij buitenlands door een hoop gekken gehouden worden.*[252] Ook andere auteurs grepen de vermeende overwinning aan om met veel retorisch geweld te betogen dat de Nederlandse natie nog altijd Bataafse helden kon voortbrengen.[253]

Buitenlandse bewondering voor de Nederlandse Argonauten

Niet alleen zijzelf maar ook buitenlanders vereenzelvigden de inwoners van de Republiek bijna evenveel met hun zeevaart als met hun koophandel: *Er zijn heel veel mensen op de wereld die denken dat er alleen maar kooplieden en matrozen in de Verenigde Provinciën zijn.*[254] Hoewel bekend om hun ruwheid, werden de Nederlandse Argonauten om hun moed en prestaties op het water bewonderd.[255] De Engelse ambassadeur William Temple was niet de eerste buitenlander die het *genius* van de Lage Landers voor de zee positief wist te waarderen.[256] In de 16e eeuw had de Florentijn Guicciardini reeds hun zelfvertrouwen, moed en volharding tegen de elementen op de oceanen geprezen[257] Volgens de Engelsman Moryson ging het hier om een natuurtalent: *Most of them are born at sea and upon waters, and so by nature are bold seamen in tempests.*[258] Zelfs bij de Romeinen zouden de Batavieren reeds faam verworven hebben als formidabele zwemmers die met hun paarden en wapens zonder problemen snelstromende rivieren konden oversteken – als we althans de Nederlandse humanisten hierover mogen geloven.[259]

Voordat het nageslacht van die Batavieren de oceaangolven van het zuidelijk halfrond zou gaan trotseren, maakte het in de late Middeleeuwen eerst naam met zijn grootschalige haringvangsten op het noordelijk halfrond.[260] Eeuwenlang zou de winstgevende visserij op de hoge Noordzee door andere landen als navolgenswaardige *best practice* beschouwd worden – al was dat imago na de 17e eeuw niet meer helemaal terecht.[261] In de 17e eeuw werd bovendien de arctische walvisvaart een belangrijke

Afbeelding 8. Eeuwenlang was de haringvisserij voor Nederlanders niet alleen een bron van inkomsten maar ook van trots, zoals het gedicht onder deze 18e-eeuwse prent benadrukt.

inkomstenbron. Eerder was het echter de (graan)handel met de Baltische staten aan de Oostzee, door tijdgenoten de 'moedernegotie' genoemd, die de winsten opleverde voor de bouw van de eerste Amsterdamse grachtenpanden.[262] Toen de toegang tot de Oostzee later gemonopoliseerd dreigde te raken door een expanderend Zweden, raakten de Nederlanders betrokken bij het ontzet van Kopenhagen in de Slag om de Sont, waar ze in 1658

ondanks een kleiner aantal schepen toch de overwinning behaalden.[263] Dat werd herhaaldelijk gememoreerd, niet alleen door trotse landgenoten die immer bereid waren hun *zeegeweldenaars* te eren, maar ook door buitenlandse tijdgenoten die nimmer de dominantie van de Republiek onbesproken lieten wanneer ze de handel in het Baltisch Zeegebied in kaart brachten.[264] Toch is deze Oostzeevaart later bij het grote publiek uit het zicht verdwenen en neemt ze in het Nederlandse collectieve geheugen een marginale positie in.

Hoewel tegenwoordig vooral Holland en Zeeland met de Nederlandse zeevaart worden geassocieerd, moeten we ons realiseren dat veel plaatsen in Gelderland, Overijssel en Friesland direct of indirect via rivierverbindingen met de Zuiderzee vrij toegang hadden tot Amsterdam en de Noordzee. Volgens de *Historischer Kauffmann* (1708) bood juist het op die manier ontsloten achterland een enorm voordeel voor de internationale handel.[265] Schippers uit de Hanzesteden in het oosten van het land voeren ook al vroeg naar Noorse en Baltische handelssteden. Een stad als Groningen onderhield indertijd met het Reitdiep en Damsterdiep open verbindingen met de Waddenzee. Zo vreemd was het dus niet dat later in Groningen een kamer van de West-Indische Compagnie gevestigd werd. Ook schepen uit westelijk gelegen Brabantse steden voeren via Haringvliet, Grevelingen en Oosterschelde zo het Kanaal op. Zelfs een geboorte in Drenthe hoefde geen belemmering te zijn voor een internationale carrière als zeeheld.[266] In dit boek wordt daarom bewust over Nederlandse zeevaarders gesproken. Al hadden Hollanders en Zeelanders getalsmatig de overhand, de mannen op zee waren (mede dankzij de rekrutering door de zielverkopers) vaker afkomstig uit andere provincies dan men zich doorgaans realiseert.

Zo zeer maakte zeevaart deel uit van de Nederlandse identiteit, dat volgens enkele buitenlandse auteurs ook het vrouwelijk geslacht vaardig roeispanen, zeilen, masten, ja zelfs het roer op de ruwste zeeën hanteerde.[267] Dit beeld klopt overigens wel ten dele met de realiteit want er waren vrouwen die verkleed als man op de Nederlandse vloot aanmonsterden, zoals indertijd algemeen bekend was en Dekker en Van de Pol uitgebreid hebben gedocumenteerd.[268] Als matroos of zeesoldaat in dienst van de VOC of WIC hielden zij dat zware bestaan soms jarenlang vol voordat zij als vrouw ontmaskerd werden – áls ze al ontmaskerd werden.[269] Deze avontuurlijke *genderbenders* waren echter geen exclusief Nederlands

fenomeen, zomin als zeevaart exclusief Nederlands was.[270] Het zullen bovendien niet deze praktijken zijn geweest die bovengenoemde buitenlandse auteurs in gedachten hadden toen ze bewonderend over de varende Nederlandse vrouwen schreven. Eerder doelden ze daarmee op handeldrijvende vrouwen die ter wille van hun onderneming persoonlijk het zeegat kozen. Een voorbeeld was de Haarlemse weduwe Kenau Simonsdochter Hasselaer, die vanaf 1562 als zelfstandig scheepsbouwer ook in Scandinavisch hout handelde en van wie bekend is dat zij in 1588 op haar eigen schip naar Noorwegen voer – een reis waarvan zij uiteindelijk niet meer zou terugkeren.[271] Kenau (zie afbeelding 9 in het volgende hoofdstuk) zou later vooral bekend worden om de *mannenmoed* waarmee zij tijdens het beleg van Haarlem in 1573 tegen de Spanjaarden gestreden had.[272]

De 18e-eeuwse auteurs die meenden dat handelsnaties in het algemeen slechte vechtersbazen produceerden, maakten vaak een uitzondering voor de zeelieden van deze naties.[273] Wie het had aangedurfd voor langere tijd huis en haard te verlaten om op zee een onzekere toekomst vol risico's tegemoet te gaan, had daarmee in de ogen van anderen wel zijn (of haar) mannelijkheid bewezen.[274] Toegespitst op de Nederlanden toonden de Fransen zich opnieuw grotere bewonderaars van de Nederlandse zeevaarders dan de Engelsen. Terwijl eerstgenoemden de Nederlanders als onoverwinnelijk op zee beschouwden, vaak hoog tegen hun admiralen opkeken en beweerden dat zelfs de zeegod Neptunus de Nederlandse zeelieden respecteerde,[275] waren de laatsten zuiniger met hun complimenten. Zo schreven Engelse auteurs bijvoorbeeld dat de moed van de Nederlandse matrozen passief van aard was en niet te vergelijken met de moed van landsoldaten die het gevecht van man tot man moesten aangaan.[276] Bovendien, zo merkte een van hen over de Nederlandse martialiteit op zee op: *In fleets they can fight close […] but single, they will flag and […] steal away. If they come to blows, they want the valiant stoutness of the English.*[277]

Toch waren er wel Engelse auteurs die zonder voorbehoud in bewonderende bewoordingen over de Nederlandse vloot konden schrijven, al treffen we de meesten van hen in de eerste helft van de 17e eeuw aan – dus voordat beide naties met elkaar in oorlog raakten.[278] Maar na de gewaagde Tocht naar Chatham in 1667, waarbij Nederlandse schepen ver de Thames opzeilden en daarna bij Chatham een groot deel van de Engelse vloot vernietigden, beschreef de Londense admiraliteitsklerk Samuel Pepys dit maritieme huzarenstukje met de nodige bewondering in zijn dagboek.[279]

En nog in 1770 prees de Britse historicus John Andrews opnieuw de *manly fortitude in the encountering chearfully with difficulties* die hij bewezen zag in de vele geslaagde ondernemingen van Nederlanders overzee op plaatsen waar anderen gefaald hadden.[280] De Nederlandse terughoudendheid in oorlogszaken kon volgens hem daarom niet op een gebrek aan vaderlandsliefde, moed of krijgskunst teruggevoerd worden. Inderdaad kenden Nederlanders niet het nationalistisch fanatisme van anderen, aldus Andrews, maar ze hielden wel degelijk van hun land en bij tegenslagen vertoonden ze een combinatie van heroïsch geduld en mannelijke kracht. Dit laatste achtte de Brit overigens wel atypisch voor handelsnaties, maar het paste volgens hem bij het Nederlandse karakter want *they have been the only people in modern ages among whom riches have not wrought their usual effect, that of introducing effeminacy and prodigality.*[281]

Andrews is een interessante casus, omdat hij merkbaar goed ingevoerd is in de politieke denkstroming van het klassieke republicanisme, dat net als Caesar een negatief verband legde tussen commercie, weelde en manhaftigheid. De Nederlandse Republiek vormde in Andrews' ogen de moderne uitzondering hierop en hij trok bij herhaling parallellen met republieken uit de Oudheid, zoals Sparta, Athene, Rome en Carthago, die zich in zijn ogen op vergelijkbare wijze historisch hadden onderscheiden met heldhaftig gedrag.[282] Zijn tekst attendeert ons daarmee op de invloed van de republikeinse denktraditie. Hoewel nog niet eerder genoemd, is het vroegmoderne republicanisme een belangrijke factor om te begrijpen waarom de Nederlandse terughoudendheid in oorlogszaken indertijd als een gemis aan mannelijk eergevoel werd voorgesteld en hoe dat met het handeldrijven in verband werd gebracht.

8

Invloed van het republicanisme op het denken over handel

In Europa vormde de monarchie eeuwenlang het dominante staatsmodel en daarbij was in de tijd van de Republiek het absolutisme in opkomst. Toch was in die tijd de verhouding tussen burgers en overheden nog volop in beweging. Dit stimuleerde politieke theoretici om actief na te denken over hoe binnen een republikeins staatsbestel de soevereiniteit geregeld moest worden, wat de rechten dan wel de plichten van burgers waren en hoe men de continuïteit van deze in de kern kwetsbare en instabiele staatsvorm institutioneel kon verankeren. Daar werd uiteenlopend over gedacht. In de vroegmoderne tijd bestonden er dus verschillende stromingen binnen het republicanisme. Gedeelde sleutelbegrippen waren echter 'vrijheid', 'algemeen belang', 'deugd' en 'actief burgerschap'.[283]

Mannelijke deugd binnen het klassiek republicanisme

Een van de substromen binnen het republicanisme was het klassiek-geïnspireerde republicanisme dat teruggreep op voorbeelden en denkers uit de Oudheid en in de opkomst van het handelskapitalisme een bedreiging zag voor de stabiliteit van staten. In de antieke Griekse en Romeinse cultuur hadden handelaars en kooplieden een slechte naam gehad, althans bij denkers als Plato, Xenofoon, Aristoteles, Cato, Cicero en Sallustius, die het vroegmoderne beeld van de antieke cultuur in dit opzicht hebben bepaald.[284] Zo werd in tijden van oorlog de loyaliteit van kooplieden in twijfel getrokken, omdat zij veel contacten onderhielden buiten de muren van de stadsstaat. Handelsvolkeren als de Carthagers en Feniciërs zouden bij militaire confrontaties uiteindelijk altijd het onderspit delven, beweerden klassieke denkers, omdat hun burgers de ware patriottische geest misten. Het lot van het eens zo machtige Perzië had bovendien laten zien hoe het verval van een maatschappij terug te voeren was op de koophandel, die weelde en in het kielzog daarvan decadentie, verwijfdheid en verzwakking van de zeden bracht. Het voorbeeld van Perzië werd gevolgd door Rome, dat in latere tijd zijn macht verloren zou hebben doordat zijn

leiders zichzelf hadden overgegeven aan de verleidingen van de weelde en zodoende hun gevoel voor eer en mannelijke weerbaarheid hadden verloren.[285]

Het zijn deze ideeën uit de Oudheid die we terugvinden bij het vroegmoderne klassiek-geïnspireerde republicanisme, dat de oplossing voor de immer dreigende instabiliteit van de republikeinse staat zocht in de mannelijke *virtú* (deugd) en een directe politiek-militaire betrokkenheid van haar burgers. Het was de morele plicht van republikeinse burgers (in de *politieke* betekenis van het woord destijds altijd mannen) om hun beste kunnen te geven aan het bestuur, de gewapende verdediging en de expansie van het gemenebest waar zij deel van uitmaakten. Alleen degenen die middels landbezit werkelijk economisch onafhankelijk waren, werden door deze vroegmoderne politieke theoretici tot een dergelijk actief republikeins burgerschap in staat geacht. Het delegeren van deze actieve betrokkenheid naar professionele bestuurders (regenten) dan wel professionele soldaten (huurlegers), zoals bij handelsnaties gebruikelijk was, werd binnen deze denkstroming gezien als een uitnodiging tot corruptie, ondermijning van de mannelijke eer en autonomie, en daarmee het begin van het einde van de republiek. Er werd een direct causaal verband gesuggereerd tussen handel, welvaart, willekeur, corruptie en politieke tirannie.[286]

In 1975 muntte de Britse ideeënhistoricus Pocock de term 'Atlantisch republicanisme' voor deze martiale en neoklassieke stroming in het republikeinse denken, omdat ze – na een eerste aanzet bij de Italiaan Machiavelli – in het 17e-eeuws Engeland verder tot ontwikkeling kwam en deze ideeën van daar de oversteek maakten naar de Amerikaanse koloniën.[287] Overigens zouden ook op het Europese continent denkers er verregaand door beïnvloed worden. Rousseau met zijn kritiek op de moderne commerciële samenleving is daar een voorbeeld van. Hegel een ander.[288]

Mannelijke deugd binnen het commercieel republicanisme

Naast deze klassiek-republikeinse traditie ontstonden in de vroegmoderne tijd echter andere varianten in het republikeinse denken die beter bij het nieuwe liberaal-kapitalistische tijdsgewricht aansloten. Binnen deze varianten kon men bijvoorbeeld auteurs aantreffen die, hoewel in andere

opzichten evenzeer geïnspireerd door klassieke voorgangers, toch veel minder huiverig waren voor de effecten van een handelsmentaliteit op het voortbestaan van republieken. Zij zagen de koophandel als een belangrijke bron van inkomsten voor het gemenebest en hechtten veel belang aan de rechten van de burgers om in alle vrijheid te leven en handel te drijven. Ook geloofden zij dat voor de stabiliteit van republieken een vreedzaam en niet-expansief buitenlands beleid het beste was.[289] Binnen dit commerciële republicanisme, dat overigens net zo goed de oversteek naar het Amerikaanse continent zou maken, ontleende de burger zijn *virtú* en de daaraan verbonden politieke rechten niet aan zijn mannelijke martialiteit en landbezit, maar aan zijn mannelijke spaarzin, werkethos en financiële betrouwbaarheid.[290]

In de 18e eeuw ontwikkelde dit alternatieve republikeinse gedachtegoed zich (deels via de Schotse Verlichtingsdenkers) tot een sterke stroming in Europa die bovendien ook zijn sporen naliet bij intellectuelen die strikt genomen niet tot het republicanisme gerekend kunnen worden. Te denken valt aan Montesquieu, die met het begrip *de zachte handel* in *De l'esprit des lois* uit 1748 de positieve, verbindende en beschavende kanten van de handel voor het voetlicht haalde, zonder zich trouwens blind te tonen voor de negatieve kanten.[291] Dat met het najagen van eigenbelang paradoxaal genoeg ook het algemeen belang (welvaart) bevorderd kon worden, was een aanverwant radicaal idee.[292] Met het uitdagende *private vices, public benefits* van de in Londen wonende Nederlander Bernard Mandeville werd dit idee aan het begin van de 18e eeuw in zijn meest extreme vorm geformuleerd.[293] Het theoretische hoogtepunt van deze gedachtegang werd in de tweede helft van de 18e eeuw bereikt met *the invisible hand* van de Schotse liberaal Adam Smith: juist doordat economische actoren hun eigenbelang voorop stellen, zullen markten zichzelf automatisch reguleren en hoeft de overheid daar niet in te grijpen.

De Nederlandse Republiek als casus

In de voorgaande paragraaf hebben we van beide republikeinse stromingen (het klassiek-geïnspireerde en het commercieel-geïnspireerde republicanisme) vertegenwoordigers ontmoet, of in ieder geval schrijvers die in hun oordeel over de Nederlandse maatschappij en cultuur door dit

soort ideeën beïnvloed waren zonder misschien zelf direct een aanhanger of theoreticus van het republicanisme te zijn. Daarbij kon de Nederlandse Republiek met haar bloeiende handel en geringe expansiedrift binnen Europa, die vergezeld ging van een sterke koloniale expansie buiten Europa, zowel een schrikbeeld als een ideaalbeeld zijn – afhankelijk van de vaak selectieve mix van ideeën die een auteur wat dit betreft aanhing.

Als ze Lady Trade het hof wilden maken, moesten de Engelsen net als de Nederlanders minder vechten, zo hield Roger Coke zijn landgenoten bijvoorbeeld in 1670 voor, want deze dame hield niet van oorlog tenzij ter verdediging van haar belangen.[294] Later prees de Fransman Percheron de la Galézière nog veel explicieter de Hollanders *van wie de pacifistische geest zich verheft tot een graad van macht die hun eer aandoet*.[295] Evenzo laakte Andrews de expansiezucht van republieken als Athene en Rome en achtte de Nederlandse Republiek in dit opzicht juist een positief voorbeeld.[296] Azémor sloot zich daar in eerste instantie bij aan maar uitte zijn scepsis over de Nederlandse overzeese bezittingen, die immers wel degelijk op een sterke expansiedrift wezen. Bovendien was volgens hem met de toegenomen rijkdom het ooit zo gedisciplineerde en bewonderde Nederlandse leger inmiddels (we schrijven dan het jaar 1788) tot het slechtste van Europa gaan behoren.[297]

Qua krijgshaftigheid kon en werd er dus een onderscheid gemaakt tussen de Republiek in haar ontstaanstijd en de Republiek van de 18e eeuw, die in bijna ieders ogen over haar hoogtepunt heen was.[298] Volgens Coste d'Arnobat zouden de Nederlanders nooit de overwinning op de Spanjaarden behaald hebben, wanneer ze indertijd al een confederatie hadden gevormd die gedomineerd werd door kooplieden. Uit de parallel die hij vervolgens trok met de historische strijd tussen de imperiale ambities van Rome en die van de handelsrepubliek Carthago, blijkt zijn vertrouwdheid met het klassiek-republikeinse gedachtegoed: in de Carthaagse senaat zou de stem van de 'eer' en het algemeen belang gedempt zijn door de hebzucht en het egoïsme van de kooplieden, waardoor Hannibal van het thuisfront te weinig steun kreeg en uiteindelijk het onderspit moest delven van de Romeinse legioenen, die nog wel de juiste *esprit de corps* hadden bezeten.[299] Deze vergelijking vinden we ook bij andere, door het klassieke republicanisme beïnvloede auteurs terug.[300] Terwijl de Nederlandse Republiek vergeleken werd met het rijke maar weinig martiale Carthago dat zich geheel afhankelijk had gemaakt van huursoldaten, dacht men de

vroegmoderne pendant van de ‘boerenrepubliek’ Rome te hebben gevonden in de Confederatie van Zwitserse kantons, die met hun volksmilities de voortzetting van de militante republikeinse traditie belichaamden.[301]

De meningen over de effecten van de toegenomen welvaart in de Republiek liepen echter uiteen. Sommige auteurs, zoals Voltaire, meenden net als Andrews dat de zuinige Nederlanders zich van andere volkeren bleven onderscheiden door zich ondanks de toegenomen rijkdom niet in de weelde te verliezen.[302] Maar anderen signaleerden in de 18e eeuw een verandering van gewoontes: ook Nederlanders hadden inmiddels geleerd om van hun geld te genieten.[303] In het internationale debat over de effecten van de koophandel werd verder een onderscheid gemaakt tussen handel gebaseerd op noodzakelijke basisbehoeftes en handel gebaseerd op luxegoederen – een onderscheid dat al in de Oudheid door Aristoteles gehanteerd werd.[304] Terwijl de eerste soort handel de mensen zuinig en arbeidzaam zou maken, zou de laatste soort juist gevaren opleveren voor de zeden en mannelijke kracht van een natie.[305] Opvallend genoeg kon Nederland (of Holland, het onderscheid is immers vaak onduidelijk) hier eveneens als voorbeeld van beide soorten handel worden aangehaald: als op de zee veroverd land beschikte het net als Fenicië over weinig natuurlijke rijkdommen en was het ooit uit pure noodzaak begonnen met handel drijven.[306] De handel van de VOC met Azië kon echter onmogelijk meer als handel in eerste levensbehoeften gekarakteriseerd worden. Tegelijkertijd importeerde de Republiek, net als China, in vergelijking met andere landen nog steeds relatief weinig luxegoederen voor eigen gebruik, zo merkten verschillende auteurs op.[307] Als hoofdvervoerder voor andere naties kon Holland zo voor zichzelf – net als eerder de handelsrepubliek Venetië – rijkdom zonder weelde creëren.[308]

Het republikeinse denken op eigen bodem

Hoe dachten de Nederlanders ondertussen zelf over dit soort historische vergelijkingen? Anders dan misschien verwacht, laat het republikeinse denken binnen Nederland zich niet zo eenvoudig in een van bovengenoemde stromingen onderbrengen. Dit kwam niet alleen doordat Nederlandse auteurs hun eigen accenten zetten, maar ook omdat die accenten in de loop van de tijd verschoven.[309]

Aan het begin van de Opstand maakten republikeinse ideeën – hoewel reeds aanwezig – nog geen integraal deel uit van het denkraam van de Nederlandse vrijheidsstrijders, die lang op zoek bleven naar een koninklijke vervanger voor Philips II. De republikeinse regeringsvorm van de Nederlandse staat kwam min of meer bij toeval tot stand, hetgeen ook door anderen werd onderkend: *De Hollanders [...] zijn per ongeluk republikeinen geworden, en handelaren uit noodzaak.*[310] Rond 1600 nam De Groot in zijn *Parallellon rerumpublicarum* al wel de recent ontstane staatsvorm als uitgangspunt voor zijn historische vergelijking tussen de Atheense, Romeinse en Bataafse gemenebesten, waarbij hij zowel handel als oorlog noodzakelijk achtte voor de nieuwe republiek.[311] Maar de autoriteiten probeerden tot ver in de 17e eeuw het gebruik van de term 'republiek' voor hun kersverse staat te vermijden.[312] Qua internationale status stond die staatsvorm ook voor veel Nederlanders onderaan de ladder.[313] In de Oost pretendeerde de VOC tegenover opstandige inwoners van Ambon in 1615 de *Koning van Holland* te vertegenwoordigen, want het zou een povere indruk maken als wij *een volk waren zonder hoofd*, zoals de Engelsen op dat moment in de Indische archipel tot ergernis van de Nederlanders rondbazuinden.[314]

Niettemin werd het republicanisme later in de eeuw een invloedrijke stroming in het Nederlandse politieke denken. Zelfs orangisten gebruikten het klassieke republicanisme als inspiratiebron in hun politieke geschriften.[315] Zo presenteerden zij rond 1650 de uitblijvende steun van de Hollandse regenten voor het landleger als een gebrek aan lef ontstaan door de corrumperende invloed van handel en weelde, en verbonden dit toen al met een dreigend verval van de Republiek: de regenten zouden niets anders weten te doen dan *met haar [hun] geldzak rondom lopen ende in plaats van strijden haar melkzweet uitstenen, endelingen [volstrekt] geen raad wetende, als vuile mangons [laaghartige kooplieden] ons ende haarzelf [henzelf] onder een droeve slavernij te verkopen.*[316]

Voor de meer bekende 17e-eeuwse republikeinse theoretici van eigen bodem, Baruch Spinoza en de gebroeders Johan en Pieter de La Court, stond de handel als zodanig niet ter discussie. Zij groeiden op in een commercieel milieu en waren zelf kortere (Spinoza) of langere tijd (de De la Courts) actief in de handel. Deze auteurs onderkenden echter wel de gevaren van extreme weelde en het gebruik van huursoldaten versus gewapende burgermilities.[317] Maar in een harmonieus republikeins staatsbestel

zou men voor corruptie niet hoeven te vrezen, want juist daar viel het eigenbelang van de bestuurders in principe samen met het eigenbelang van de door hen bestuurden.[318] Verder distantieerden deze commercieel-republikeinse denkers zich van Machiavelli's ideaal van de expansieve republiek, geënt op het voorbeeld van het militante Rome, en wezen zij het voeren van offensieve oorlogen juist expliciet af, evenals het idee dat het vermijden van oorlogen het land in zijn (mannelijke) eer zou aantasten.[319] Uitbreiding en gewapende verdediging van koloniale handelsbelangen overzee was volgens de De la Courts ondertussen wel geoorloofd, omdat daar de gehele Nederlandse bevolking tegen geringe kosten van zou profiteren.[320] Deze koloniale mentaliteit, die ook voor minder bekende republikeins denkende tijdgenoten tot in de 18e eeuw vanzelfsprekend was, zal ik in hoofdstuk 4 nog nader analyseren.[321]

De republikeinse geschriften van de Zeeuwse regent Lieven de Beaufort in de jaren dertig van de 18e eeuw kregen minder aandacht en bekendheid dan die van zijn 17e-eeuwse voorgangers.[322] Later in die eeuw zien we echter veel klassiek-republikeinse ideeën over de noodzaak van actief gewapend burgerschap en de gevaren van weelde en verwijfdheid met hernieuwde kracht terugkeren bij de Nederlandse Patriottenbeweging.[323] Zo lezen we bij de Amsterdamse patriot en historieschrijver Jacobus Kok over het verval van de Hollandse schutterijen als gevolg van de handel. Dat verval zou al onder de Bourgondische hertogen Philips en Karel in de 15e eeuw zijn ingezet – dus een eeuw na het ontstaan van deze stedelijke milities:

> *de koophandel die bloeiende was, veroorzaakte weelde en overdaad die om de smaak van het Hof te volgen, ten hoogsten top gevoerd werd [...]. Hoe weinig dergelijke samenlopende omstandigheden dienstig zijn om moed en dapperheid bij ene dus verdorvene natie in stand te houden, zal men ras zien.*[324]

Door de bloei van koophandel, kunst en wetenschap waren stedelingen zich volgens Kok gaan vrijkopen van hun krijgsplicht – een in zijn ogen desastreuze ontwikkeling. Om de gevaren te onderstrepen trok de auteur in een voetnoot nog een parallel met het latere Rome dat evenzo door *het schadelijk onkruid van de weelde en verwijfdheid* in verval was geraakt.

Met deze tekst uit 1784 zitten we midden in de Patriottentijd en bijna iedere rechtgeaarde Nederlander praat of schrijft dan over 'het verval' van de Republiek en de economische crisis waarin het land verkeert. Tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) is bovendien pijnlijk duidelijk geworden dat de Republiek ook als militaire macht weinig meer voorstelt. Het idee van de verdwenen Bataafse manhaftigheid gaat dan deel uitmaken van een bredere nationale zelfkritiek waar zelfs vaderlandslievende Nederlanders (patriotten én orangisten) in een analyse van hun eigen geschiedenis niet langer meer omheen kunnen.

Zo expliciet als Kok de nationale problemen in verband bracht met de koophandel, bleef echter vrij uitzonderlijk – al was hij niet de enige Nederlander die indertijd dankzij een klassiek-republikeinse scholing de achteruitgang van een gemeenschap in verband bracht met handel en weelde. Maar deze intellectuele traditie werd door veel van zijn tijdgenoten uit de Lage Landen toch heel wat kritischer gerecipieerd,[325] of op zijn minst met andere perspectieven gecombineerd.[326] Zo hadden in de voorafgaande decennia de Nederlandse spectatoriale tijdschriften (de opiniebladen van de 18e eeuw) wel de weelde maar nadrukkelijk niet de koophandel als schuldige voor het nationaal verval aangewezen.[327] Andere Nederlandse auteurs pleitten voor een onderscheid tussen nuttige weelde en verderfelijke weelde, of tussen gematigde en excessieve weelde – een onderscheid dat ook in buitenlandse teksten gemaakt werd.[328] Ook werden de problemen in de late 18e eeuw verbonden met het zelfzuchtige gedrag van de internationaal georiënteerde bankiers en renteniers die hun geld liever in buitenlandse effecten belegden dan dat ze het in de Nederlandse economie investeerden.[329]

In het laatste hoofdstuk van dit boek zullen we opnieuw naar dit verval-denken terugkeren om meer in detail te bekijken hoe deze veronderstelde relatie tussen handeldrijven en mannelijke zwakheden door Nederlandse auteurs werd ondergraven. Hier volstaat de voorlopige conclusie dat in de late 18e eeuw inmiddels een te groot deel van de bevolking zich met de Republiek als een land van kooplieden was gaan identificeren om een direct oorzakelijk verband tussen koophandel, verval en onmannelijk gedrag te willen accepteren. Zoals we in hoofdstuk 5 nog zullen zien, werden de nationale zwakheden toen liever aan andere factoren gekoppeld, zoals de invloed van joden, migranten en buitenlandse gewoontes.[330]

9

Lange lijnen: over continuïteit en dynamiek in de Nederlandse identiteit

Twee gezichten

Al voordat er sprake was van een Nederlandse staat in de vorm van de Republiek der Verenigde Nederlanden, vonden er voor de inwoners van de Lage Landen (Noord en Zuid) aanzetten tot collectieve identiteitsvorming plaats. Met de Opstand tegen Spanje kwam dat proces in een stroomversnelling. Daarbij kreeg het beeld van de martiale vrijheidsstrijder ter land maar vooral ter zee snel concurrentie van een andere vaderlander, de handeldrijvende koopman die vrede boven oorlog prefereerde en geneigd was confrontaties uit de weg te gaan. Het hiermee verwante imago van vredelievende en zachtmoedige burgers bestond echter al langer, want we treffen het reeds aan in reisverslagen van buitenlanders die de Lage Landen bezochten voordat de Republiek tot stand kwam. Ook het tegenbeeld van de heldhaftige Gallische respectievelijk Germaanse voorzaten, de *Belgae* dan wel *Batavae* van Caesar en Tacitus, circuleerde al aan de vooravond van de Opstand.

Deze tegenstelling tussen de krijgshaftige Nederlander die de confrontatie aangaat versus de vreedzame Nederlander die de verbinding zoekt, toont ons niet alleen twee gezichten van de Nederlandse identiteit maar ook twee gezichten van mannelijkheid, een harde en een zachte, die tegelijkertijd naast elkaar bestonden (en bestaan).[331] Het was niet zo dat de manhaftige Nederlander daarbij per definitie op meer waardering kon rekenen dan de zachtmoedige, noch bij de Nederlanders zelf noch bij de buitenlanders. Ten eerste bleek dat dit erg afhing van het tijdsgewricht en de persoonlijke vorming en achtergrond van de auteurs die ik in dit hoofdstuk aan het woord heb gelaten. Ten tweede zijn er ook schrijvers geweest die zonder problemen beide karaktereigenschappen tegelijk aan de Nederlanders toeschreven. Voordat we deze auteurs een gebrek aan consistente oordeelsvorming verwijten, moeten we hun uitspraken zien als een manifestatie van een algemeen patroon, namelijk dat bij één en dezelfde groep verschillende en vaak tegengestelde identiteiten voortdurend met elkaar in

competitie zijn. Afhankelijk van de gelegenheid kan een auteur met goede reden nu eens naar het ene beeld en dan weer naar het andere overhellen.[332] Partij kiezen in deze competitie tussen identiteiten zie ik het niet als een taak van de historicus, integendeel. De ene voorstelling van Nederlanderschap is historisch niet meer correct dan de andere. Wat we hier zien, is de strijd tussen verschillende vormen of stijlen van mannelijkheid waarbij we achteraf kunnen constateren dat de ene (de koopman, ondernemer, handelaar) in de Nederlandse identiteitsvorming uiteindelijk dominanter is geworden dan de andere (de soldaat, officier, zeeman).

Langdurige beeldvorming

Veel van de ideeën die in dit hoofdstuk ter sprake zijn gekomen, zijn vandaag de dag nog steeds herkenbaar. Zo hebben heel wat Nederlanders nog altijd een dubbele houding tegenover patriottisme en nationalisme, een houding die hen ten tijde van de Republiek het verwijt zou hebben opgeleverd geen mannelijk eergevoel te hebben. Ook in het hedendaagse debat krijgen politici die consensus boven conflict verkiezen, het verwijt van lafheid en verlies aan mannelijkheid.[333] Velen die zich ongemakkelijk voelen bij de 'trots op Nederland'-trend die sinds een aantal jaren is ingezet, vinden echter dat patriottisme en nationalisme eigenlijk niet bij de Nederlandse cultuur horen.[334] Voor de socioloog en essayist Dick Pels vormt dit bescheiden, onzekere en weinig monumentale natiebesef zelfs de kern van de Nederlandse identiteit en is een dergelijk 'zwak' Nederland iets dat we, tegen de huidige tijdgeest in, vooral moeten blijven koesteren.[335] Daarmee plaatst Pels zichzelf welbewust (en niet als enige) in de traditie van Huizinga, die het Nederlandse gebrek aan chauvinisme en nationalisme als een volksdeugd zag.[336]

Dit is een mooi voorbeeld van een mechanisme dat zich wel vaker in identiteitsvorming voordoet: er is sprake van een creatieve toe-eigening en positieve herijking van een aanvankelijk als negatief getypeerde eigenschap die Nederlanders eeuwenlang (en tot voor kort[337]) door buitenlanders kregen toegeschreven.[338] In die positieve herijking verraadt zich ondertussen wel degelijk een stukje nationalisme, zoals inmiddels fijntjes door enkele commentatoren is opgemerkt.[339] Bovendien zijn in de Nederlandse geschiedenis naast de Opstand en de Patriottentijd volop

andere momenten aan te wijzen die het idee dat Nederlanders niet nationalistisch zouden zijn, logenstraffen.[340] Maar dat is hier niet het punt. Het punt is dat we hier een stuk langdurige en hardnekkige beeldvorming aantreffen dat – al dan niet in overeenstemming met historische praktijken – onmiskenbaar deel is gaan uitmaken van de Nederlandse identiteit en gerelateerd is aan het karakter van Nederland als handelsnatie.

Evenzo loopt er een directe lijn tussen het vroege handeldrijven van de Nederlanders en het hedendaagse idee dat Nederlanders het vechten liever uit de weg gaan. Zoals ik in het voorgaande betoogd heb, was dit idee in de vroegmoderne tijd voor een aantal commentatoren omgeven met klassieke connotaties die aan de mannelijkheid van de koopman knaagden. Ook deze verbinding tussen handel en het teloorgaan van mannelijke deugden als kracht, moed en eer heeft bijgedragen aan de wording van de Nederlandse identiteit – al is de in dit opzicht in gebreke blijvende mannelijkheid van de historische voorvaderen grotendeels uit het Nederlandse zelfbeeld gewist. Dat ging niet vanzelf. Juist aan het einde van de 18^{e} eeuw toen de Republiek volgens de algemeen heersende mening in verval was en associaties met 'verwijfde' zwakheid voor de hand lagen, is er door Nederlandse intellectuelen hard gewerkt aan een omvorming van dat beeld. Over dit proces kom ik in het hoofdstuk 5 nog verder te spreken. Het hiernavolgende hoofdstuk 3 is eerst gewijd aan de geboorte en betekenis van wat we als de vrouwelijke evenknie van de Nederlandse koopman-ondernemer moeten beschouwen: de geëmancipeerde ondernemende Nederlandse vrouw die sinds enige tijd grote populariteit geniet als onderwerp voor schrijvend Nederland.[341]

Veranderingen

Aan het trekken van deze lange lijnen en het traceren van de historische wortels van bepaalde moderne ideeën over Nederlanders, wil ik nadrukkelijk niet de conclusie verbinden dat de Nederlandse identiteit onveranderlijk zou zijn. In de eerste plaats werden deze ideeën in het verleden juist verbonden met eigenschappen en gevolgen die nu deels uit de betekenisgeving verdwenen zijn. Dat is een essentieel verschil en in dat opzicht is er duidelijk sprake van discontinuïteit in de continuïteit.[342]

In de tweede plaats illustreren ook de vele tegenstellingen genoemd in dit hoofdstuk – de karakteriseringen van de Nederlanders als vreedzaam én strijdbaar, als laf én dapper, als eerzaam en eerloos, als vaderlandslievend én zelfzuchtig, als mannelijk en onmannelijk – dat dynamiek inherent is aan de Nederlandse identiteit. Wanneer opinievormers zich op andere subgroepen focussen en de door hen waargenomen eigenschappen als karakteristiek voor alle inwoners van Nederland presenteren, ontstaat namelijk weer een heel ander beeld van het 'Nederlands volkskarakter' waar landgenoten zich ook deels naar gaan gedragen.[343]

In de derde plaats is de huidige Nederlandse identiteit, hoezeer ze ook de indruk wekt organisch gegroeid lijkt te zijn, uiteindelijk de uitkomst van een geschiedenis waarin contingentie of toeval een belangrijke rol speelde. Waar toeval een factor is (en dat is het geval bij ieder historisch proces), kunnen zich altijd weer nieuwe veranderingen voordoen. Wat dat betreft leven we momenteel in een spannende periode: de globalisering van de wereld is een nieuwe fase ingegaan die gepaard gaat met de nodige maatschappelijke onvrede. Deze zal ook de heersende interpretaties van de Nederlandse identiteit niet onberoerd laten, zoals we in de afgelopen jaren al hebben kunnen zien.[344]

Hoofdstuk 3

De broek van de zakenvrouw – en de mannen erachter

1

Denn hier krehet die Henne

Toen de Iraakse ingenieur en dichter-schrijver Rodaan Al Galidi eind jaren negentig van de vorige eeuw naar Nederland kwam op zoek naar politiek asiel, sloeg hij het gedrag van mannen in Nederlandse huishoudens naar eigen zeggen met verbazing gade: Nederlandse mannen zetten thee, sneden komkommers en verschoonden de luiers van baby's alsof ze vrouwen waren. Met een goed gedoseerd gevoel voor overdrijving – een performer waardig – constateerde hij jaren later op een zomers poëziefestival dat de Nederlandse cultuur wel de enige cultuur ter wereld moest zijn waar de vrouw de haan was en de man de kip.[1]

Het was om meerdere redenen een interessante metafoor die Al Galidi hier gebruikte. In de eerste plaats demonstreerde ze prachtig hoe het dierenrijk een niet-aflatende inspiratiebron vormt om menselijke verhoudingen van commentaar te voorzien. In de tweede plaats plaatste Al Galidi zich met zijn opmerking uit 2005 in een lange reeks van buitenlanders die zich al eerder over de man-vrouwverhoudingen in de Lage Landen verbaasden – een reeks die in ieder geval tot de vroege 16e eeuw terug te volgen is.[2] Het meest trof de vergelijking van Al Galidi mij echter omdat zij qua formulering sterk lijkt op een opmerking waarmee de Duitser Henrich Ludolf Benthem na een bezoek aan de Republiek in 1687 zijn bevindingen over de Nederlandse sekseverhoudingen samenvatte: *Denn hier krehet die Henne und der Hahn muss nur keckeln* (*Want hier kraait de hen en mag de haan slechts kakelen*).[3] We mogen ons dan ook afvragen of Al Galidi's opmerking een originele observatie betrof of dat hij zich deze eigen gemaakt had uit de literatuur die hij als nieuwkomer over Nederland gelezen had.

Het topos van de bazige Nederlandse vrouw

Het bazige of heerszuchtige karakter van Nederlandse vrouwen is al eeuwenlang een 'topos' in reisgidsen en reisverslagen over de Lage Landen: het vormt een vast onderdeel dat telkens weer overgenomen wordt door nieuwe auteurs en heeft op die manier kunnen uitgroeien tot een diep

verankerde gemeenplaats, zoals historica Els Kloek overtuigend in haar *Vrouw des huizes* heeft laten zien.[4] Deze gemeenplaats is verbonden met tal van historische anekdotes over vrouwen die in figuurlijke zin victorie kraaiden of, om een nog bekendere beeldspraak te gebruiken, met hun echtgenoten de 'strijd om de broek' aangingen. In volksprenten en teksten werd de broek vanaf de 13e eeuw het symbool van het mannelijk gezag en dominantie in het huwelijk.[5] Zoals later in dit hoofdstuk nog besproken zal worden, was deze thematiek niet specifiek Nederlands en treffen we vergelijkbaar bijtend commentaar op dominerende vrouwen in dezelfde tijd ook in omringende landen aan. Wat echter specifiek was voor de Republiek, is dat het culturele vertoog dit rolomkerende gedrag van de vrouwen in de 16e en 17e eeuw deels in verband bracht met de heersende handelscultuur. In dit hoofdstuk gaan we de ogenschijnlijke logica van deze commerciële inkadering onderzoeken en tegelijk de ideologische mechanismen erachter doorlichten.

Hoewel we ons er niet altijd van bewust zijn, bevatten dergelijke verhalen over omgekeerde sekseverhoudingen tevens een boodschap over het vermeend docile gedrag van de mannen die zich nauwelijks tegen hun 'ontmanning' verzetten.[6] Het is in dit verband zeker geen toeval dat Al Galidi, die als dichter een sterk ontwikkeld gevoel voor beelden heeft, van alle denkbare voedingswaren juist de fallisch gevormde komkommer uitkoos om aan stukken te laten snijden – door de Nederlandse mannen zelf.[7] In het algemeen is de aandacht van historici echter uitgegaan naar het geëmancipeerde gedrag van de vrouwen in de Republiek. In zijn bekende werk over de Nederlandse cultuur in de 17e eeuw spreekt de Britse historicus Simon Schama zelfs over *de oudste en grootste feministische traditie* in Europa.[8] De man achter die geëmancipeerde Nederlandse vrouw is daarbij nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest, terwijl de anekdotes over kraaiende hennen toch evenzeer over hem gaan. Maar dat is hoe mannelijkheid in de regel functioneert: in hoge mate onopgemerkt.[9]

Mannelijkheid vormt veelal de onzichtbare as waaromheen een cultuur draait. Zo werken verhalen over vrouwen niet zelden als graadmeter voor de reputatie van hun mannen. In die zin zijn vrouwen dikwijls slechts symbolische figuren tussen mannen: haar functie is om solidariteit of onderscheid tussen de mannen om haar heen tot stand te brengen.[10] Dat dit mechanisme ook een rol speelde in de verhalen over de mannelijke (zaken)vrouwen in de vroegmoderne Republiek, zullen we in de loop van dit

hoofdstuk ontdekken, omdat ik de aandacht af en toe bewust zal verplaatsen naar de mannelijkheid van hun uit het zicht verdwenen eega's. Wel begin ik mijn analyse met de blik te richten op de Nederlandse vrouwen en op het weinig vrouwelijke beeld dat buitenlandse auteurs eeuwen geleden van hen schetsten – een beeld dat nog steeds in hedendaagse teksten van buitenlanders over Nederlandse vrouwen terugkeert.[11] Wat vertellen deze verhalen ons over de Nederlandse identiteit en haar genderdimensies? En wat hebben ze te maken met het imago van Nederland als handelsnatie?

Om te beginnen moet worden opgemerkt dat deze verhalen onlosmakelijk deel zijn gaan uitmaken van het zelfbeeld van Nederlanders – net als de verhalen over de koopman en de dominee. Dat is nu eenmaal de kracht van nationale stereotypen die in de voortdurende uitwisseling tussen buitenstaanders en direct betrokkenen in steeds weer nieuwe varianten herhaald en daarmee bevestigd lijken te worden.[12] Wellicht de vroegste Nederlandse uitlating over de in de Lage Landen zo heerszuchtige vrouwen traceerde Kloek bij Geert Groote (1340-1384), die vooral bekend is geworden als de drijvende kracht achter de Moderne Devotie, een christelijke hervormingsbeweging uit de late Middeleeuwen die haar centrum in Overijssel had. Groote, zelf afkomstig uit de gegoede burgerij, had geen hoge opinie van vrouwen in het algemeen en in het bijzonder niet van de adellijke vrouwen *in ons land* (voor hem: Oost-Nederland en de Duitse grensstreek), waar zij wel zeer vrij waren en *de mannen heel sterk domineren.*[13] Een paar eeuwen later waren het bij de Nederlandse tijdschriftenauteurs uit de 18e eeuw juist de gewone burger- of volksvrouwen in de steden (en in het bijzonder Amsterdam) die meer dan hun zusters in het buitenland de baas zouden willen spelen over hun echtgenoten.[14]

In het Nederlandse zelfbeeld van tegenwoordig zijn vrouwen nog steeds bazig en niet al te vrouwelijk, maar worden deze karakteristieken niet langer aan een bepaalde klasse verbonden. Hun bazigheid wordt bovendien gerelateerd aan de vrijheid, mondigheid en actieve ondernemingszin waarmee zij zich gunstig van buitenlandse en migrantenvrouwen zouden onderscheiden: de Nederlandse vrouw heet nu bovenal geëmancipeerd te zijn. Op die hoge graad van emancipatie valt in verschillende opzichten wel wat af te dingen, maar zeker is dat het voorheen overwegend negatieve beeld na een aantal feministische golven is omgevormd tot een veel positiever beeld.[15] Kenmerkend voor die trend is het luchtige *Dutch women don't get depressed. Hoe komen die vrouwen zo stoer* (2007) van psychologe

en NRC-wetenschapsredacteur Ellen de Bruin, die de onafhankelijke en assertieve Nederlandse vrouw in haar boek met een combinatie van waardering en milde zelfspot beschrijft.

Een feminiene cultuur?

Deze beelden blijken zo krachtig te zijn dat ze inmiddels ook verankerd zijn geraakt in de wetenschappelijk literatuur over cultuurverschillen tussen landen. Daar worden de Nederlandse cultuur en maatschappij namelijk als 'feminien' getypeerd.[16] Dit imago hebben Nederlanders voor een groot deel te danken aan organisatiepsycholoog Geert Hofstede, die school heeft gemaakt met C*ulture's Consequences: International Differences in Work-Related Values* (1980) en *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (1991) – een publieksvriendelijke aangepaste versie van de eerste titel.

In deze studies presenteerde Hofstede zijn analyse van een breed opgezette enquête naar ideeën en waarden die de multinational IBM in de jaren zestig van de 20e eeuw had laten afnemen onder haar werknemers in tientallen landen. Na enig aanvullend onderzoek kwam Hofstede tot een kwantificeerbaar en statistisch bewerkbaar model voor cultuurverschillen, waarbij hij aanvankelijk vier en later vijf cultuurdimensies onderscheidde: machtsafstand, individualisme, masculiniteit, onzekerheidsvermijding en langetermijnoriëntatie. Daarbij kwam Nederland in Hofstedes onderzoek samen met de Scandinavische landen uit op de laagste Masculinity Index Scores ter wereld.[17] Volgens Hofstede betekende dit ten eerste dat in de Nederlandse cultuur feminiene waarden (zoals zorgzaamheid en samenwerking) domineren boven masculiene waarden (zoals assertiviteit en competitie), en ten tweede dat de rolverdeling tussen mannen en vrouwen er minder uitgesproken is dan in meer masculiene landen.[18]

Van Hofstedes multidimensionale model voor cultuurverschillen blijkt al jarenlang een enorme aantrekkingskracht uit te gaan. De publieksvriendelijke Nederlandstalige uitgave van zijn hoofdwerk – in 1991 verschenen onder de titel *Allemaal andersdenkenden* – bereikte in 2016 zijn veertigste druk en zijn naam duikt met enige regelmaat op in Nederlandse media.[19] Bovendien heeft Hofstede internationaal furore gemaakt, vooral in managementkringen. Zijn boeken zijn wereldwijd verplichte literatuur

geworden in het curriculum van *business schools* en inmiddels in meer dan twintig talen verschenen. In mei 2008 nam *The Wall Street Journal* Hofstede op in de Top 20 van meest invloedrijke *business*-denkers en hij behoort al jarenlang tot de meest geciteerde Europese sociale wetenschappers in het Web of Science.[20]

Een en ander zegt vooral iets over de fascinatie die van het onderwerp uitgaat, want de toets der wetenschappelijke kritiek heeft Hofstedes werk eigenlijk niet goed doorstaan. Zowel op fundamentele uitgangspunten van zijn onderzoek als op de speculatieve wijze waarop hij cultuurverschillen pleegt te verklaren, is veel kritiek gekomen.[21] Hofstede zelf concludeerde naderhand dat vooral zijn benoeming van de genderdimensie van culturen controversieel was – de reden waarom hij deze dimensie in een later werk de taboedimensie van culturen heeft genoemd.[22] Hoezeer zijn replieken ook ingegeven lijken door een gevoel van miskenning, op dit punt zou hij heel goed gelijk kunnen hebben: genderanalyses stuiten dikwijls op weerstand en zeker wanneer niet vrouwelijkheid maar mannelijkheid in het geding is.

Tegelijkertijd maakt Hofstede in zijn werk inderdaad – ondanks enkele door hemzelf geplaatste kanttekeningen – relatief onbekommerd gebruik van allerhande stereotypen. Voor Nederland vinden we bijvoorbeeld met de dominee, de handelaar en de huisvrouw de bekende iconen uit zo'n vijf eeuwen reisliteratuur bij hem terug.[23] De feminiene cultuur in Scandinavië en Nederland verklaart de organisatiepsycholoog vanuit de Viking- of Hanze-factor: naties waarbij de mannen veel afwezig zijn omdat ze de zeeën bevaren of elders verblijven om handel te drijven, zouden daardoor een cultuur ontwikkelen waarin de vrouwelijke waarden van de achterblijvers domineren.[24] Het gegeven dat niet alleen in de Republiek, maar ook in het vroegmoderne Denemarken, Noorwegen en Zweden in vergelijking met andere landen weinig geduelleerd werd, zou goed passen in dat beeld van feminiene culturen waarin 'mannelijke' agressie en competitie geen dominante waarden vormen.[25]

Omstreden als ze is en paradoxaal als Hofstedes verklaring mag lijken (huh, de Vikingen feminien?[26]), ze is voor dit boek erg interessant, omdat ze laat zien hoe invloedrijk sommige ideeën van eeuwen geleden nog steeds zijn. Want er zijn opvallende overeenkomsten tussen de verklaringen die Hofstede in zijn werk gebruikt, en de vroegmoderne teksten die ik in dit hoofdstuk zal bespreken. In die zin zal ook in dit hoofdstuk, net als

in het vorige, opnieuw de impact en lange levensduur van bepaalde ideeën over het Nederlandse handeldrijven naar voren komen. Maar de doelstelling van dit derde hoofdstuk is een andere. Hier zal ik vooral onderzoeken waarom dit topos van bazige mannelijke vrouwen zo relevant leek voor de Nederlandse Republiek en reconstrueren welke betekenis er precies aan die omgekeerde sekseverhoudingen werd toegekend door de verschillende auteurs die het topos hanteerden. Of met andere woorden: welke typen van commerciële mannelijkheid werden in deze verhalen over de Nederlandse handelscultuur eigenlijk afgewezen en wat was de ideologische achtergrond daarvan?[27]

2

Zelfstandige zakenvrouwen

Met de vele hilarische verhalen over de dominante Nederlandse vrouwen en hun gezeglijke eega's die reeds ten tijde van Republiek de ronde deden, is het verleidelijk om in dit hoofdstuk eenvoudigweg de ene anekdote aan de andere te rijgen en zo mijn lezers vele bladzijden lang gemakkelijk leesplezier te bezorgen. Deze verleiding zal ik weerstaan in de overtuiging dat zij uiteindelijk meer gediend zijn met een betoog dat analyseert hoe deze anekdotes pasten in het gelijktijdige vertoog over de Republiek als handelsnatie. Toch beginnen we met enkele historische voorbeelden, want zonder deze kunnen we ons geen concrete voorstelling maken van de verhalen waar het om gaat.

Buitenlandse verhalen over dominante vrouwen

Vanwege zijn grote invloed en mede geïnspireerd door het werk van Els Kloek, wil ik hiervoor in de eerste plaats de geschriften van William Temple selecteren, de 17e-eeuwse diplomaat met wie we reeds in het vorige hoofdstuk kennismaakten. Aan zijn *Memoirs of what passed in Christendom* uit 1691 danken we twee populaire verhalen over gebeurtenissen die plaatsvonden

aan de Amsterdamse grachtengordel en die daarna hun weg over de wereld vonden – naverteld door de ene na de andere buitenlandse auteur.[28]

De aanleiding voor het eerste verhaal was een diner in de Amsterdamse burgemeesterswoning van zijn vriend Hendrik Hooft (1617-1678) dat Temple gebruikte om de befaamde zindelijkheid en bazigheid van Nederlandse vrouwen te becommentariëren. Die zindelijkheid uitte zich onder meer daarin dat men in de Republiek kwispedoors gebruikte waar het elders in Europa gangbaar was om op de vloer te spugen.[29] Dus elke keer dat Temple dit deed (en hij deed het vaak want hij was verkouden, zo schreef hij), verscheen er een dienstmeid om zijn fluimen direct van de vloer te verwijderen. Toen de diplomaat daarover zijn gêne uitsprak, vertelde Hooft hem schertsend dat hij nog geluk had dat zijn vrouw niet thuis was, want zij zou de hooggeboren ambassadeur zonder pardon het huis uit hebben gezet. Temple riposteerde met een opmerking over de reputatie van Amsterdamse vrouwen, die de naam hadden de baas te zijn over hun wederhelften. Hooft bevestigde deze reputatie welgemutst om te vervolgen dat de man slechts kon hopen *een zachte meesteres* als vrouw te treffen.[30]

Hooft zelf trof dat geluk voor het oog niet – althans niet in zijn tweede huwelijk met Maria van Walenburgh (1627-1679), de vermogende Rotterdamse weduwe met wie hij in 1667 getrouwd was, maar die al snel na de bruiloft een minder rijke en vruchtbare partij bleek dan aan Hooft was voorgesteld. Deze tegenvaller zette de relatie behoorlijk onder druk. In de zomer van 1678 toen Temple in de burgemeesterswoning dineerde, leefde het echtpaar reeds jaren gescheiden van tafel en bed – een feit waar de Engelsman niet van op de hoogte lijkt te zijn geweest.[31] Daarom is het een legitieme vraag of alle details uit dit verhaal wel waarheidsgetrouwe observaties waren. Het heeft er namelijk veel van weg dat Temple hier met verve een thema uitspint dat al eerder in andere Engelse teksten was aangeroerd. Zo refereerden Reresby en Veryard in hun reisverslagen reeds aan de Nederlandse *mistress* die je maar beter niet tegen je in het harnas kon jagen door op haar vloer te spugen.[32] Het gaat hier weliswaar om teksten die op het moment van Temples *Memoirs* uit 1691 nog niet officieel in druk circuleerden, maar die hij – gezien de kringen waarin hij verkeerde – wel reeds in handschrift tot zijn beschikking kan hebben gehad. Dat buitenlandse bezoekers in Nederlandse huizen niet op de schone vloeren konden tuffen zonder last van hun geweten te krijgen, viel eerder bovendien al te lezen bij Parival.[33]

Authentiek of niet, aan Temple danken we tevens een tweede anekdote over de schoonmaakwoede van Nederlandse vrouwen die zo mogelijk nog bekender is geworden dan de eerste. De setting is opnieuw die van een vooraanstaande Amsterdamse familie, maar dit keer was het een Nederlandse burgemeester die een bezoek kwam afleggen en wel op een tijdstip dat de meid juist de vloer geboend had. Volgens de plaatselijke overlevering zou de struise dienstbode de hooggeplaatste bezoeker bij de voordeur op haar rug hebben genomen om hem naar de trap te dragen, waar ze hem dwong zijn bemodderde schoenen te verwisselen voor een paar pantoffels dat reeds voor dit doel was klaargezet.[34] Het absurdistische verhaal, dat door een Nederlander aan Temples zuster verteld zou zijn, werpt bepaald een nieuw licht op het Nederlandse begrip 'pantoffelheld'. Soortgelijke verhalen over de slipperterreur van Hollandse vrouwen deden al langer de ronde in de Republiek.[35] Pantoffels vormden ooit een bekend symbool van nederigheid en ootmoedigheid.[36] In deze anekdote verbeeldden ze volgens Kloek de vrouwelijke dominantie over het huiselijk domein, zoals de broek de mannelijke autoriteit in het huwelijk verbeeldde.[37]

Temples verhalen zijn in hun verschillende varianten vooral bekend geworden als illustratie van de extreme schoonmaakwoede waar Nederlandse vrouwen een zekere faam mee hebben opgebouwd. Die verregaande Nederlandse zin voor properheid werd al genoemd in teksten uit de eerste decennia van de 16e eeuw en zou te maken kunnen hebben met de gespecialiseerde boter- en kaasproductie voor binnen- en buitenlandse markten die zich vanaf de 14e eeuw in Holland en Friesland ontwikkelde en die een hoge standaard voor hygiëne vereiste.[38] Toch vormt die verklaring slechts een deel van het historische verhaal dat hier verteld kan worden. Het ging in de aangehaalde en talloze malen navertelde verhalen immers niet alleen om de properheid maar ook om de heerszucht van de Nederlandse vrouwen. In deze thematiek heeft zich volgens Kloek een historische verschuiving voorgedaan: terwijl men vanaf de 17e eeuw die bazigheid inderdaad steeds meer ging verklaren vanuit een vrouwelijke obsessie met properheid in en om het huis, was er vóór die tijd een andere verklaring meer gangbaar: in 16e-eeuwse teksten werd er namelijk een relatie gelegd met de betrokkenheid van Nederlandse vrouwen bij het handeldrijven. Zij zouden daaraan een zekere zelfstandigheid ontlenen die snel doorschoot in heerszucht en daarna chronische trekken begon te vertonen.[39] Kort gezegd: Nederlandse vrouwen waren zakenvrouwen en daarom droegen zij de broek in huis.

Handel als verklaring

Naar het zich laat aanzien was de Florentijnse edelman Lodovico Guicciardini (1521-1589) de eerste auteur die deze verklaring in omloop bracht – al is het niet uitgesloten dat hij het idee weer van iemand anders had, want in zijn vermaard geworden beschrijving van de Lage Landen vermeldde hij wel zo'n tweehonderd gebruikte bronnen maar deed dat niet altijd even zorgvuldig.[40] Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* was een bijzonder invloedrijk werk. Nadat het in 1567 voor het eerst in het Italiaans gepubliceerd was, werd het al spoedig daarna in het Frans, Duits, Nederlands en Latijn vertaald. In het Engels en Spaans verschenen geen integrale vertalingen, maar wel uitgebreide samenvattingen van het werk. Ook Temple lijkt bekend te zijn geweest met dit werk.[41]

Guicciardini ontleende zijn kennis van de Lage Landen deels aan boeken en deels aan zijn jarenlange verblijf in Antwerpen, waar hij vanaf zijn 21e als commissiehandelaar actief was. Hoewel hij zeker niet de eerste was die schreef over de mannelijke gedragingen en handelsactiviteiten van Nederlandse vrouwen,[42] was Guicciardini voor zover kon worden nagegaan wel de eerste die hun heerszucht causaal daarmee in verband bracht:[43]

> *zij [de vrouwen] bemoeien zich ook met het kopen en verkopen van handelswaren, en zij mengen zich met handen en tong in allerlei andere zaken die eigenlijk mannenzaken zijn. Dit doen zij met zoveel handigheid en ijver dat in veel delen, zoals in Holland en Zeeland, de mannen bijna alles aan hen overlaten. Er is geen twijfel mogelijk dat deze wijze van handelen, gevoegd bij het natuurlijke verlangen van vrouwen om te heersen [en tegen te spreken], hen veel te heerszuchtig en soms erg lastig en hoogmoedig maakt.*[44]

Het hoeft ons niet te verbazen dat de door Guicciardini gelegde relatie canoniek werd, want zijn boek ontwikkelde zich mede dankzij de fraaie prenten (zie bijvoorbeeld afbeelding 5 in het vorige hoofdstuk) vanaf de tweede druk tot een klassieker die in de navolgende eeuw enkele tientallen malen opnieuw in verschillende talen werd uitgegeven.[45] Dat de zucht naar macht van de Nederlandse vrouwen te maken had met hun actieve participatie in handelspraktijken, komen we na Guicciardini in tal van andere

buitenlandse teksten tegen. In sommige teksten is het verband puur associatief, dat wil zeggen dat de beide verschijnselen direct na elkaar in dezelfde alinea besproken worden, maar vaak worden ze daadwerkelijk met zoveel woorden als oorzaak en gevolg met elkaar in verband gebracht. Van die laatste categorie noem ik – om een idee te geven van de verspreiding in tijd en ruimte – het werk van de Fransman Pierre d'Avity in 1613, de Engelsman Fynes Moryson rond 1620, de Fransman Adam Boussingault in 1665, de Duitser August Friedrich Bon in 1671, de Schot Thomas Salmon in 1729 en de Fransman Pierre-Sylvain Maréchal in 1788 (die daarvoor een uitgave van zijn landgenoot Jacques Grasset de Saint Sauveur uit 1784 bewerkte).[46] Als late pendant van het vroege citaat uit Guicciardini's *Descrittione* citeer ik hier een al bijna even veelzeggend fragment uit het laatstgenoemde werk, getiteld *Costumes civils actuels de tous les peuples connus*:

> *De vrouwen en meisjes dragen gewoonlijk (onder) broeken om zich tegen de kou te beschermen. In het algemeen zijn ze erg huiselijk en enigszins ongedisciplineerd. Ze zijn belast met de detailhandel en feitelijk zijn ze daar beter voor geschikt dan de mannen. Die houden zich bezig met de zaken buiten de deur. Zo kan het gebeuren dat de mannen bij hen thuis niet altijd de meesters zijn. Op kantoor meten hun wederhelften zich het exclusieve eigendomsrecht aan. Daarenboven geeft de onveranderlijkheid van hun gedrag aan hen een overwicht waartegen men zich op den langen duur moeilijk kan verdedigen. Maar de meerderheid van de huwelijken zijn vreedzaam en zelfs gelukkig.*[47]

Het is een mooi voorbeeld van hoe het menselijke associatievermogen werkt, want de bazige Nederlandse vrouwen kregen hier van de auteur ook letterlijk een broek onder hun rokken aangetrokken. Tegen de achtergrond van de geschiedenis van de broek is dat bepaald opvallend te noemen. Die geschiedenis is weliswaar complex en moeilijk in een paar zinnen samen te vatten, maar zeker is dat reeds in de 16e eeuw Italiaanse vrouwen in navolging van mannen begonnen met knielange broeken onder hun rokken te dragen en dat het kledingstuk nog in dezelfde eeuw door Catharina de Medici in de hogere Franse kringen werd geïntroduceerd.[48] De vermelding van dit kledingstuk in een 18e-eeuwse Franse tekst als zou het een

Afbeelding 9. Kenau Simonsdochter Hasselaer, bekend om haar strijdvaardigheid tegen de Spaanse belegeraars van Haarlem, handelde als weduwe zelfstandig in hout en reisde daarvoor zelf naar Scandinavië. Het onderschrift hier noemt Kenau onder andere *vroom [dapper] als een man.*

Nederlands curiosum zijn en nog wel in een passage over zelfstandige vrouwen, moet om die reden bijna zeker te maken hebben met de sterke symbolische betekenis die aan de broek werd toegekend.[49] Daarbij had het

dragen van specifieke kledingstukken in de vroegmoderne tijd niet alleen een symbolisch gewicht. In de 16e en 17e eeuw werd, bij ontstentenis van het moderne geloof in dieperliggende identiteiten, kleding letterlijk de macht toegedacht het karakter van de drager middels materiële inprenting te kunnen veranderen.[50] In dit denken maakte het dragen van een broek vrouwen niet alleen figuurlijk maar ook daadwerkelijk mannelijker in hun gedragingen.

Het Franse citaat hierboven is tevens van belang, omdat het aantoont dat er in de late 18e eeuw nog steeds een verband werd gelegd tussen de heerszucht van Nederlandse vrouwen en hun betrokkenheid bij de handel. Andere onderzoekers hebben gesignaleerd dat deze uitleg onder buitenlandse reizigers in de 18e eeuw naar de achtergrond was verdwenen.[51] Ik denk dat er een verband zou kunnen zijn met het feit dat het handelskapitalisme als maatschappelijk verschijnsel tegen die tijd ook in andere Europese landen breed geaccepteerd raakte, zoals ik in hoofdstuk 5 nog nader zal laten zien. Handeldrijven riep geleidelijk minder negatieve associaties en dus minder commentaar op. Desondanks zong de oude commerciële verklaring voor de dominantie van Nederlandse vrouwen in de 18e eeuw nog steeds rond. Tegelijkertijd trad hun obsessieve poetswoede wel meer als verklaring op de voorgrond.

Een prachtig voorbeeld levert Sophie von La Roche (1731-1807), een invloedrijke romanschrijfster die Goethe en Wieland tot haar vrienden rekende en zoals veel Duitsers dubbele gevoelens had over het Nederlandse handelstalent. In haar reisjournaal uit 1788 weet zij de Nederlandse poetswoede én de handelspraktijken op een ingenieuze wijze met elkaar te verbinden. Schrijvend over de extreme netheid en reinheid in zowel private als publieke ruimten in de Republiek, interpreteert La Roche deze als uitvloeisel van de Nederlandse handelsgeest die alle objecten als potentiële handelswaar beschouwt en deze derhalve altijd op hun best wil presenteren. De onafhankelijk opererende Nederlandse zakenvrouw zien we bij deze schrijfster inderdaad niet meer verschijnen, maar de Nederlandse poetsdrang wordt op een creatieve wijze in het oude commerciële kader ingepast. Dit voorbeeld laat zien dat het vertoog over de Republiek als handelsnatie voor veel reizigers onontkoombaar was, zelfs in de late 18e eeuw toen Nederlanders al lang niet meer de wereldhandel domineerden. Over de veronderstelde bazigheid van Nederlandse vrouwen rept La Roche ondertussen met geen woord. Haar vrouwelijke perspectief wijkt

Afbeelding 10. De Nederlandse vrouw werd internationaal bewonderd voor haar vermogen om zelfstandig te boekhouden.

hier af van het perspectief dat doorgaans in deze – indertijd bijna altijd door mannen geschreven – reisteksten geboden wordt.[52]

Tot slot verdienden de hiervoor geciteerde regels uit de *Costumes civils actuels de tous les peuples connus* een uitgebreidere aanhaling, omdat deze ons aanwijzingen geven over de actieradius en sociale achtergrond van die zelfstandige Nederlandse handelsvrouwen: dit Franse werk refereert immers zowel aan de kleinschalige detailhandel, die we doorgaans met de lagere burgerij en middenstand verbinden, als aan bezigheden op een handelskantoor, hetgeen een grotere (en veelal internationale) schaal van investeringen veronderstelt en de betrokkenen hoger op de sociale ladder plaatst.

Dat Nederlandse vrouwen ook actief geparticipeerd hebben in de prestigieuzere langeafstandhandel is niet algemeen bekend. Toch viel dit reeds te lezen bij auteurs als Fynes Moryson en Alonso Vázquez, die al vroeg in

de 17e eeuw schreven dat deze vrouwen zelfstandig naar Hamburg en steden in Engeland en Vlaanderen voeren om daar handel te drijven.[53] Het is niet onmogelijk dat deze auteurs dit inderdaad zelf hadden waargenomen, maar het is ook mogelijk dat ze geïnspireerd waren geraakt door *Batavia* van de Noord-Hollandse humanist Hadrianus Junius (1511-1575), dat in 1588 postuum door zijn vriend Jan Dousa was gepubliceerd.[54]

Bewondering voor haar mannelijke aard

Junius, die ook wel de tweede Erasmus werd genoemd, leverde met *Batavia* het voorwerk af voor wat de eerste officiële geschiedschrijving van het gewest Holland had moeten worden in opdracht van de Staten van Holland. De Engelsman Moryson kende dit in het Latijn geschreven werk en verwees ernaar.[55] Dat was niet het geval bij de Spaanse militair Vázquez, die minder opleiding genoten had maar wel enig Latijn kende, zoals men uit zijn verslag kan opmaken. Als officieus kroniekschrijver van de oorlog zou Vázquez zeker in Junius' *Batavia* geïnteresseerd zijn geweest maar of hij het gelezen heeft, weten we niet.[56]

Hoe dan ook, in *Batavia* schreef Junius reeds dat Hollandse vrouwen zich door geen enkele storm lieten afschrikken om hun handel ook overzee en in andere landen te kunnen bedrijven. Het is mogelijk dat Junius daarbij zijn schoonzuster in gedachten had, de reeds in het vorige hoofdstuk genoemde Kenau Simonsdochter Hasselaer: van haar weten we dat ze er in 1588 niet voor terugschrok om zelf naar Noorwegen te varen om daar hout te gaan inkopen voor haar bedrijf.[57] Weliswaar zijn we alleen op de hoogte van deze ene tocht in 1588 (toen Junius dus al overleden was), maar het is heel goed denkbaar dat dit niet de eerste scheepsreis van Kenau was. In ieder geval schreef Junius in zijn werk met waardering over de bereidheid van Hollandse vrouwen tot dit harde en zware werk: *Je zou hen virago's kunnen noemen.* Twee eeuwen later vertaalde Johannes Meerman Junius' Latijnse woorden al even bewonderend met: *Manninnen zoude men ze kunnen heten*.[58]

Meerman haalde Junius' woorden aan in een aanvulling bij zijn vertaling van *Parallelon rerumpublicarum* van Hugo de Groot. Die had zich rond 1600 al even positief over de ondernemingszin van vrouwen in Holland uitgelaten: *Daarevenboven voeren onder ons de vrouwen met even zoo*

veel doorzicht [inzicht] den handel als waar het ook zijn mocht de mannen.[59] In dit jeugdwerk, dat één grote lofzang op Holland was, stelde De Groot verder dat Hollandse vrouwen het simpelweg als hun plicht beschouwden dat zij

> *bij de afwezendheid harer mannen te land en ter zee het bestuur van 't gemeenschappelijk vermogen op zich nemen, de waren verkopen, de ontvangsten en uitgaven te boek stellen, van de ene stad naar de andere reizen. En dit alles verrichten zij [de vrouwen] met zoo veel zedigheid en omzichtigheid dat hare achting en eerbaarheid van hare kunne er niets bij lijden.*[60]

Met deze laatste zinnen zijn we, let wel, weer terug bij Guicciardini. Deze had namelijk, voordat hij de bazigheid van de Nederlandse handelsvrouwen ter sprake bracht, in bijna identieke bewoordingen de Nederlandse vrouwen geprezen, die in alle vrijheid en zonder begeleiding over land van de ene stad naar de andere konden reizen en desondanks hun zedigheid en eerbaarheid wisten te bewaren. De Groot zal dus diens *Descrittione* in de een of andere versie onder ogen hebben gehad.[61] Door de volgorde binnen Guicciardini's alinea om te draaien en diens negatieve woorden over de vrouwelijke heerszucht te schrappen, gaf De Groot echter een positieve draai aan diens commentaar op de Nederlandse handelsvrouwen – zonder de Italiaan als bron te noemen. Dat laatste deed zijn vertaler Meerman twee eeuwen later weer wel in diens begeleidende commentaar. Daarbij reproduceerde ook Meerman wel de lovende woorden van de Florentijnse koopman over de ijver en het zelfstandig vermogen van Nederlandse vrouwen tot handeldrijven, maar niet diens kritiek op het heerszuchtig gedrag dat daarmee in verband zou staan.[62] Selectief citeren was ook toen al een goed ontwikkelde vaardigheid bij Nederlandse intellectuelen.

Over de reële actieradius en sociale achtergrond van deze zich mannelijk gedragende Nederlandse zakenvrouw kom ik in de paragraaf over de stad als emancipatiemachine uitgebreider te spreken, evenals over de historische werkelijkheid achter de voorstelling dat zij met haar veelvuldige handelsactiviteiten en reislust binnen Europa een uitzondering zou zijn geweest.[63] Een dergelijke historische reality check is voor een vertooganalyse als de mijne weliswaar niet strikt noodzakelijk maar wel wenselijk om de achtergrond te begrijpen waartegen deze verhalen gestalte kregen.

Ze zal echter moeten wachten tot later in dit hoofdstuk. Voor nu keren we terug naar de beeldvorming in de teksten van buitenlanders.

Ondanks de indruk die in het voorgaande wellicht gewekt is, was die beeldvorming onder buitenlanders niet louter negatief. Vaak bewonderden buitenlanders wel degelijk het vermogen van Nederlandse vrouwen om waar nodig zelfstandig te onderhandelen, zakelijke beslissingen te nemen, met buitenlandse valuta om te gaan en de boekhouding op kantoor op orde te houden.[64] Vázquez bijvoorbeeld schreef uiterst waarderend over hun talenkennis, hun *doortastende, mannelijke aard* en hun vermogen de zaken draaiende te houden.[65] Ook de gewoonlijk nogal tegendraadse Felltham betitelde de zelfstandige geest van Nederlandse (handels)vrouwen reeds in positieve zin als mannelijk: *there they act parts, which men can but discharge with us. As if they would show that the soul in all is masculine, and not varied into weaker sex as are the bodies that they wear about them.*[66]

In Engeland werd de Nederlandse *she-merchant* vanaf de 17e eeuw als een belangrijke factor gezien in de snel groeiende Nederlandse economie en Engelse vrouwen werd haar vertrouwdheid met cijfers voorgehouden als navolgenswaardig voorbeeld.[67] Zeer invloedrijk daarin was Sir Josiah Child, een vermogend koopman die in de inleiding van een politiek-economisch pamflet uit 1668 de infrastructurele verschillen tussen de Engelse en de Nederlandse commerciële sector analyseerde. Het Nederlandse succes was volgens Child onlosmakelijk verbonden met de vroege professionele training van zonen én dochters in schrijven, rekenen en boekhouden, waardoor vrouwen soepel in het familiebedrijf konden functioneren.[68] Binnen vijf jaar na verschijnen van Childs pamflet zouden uiteenlopende figuren als de econoom Roger Coke in zijn *Discourse of Trade* (1670) en de feministe Bathsua Makin in haar *Essay to Revive the Ancient Education of Gentlewomen* (1673) deze voorstelling van Child overnemen.[69]

Het 'mannelijke' vermogen tot onafhankelijk en zelfstandig handelen van Nederlandse vrouwen kon, kortom, bij Nederlandse en buitenlandse auteurs op waardering rekenen, maar niet de bazigheid die daarmee gepaard zou gaan. In de beeldvorming raakte deze bazigheid later gekoppeld aan een obsessie voor schone vloeren, ruiten en stoepen, en het is in deze latere variant dat we haar aantreffen bij Temple, die zoveel invloed heeft gehad op auteurs na hem. Bij Temple lijkt het handeldrijven geen factor van betekenis meer te zijn, maar we mogen niet vergeten dat de hoofdpersonages in

zijn verhalen Amsterdamse regenten zijn die hun vermogen te danken hadden aan de succesvolle betrokkenheid van hun familie in de handel.

Terwijl al deze anekdotes op het eerste gezicht over heerszuchtige vrouwen lijken te handelen, meen ik dat hun gedrag feitelijk symbool staat voor iets anders: de mannelijkheid van hun Nederlandse man die gewogen werd en te licht bevonden, omdat hij de heerschappij van het zwakke geslacht veel te geduldig verdroeg. Hij zou in die onderwerping, volgens een spottende Duitstalige bezoeker in 1671, zelfs zijn *eer* stellen.[70] Het wordt daarom tijd onze blik meer gericht te verplaatsen van de commerciële mannelijkheid van de Nederlandse zakenvrouwen naar de commerciële mannelijkheid van de Nederlandse zakenmannen.

3

Meegaande zakenmannen

De actieve handelsparticipatie van Nederlandse vrouwen werd door buitenlandse én binnenlandse auteurs in verband gebracht met twee factoren: in de eerste plaats de frequente (beroepsmatige) afwezigheid van Nederlandse mannen en in de tweede plaats hun gemakzucht en veelvuldige dronkenschap, die als het ware vrouwelijke inmenging noodzakelijk maakten.[71] Beide verklaringen vragen om een nadere uitdieping.

Drinkende mannen

Tot op de dag van vandaag hebben Nederlanders de naam flinke drinkers te zijn. Cijfers wijzen uit dat daar voor de tegenwoordige tijd wel een zekere waarheid in schuilt, waarbij vooral Nederlandse jongeren relatief hoog scoren in internationale vergelijkingen.[72] Voor de vroegmoderne tijd is het moeilijker te achterhalen of dat imago van de Nederlander terecht is, al is er wel wat over de (mannelijke) drinkcultuur in die dagen bekend.[73] Ook is zeker dat het drankmotief al vroeg in reisbeschrijvingen van de Nederlanden aanwezig was.[74]

Waarschijnlijk hadden Nederlanders deze beeldvorming echter mede te danken aan de Romeinse historicus Tacitus, die de Germaanse mannen in zijn tijd reeds als lui en drankzuchtig typeerde en daarin – na zijn herontdekking in 1450 – vrij kritiekloos door humanisten werd nagevolgd. Een voorbeeld was de Spaanse pedagoog Juan Luis Vives (1492-1540), die bijna zijn hele leven in de Zuidelijke Nederlanden woonde en die in 1526 een adviesboek voor het christelijke huwelijk in het Latijn publiceerde. In dit boek, dat in heel Europa gelezen werd, legde Vives mogelijk als eerste schrijver het verband tussen de drankzucht van de Nederlandse mannen en de handelsactiviteiten die Nederlandse vrouwen van hun mannen overnamen.[75]

Met deze voorgeschiedenis doen we er dus goed aan de mannelijke drankzucht als verklaring voor de zelfstandig handelende Nederlandse vrouwen met enige scepsis te bezien, temeer daar sommige Engelse bezoekers van de Nederlandse Republiek al signaleerden dat het met het beruchte alcoholmisbruik van de Nederlanders uiteindelijk wel meeviel.[76] Daarbij hadden Engelsen en Duitsers eveneens de naam grote drinkers te zijn en ook hier is een verband met Tacitus' *Germania* meer dan aannemelijk.[77]

Afwezige mannen

Dat de afwezigheid van mannen vrouwen noodgedwongen emancipeert, is een effect dat we tijdens oorlogen vaker zien optreden. Deze verklaring is dus aannemelijker dan de vorige, al is die plausibiliteit voor mijn betoog in feite minder relevant dan de denkwereld die achter deze verklaringen verscholen ligt. Van die denkwereld vingen we al een glimp op in de lovende woorden van De Groot, die in de vorige paragraaf werd aangehaald, maar we kunnen ook kijken naar Kilianus' Nederlandse vertaling van Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi,* die in 1612 in Amsterdam verscheen. Want toen Guicciardini schreef dat Nederlandse mannen hun vrouwen veel zeggenschap gaven, vond Petrus Montanus het nodig om hier als verzachtende omstandigheid in te voeren dat daar *bij komt dat de mans veel buiten huis zijn in koophandel, zeevaart ofte visserij.*[78]

Buiten oorlogsperioden en de vrouwen van soldaten om, zou het bij die geëmancipeerde Nederlandse vrouwen dus vooral om de vrouwen van kooplieden gaan die voor zaken regelmatig elders verbleven en tijdens hun (soms langdurige) afwezigheid de zaken thuis aan hun echtgenotes

overlieten. En om de vrouwen van zeelieden en vissers die zich tijdens lange perioden alleen op het vasteland moesten zien te redden.[79] De aldus ontstane zelfstandigheid werd door Nederlanders beschouwd als een pre. Ze kon echter een probleem worden wanneer de man bij thuiskomst verwachtte dat zijn wederhelft zich meteen weer als een afhankelijke en in alle opzichten volgzame echtgenote zou opstellen.

Het heeft er veel van weg dat Nederlandse mannen dat in meerderheid niet gedaan hebben, wellicht omdat ze wisten dat ze in de toekomst weer op die zelfstandigheid zouden moeten kunnen vertrouwen. De consequentie van deze houding was dat zij met hun 'gebrek aan gezag' op andere mannen een dociele en daarmee weinig mannelijke indruk maakten. Dat geldt wellicht minder voor de uithuizige soldaten, vissers en zeelieden, die nooit te lijden hebben gehad onder een dociel en daarmee 'gebrekkig' mannelijk imago.[80] Maar het geldt des te meer voor de Nederlandse kooplieden, van wie we in het vorige hoofdstuk al ontdekten dat zij in de tijd van de Republiek bepaald niet bekend stonden om hun manhaftige of moedige gedrag. Die beeldvorming werd gecontinueerd in de verhalen over de als egalitair bestempelde sekseverhoudingen in de Republiek. De Nederlandse mannen, die volgens hun critici wat al te gemakkelijk hun broek afstonden, werden namelijk niet zelden neergezet als mannen met een achtergrond in het zakendoen – een term die ik hier bewust in de ruimste betekenis van het woord gebruik.

De sociale klassering van de Nederlandse zakenman

We moeten bij die zakenmannen niet alleen denken aan de regelmatig in het buitenland verblijvende kooplieden of aan de regenten wier familievermogens in de internationale handel waren opgebouwd, maar aan de andere kant van het sociale spectrum ook aan de sappelende detailhandelaars en ambachtslieden met een winkel aan huis. In het Nederlandse zelfbeeld is de aandacht vooral naar de eerste groep uitgegaan, maar handel werd en wordt in verschillende sociale lagen bedreven en ook de tweede genoemde groep heeft de Nederlandse identiteit mede bepaald.[81]

Het is wat dit betreft tekenend dat Temple in zijn *Observations* (1673) *the merchants and tradesmen, both the greater and mechanic* in de Republiek vanwege hun gedeelde beroepshabitus bij dezelfde groep indeelde.[82]

Temples zienswijze was in die dagen niet uitzonderlijk. In latere edities van Parivals *Délices de la Hollande* werden *de koopmannen en de ambachtslieden* (mogelijk in navolging van Temple) eveneens als een en dezelfde groep beschouwd.[83] Hier werd dus niet het onderscheid gehanteerd tussen de kleinschalig opererende *marchand* die zich tot de lokale markt beperkte, en de grootschalig en internationaal handelende *négociant* dat we wel uit andere bronnen kennen.[84] Beide groepen werden onder de noemer *marchand* gevat.[85] Dat is in zekere zin typerend voor de blik van buitenstaanders, die altijd genegen zijn verschillen binnen andere groepen te negeren, terwijl de direct betrokkenen binnen de desbetreffende groep wel degelijk onderscheid maken tussen verschillende subgroepen.[86] Dit is een bekend patroon in sociale relaties.[87] Maar tegelijkertijd waren in de vroegmoderne handelspraktijken de verschillen tussen de beroepsactiviteiten van de verschillende soorten zakenlieden soms minder groot dan wij met onze moderne blik genegen zijn te veronderstellen: zo zijn er uit de Republiek en andere landen verscheidene voorbeelden bekend van kooplieden die betrokken waren in de buitenlandse handel én tegelijkertijd als 'kramer' een winkel dreven.[88]

Het waren deze zakenlieden in de breedste betekenis van het woord die we in teksten dikwijls aantreffen als voorbeelden van Nederlandse mannen die over zich heen lieten lopen. In de door Temple bekend geworden anekdotes betrof het de regenten- en koopliedenfamilies van de Amsterdamse grachtengordels, in andere tekstfragmenten zien we veeleer een eenvoudiger soort zakenmannen opdoemen:

> *If the husband be a tradesman, the wife manages everything in the shop as well as in the house and her man [...] indeed can scarce be called master of his family. The very children, especially his wife's favourites, insult him and his servants show him but little respect, nor dare he correct any of them.*[89]

Dit is in meerdere opzichten een veelzeggende passage en in de volgende paragraaf zal ik daarom nogmaals op deze regels terugkomen. Op deze plaats functioneert zij vooral om te laten zien dat buitenlanders soms een duidelijk verband legden tussen de nering van de Nederlandse man en zijn gebrek aan overwicht thuis.

Tegelijkertijd signaleer ik – wellicht ten overvloede – dat we hier te doen hebben met teksten van reizigers (in dit geval een Schotse etnograaf uit de 18e eeuw) die we in hun beschrijving van de Nederlandse gewoonten niet op voorhand al te letterlijk moeten nemen. Vaak merkten zij slechts op wat ze reeds verwachtten te zien, zich baserend op de geschriften van eerdere bezoekers of etnografen die zich maar al te vaak ook als studeerkamertoeristen gedroegen. Daarbij kleurde hun eigen sociaal-culturele achtergrond de interpretatie van wat ze waarnamen. In het Britse koninkrijk van de 18e eeuw zagen mannen het vaak als een aantasting van hun mannelijkheid als hun vrouw in het bedrijf meehielp, zo leren we van Daniel Defoe in zijn *Complete English Tradesman* uit 1726:

> *But our tradesmen, forsooth, think it an undervaluing to them and to their business to have their wives seen in their shops, that is to say, that because other trades do not admit them, therefore they will not have their trades and shops thought less masculine or less considerable than others.*[90]

Defoe zelf vond dit een onverstandige houding, maar ze verklaart tenminste een deel van de buitenlandse commentaren op de duidelijk zichtbare rol van vrouwen in het Nederlandse bedrijf. Omgekeerd sprak er een Nederlands verwachtingspatroon uit de opmerking van een Antwerpse koopman die rond 1600 in Londen het gebrek aan vrouwelijke betrokkenheid in de winkels opvatte als een signaal dat Engelse vrouwen het te veel voor het zeggen hadden in hun huwelijk: blijkbaar konden zij met hun luiheid wegkomen.[91] Tegengestelde gedragingen (wel of niet actief zijn in de winkel) konden dus afhankelijk van het verwachtingspatroon tot hetzelfde verwijt van vrouwelijke dominantie – en daarmee mannelijke zwakte – leiden.

Het is een bekende beeldspraak dat het commentaar van reizigers de inwoners van een land een spiegel voorhoudt, waardoor deze zichzelf en hun gedrag scherper kunnen zien. Die spiegelmetafoor suggereert echter een onbemiddelde weergave, terwijl in werkelijkheid andere landen in veel reisbeschrijvingen eerder een soort scherm vormen waarop reizigers hun eigen persoonlijke en culturele verwachtingen, sociale angsten en vaak ook politieke frustraties projecteren. Het resultaat is niet te vergelijken met de overzichtelijke weergave van een spiegel, maar eerder met de

gefragmenteerde van een caleidoscoop: door het veelvoudige spiegelingsproces ontstaat een gelaagd en meerduidig beeld waarbinnen onderdelen telkens weer van kleur verschieten. In die kleuring speelden ook ideeën over mannelijkheid een belangrijke rol.

In meer algemene zin is bij reisliteratuur dit kleuringsprobleem wel bekend.[92] Het speelt echter ook in veel andere teksten die als historische bronnen gebruikt worden. Het probleem is zelfs tot op zekere hoogte herkenbaar in wetenschappelijke literatuur, die vaak moderne categorieën en definities als uitgangspunt neemt, zoals we al zagen bij het onderscheid tussen winkeliers en kooplieden die actief waren in de buitenlandse handel – een onderscheid dat in de vroegmoderne tijd diffuser bleek dan tegenwoordig. Een aanverwant voorbeeld is dat binnen de economische geschiedschrijving tot voor kort überhaupt weinig oog bestond voor de activiteiten van kleinere ondernemers in de Republiek. Historici concentreerden zich vooral op de internationaal opererende kooplieden die met hun succesvolle handelsondernemingen zoveel meer tot de verbeelding spreken. Daarbij ging men uit van een moderne definitie van ondernemerschap, met nadruk op het streven naar grote winst en expansie. Kleine zelfstandigen (mannen en vrouwen) pasten slecht in dat gekoesterde beeld van succesvol Nederlands ondernemerschap, waardoor deze lange tijd nauwelijks een rol van betekenis speelden in de economische historiografie.[93]

Het neerkijken op neringdoenden en handwerkslieden staat bovendien in een lange traditie. Talrijk zijn de kluchten en novelles waarin schoenlappers, barbiers of kleermakers met een winkel aan huis een tamelijk sullige hoofdrol spelen. Die traditie heeft het buitenlandse beeld van de Nederlanders als handelsnatie mede kunnen beïnvloeden, omdat de grens tussen handel en ambacht in de vroegmoderne tijd niet erg scherp was, noch in de dagelijkse praktijken, noch in het denken uit die tijd. Het is wat dit betreft ook geen toeval dat het Engelse woord *tradesman* zowel kon verwijzen naar een ambachtsman als naar een winkelier of handelaar. Toen William Falconer in 1781 in een exposé over *the effects of commercial life upon mankind* probeerde uit te leggen *why this way of life should be unfavourable to courage and fortitude of mind,* concentreerde hij zich in zijn antwoord op de relatief beschermde, sedentaire levenswijze van handwerkslieden.[94] Zijn conclusies betrok deze *fellow* van de Royal Society of London (de Britse Academie van Wetenschappen) echter op de gehele beroepsgroep die zich met *commerce* bezighield.

De als weinig heldhaftig bekend staande broodwinning die handel heette, kende dus verschillende manifestatievormen en dat gold zeker ook voor de zakenmannen in de Nederlanden. Of iemand deze wel of niet scherp van elkaar onderscheidde, was zoals bij elke groep niet alleen een kwestie van inzicht maar ook van strategie en het doel dat men wilde bereiken.[95] Moderne onderzoekers mogen er dan naar streven om al deze subcategorieën scherp uit elkaar te houden, maar dat stemt niet altijd overeen met vroegmoderne percepties en representaties van de werkelijkheid.

Inschikkelijkheid als beroepsgebonden habitus

In die vroegmoderne representaties van de werkelijkheid waar kooplieden, handelaren, winkeliers en ambachtslieden in leefden, komen we dus het beeld tegen van een assertief soort vrouwelijkheid en een weinig gezaghebbende soort mannelijkheid. Die geseksueerde beeldvorming treffen we niet alleen in reisbeschrijvingen aan. Voor de vroegmoderne tijd zijn er nog andere teksten beschikbaar die zelfs heel expliciet betoogden dat kooplieden en handelaren beroepshalve een inschikkelijker stijl van mannelijkheid ontwikkelden dan vertegenwoordigers van andere beroepsgroepen. In deze bronnen gaat het niet specifiek om Nederlandse kooplieden, maar om de beroepsgebonden habitus van kooplieden in het algemeen. Het is belangrijk ons tijdelijk in dat vertoog te verdiepen. Het heeft namelijk mede bijgedragen aan de voorstelling die van Nederlandse mannen ontstaan is als geduldige, meegaande en weinig autoritaire mannen.

Zo vereisten de omgangscodes van het handeldrijven volgens velen een wellevende en tegemoetkomende houding tegenover eventuele handelspartners: zonder een combinatie van welwillendheid, vertrouwen en de bereidheid tot compromissen konden er geen zaken gedaan worden.[96] Volgens ideeënhistoricus Albert Hirschman ligt de origine van Montesquieus zegswijze *le doux commerce* precies in deze zachtaardige habitus.[97] De hierboven reeds aangehaalde Falconer beschreef deze in 1781 als volgt:

> *Trading people, in the nature of their employment, are obliged to conform to the wills, caprices and prejudices of others in almost every transaction. This gives them a habit of accommodating*

themselves to circumstances, and of not expecting an uniform compliance from other people.[98]

Daarom gingen handel en adeldom niet met elkaar samen, althans niet in de ogen van Falconer en veel andere Europeanen.[99]

Ook buiten Europa, aan de overkant van de Atlantische Oceaan, bestond een dergelijk beeld van de dienstbare mannelijkheid van kooplieden. Brieven van internationaal opererende kooplieden uit 18e-eeuws Philadelphia tonen bijvoorbeeld dat deze zich maar al te bewust waren van hun afhankelijkheid van anderen. Voor hun reputatie was het daarom cruciaal dat hun houding beschouwd werd als mannelijke dienstbaarheid en niet als vrouwelijke onderdanigheid.[100] Mannelijkheid en dienstbaarheid sloten elkaar niet uit, ook de adel zag zichzelf veelal als dienstbaar aan de kroon of publieke zaak.[101] Dat betrof echter een ander soort dienstbaarheid dan die van een koopman aan zijn klanten. Thomas Jefferson, de latere president van de Verenigde Staten, meende dat kooplieden door hun grote afhankelijkheid van anderen te gedienstig en daarmee te kwetsbaar voor corruptie waren om hen een rol in het landsbestuur toe te kennen.[102] Jefferson was overigens een aanhanger van het in hoofdstuk 2 besproken klassiek-geïnspireerde republicanisme dat ertoe neigde zakenlieden vanwege hun afhankelijkheid van krediet, materiële verlangens en de mening van anderen als 'verwijfd' af te schilderen.[103]

Daarom is het goed dat we ter bevestiging van deze beroepshabitus nog een geheel andere en in dit opzicht minder verdachte bron ter beschikking hebben, namelijk de richtlijnen voor professioneel gedrag voor kooplieden die in 1675 gepubliceerd werden door Jacques Savary. Deze Savary was een Franse groothandelaar in fournituren en financieel investeerder die in zijn land veel aanzien genoot en als auteur zelfs internationale bekendheid verwierf. Zoals ik in hoofdstuk 5 nog nader zal laten zien, kwamen zijn adviezen in de 18e eeuw nagenoeg ongewijzigd in verschillende encyclopedische naslagwerken terecht, onder andere in de *Dictionnaire Oeconomique* (1709) van Noël Chomel en in 1778 nog eens in de bewerkte Nederlandse uitgave daarvan. Daar kunnen we in de 'Gewigtigste Lessen voor de Kooplieden' lezen dat kooplieden er volgens Savary verstandig aan deden persoonlijk geen al te harde houding tegenover klanten aan te nemen: als er debiteuren waren die weigerden te betalen, kon de koopman het beste een andere persoon sturen om de vereiste druk uit te oefenen en

de *mannelijke en onbedeesde standvastigheid* te vertonen die nodig was om de debiteur tot betaling over te halen.[104]

De keuze van een dergelijke als tussenpersoon functionerende makelaar of 'factoor', zoals die indertijd heette, luisterde nauw. Regelmatig bleken factoren juist niet 'mans genoeg' en stelden zij hun opdrachtgevers teleur.[105] Tegelijkertijd kon in de Nederlandse praktijk van het handeldrijven zelfs een vrouw succesvol deze rol vervullen, mits ze dat 'mannelijke' talent voor standvastigheid bezat. Zo stuurde de Amsterdamse koopman Wouter Valck in 1659 zijn nicht Margaret Hardenbroeck naar Amerika om daar in Nieuw-Amsterdam zijn belangen te behartigen, omdat ze haar bijzondere kwaliteiten als factoor in Nederland al ruimschoots bewezen had.[106] Rond dezelfde tijd machtigde in Breda de wijnhandelaarster Geertrui van Erfrenten een vrouwelijke collega in Delft om namens haar bij een aantal legerofficieren een achterstallige betaling te innen van meer dan tweehonderd gulden – een opdracht waarvoor je niet timide moest zijn aangelegd.[107]

Voor zichzelf paste de koopman echter eerder geduld en sociale tact dan harde onverzettelijkheid, wilde hij ook in de toekomst met dezelfde klanten profijtelijk zaken blijven doen, zo stelden Savary en anderen na hem.[108] Vriendelijkheid en hoffelijkheid tegenover klanten, zo lezen we een eeuw na Savary in de *Oekonomische Encyclopädie* van de Berlijnse koopmanszoon Johann Georg Krünitz, alsmede zachtheid of mildheid tegenover schuldeisers en personeel, zijn noodzakelijke karaktereigenschappen voor wie succes wil hebben als koopman.[109] Ook in de 15^e^ en 16^e^ eeuw hadden kooplieden reeds inschikkelijkheid, beleefdheid, ja zelfs nederigheid aanbevolen in hun adviesboeken die zij schreven voor de volgende generaties.[110] Uiterlijke meegaandheid – of noem het met een minder seksegeladen term 'souplesse in de omgang met anderen' of wellicht zelfs sociale intelligentie – was kortom een eigenschap die eeuwenlang paste in de beroepshabitus van zakenlieden. Omdat bij vrouwen deze eigenschap al min of meer verondersteld werd van nature aanwezig te zijn, kwam voor zakenvrouwen een hiervan afwijkende beeldvorming tot stand met de focus op andere eigenschappen, zoals een grote zelfstandigheid.[111] Voor de mannelijke meerderheid van de zakenlieden werd helder gesteld dat zij bij tijd en wijle bereid moesten zijn hun trots in te slikken, wilden zij succesvol zaken kunnen doen. Met harde hand respect afdwingen kon voor hen op termijn contraproductief werken.

Tegen deze achtergrond krijgen de verhalen over de egalitaire sekseverhoudingen in de Republiek toch een nieuwe betekenis: we moeten ze niet alleen via de vrouwelijke lijn maar ook via de mannelijke lijn verbinden met het handelsverleden van Nederland. De Nederlanders met wie de Italiaan Guicciardini in de 16e eeuw te maken kreeg, beschreef hij niet toevallig als *in de omgang beleefd, inschikkelijk, openhartig en tot alle dingen bereid*.[112] Juist als koopman wist hij deze inschikkelijkheid en souplesse in zijn collega's te waarderen. Maar in de Nederlandse geschiedschrijving is dit specifieke verband tussen de handelsactiviteiten van Nederlandse mannen en hun zachte, bereidwillige imago een heel eind uit het zicht verdwenen. Terwijl ook landgenoten indertijd vonden dat vriendelijkheid, respect en souplesse noodzakelijke eigenschappen waren om goede betrekkingen met lopende en toekomstige klanten te onderhouden.

Roemer Visscher (1547-1620), die behalve dichter tevens succesvol graankoopman en assuradeur was, benadrukte in zijn emblematabundel *Sinnepoppen* uit 1614 dat kooplieden en winkeliers voorzichtig moesten zijn met kritiek op hun klanten.[113] Vergelijkbare woorden treffen we in *Hollands Rijkdom* (1780-1783) van de Leidse boekhandelaar en uitgever Elie Luzac, die een groot voorstander van de koophandel was maar tegelijkertijd de koopman als een slaaf van de grillen van de consument zag.[114] Een minder bekende generatiegenoot schreef over het karakter van handelsvolkeren dat *hun zelfbelang vordert om gedienstig en vriendelijk tegen hun evenmens te zijn*.[115]

Het besef dat zakendoen deels een andere mannelijke attitude vereiste dan oorlog voeren of politiek bedrijven, leefde niet alleen onder deze drie Hollanders. In het laatste hoofdstuk van dit boek zal ik betogen dat dit inzicht, gekoppeld aan een alternatief soort eergevoel, stevig in de Republiek verankerd was en de Nederlandse handelsidentiteit ook van binnenuit gevormd heeft.

In het navolgende paragrafen ligt de focus van mijn betoog echter ergens anders, namelijk op de ideologische betekenis die verschillende buitenlandse auteurs aan die soepele, meebuigende mannelijkheid van de Nederlandse man toekenden toen zij over de Republiek schreven.

4

Patriarchale mannelijkheid ondermijnd

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk heb ik al kort aangegeven dat verhalen over onzeglijke vrouwen en gezeglijke mannen dikwijls een symbolische lading met zich meedragen die de genderdynamiek als zodanig overstijgt. Dat geldt ook voor de verhalen over de zelfstandige zakenvrouwen en meegaande zakenmannen van de Lage Landen. Daar bleek nog iets anders op het spel te staan dan enkel de sekseverhoudingen binnen een bepaalde sociale groep in de Republiek. Binnen het indertijd heersende analoge denken verwezen de als omgekeerd gepresenteerde machtsrelaties in dit milieu namelijk naar een breder maatschappelijk en politiek gevaar: dat van een parallelle ondermijning van andere gevestigde patriarchale machtsverhoudingen – zoals die tussen vaders en kinderen, meesters en bedienden, koningen en onderdanen.[116]

Een egalitaire maatschappij

Het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat de Nederlandse Republiek niet alleen bekendstond om zijn vrijgevochten vrouwen, maar ook om het gebrek aan onderdanigheid bij de lagere klassen, die weinig respect tegenover hun meerderen zouden tonen. Buitenlandse reizigers uit de gegoede standen verbaasden zich hierover én ergerden zich eraan:

> *The truth is, gentlemen have there the least respect in any place, especially strangers, they paying treble rates for everything they have occasion for as they travel, and being pursued and pointed at by the rabble until they refuge themselves in their inn. Nay, an easy provocation will make them throw dirt and stones at you,*[117]

aldus Sir John Reresby, die tijdens het republikeinse bewind van Cromwell tijdelijk naar het Europese vasteland was uitgeweken en in die jaren tevens de Republiek bezocht. Ook Moryson werd al getroffen door het sterke gelijkheidsbesef van het Hollandse volk, dat niet bereid was voor een koets van een edelman aan de kant te gaan en in het algemeen een

zekere minachting voor hogergeplaatsten leek te koesteren.[118] Friedrich Lucä, die in de jaren 1664-1667 in de Republiek theologie studeerde en daarna hofprediker werd in zijn geboortestad Brieg in Silezië, was in het algemeen wel positief over het land, maar verbaasde zich over het geringe eerbetoon dat de Prins van Oranje in de dagelijkse omgang van zijn ondergeschikten ten deel viel. Hoffelijk en respectvol naar hun meerderen kon je de Nederlanders bepaald niet noemen, zo concludeerde hij.[119] Jean Le Laboureur, een Fransman die in het gevolg van de kersverse koningin van Polen in 1645 de Republiek aandeed, vond de inwoners niet alleen ruw in de omgang, maar verdacht hen zelfs van haat tegenover de adel.[120] En Harry Peckman, afkomstig uit de Engelse landadel, had het net zo min op de *levelling principles* van het Nederlandse gepeupel dat zo *bigoted to liberty* was.[121]

De Nederlandse vrijheidsliefde en de algemeen aanwezige neiging tot standsnivellering die Peckham noemde, werd ook door andere reizigers met elkaar in verband gebracht – zonder deze neiging overigens altijd zo negatief te duiden.[122] Sommige commentatoren zagen daarbij een duidelijk verband met het republikeinse staatsbestel van de Republiek. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de wijze waarop aan het einde van de 18e eeuw een verhaal werd naverteld over Frederik V (1596-1632), de keurvorst van de Palts die bekend geworden is als de Winterkoning vanwege zijn koningschap van de Bohemen, dat in 1620 na één winter al weer werd beëindigd door de Roomse Keizer Ferdinand II. Vanwege zijn protestantse geloof week Frederik daarna met zijn vrouw Elisabeth Stuart, dochter van Jacobus I van Engeland, uit naar de Republiek. Daar zou hij tijdens zijn ballingschap, zo wil het verhaal, eens door een Nederlandse boer gedwongen zijn om hem persoonlijk zijn excuses aan te bieden nadat de Winterkoning al te onnadenkend met zijn paard over een pas ingezaaide akker was gereden. Volgens Trusler, die deze anekdote in zijn compilatiewerk aanhaalde, was een dergelijk gebrek aan respect bij de lagere klassen *the effect of that equality that flows through a republic, and not mere liberty.*[123] Deze stelling ontleende hij naar alle waarschijnlijkheid aan dezelfde (vooralsnog onbekende) bron die ook zijn landgenoot en *leunstoelreiziger* Marshall gebruikte toen die ditzelfde verband al twee decennia eerder naar voren had gebracht.[124]

Commentatoren als bovengenoemden waren vaak afkomstig uit monarchieën of vorstendommen waar het denken in rangen en standen meer uitgesproken was en men daarop afgestemd gedrag verwachtte, in ieder geval wanneer men zelf tot de adel behoorde, wat bij de meerderheid van

de genoemde reizigers het geval was.[125] De Engelsen spanden hierbij de kroon, want Franse bezoekers wilden het republikeinse staatsgestel van de Nederlanders nog wel eens idealiseren, zeker vanaf het moment dat de monarchie in hun eigen land met Lodewijk XIV absolutistische trekjes begon te vertonen.[126] Daarentegen meende Sir Reresby als overtuigd monarchist dat sinds de instelling van de republikeinse regeringsvorm zelfs de Nederlandse adel zijn betere omgangsvormen was kwijtgeraakt.[127] Moryson maakte eerder al gewag van het plebejische gedrag en de lage status van de adel in Holland en Zeeland.[128]

Zeer invloedrijk was verder het satirische en tegelijkertijd ambivalente jeugdwerk *A Brief Character of the Low Countries under the States* van de Engelse royalist Owen Felltham, dat ruim twintig jaar in handschriftvorm circuleerde voordat het (na een ongeautoriseerde roofdruk in 1648) aan het begin van de eerste Engelse oorlog in 1652 geautoriseerd – maar vooralsnog anoniem – in druk verscheen.[129] Felltham, afkomstig uit de lagere Engelse landadel, presenteerde de Republiek als een broeinest van politieke subversie, een chaotische natie zonder koning waarin het volk het voor het zeggen had.[130] Na hem trokken ook andere auteurs een parallel tussen de burgerlijke vrijheden waar de verdedigers van de republikeinse staatsvorm zo de nadruk op legden, en de vrijheden die de werkende klassen zichzelf in de Nederlandse Republiek meenden te kunnen toestaan én werden toegestaan: *it is not easy to know the man from the master, or the maid from her mistress, such liberties do they allow their servants, who may not be struck or corrected by them*, schreef bijvoorbeeld Salmon rond 1730 in bewoordingen die duidelijk geïnspireerd waren door een vergelijkbare passage in Felltham's *Brief Character.*[131]

Deze aantasting van het voor hogergeplaatsten zo vanzelfsprekende 'tuchtigingsrecht' kon echter tevens in positieve zin geïnterpreteerd worden, namelijk als een garantie tegen machtsmisbruik.[132] In de 17^{e} eeuw gebeurde dat inderdaad door een enkele Fransman die dit principe van rechtsgelijkheid juist wel op waarde schatte. Hollanders maakten weinig onderscheid naar stand en stonden niemand toe voor eigen rechter te spelen, schreef Parival waarderend.[133] Door de vrijheid heerste in Holland *zo'n rechtvaardige harmonie dat de kleinen niet berispt kunnen worden door de groten, noch de armen door de rijken en schatrijken. Inderdaad duldt Holland geen lijfeigene of slaaf. Zij zijn vrij en veilig zodra ze [van het schip] voet aan de grond zetten*, lezen we niet veel later bij zijn landgenoot Adam

Boussingault.[134] Zelfs Felltham had er op zijn typerende dubbelzinnige wijze enkele positieve woorden voor over: *They should make good justices, for they respect neither persons nor apparel.*[135] Duitstalige bezoekers daarentegen zagen het niet kunnen tuchtigen van ondergeschikten als een lokale eigenaardigheid waar men helaas rekening mee moest houden: de reiziger werd afgeraden een lagergeplaatste in het openbaar een klap te geven, want dat was iets dat *de gewoonste mens in Holland niet verdragen* kon, aldus de uit Karlsruhe afkomstige Heinrich Sander, die in 1776-1777 de Republiek bezocht.[136] In de praktijk kwam het slaan van ondergeschikten in de Republiek overigens wel degelijk voor.[137]

Hetzelfde gold voor het niet mogen slaan van vrouwen – vanuit een patriarchaal perspectief bijna een vergelijkbare categorie als (inwonend) dienstpersoneel.[138] Ook over dit principe spraken reizigers uit verschillende landen hun verbazing over uit.[139] Reresby meende dat het aanmatigende en heerszuchtige gedrag van Nederlandse vrouwen mede bevorderd werd door *the laws of the country, which inflict punishments upon those that misuse their wives*, en hij vond voor deze zienswijze een medestander in August Friedrich Bon, die niet veel later de Republiek bezocht.[140] Inderdaad hadden verschillende Nederlandse steden in hun plaatselijke keuren beperkende bepalingen vastgelegd met betrekking tot het zogeheten tuchtigingsrecht van de *pater familias*.[141] Bekende Nederlandse juristen als Hugo de Groot spraken zich reeds vroeg tegen dat tuchtigingsrecht uit.[142] Nederlandse mannen die het te bont maakten met de mishandeling van hun vrouwen, moesten zich dan ook verantwoorden tegenover de magistraat of werden via de kerkelijke tucht door medelidmaten van de gereformeerde kerk ter verantwoording geroepen.[143]

Uit overgeleverde rechtsverslagen, kerkelijke notulenboeken en de eerdergenoemde stedelijke keuren weten we dat Nederlandse vrouwen er op hun beurt soms niet voor terugschrokken de hand te heffen tegen hun 'heer en meester'.[144] Lucä beschrijft voor ons een dergelijke publieke vernedering van een voorname heer waar hij persoonlijk getuige van zou zijn geweest toen hij in de buurt van het West-Indische Huis in Amsterdam rondwandelde. De aanleiding was een pak slaag dat de heer zijn zoon gaf omdat de laatste met een hoepel op straat speelde. Het is niet duidelijk waarom de vader dit spel afkeurde, maar met de tuchtiging van de jongen haalde hij zich een groot probleem op de hals:

Toen de moeder, die zonder twijfel naar Hollands gebruik de lakens in huis uitdeelde, dit nu zag, kwam ze ijlings aangelopen om de slaag van het kind te revancheren en ze gaf de man in het openbaar op straat een kaakslag. Daarentegen leek de man zich hierover te schamen en hij liep direct daarna met zijn trekkende oorvijg het huis weer binnen en zijn vrouw volgde hem, waarschijnlijk om hem op nog meer van dergelijke liefdesspijs te trakteren. Aan alle kanten klonk natuurlijk luid gelach op over de arme zondaar.[145]

Lüca's anekdote is om verschillende redenen interessant. Ten eerste betreft het een in veel opzichten authentiek aandoende observatie van een buitenlander die een aantal jaren in de Republiek gewoond had en de Nederlanders in principe welgezind was. Ten tweede is het een voorbeeld van een buitenlandse tekst waarin de Nederlandse omgang met kinderen afkeurend besproken werd. Veel buitenlanders vonden dat Nederlanders hun kinderen niet autoritair genoeg opvoedden en hen teveel vrijheid lieten.[146] Het beschermende gedrag van de moeder bevestigde deze voorstelling en illustreerde de geringe machtsafstand in de Republiek nog eens op een andere manier. Ten derde doet het voorval van de vrouw die haar echtgenoot slaat, sterk denken aan een opmerking die Nicolas Payen de Fercourt ongeveer tezelfdertijd over de handelsrepubliek Venetië maakte: ook daar zou het volgens de auteur verboden zijn ondergeschikten te slaan maar zou een ondergeschikte wel zijn meester mogen slaan, mits dat uit zelfverdediging gebeurde.[147]

Handel als katalysator van burgerlijke gelijkheid en vrijheid

Het ging hier met Venetië niet toevallig om een andere hándelsrepubliek. Handel had de neiging zich aan bestaande hiërarchieën te onttrekken: ze bevorderde behalve welvaart ook burgerlijke vrijheden en sociale gelijkheid, zo schreef Falconer in 1781, en zijn analyse wordt gedeeld door moderne auteurs.[148] Handelssteden die van de landsheer vrijheidsrechten verkregen in ruil voor geld voor zijn legers, hadden zich bijvoorbeeld als eerste met succes aan de hiërarchie van de feodale machtsstructuren onttrokken – met in hun kielzog overigens de boeren die in de nabijheid

van steden een steeds sterker op de handel gerichte mentaliteit ontwikkelden.[149] Zijn 'Lettre sur le commerce' opende Voltaire dan ook veelzeggend met een uitspraak over de positieve effecten van de handel op burgerlijke vrijheden en van burgerlijke vrijheden op de handel.[150] In het verlengde daarvan stelde Montesquieu zo'n vijftien jaar later in zijn invloedrijke *De l'esprit des lois* (1748): *de koophandel is het beroep van gelijke mensen*.[151] Het tamelijk terloopse karakter van die opmerking, midden in een hoofdstuk over de noodzakelijke wetten in een aristocratisch staatsbestel, onderstreepte de vanzelfsprekendheid ervan voor de auteur.

Al in de vroegmoderne tijd had handel dus de reputatie standsverschillen te overbruggen en bovendien de kloof tussen rijk en arm te verminderen[152] – al deelde indertijd niet iedereen deze opvatting. Handel kon ook tot extreme inkomensverschillen en een toename van ongelijkheid leiden, zo waarschuwden bijvoorbeeld de 18e-eeuwse filosofen Ferguson, Rousseau en later Hegel, die wat dit aangaat veel sceptischer waren.[153] Maar voor een bloeiende commerciële sector was gelijkheid wel een eerste voorwaarde: handel kon niet gedijen wanneer bepaalde groepen voorgetrokken werden boven andere en niet iedereen dezelfde vrijheden en rechtsgelijkheid genoot, schreef bijvoorbeeld Parival.[154] Vandaar dat de koophandel het meest gebaat was met een republikeins staatsbestel zoals bij de Nederlanders, aldus anderen.[155] In republieken stond het principe van burgerlijke gelijkheid immers voorop, zo meenden velen in die tijd.[156]

Het probleem van de falende patriarch

Handel, sociale gelijkheid, burgerlijke vrijheden en een republikeins staatsbestel werden dus door verschillende vroegmoderne auteurs gezien als logisch met elkaar verbonden verschijnselen. Deze maatschappelijke constellatie creëerde echter problemen voor die vormen van mannelijkheid die sterk verbonden waren met het uitoefenen van autoriteit en dus uitgingen van sociale ongelijkheid. In de vroegmoderne tijd gold dat voor heel wat categorieën van man-zijn: koning, kerkvorst, legerleider, landsheer, gildemeester met leerjongens, familiehoofd – in wezen waren dit allemaal posities van patriarchale mannelijkheid, gebaseerd op het uitoefenen van een exclusief aan mannen voorbehouden gezag en daaraan verbonden privileges zoals de toegang tot bepaalde functies, diensten en

goederen die door de Australische sociologe Connell de *patriarchale winstuitkering* is genoemd.[157]

Na alle discussies die in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw tijdens de hoogtijdagen van het moderne feminisme over 'het patriarchaat' als maatschappijvorm gevoerd zijn, doen daaraan verbonden woorden als 'patriarchaal' en 'patriarch' inmiddels enigszins gedateerd aan. Toch hebben historici van de vroegmoderne tijd het begrip de laatste jaren weer opgepakt.[158] In Europa was dit namelijk bij uitstek het tijdvak waarin patriarchale vormen van mannelijkheid zich op alle niveaus van de samenleving manifesteerden. Dit wil niet zeggen dat elke man in de vroegmoderne maatschappij een patriarchale positie innam (denk bijvoorbeeld aan een ongehuwde handwerksgezel of een bewoner van het oudemannenhuis) of zich met deze positie identificeerde. Maar in zijn vele parallelle gedaantes belichaamde de patriarch indertijd wel een dominante, herkenbare en veelvoorkomende vorm van mannelijkheid. Belangrijk is bovendien dat het functioneren van deze patriarchale mannelijkheid op verschillende maatschappelijke niveaus ideologisch met elkaar werd verbonden. Men was gewend staat, huishouden en gezin als overeenkomstige en aan elkaar gekoppelde instellingen te zien: falen op het ene niveau bracht falen op het andere niveau dichterbij.[159]

De patriarch belichaamde tegelijkertijd een kwetsbare vorm van mannelijkheid, want de positie bracht vele verantwoordelijkheden met zich mee en het verlies van macht over ondergeschikten lag altijd dreigend op de loer – zelfs in de tijd vóór de Verlichting, toen alleen de uitwassen van politiek-maatschappelijke ongelijkheid ter discussie stonden en niet het verschijnsel ongelijkheid als zodanig. Het onderhouden van dit soort autoritaire mannelijkheid vereiste dan ook, net als het handhaven van macht, een voortdurende inspanning – ze was en is inherent instabiel en gevoelig voor ondermijning.[160] Te meegaand optreden van mannen met gezag ondergraaft de geldigheid van de patriarchale norm. Ze wordt daarom als bedreigend ervaren door mannen die hun identiteit in belangrijke mate verbinden aan hun patriarchale positie. Daarvan afwijkend gedrag kan dan niet anders dan als 'oneervol' afgewezen worden.[161] Binnen het Occidentalisme worden westerse mannen bijvoorbeeld als eerloos beschouwd, omdat zij hun vrouwen te veel vrijheid geven en op die manier zouden nalaten hen tegen zichzelf in bescherming te nemen, zoals een echte man betaamt.[162] Op dezelfde manier verloor de vroegmoderne echtgenoot zijn

eer wanneer hij een ‘kwaad wijf’ (slechte vrouw) niet kon beteugelen, zoals de vele spotprenten en satirische teksten rondom dit topos duidelijk lieten zien.[163]

Mannen die geen controle hebben over hun vrouwen, vaders die het gezag over hun kinderen verliezen, meesters die geen baas over hun bedienden zijn en heersers die nalaten hun macht uit te oefenen: binnen een sterk hiërarchische cultuur vallen deze onderling corresponderende voorbeelden allemaal in dezelfde problematische categorie van falende patriarchale mannelijkheid, die de vanzelfsprekendheid van de norm verzwakt.[164] Opmerkingen over hennen en hanen, grappen over vrouwen die de broek aanhebben of anekdotes over pantoffeldragende mannen komen voort uit precies dit gedachtegoed dat het voor velen onmogelijk maakt om buiten deze exclusieve verbinding tussen mannen, macht en gezag te denken.[165]

De symboolfunctie van de onzeglijke vrouw

Tegen deze achtergrond kunnen we ook beter de ideologische betekenis vatten van de heerszuchtige Nederlandse (zaken)vrouw, die zo frequent opduikt in de reisverslagen van buitenlanders. Meer nog dan het weinig onderdanige Nederlandse volk en de Nederlandse kinderen die veel te vrij werden gelaten, symboliseerde zij de risico’s van een moderne handelsmaatschappij die met haar egalitaire en republikeinse trekjes niet langer de traditionele gezagsverhoudingen in acht nam.[166] Het was precies in die hoedanigheid dat zij ten tonele werd gevoerd.[167] In de woorden van Salmon die in de vorige paragraaf reeds aangehaald werden en die ik in deze context opnieuw naar voren wil halen, werden de verschillende soorten machtsondermijning niet toevallig met het handeldrijven verbonden:

> *If the husband be a tradesman, the wife manages everything in the shop as well as in the house and her man […] indeed can scarce be called master of his family. The very children, especially his wife’s favourites, insult him and his servants show him but little respect, nor dare he correct any of them.*[168]

In de Nederlandse Republiek werd een binnen Europa dominante vorm van mannelijkheid – de patriarchale mannelijkheid – dus op alle mogelijke niveaus met de voeten getreden.[169] Het lijkt aannemelijk dat vroegmoderne reizigers die zich sterk met deze patriarchale positie identificeerden, in de vermeende sociale gelijkheid binnen de Republiek – gesymboliseerd door de onzeglijke vrouw – een potentiële ondermijning van hun eigen mannelijke autoriteit en politieke instituties hebben gezien. Deze ideologische lading was in ieder geval herkenbaar in het commentaar van reizigers uit vorstendommen of landen met een monarchaal staatsbestel die zelf een positie bovenaan de sociale ladder bezetten en de republikeinse staatsvorm afwezen. Voor mannen uit de adel gold wellicht nog sterker dat een hiërarchische familieorde een duidelijke symbolische betekenis had, waardoor zij zich soms erg gevoelig konden tonen voor de suggestie dat zij zelf hun vrouwen onvoldoende onder controle hadden.[170]

Meer in het algemeen zullen de als egalitair gepercipieerde sekseverhoudingen in de Republiek problematisch zijn geweest voor alle mannen die hun zelfrespect deels ontleenden aan het gezag dat zij over vrouwen konden uitoefenen. Hun zogeheten 'natuurlijke' mannelijke voorrechten (die overigens niet alleen in een patriarchale samenleving, maar in bijna elke maatschappijvorm als vanzelfsprekend aan mannelijkheid worden verbonden) bleken namelijk tegelijkertijd zo weinig natuurlijk of vanzelfsprekend dat ze niet alleen in de Republiek, maar ook in hun eigen land onder druk stonden.[171]

De 'strijd om de broek' als Europees thema

Dit is de plaats om nog eens in herinnering te roepen dat de 'vrouw met de broek', zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al werd aangestipt, geen exclusief Nederlands fenomeen was. Ook elders in Noordwest-Europa leefden indertijd vrouwen die zich niet alles lieten zeggen en het mannelijk gezag uitdaagden. Zonder een gevoel van herkenning en aansluiting bij een gemeenschappelijke ervaringswereld hadden de vele vroegmoderne teksten en prenten die indertijd de machtsstrijd tussen de seksen thematiseerden, nooit zo'n Europees succesnummer kunnen worden als ze eeuwenlang zijn geweest.[172]

De broek als symbool van bedreigde mannelijke autoriteit verschijnt voor het eerst in 13e-eeuwse teksten afkomstig uit het noorden van Frankrijk, een regio die indertijd al een aantal belangrijke handelssteden kende. In de 14e eeuw werd 'de strijd om de broek' voor het eerst ook visueel verbeeld. Vanaf de 15e eeuw gaat het om grotere aantallen overgeleverde afbeeldingen uit een hele serie landen: Frankrijk, de Duitstalige gebieden, vanaf de 16e eeuw de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, en vanaf de 18e eeuw Groot-Brittannië – al was de uitdrukking *wearing the breeches* ook daar al bekend vanaf de 16e eeuw.[173] Deze afbeeldingen zijn bewaard gebleven op uiteenlopende objecten als bakvormen, tafelgerei en kerkmeubilair, maar het meest bekend geworden van de grote aantallen spotprenten die aanvankelijk geproduceerd werden voor de gegoede burgerij en later in de vorm van goedkopere centsprenten voor de lagere burgerij en kinderen op de markt werden gebracht. Buiten de 'strijd om de broek' kende het thema van de omgekeerde sekseverhoudingen nog een aantal andere picturale varianten, zoals mannen die zich door vrouwen lieten slaan, lieten berijden (zoals Aristoteles volgens de overlevering door de mooie Phyllis) of zich anderszins lieten vernederen, zich een vrouwenschort voorbonden, kinderen verzorgden, hennen betastten op zoek naar eieren of ander vrouwenwerk verrichtten.[174]

Het begin van deze beeldtraditie ligt niet toevallig in de periode 1350-1600 toen de late Middeleeuwen geleidelijk overgingen in de vroegmoderne tijd. Dit tijdvak staat in de Europese geschiedenis bekend als een turbulente periode waarin tegen de achtergrond van hongersnood en epidemieën traditionele heersers aan gezag inboetten en de sociale, politieke en religieuze verhoudingen opnieuw geschikt werden: boeren kwamen in opstand tegen feodale machthebbers, steden onttrokken zich aan het gezag van landsheren, de rooms-katholieke leer kreeg concurrentie van de protestantse en de van God gegeven soevereiniteit van vorsten sprak niet meer vanzelf. In deze roerige tijden zou de strijd tussen de seksen, zoals verbeeld in 'der Kampf um die Hose', 'la dispute pour la culotte' of 'the struggle for the breeches', in verschillende landen precies deze bredere corrosie van de gevestigde machtsverhoudingen gaan symboliseren.[175]

De functie van dit soort afbeeldingen en teksten was om dergelijk gezagsondermijnend gedrag te corrigeren. De 'vrouw met de broek' maakte deel uit van de artistieke traditie van de *mundus inversus* (omgekeerde wereld), waarin bijvoorbeeld ook kinderen figureerden die hun ouders

commandeerden of handwerksgezellen die hun baas een klap verkochten. Deze tijdelijk 'verkeerde wereld' – verbeeld in prenten en kluchten maar ook in liederen, moppen, dorps- en buurtrituelen – functioneerde tevens als uitlaatklep voor spanningen tussen verschillende groepen in de samenleving. Met die uitlaatklep kon de bestaande orde worden gestabiliseerd. De maatschappelijk consoliderende werking van deze prenten en teksten sloot overigens niet uit dat de correctief bedoelde humor van de satirische omkeringen verkeerd begrepen kon worden en incidenteel juist kon aanzetten tot opstandig en gezagsondermijnend gedrag.[176] Ook na 1600 bleven deze zogeheten *exempla contraria* (bewust tegengestelde voorbeelden) een rijke inspiratiebron vormen voor kunstenaars en uitgevers, die met de 'verkeerde wereld' geld konden verdienen zolang vrouwen en andere ondergeschikten geleerd moest worden hoe het níet moest. Als artistiek thema zou de 'strijd om de broek' uiteindelijk pas in de late 19e eeuw haar aantrekkingskracht verliezen – niet toevallig de periode dat de politiek-maatschappelijke emancipatie van vrouwen op gang kwam.[177]

Deze beeld- en teksttraditie was binnen Noordwest-Europa zo wijdverbreid dat zij deel moet hebben uitgemaakt van het culturele universum van de mannelijke reizigers die de Republiek bezochten. Dat verklaart ook waarom deze mannen de afwijkende machtsverhoudingen in de huishoudens van de Republiek niet zonder commentaar konden laten passeren: ze leken teveel op de *exempla contraria* die in hun eigen land een moreel verkeerde wereld representeerden. Maar in de Republiek – een land zonder soevereine vorst, zonder sterke adel, en zonder een kerkelijk hoofd als de paus – leek die *mundus inversus* een permanente werkelijkheid te zijn geworden. Ze dreigde daarmee in het denken van deze mannen ook in het echt de politiek-maatschappelijke hiërarchie, zoals zij die kenden en waardeerden, te ondermijnen. En omdat de koophandel verondersteld werd dergelijke ondermijnende sociale gelijkheidsprincipes te bevorderen, werd het imago van Nederland als handelsland mede gekleurd door het patriarchale perspectief, van waaruit deze reizigers de man-vrouwverhoudingen in de Republiek beschreven.

Behalve de handel speelde daarin echter nog een andere factor een rol: de hoge verstedelijkingsgraad van de Republiek. Hoewel het stedelijke karakter van het land wel werd opgemerkt door deze en gene reiziger, realiseerden maar weinigen zich dat de relatief gelijkwaardige machtsverhoudingen in de Republiek direct verband hielden met die stedelijke

omgeving. De stad was namelijk de eerste ruimte waar gewone Nederlanders die niet tot de elite behoorden, dankzij hun economische activiteiten politieke vrijheden en inspraak wisten te verwerven.[178] Evenzo vormde de stad een ruimte waar Nederlandse vrouwen, dankzij hun economische activiteiten, een verhoogde graad van zelfvertrouwen en mondigheid konden ontwikkelen.

Naar de stad als emancipatiemachine keren we later in dit hoofdstuk terug, wanneer we de historische werkelijkheid gaan onderzoeken achter de voorstelling van de zelfstandig handelende en weinig gezeglijke Nederlandse vrouwen. Maar eerst moet de vraag beantwoord worden hoe Nederlandse mannen tegen de 'strijd om de broek' aankeken. In de vroegmoderne tijd waren buitenlanders namelijk niet de enigen die commentaar leverden op het assertieve gedrag van Nederlandse vrouwen en de inschikkelijke houding van Nederlandse mannen. Ook Nederlandse schrijvers en prentenmakers deden dat. En zelfs zo veelvuldig dat Schama in zijn *Overvloed en onbehagen* concludeert dat de rolomkeringen van die tijd *bijzonder diepe sporen hebben nagelaten in de geest van de Nederlandse man.*[179] De vraag is echter: kende die Nederlandse man aan dit topos van de heerszuchtige vrouw en haar meegaande echtgenoot dezelfde symbolische betekenis toe voor de identiteit van de Republiek als de reizigers die haar bezochten?

5

Nederlandse mannen over de 'strijd om de broek'

Toen Overijsselaar Geert Groote in de 14^e^ eeuw schreef dat de vrouwen in zijn 'vaderland' een bijzondere heerszucht aan de dag legden, richtte hij zijn pijlen vooral op de adellijke dames die zich volgens hem weinig tot niets lieten zeggen. Een verband met de bloeiende handelscultuur van de Hanzesteden in zijn deel van Nederland legde Groote dus niet. Toch zijn er genoeg Nederlandse verhalen overgeleverd van kooplieden die zich door hun vrouwen op de kop lieten zitten.

Een vroeg voorbeeld kennen we van Erasmus, die in 1520 het eerste boek van zijn *Liber Antibarbarorum* afsloot met een mild ironische opmerking over het huwelijk van een van zijn gesprekspartners in dat boek. Toen namelijk bij deze Guihelmus Conradus thuis de maaltijd werd opgediend, moest het hele gezelschap zich tegen hun zin naar diens woning verplaatsen om daar de conversatie voort te zetten want, zo zei hij: *Het moet van mijn vrouw en je weet dat zij in deze dingen de baas is.*[180] Erasmus' geleerde vriend Conradus was geen fictief karakter, maar een reëel bestaand persoon: mr. Willem Colghenens, een lakenhandelaar met veel aanzien die jarenlang zitting had in het stadsbestuur van Bergen-op-Zoom en breed gewaardeerd werd om zijn diplomatieke talenten, liefdadige initiatieven en vele verdiensten voor het plaatselijke ondernemersklimaat. Zijn huwelijk bleef kinderloos. Van zijn hier als dominant opgevoerde vrouw Catharina Knopper is weinig anders bekend dan dat ze de dochter was van ene Nicolaas Knopper, afkomstig uit de inmiddels onder het water van de Oosterschelde verdwenen handelsstad Reimerswaal.[181]

Een vergelijkbaar (en dit keer zeker verzonnen) vertelling treffen we in het spectatoriale opinieweekblad *De Verreezene Hollandsche Socrates* van 27 februari 1741. Daarin brengt een koopman onverwacht een oude vriend van de Amsterdamse beurs mee naar huis om gezamenlijk de lunch te gebruiken en krijgt vervolgens door zijn vrouw, die hier onaangenaam door verrast werd, de mantel uitgeveegd.[182] De vriend ziet het hoofdschuddend aan en besluit het vuurtje nog wat verder op te stoken. De daaropvolgende woede-uitbarsting van de vrouw brengt de heer des huizes ernstig in verlegenheid. Zijn vriend, die zichzelf voor de gelegenheid Mentor Colendus noemt, vertelt hem vervolgens vaderlijk

> *dat het tegen de mannelijke achtbaarheid streed zich van een vrouw te laten ringeloren, dat hij verplicht was zijn gezag te doen gelden en de driften van een vrouw die hem de meesterschap in zijn eigen huis betwistte, moest beteugelen.*[183]

Ook in de brievenroman *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* (1793-1796) van Betje Wolff en Aagje Deken figureert een fictieve koopman die weinig gezag blijkt te hebben bij het vrouwvolk thuis. Interessant genoeg

verontschuldigt deze Paulus Wildschut zich ergens in het boek voor zijn meegaande houding met de woorden: *niemand houdt mij voor een beuzelende jabroer: ik zeil altoos buitenshuis half wind maar in huis ben ik niets.*[184] Dit is interessant omdat Wildschut hier het besef verwoordt dat de heersende norm van mannelijkheid eigenlijk een flinkere houding dan de zijne vereiste. Met Wolff & Deken zijn we weliswaar in de tijd van de late Verlichting aanbeland, maar blijkbaar ging er van de patriarchale autoritaire mannelijkheidscode nog steeds een dusdanig sterke normering uit dat een afwijking nog altijd als zodanig werd ervaren – in ieder geval door Wolff & Deken, die dit wat al te inschikkelijke koopmanspersonage tot leven wekten.

Connell spreekt in dit opzicht over een *hegemoniale mannelijkheid* die in een bepaalde tijd en plaats ideologisch gesproken domineert over andere stijlen van mannelijkheid.[185] De gedeelde veronderstelling (maar niet noodzakelijk onderschrijving) van een dergelijke dominant model van mannelijkheid had tot gevolg dat Nederlandse mannen met een andere stijl van mannelijkheid zich toch vaak tot die dominantere stijl te verhouden hadden – en hebben.[186]

Fascinerend is in dit verband de wijze waarop Johannes Le Francq van Berkheij in 1773 in zijn *Natuurlyke historie van Holland* de commerciële habitus presenteert van een deel van de Zuid-Hollandse bevolking, te weten diegenen die in zijn tijd in het Maasland, Overmaasland, Schieland, Delfland en Westland woonden.[187] Hij schrijft aan deze groep Hollanders namelijk niet alleen een bepaalde handelsmentaliteit toe (als *standvastig en geduldig in het bevorderen van hunne belangen, winzuchtig ijverende om naar hunne omstandigheden schatten te vergaren*) maar bespeurt tevens *in deze streek doorslaande blijken van de inschikkelijkheid in de huishoudingen.*[188] Over de mannen meldt hij echter meteen daaropvolgend:

> *evenwel zijn zij zo verwijfd niet of zij handhaven met bescheidenheid hun manlijke gezag, het welk te lichter geschiedt omdat de vrouwen aan de andere zijde den mannen zeer veel toe vieren.*

Le Francq toont zich hier een begenadigd spindoctor. Hij signaleert het bestaan van een potentieel probleem (de dreiging van falende patriarchale autoriteit), maar geeft het tegelijk een gunstige draai: niet alleen typeert

hij de wijze waarop deze Zuid-Hollanders hun gezag handhaven in positieve zin als bescheiden, maar ook karakteriseert hij hun vrouwen als weinig dominant, waarmee het gevaar bezworen werd.

Er is dus geen gebrek aan Nederlandse voorstellingen van handeldrijvende mannen van wie het gezag thuis niet al te sterk leek. En hoewel hun inschikkelijkheid tegen de (ook in Nederland heersende) patriarchale norm inging, werd die door hun landgenoten in het algemeen met een zekere mildheid becommentarieerd. Tegelijkertijd zijn er nauwelijks aanwijzingen te vinden dat deze meegaande houding door Nederlandse auteurs causaal verbonden werd aan de handel, noch als individuele noch als nationale beroepsactiviteit. Mogelijk had dat te maken met het feit dat de Nederlandse Republiek haar welvaart voor een belangrijk deel aan de koophandel te danken had. Als zodanig zal zij na verloop van tijd voor veel Nederlandse auteurs boven kritiek verheven zijn geraakt.[189] Gold dat ook voor de commerciële habitus van Nederlandse vrouwen die actief waren in de handel en het heerszuchtige gedrag dat aan hen werd toegeschreven?

Samenwerking binnen het vroegmoderne bedrijf

Junius, De Groot en Meerman hadden in ieder geval een positief beeld geschetst van de zelfstandig handelende Nederlandse echtgenote, waarbij zij echter – zoals hierboven door mij betoogd – zwegen over de aan haar toegeschreven bazigheid. Wellicht om die reden waren Nederlandse moralisten uit de 17e eeuw, zoals Cats en Wittewrongel, er juist geen voorstander van dat getrouwde vrouwen zelfstandig handel voerden, reisden of een beroep buitenshuis uitoefenden.[190] Anderen meenden echter dat indien de samenleving van een weduwe verwachtte dat zij zelf haar brood verdiende, het goed was dat ze reeds ervaring had opgedaan met de handel, die in hun ogen een alleszins acceptabele broodwinning was.[191] Zo deed de Amsterdamse Sara Petronella de Jong de nodige ervaring op met haar echtgenoot Meijnard Troijen te vervangen wanneer hij voor zaken de stad uit was. Eenmaal weduwe geworden, zette zij de zaak met succes voort. Na haar overlijden in 1763 karakteriseerde een collega-koopman haar lovend als *een zeer brave [flinke] koopvrouw, die een zeer groot comptoir van zeer zware negotie zelfs als man dirigeerde.*[192] In deze positieve waardering speelde zeker mee dat al in bijbelse tijden voor vrouwen een

zekere vaardigheid in het handeldrijven op prijs werd gesteld, zoals voor iedereen in het bijbelboek *Spreuken* te lezen viel.[193]

Zelfstandig handeldrijvende vrouwen waren hoe dan ook een realiteit in de Republiek. Vaak deelden zij de verantwoordelijkheid voor een bedrijf met hun echtgenoot. Joost van den Vondel liet de gang van zaken in zijn kousen- en zijdewinkel aan de Warmoesstraat bijvoorbeeld grotendeels over aan zijn vrouw Maaike, zodat hij zich zelf aan het dichten kon wijden.[194] In het vroegmoderne bedrijf was een nauwe samenwerking tussen echtelieden voor velen ook simpelweg economisch noodzakelijk, hetgeen vrouwen een relatief sterke positie gaf.[195] Indien de man een ambachtsman was, zorgde zijn echtgenote dikwijls voor de verkoop van zijn producten – soms via ambulante handel en soms in een winkel, die aan de werkplaats gekoppeld was.[196] Die winkel werd dan haar verantwoordelijkheid en daarmee haar 'domein'. In dit soort ondernemende huishoudens verhielden de patriarchale autoriteit van de man en de in de praktijk verworven zelfstandigheid van de vrouw zich vaak op een bijzonder ingewikkelde wijze tot elkaar.[197]

Fictie én werkelijkheid

Tegen deze achtergrond wordt het aannemelijk dat de Nederlandse vrouwen die in figuurlijke zin graag de broek aantrokken, weliswaar een topos vormden maar daarmee niet per se een geheel fictieve constructie waren.[198] Misschien is het geen toeval dat veel van de Nederlandse voorstellingen van heerszuchtige vrouwen zich juist in het hierboven beschreven milieu van koopmannen, kramers en ambachtslieden afspelen, waar vrouwen inderdaad het nodige in de melk te brokken hadden. Enkele voorbeelden passeerden hierboven al de revue. Uit de vroege 17e eeuw kennen we verder de dichtregels van graankoopman Roemer Pieterszoon Visscher, die op scherpe toon de Nederlandse handelsvrouw hekelde die thuis en in de winkel de scepter zwaaide:

Ik zal in de winkel de kooplui wel nemen waar,
Gaat, ziet of de potspijs ook zal worden gaar,
Het kind dat schreit, nu Jan gaat achter.[199]

Ook in de misogyne satire *De biecht der getrouwden* (1679) van drukker, uitgever en boekverkoper Hieronymus Sweerts dreigt een echtgenoot langzaam ten onder te gaan aan het bewind dat zijn handeldrijvende vrouw in huis en manufacturenwinkel voert.[200] Iets vergelijkbaars zien we gebeuren in de klucht 'De ontvoogde vrouw' (1688) van Michiel Elias. Naast een zachtaardige schoenlapper die (letterlijk) onder de knoet zit van zijn echtgenote Griet Helleveeg, figureren er ook vijf volkse buurvrouwen die ieder een zelfstandig handeltje drijven en zich de kaas niet van het brood laten eten. De relatief eenvoudige plot eindigt nogal voorspelbaar met het temmen van de feeks. Desondanks (of misschien juist daarom) was het een populair stuk dat tot 1732 op de speellijst van de Amsterdamse Schouwburg bleef staan.[201]

Dit zijn drie korte voorbeelden, maar net als in andere landen verschenen in de Republiek nog vele andere halfserieus, halfsatirisch getoonzette teksten waarin de 'strijd om de broek' werd uitgespeeld.[202] De verhalen waren grotendeels verzonnen, maar rijk aan details uit de toenmalige werkelijkheid.[203] Dat betekent niet noodzakelijk dat het gedrag van gehuwde vrouwen door deze schrijvers waarheidsgetrouw werd weergegeven, zo benadrukt literatuurwetenschapster Agnes Sneller.[204] Haar collega Maria-Theresia Leuker, die veel Nederlandse kluchtspelen en satires met dit thema bestudeerde, stelt echter dat voor het publiek wel iets van de dagelijkse gang van zaken herkenbaar moet zijn geweest.[205] Zij spreekt in dit verband over een 'retorisch realisme' van de auteurs.[206] Wie wil kan daarvoor een bevestiging vinden in een opmerking van de 18ᵉ-eeuwse regentenzoon en reiziger Zacharias von Uffenbach uit Frankfurt. Na het bijwonen van een voorstelling van 'De ontvoogde vrouw' in Amsterdam stelde hij namelijk vast dat het stuk *de hatelijkheid en heerschappij van de Hollandse vrouwen over hun mannen nogal buitengewoon treffend en natuurgetrouw weergeeft.*[207] Maar of we deze Duitse patriciër als een objectieve waarnemer van de werkelijkheid moeten beschouwen, blijft in het licht van het voorgaande natuurlijk de vraag.

Zeker is dat Nederlandse auteurs tevens aanhaakten bij de artistieke, internationale traditie van de *mundus inversus,* zodat we in geen geval van typisch Nederlandse voorstellingen kunnen spreken. Zo ontleende Sweerts een belangrijk deel van zijn verhaallijn aan een veel oudere Franse tekst uit het begin van de 15ᵉ eeuw.[208] In 'De ontvoogde vrouw' gebruikte Elias allerlei narratieve elementen (de haan, de broek, het zitten op de

ander als teken van dominantie) die ook in andere landen de 'verkeerde wereld' symboliseerden. Net als de naam Helleveeg had hij bovendien de naam Griet niet toevallig gekozen. Hij verwees daarmee naar Breugels schilderij *De Dulle Griet,* die op haar beurt vernoemd was naar de Heilige Margaretha van Antiochië – beroemd om haar koppigheid en strijdvaardigheid.[209]

Ook in andere teksten en prenten die in de Nederlanden de 'strijd tussen de seksen' verbeeldden, heet de vrouw vaak Griet of anders wel Xantippe, naar de tierende echtgenote van de klassieke filosoof Socrates.[210] Haar wat sullige wederhelft werd in de Nederlandse cultuur, net als bij Roemer Visscher, vaak Jan genoemd: bijvoorbeeld Jan Goethals, Jan Hen of Jan de Wasser. Deze laatste naam was symbolisch voor de huishoudelijke taken die hij voor zijn echtgenote thuis moest verrichten.[211] Nog in de 19e eeuw werd een 'Nieuwe Jan de Wasscher'-prent uitgebracht, waar de inmiddels iconische machtsstrijd tussen Jan en Griet zich opnieuw in de woning en winkel van een schoenlapper afspeelde.[212] Dergelijke naamgeving was echter evenmin exclusief Nederlands: in de Franstalige cultuur kregen de vechtende echtelieden ook vaak de naam Margot en Jean mee.

Nederlandse literatoren lieten zich bij het schrijven van hun kluchten, satires en gedichten dus regelmatig door het thema van de 'strijd om de broek' inspireren, waarbij zij het gedrag van de vrouwen vaak in scherpere bewoordingen veroordeelden dan dat van de mannen. In hun teksten verwerkten zij zowel elementen uit de internationale traditie van de 'omgekeerde wereld' als uit het dagelijks leven om hen heen. Dat hun huiselijke drama's zich regelmatig afspeelden in een milieu van kooplieden, kramers en ambachtslieden met een winkel kan 'retorisch realisme' zijn geweest, maar ook toeval of een neveneffect van het genre waarin zij schreven. Een expliciete relatie met de heersende handelscultuur werd in ieder geval niet gelegd.

De kulbroek en een trendsettende prent

Behalve schrijvers waren er in de Nederlanden ook beeldende kunstenaars die zich met de 'strijd tussen de seksen' bezighielden. Naast de goedkope centsprenten voor kinderen, waartoe de zogeheten Jan de Wasser-prenten behoorden, maakten zij aanvankelijk ook spotprenten die juist voor een geschoolder publiek op de markt werden gebracht. Een daarvan wil ik

Afbeelding 11. 'Strijd om de broek' (1596) naar een ontwerp van Carel van Mander.

hier uitgebreider bespreken, omdat hij de aandacht trok van verschillende buitenlandse uitgevers en tot in de 19e eeuw in verschillende varianten telkens weer opnieuw gereproduceerd is.[213] Het betreft een gravure die in

1596 werd opgenomen in de *Emblemata Secularia* van het bekende uitgeversshuis De Bry.[214]

Deze emblemataverzameling was volgens het voorwoord van de eerste editie bedoeld ter lering en vermaak van studerende jongeren aan Europese universiteiten.[215] Zij zullen geen moeite hebben gehad met de Latijnse onderschriften, omdat het academisch onderricht indertijd geheel in het Latijn plaatsvond. Latere edities van de *Emblemata Secularia* werden echter uitgegeven met extra bijschriften in het Duits, Frans en Nederlands, waardoor de uitgave ook aantrekkelijk werd voor een wat breder publiek. Ondanks het feit dat uitgevershuis De Bry in Frankfurt gevestigd was, presenteer ik deze 16e-eeuwse gravure hier – in navolging van kunsthistorica Korine Hazelzet – als thuishorend in de context van de Lage Landen: niet alleen was uitgever Theodor de Bry (1528-1598) oorspronkelijk uit Luik afkomstig, maar zijn anoniem gebleven penvoerder volgde ook een eerder (ongedateerd) ontwerp van Carel van Mander (1548-1606).[216] Van Mander was een West-Vlaamse schilder die vanaf 1583 in Noord-Nederland woonde en met zijn *Schilder-boeck* uit 1604 bekend is geworden als de eerste kunsttheoreticus van vaderlandse bodem.

Het bijna Breugeliaanse tafereel toont een vechtend echtpaar waarbij man en vrouw ieder een deel van de broek aanhebben. De vrouw heeft net als Dulle Griet een vooruitstekende kin en een lange neus.[217] Zo neergezet is ze voor iedereen herkenbaar als een 'kwaad wijf' (slechte vrouw). Het Nederlandse onderschrift van een eerdere losse en ongedateerde uitgave van Van Manders ontwerp gebruikte ook letterlijk die term: *Och is dit niet deerlijk om mede te gekken/ mijn wijf dat kwaad en ongeleerd is, wil die broek aantrekken*. Deze tekstregels waren overigens weer overgenomen van een waterverfdoek door de Mechelse schilder Frans Verbeeck dat rond 1550 dezelfde thematiek uitbeeldde.[218] Dat er door kunstenaars graag en veelvuldig van anderen werd gekopieerd, moge duidelijk zijn. Originaliteit werd pas veel later een relevant criterium in de beeldende kunsten.

Bij de man tonen de lange pijpen van zijn broek ondertussen dat hij tot de werkende klasse behoorde, want in de vroegmoderne tijd was voor de elite een kniebroek gebruikelijk.[219] Met het woord *subligar* (kulbroek, voorbroek, lendenschort) verwijst het Latijnse onderschrift bovendien letterlijk naar het meest symbolische onderdeel van de broek dat de echtgenoot ontnomen dreigt te worden: kul is een oud woord voor het mannelijke scrotum. Het onderschrift *subligar ipsa mei de braca insisto*

mariti zou daarom vrij vertaald kunnen worden met *wat betreft de broek van mijn man, ik ben zélf uit op het deel met de ballen*. Op de prent houdt de vrouw ook juist dit deel van de broek in haar hand. In een extra onderschrift dat in latere edities aan de afbeelding werd toegevoegd, gebiedt de vrouw de man niet simpelweg zijn voorbroek aan haar af te staan, maar deze aan haar te verkopen: *Jij daar, verkoop mij nu het deel van deze voorbroek*.[220] Dit was een duidelijke waarschuwing aan jongemannen om voorzichtig te zijn met het huwen van een vrouw die rijker was dan zijzelf: geld is macht. Ook de andere prenten in dit gedeelte van de *Emblemata Secularia* waarschuwden de man tegen verkeerde partnerkeuzes.[221]

Dat juist aan die voorbroek een bijzondere betekenis werd toegekend, kunnen we verder afleiden uit een bijschrift op een anonieme houtsnede uit 1555 waar dezelfde strijd tussen de seksen verbeeld werd en waar de man protesteert: *Och wijf, u die broek aan toetrekken doe ik geerne/ maar den voorbroek kan ik zo kwalijk ontberen*.[222] De broek was dus ooit als symbool voor het mannelijke gezag gekozen, omdat dit kledingstuk verwees naar de mannelijke genitaliën. Of zoals Van Overbeke later in zijn *Anecdota* optekende: *Als er gezegd werd dat de vrouwen hedendaags de broek aan hadden, zo zei iemand: 'Dat is wel waar, maar zij hebben de rechte [juiste] voering niet'*.[223]

Sociale projectie met een onderrichtende doelstelling

Als we de prent uit de *Emblemata Secularia* nader bekijken, valt daarnaast op dat het echtpaar als boer en boerin lijkt te zijn afgebeeld. We kunnen dat afleiden uit aanwezige stijlelementen als het boerenhuis op de achtergrond, de verweerde rimpels van de vrouw, de lelijke tronie, ongeschoeide voeten en het bonkige postuur van de man – passend in een picturale traditie waarmee de man als boer herkenbaar werd gemaakt.[224] In de visuele verbeelding van *de meesterachtichge vrouwe* was dit geen uitzondering. Zeker in de vroegste periode blijkt dit soort taferelen overwegend tegen een boerenachtergrond gesitueerd te zijn.[225]

Betekent dit dat met deze prenten een andere boodschap wordt uitgedragen over de sociale situering van de meegaande mannelijkheid dan ik eerder suggereerde, namelijk dat die paste in een stedelijk milieu van handels- en ambachtslieden? In theorie zou dat kunnen, want net als bij

neringdoenden was het boerenbedrijf een onderneming waarbinnen de arbeidskracht van vrouwen slecht gemist kon worden. Dat gaf boerinnen een relatief gelijkwaardige positie in een huwelijk. Man en vrouw vormden een economische eenheid die gebaat was bij goede onderlinge samenwerking. Dat lijkt ook benadrukt te worden in de Duitse tekstregels die (samen met Franse en Nederlandse) in latere edities van de *Secularia Emblemata* bij deze prent werden opgenomen:

Het is een groot kruis in een huis,
Alle welvaart wijkt zelfs daaruit,
Wanneer de vrouw de man aankijkt,
Met haar been in de broek reikt.[226]

In de vroegmoderne tijd gold deze boodschap echter niet alleen voor boerenhuishoudens. Het was indertijd een algemeen gangbaar idee dat materiële welvaart alleen mogelijk was bij een harmonieuze echtelijke relatie. Ze werd in de 17e eeuw bijvoorbeeld ook uitgedragen in Nederlandse kluchtspelen en satirische teksten over het huwelijk.[227] Dit kwam doordat in de vroegmoderne periode het merendeel van de huishoudens, niet alleen op het platteland maar ook in de stad, een economische microkosmos vormde waar kapitaal en arbeid elkaar vonden. Het gezin was in die tijd behalve een plaats van intimiteit ook een werkplaats waar niet enkel geconsumeerd werd maar tevens geproduceerd. Niet voor niets waren 'huishoudkunde' en 'staathuishoudkunde' de eerste Nederlandse woorden voor economie als wetenschap. De boodschap van deze prent was dan ook niet alleen op vermeende misstanden in boerenhuishoudens gericht. Integendeel zelfs. Waar we hier namelijk getuige van zijn, is een staaltje van sociale projectie met een onderrichtende doelstelling.

Al vanaf de late Middeleeuwen vervulden boerensatires in woord en beeld volgens het bekende principe van lering en vermaak een educatieve functie voor stedelingen, die met deze kluchten, hekeldichten en spotprenten een beeld werd voorgehouden van hoe het in elk geval niet moest. Met de werkelijkheid van het leven op het platteland hadden deze satires – ondanks de bewuste toevoeging van allerhande 'authentieke' details – weinig te maken. Moreel verkeerd gedrag werd weliswaar aan de hand van de boerenstand geïllustreerd, maar de boodschap was wel degelijk op de stedelijke burgerij zelf gericht.[228] De machtsstrijd tussen man en vrouw was

minstens evenzeer een probleem voor stedelingen en was dat al vanaf de Middeleeuwen. Waar in de late Middeleeuwen de 'strijd tussen de seksen' als versiering op de houten koorgestoeltes van kerken werd uitgesneden, gebeurde dat zonder uitzondering in een stedelijke setting. Bekend zijn onder andere de afbeeldingen op koorbanken in Rouen, Auxerre, en Saint-Denis in Frankrijk, Westminster, Stratford-upon-Avon en Ely in Engeland, Hoogstraten in Vlaanderen en Walcourt in Wallonië – grotere en kleinere steden die alle een sterke handelscultuur kenden.[229]

Tegelijkertijd vormden deze boerensatires een voorbeeld van sociale projectie. Door het probleem van de uit het lood geslagen sekseverhoudingen bij de boerenstand neer te leggen, plaatsten kunstenaars en uitgevers het gelijktijdig op afstand van zichzelf. Misschien is dat ook waarom Visscher en Sweerts zich in hun weergave van 'kwade wijven' op de kleinere neringdoenden focusten – en dus niet op hun eigen sociale laag van de maatschappelijk geslaagde ondernemers. De visuele evenknie hiervan vinden we bij prenten waar de 'strijd om de broek' zich niet op het platteland, maar in een kleinburgerlijk milieu van ambachtslieden afspeelde.[230]

Deze paragraaf over de 'strijd om de broek' heeft daarmee verschillende dingen aan het licht gebracht. Nederlandse mannen deelden dezelfde patriarchale mentaliteit als de buitenlandse reizigers die in de Republiek een land zagen waar dankzij de handelscultuur de patriarchale orde ernstig bedreigd werd. Bij de besproken Nederlandse schrijvers en kunstenaars bleef die handelscultuur echter buiten schot en evenmin werd het daaruit voortvloeiende gelijkheidsdenken tot een groot probleem gemaakt. Wel projecteerden zij een daaraan gerelateerd probleem, te weten de dreigende omkering van de sekseverhoudingen, graag op een andere sociale groep dan waartoe zij zelf behoorden. De vrouwen vielen daarbij vooral schimpscheuten en scherpe kritiek ten deel, de mannen overwegend medelijden en mildheid. Tot slot suggereerden de voorbeelden in deze paragraaf dat de symbolische 'strijd om de broek' juist in een stedelijke omgeving als onderwerp aan relevantie won.

6

De stad als emancipatiemachine

Volop werkgelegenheid voor vrouwen

De laatste conclusie uit de voorgaande paragraaf sluit aan bij de these van De Moor en Van Zanden dat wanneer vrouwen in steden zelf geld konden verdienen, zij minder genegen waren om hun eega's (of ouders) in alle opzichten hun zin te geven.[231] Een van de pijlers van het vroegmoderne patriarchaat was het vermogen van de huisvader om als *een man van eer* in financieel opzicht zorg te dragen voor de leden van zijn huishouden, hen te voeden en te kleden.[232] Dat was de theorie. In de praktijk moesten anderen binnen het huishouden indertijd vaak hun financiële steentje bijdragen. Dat zelfverdiende geld gaf vrouwen een gevoel van eigenwaarde en ondermijnde onvermijdelijk het patriarchale gezag, zelfs wanneer de vrouwen niet genoeg verdienden voor een geheel onafhankelijk bestaan, zoals vaak het geval was.[233] Ook op het platteland konden vrouwen overigens eigen inkomsten genereren – en des te gemakkelijker in rurale gebieden waarvan de economie al vroeg marktgericht was, zoals in de Lage Landen.[234] In een stedelijke omgeving waren er voor vrouwen echter meer mogelijkheden om zelfstandig geld te verdienen dan op het platteland: een dichter bevolkt gebied betekent simpelweg meer afnemers van diensten en goederen.

In de stad vonden gehuwde en ongehuwde vrouwen relatief gemakkelijk inkomsten als bijvoorbeeld wasvrouw, naaister, linnenbleekster, textielarbeidster, draagster, visverkoopster, marktvrouw, serveerster, prostituee of dienstmeid. Ook runden zij – als eigenaresse, pachtster of licentiehoudster – herbergen, bordelen, koffiehuizen, winkels, bierbrouwerijen, zoutziederijen en scholen, om maar wat voorbeelden uit de Republiek te noemen. In de Nederlandse stad stonden tevens allerhande lagere ambtelijke functies voor vrouwen open, waar ze met of zonder echtgenoot geld mee konden verdienen.[235] Of ze werkten mee binnen het familiebedrijf – een handelsfirma, ambachts- of nijverheidsonderneming, waarmee ze vaak doorgingen nadat de vader of echtgenoot overleden was, mits de plaatselijke gilden en keuren hen dat toestonden.[236] In de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd waren dergelijke werkzaamheden voor de meeste

stedelijke huishoudens simpelweg noodzaak. Slechts een kleine minderheid kon het zich veroorloven dat de vrouwen in huis zich uitsluitend op kinderen en het huishouden in strikte zin richtten.[237]

Een numeriek overwicht

In steden was er dus relatief veel werkgelegenheid voor vrouwen. Een stad als Amsterdam trok om die reden grote aantallen vrouwen uit andere regio's aan, ook van buiten de Republiek. In de late 18e eeuw woonde in Amsterdam bijna een kwart meer vrouwen dan mannen.[238] Vrouwen waren indertijd sowieso getalsmatig in de meerderheid, omdat mannen door het hogere geweldsniveau van de samenleving eerder stierven.[239] In steden was het vrouwelijk overwicht echter het duidelijkst.[240] Dat lijkt reeds lang een bekend verschijnsel te zijn geweest: in hun tijd noemden de Spartanen ommuurde steden al minachtend *vrouwenharems*, zo kunnen we bij Junius lezen.[241] Dat Moryson tijdens zijn bezoek aan het sterk verstedelijkte Holland in de periode 1592-1595 onder de indruk raakte van de *multitude of women [...] far greater than of men* en de *disparity of the sexes in number* heeft ongetwijfeld met het stedelijke karakter van deze regio te maken gehad.[242] Ook anderen signaleerden indertijd de talrijkheid van de Nederlandse vrouwen, al meende Avity in de eerste helft van de 17e eeuw dat het er minder waren dan men wel beweerde.[243]

Omdat er zo weinig Nederlandse mannen in het leger dienden, vond Moryson het numerieke overwicht van de vrouwen in deze regio niet eenvoudig te verklaren.[244] De uitleg dat veel Nederlandse mannen door visserij en zeevaart buitengaats verbleven, hanteerde hij in deze passage niet – al moet hij vertrouwd zijn geweest met het verschijnsel, want hij was zelf opgegroeid in het Engelse kustgewest Lincolnshire.[245] Liever gebruikte Moryson echter de toenmalige medische theorie van de lichaamsvochten die aan de bewoners van natte rivierendelta's als de Republiek een flegmatiek karakter toeschreef.[246] Dat, samen met de drinkgewoontes van de mannen, zou het wellicht moeilijker maken om zonen voort te brengen. Ook opperde hij dat het numerieke overwicht van vrouwen tot gevolg had dat Hollandse vrouwen pas op oudere leeftijd huwden en dan veelal met jongere mannen, waardoor zij een overwicht in de biologische voortplanting kregen. En niet alleen in de voortplanting maar ook in het huwelijk:

And the women not only take young men to [be] their husbands, but those also which are most simple and tractable. So […] they keep their husbands in a kind of awe, and almost alone, without their husbands intermeddling, not only keep their shops at home but exercise traffic abroad.[247]

Bij Moryson liep de causale pijl dus in de tegenovergestelde richting als bij Guicciardini en de andere auteurs die al eerder ter sprake kwamen: Hollandse vrouwen waren volgens hem niet dominant omdat het handeldrijven hen zelfstandig maakte, maar ze kregen de kans om handel te drijven omdat ze dominant waren. Moryson geloofde weliswaar niet dat alle Nederlandse gezinnen onder deze 'ziekte' leden, noch dat ze bij andere naties niet voorkwam, maar hij dacht toch te kunnen stellen dat *the women of these parts are above all truly taxed with this unnatural domineering over their husbands.*[248] Het was een creatief staaltje van oorzakelijk redeneren dat Moryson hier ten beste gaf. De reden dat ik het weergeef is evident niet de aannemelijkheid van zijn argumentatie, maar het verband dat hij signaleerde tussen de dominantie en het numerieke overwicht van vrouwen in Holland. Dit verband doet ter zake, maar op een andere wijze dan Moryson dacht. Zonder dat hij het zich bewust was, hingen zijn observaties namelijk samen met de hoge verstedelijkingsgraad van de Republiek, waardoor vrouwen hier inderdaad duidelijker zichtbaar waren in de publieke ruimte dan elders.[249]

Stedelijke scholing, mondigheid en handelingsbekwaamheid

De Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden behoorden samen met Noord- en Midden-Italië tot de meest verstedelijkte gebieden in Europa. In de 17e eeuw beschreven bezoekers *Holland als een doorlopende stad, gezien dat er eigenlijk zo weinig afstand is tussen de ene en de andere* – een Randstad avant la lettre dus.[250] Aan de vooravond van de Opstand woonde al bijna een derde van de Nederlandse bevolking in steden, maar in bepaalde regio's (Holland, Zeeland, Belgisch Brabant en Vlaanderen) lag de urbanisatiegraad toen reeds rond de 45%, een gemiddelde dat de wereld als geheel pas rond het jaar 2000 zou bereiken. In de 17e eeuw zou het aandeel

stadsbewoners in zowel Holland als de Republiek verder oplopen, om daarna overigens weer te gaan dalen tot ruim een derde van de Nederlandse bevolking aan het einde van de 18e eeuw – nog steeds een hoog aandeel in vergelijking met andere Europese landen in die tijd.[251]

Sinds de late Middeleeuwen lagen de lonen in Holland bovendien relatief hoog en verdienden vrouwen een enkele keer zelfs bijna evenveel als mannen. Dit kwam omdat in deze regio arbeid al een schaarse factor was, voordat de pest rond 1348 de bevolking in Europa decimeerde.[252] Natuurlijk traden er in die vraag (sectorafhankelijke) schommelingen op, maar tijdens de hoogconjunctuur van de Gouden Eeuw was er opnieuw veel vraag naar mannen- én vrouwenarbeid.[253] Verder was de bevolking van de Lage Landen al vanaf de late Middeleeuwen goed geletterd en gecijferd in vergelijking met omringende landen. Verschillen in geletterdheid tussen mannen en vrouwen waren hier bovendien minder groot dan elders, in Holland en Zeeland qua gecijferdheid zelfs non-existent, zoals recent onderzoek suggereert.[254] Rekenen leerden Nederlandse meisjes net als Nederlandse jongens uit zogenaamde rekenboeken. Een exemplaar uit 1599 dat blijkens de titel op het handelsrekenen gericht was, adviseerde ouders om hun kinderen rekenen te laten leren *zowel dien dochteren als den manspersonen, want het komt hen al te passe*.[255] Aan welke oorzaken de Nederlanden deze hoge algemene ontwikkeling van de bevolking ook te danken hadden (de literatuur noemt vroege verstedelijking met een sterke burgerlijke cultuur, professionele vereisten voor handel en ambacht, plus later het calvinisme als mogelijke oorzaken), zeker is dat bovengenoemde karakteristieken allemaal factoren waren die een relatief zelfstandige houding en mondigheid van vrouwen in de hand werkten.

Gehuwde vrouwen golden hier echter, net als elders in Europa, voor de wet als 'handelingsonbekwaam'. Zij konden zonder voogd (doorgaans hun echtgenoot) geen rechtshandelingen verrichten, dus ook niet zelfstandig aankopen doen of goederen beheren, uitgezonderd dat wat voor het draaiende houden van een huishouden nodig was – de zogeheten 'sleutelmacht'. In de Republiek was de burgerlijke staat bepalend voor de mate van bevoogding van vrouwen. In de Middeleeuwen was élke Nederlandse vrouw – gehuwd, ongehuwd, of weduwe – nog voor de wet handelingsonbekwaam geweest en die situatie duurde voort tot ver in de 16e eeuw. Het Hollands recht van de 17e eeuw beschouwde weduwen en ongehuwde meerderjarige vrouwen (van 25 jaar en ouder) evenwel als handelingsbekwaam. Ook in

Afbeelding 12. Werkgelegenheid voor vrouwen in de vroegmoderne stad, bijvoorbeeld in de Leidse lakennijverheid als spinster (links) of haspelaarster (rechts).

een aantal andere Nederlandse provincies werd het recht aangepast. In 1664 legitimeerde de Nederlandse rechtsgeleerde Simon van Leeuwen de ontstane uitzonderingspositie onder andere met het argument dat een handelingsonbekwame status voor weduwen en meerderjarige vrouwen niet paste bij de aangeboren vrijheid van het Hollandse volk.[256]

De Republiek liep hiermee voor op dat deel van Europa waar weduwen en meerderjarige ongehuwde vrouwen een mannelijke voogd nodig hielden om hen te vertegenwoordigen bij financiële transacties. In verschillende Duitstalige regio's kon het voor ongehuwde vrouwen in de vroegmoderne tijd zelfs plaatselijk verboden zijn om zelfstandig een huishouding voeren.[257] En in een land als Noorwegen waren de mogelijkheden

Afbeelding 13. Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch omstreeks 1530 met op de voorgrond Sint Franciscus als patroonheilige van het lakengilde en met een grote rol voor de koopvrouwen, die de markt lijken te domineren.

om een bedrijf te leiden voor álle vrouwen tot het jaar 1846 juridisch beperkt.[258] In de Zuidelijke Nederlanden was de situatie in de bloeitijd van de 16e eeuw diffuser: hoewel de wet voor alle vrouwen de aanwezigheid van een mannelijke voogd voorschreef bij economische handelingen die verder reikten dan de sleutelmacht, was de praktijk hier vaak soepeler.[259]

Het statuut van de 'openbaar koopvrouw'

In de Republiek bestond verder stedelijke wetgeving die gehuwde vrouwen ondersteunde wanneer deze een eigen handel wilden opzetten, met andere woorden wanneer deze als zelfstandige economische actor wilden optreden. Met het statuut van de 'openbaar koopvrouw' werd de rechtsonbekwame status omzeild en konden zelfs gehuwde vrouwen in het openbaar en in eigen naam 'nering bedrijven', contracten afsluiten, verplichtingen en schulden aangaan. Dit betekende meer economische speelruimte voor vrouwen, maar ook meer economische aansprakelijkheid.

In Holland werd een dergelijk statuut vanaf de eerste helft van de 13e eeuw in verschillende steden in plaatselijke keuren op schrift gesteld, in andere gewesten gebeurde dit vanaf de 14e eeuw. In sommige steden moest de echtgenoot wel eerst instemmen en werd hij ook medeaansprakelijk voor eventuele schulden, maar zijn toestemming hoefde niet formeel vooraf op schrift te worden vastgelegd. Deze status van 'openbaar koopvrouw' kwam voort uit het oudere gewoonterecht en kon in de Republiek niet officieel aangevraagd worden. Ze trad in werking wanneer een gehuwde vrouw zich met enige regelmaat als zelfstandig onderneemster in de openbare ruimte begon te manifesteren – een vaag criterium, dat dan ook regelmatig aanleiding vormde voor misverstanden.[260]

Verder konden gehuwde vrouwen als zaakwaarneemster voor hun man optreden wanneer deze elders verbleef en hij voor de duur van zijn afwezigheid middels een acte van procuratie voor een machtiging had gezorgd.[261] Het is meer dan aannemelijk dat de echtgenotes van kooplieden in de praktijk al vaak zonder een dergelijke juridische basis als zaakwaarnemer zijn opgetreden, wat voor de andere partij wel een risico inhield wanneer er bijvoorbeeld naderhand een meningsverschil ontstond.[262] Conflicten over de mate van aansprakelijkheid van de individuele echtelieden, voortkomend uit de (soms doelbewust in stand gehouden) meerduidigheid rondom de

status van een economische overeenkomst, deden zich regelmatig voor wanneer onduidelijk was of een gehuwde vrouw in naam van haar man of in haar eigen naam een zakelijke verplichting was aangegaan. Ook de tegengestelde vraag in hoeverre een openbare koopvrouw aansprakelijk kon worden gehouden voor de zakenschulden van haar man, kon aanleiding zijn voor een rechtszaak met de schuldeisers van de echtgenoot.[263]

Het statuut van de 'openbare koopvrouw' was niet uniek voor de Republiek. Zo hadden Engelse, Duitse, Franse en Zuid-Nederlandse steden sinds de late Middeleeuwen vaak vergelijkbare uitzonderingsregels voor handelende vrouwen, al konden de precieze invulling en voorwaarden per stad verschillen en in de praktijk soms negatief voor vrouwen uitpakken.[264] Aanvankelijk bleven bijna overal de mogelijkheden beperkt tot de kleinschalige handel of specialisaties waarin vrouwen zich onmisbaar hadden gemaakt, zoals de stedelijke verkoop van voedsel, drank en textiel. In de Republiek ontwikkelde de status van openbare koopvrouwen zich al snel verder. In de late 16e eeuw verdween reeds de restrictie dat Nederlandse openbare koopvrouwen alleen beperkte schulden mochten aangaan. Rond dezelfde tijd werd ook de beperkte bedrijvigheid waarop het statuut aanvankelijk betrekking had (textiel-, voedsel- en drankverkoop), uitgebreid tot alle *openbare neringen ende koopmanschappen*.[265]

Bijzonder of niet?

Leidde dit alles ertoe dat in de Republiek inderdaad meer vrouwen actief waren in de handel dan elders? De relevantie van de vraag is in het licht van de voorgaande paragrafen duidelijk, maar zij valt niet eenvoudig te beantwoorden. Er is voor de vroegmoderne periode nog geen systematisch vergelijkend onderzoek verricht naar zakenvrouwen in verschillende landen en wat er aan onderzoek beschikbaar is, kent de nodige beperkingen, zoals bijvoorbeeld een sterke focus op de late Middeleeuwen en de 18e eeuw plus een veelvuldige onderrapportage voor de beroepswerkzaamheden van getrouwde vrouwen. Die werden namelijk vaak onder de naam van hun echtgenoot geregistreerd. Bovendien identificeerden gehuwde vrouwen zichzelf voor officiële instanties dikwijls met het beroep van hun echtgenoot – ook wanneer ze zelf een ander beroep uitoefenden – hetgeen evenzeer een onderrapportage van hun economische bezigheden in de hand werkte.

Desondanks weten we inmiddels zeker dat vrouwen uit andere landen dan de Republiek zich evenmin onbetuigd lieten in de handel.[266] Ze waren niet alleen actief in de minder prestigieuze straat-, markt-, en winkelverkoop, maar kwamen ook met luxegoederen bij rijkere klanten thuis en waren bovendien betrokken in de grootschalige langeafstandhandel, waarbij zij in sommige Duitse en Scandinavische steden in de 18e eeuw tot zo'n 10% van de vermogende koopliedengemeenschap konden uitmaken.[267] In overgrote meerderheid betrof het dan weduwen, al konden ook ongehuwde vrouwen actief zijn in de internationale handel. Die was namelijk, in tegenstelling tot de lokale detailhandel, minder aan gilderegulering onderhevig. Ook in het 16e-eeuwse Antwerpen vormden zelfstandig opererende vrouwen ongeveer 10% van de zakelijke elite, afgaande op de belastingregisters waarin we overigens alleen gegevens van de rijkste inwoners aantreffen.[268] Van een Franse havenstad als Nantes is verder bekend dat niet alleen weduwen maar ook ongehuwde en gehuwde vrouwen in verschillende hoedanigheden betrokken waren in de overzeese handel en de handel met het achterland, al zijn er jammer genoeg geen cijfers over hun precieze aandeel beschikbaar.[269]

In de historiografie heeft lang het beeld bestaan dat in Europa na de Middeleeuwen de arbeidsparticipatie van vrouwen afnam als gevolg van de barrières die mannelijke gildemeesters opwierpen voor vrouwelijk gildelidmaatschap. Inmiddels weten we dat de werkelijkheid complexer was en dat vrouwen door de tijd heen in de handel altijd kansen voor zichzelf hebben weten te creëren en behouden, zowel binnen als buiten de beperkingen van het gildesysteem.[270] Zo bestond bijvoorbeeld in Leipzig het kramersgilde in de 17e eeuw nog voor zo'n 10 tot 30% uit vrouwen die (met of zonder echtgenoot) een winkel dreven.[271] In Engeland was wellicht sprake van wat lagere percentages, al zijn de data daar door de aard van de beschikbare bronnen op een andere wijze verzameld en daarom lastig te vergelijken.[272] Ook zal in het grote Londen de handelsparticipatie van vrouwen hoger zijn geweest dan in de rest van Engeland.[273] Bovendien kwam het gildesysteem in verschillende Europese landen in de 18e eeuw onder druk te staan, waardoor een zekere flexibiliteit in het toepassen van de regels eerder praktijk dan uitzondering werd.[274] Van grote Franse steden als Parijs en Dijon weten we dat vrouwen in de 18e eeuw meer dan de helft van de detailhandelaren vormden (in dit geval inclusief getrouwde vrouwen, 70% van de betrokken groep) en dat zij de verkoop op markten

domineerden, al lag hun aandeel in de detailhandel in kleinere Franse steden mogelijk lager.[275] De Parijse handel in fijn luxelinnen was trouwens rond 1300 al voor minstens de helft in handen van vrouwen, waarbij het zeer de vraag is of zij dit aandeel later weer hebben prijsgegeven.[276]

Voor de Republiek heeft Danielle van den Heuvel in *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* de sociale werkelijkheid achter het beeld van de zelfstandige Hollandse zakenvrouwen onderzocht. Zij relativeert het belang van de juridische regelgeving (het statuut van de 'openbare koopvrouw') maar benadrukt de effecten van andere factoren, zoals de plaatselijke organisatie van handel en gildestructuren. Van den Heuvel komt tot de conclusie dat het hoge aandeel van vrouwen in de Nederlandse handel niet helemaal als een mythe kan worden afgedaan. Nederlandse vrouwen waren bijzonder actief in de vroegmoderne handel: ze domineerden met 75-100% de straat- en markthandel en waren zeer zichtbaar in het stedelijke winkeliersbestand: 30-40% daarvan bestond uit ongehuwde vrouwen en weduwen, en dan hebben we het nog niet over de gehuwde vrouwen wier gildelicentie bijna overal in de Republiek standaard op naam van hun echtgenoot kwam te staan.[277] Deze cijfers bevestigen dat de handelsgilden in Nederlandse steden relatief toegankelijk waren voor vrouwelijke ondernemers, zoals Ariadne Schmidt enige tijd geleden ook speciaal voor Gouda heeft laten zien.[278]

Volgens Van den Heuvel waren Nederlandse vrouwen bovendien als weduwen actief in de internationale handel, die vanaf de 16e eeuw niet meer aan gilderegels gebonden was. Rond 1600 lag het aandeel van deze grootschalig handelende koopvrouwen in Amsterdam nog laag: ze zouden mogelijk rond de 2% van de betreffende gemeenschap hebben gevormd, al zijn in dit percentage gehuwde vrouwen opnieuw niet inbegrepen. In de 18e eeuw steeg het vrouwelijk aandeel tot ongeveer 10% van de internationaal opererende koopliedengemeenschap. Van de rijkste Amsterdamse kooplieden met een jaarinkomen van boven de 16.000 gulden was rond het midden van die eeuw zelfs een kwart vrouw, allen weduwe. Deze vrouwen zullen wel minder zichtbaar zijn geweest dan bijvoorbeeld de straatventsters of winkeliersters, omdat het handelskantoor eerder een semiprivate dan een publieke ruimte vormde. Het is denkbaar dat vrouwen juist hierdoor extra gelegenheid voor participatie kregen.[279] Ook de opkomst van de financiële markt en de toename van de commissiehandel in de tweede helft van de 17e eeuw waren belangrijk.[280] Daardoor konden

kapitaalkrachtige koopvrouwen gemakkelijk een deel van de werkzaamheden middels gerichte opdrachten aan anderen delegeren. Van den Heuvel verzet zich echter tegen het beeld dat deze vermogende vrouwen voornamelijk passieve renteniersters zouden zijn geweest.[281] Uiteindelijk concludeert zij dat door de toenemende specialisatie en stijgende vraag naar nieuwe consumptiegoederen de percentages actief handelende vrouwen in alle genoemde categorieën door de tijd heen opliepen: de Gouden Eeuw lag daarmee voor Nederlandse onderneemsters eerder in de 18e eeuw dan in de 17e eeuw.[282]

Volgens Van den Heuvel droeg ook de verstedelijking bij aan de relatieve vrijheid van vrouwen om in de handel actief te zijn: binnen de Republiek trof zij het hoogste percentage handels- en koopvrouwen aan in Amsterdam en daarna in de andere steden van het gewest Holland.[283] In de Republiek lagen handelssteden echter niet alleen bij de zee, maar door het natuurlijke rivierenlandschap over het hele land verspreid: denk aan Hanzesteden als Groningen en Deventer in het noorden en oosten en aan steden in het zuiden als Breda en 's-Hertogenbosch, die van oudsher de verbindingen met de rest van het Europese achterland verzorgden. Niettemin was het gewest Holland het sterkst verstedelijkt en het was precies dat deel van de Republiek, met Amsterdam voorop, dat ook de meeste buitenlandse bezoekers trok en waarover in het buitenland het meest werd geschreven.[284] Het platteland vonden de meeste reizigers aanvankelijk niet interessant genoeg om over te schrijven – die interesse ontstond pas in de loop van de 18e eeuw.[285] Vóór die tijd waren het de Nederlandse steden en vestingwerken waar de belangstelling van buitenlandse reizigers naar uitging.

Samenvattend kunnen we concluderen dat – bij de huidige stand van het onderzoek – nog altijd geen sluitend antwoord kan worden gegeven op de vraag of het vrouwelijke aandeel in de handel in de Republiek nu werkelijk hoger lag dan in andere landen in West-Europa, laat staan op andere continenten. Want ook in andere werelddelen waren vrouwen actief in de handel: lang voordat de Europeanen de kusten van Zuidoost-Azië aandeden, waren in deze hoogontwikkelde samenlevingen vrouwen reeds op grote schaal betrokken in de langeafstandhandel over de Indische Oceaan.[286] Maleisische spreekwoorden benadrukten rond 1500 al hoe belangrijk het was om dochters te leren rekenen en winst te maken.[287] Ook langs de kusten van Afrika en Amerika dreven vrouwen al vóór de moderne tijd zelfstandig handel.[288]

In de tijd van de Republiek was de koopvrouw kortom geen exclusief Europees of Nederlands fenomeen. Dankzij de concentratie van handelende vrouwen in steden en de uitzonderlijke verstedelijkingsgraad van de Republiek waren vrouwen die hier actief waren in zaken, echter wel relatief goed zichtbaar voor buitenlanders.[289] Dit verklaart zeker voor een deel waarom de zelfstandig handeldrijvende vrouwen zo sterk aanwezig waren in de internationale beeldvorming over de Republiek als handelsnatie. Bovendien lijken Nederlandse vrouwen met het uitgebreide lagere schoolsysteem in de Republiek inderdaad eerder relatief goed geschoold te zijn geweest dan veel van hun Europese zusters, die lang niet altijd over een goede schrijfhand voor de handel beschikten en voor het bijhouden van hun boekhouding vaak van anderen afhankelijk waren.[290]

7

Verwantschap met Vlamingen en Brabanders

Een gemeenschappelijke commerciële cultuur

Die vroege scholing en verhoogde zichtbaarheid van Nederlandse vrouwen in de steden golden echter niet alleen de Republiek. Ook in het meest verstedelijkte, westelijke deel van de Zuidelijke Nederlanden waren vrouwen al in de 15^{e} en 16^{e} eeuw relatief goed geschoold.[291] Als economische actoren hebben zij bovendien een duidelijk zichtbare rol gespeeld in de bloeitijd van deze gewesten, die aan de bloeitijd van de Republiek voorafging.[292]

In het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen ontwikkelden zich reeds vanaf de 11^{e} eeuw, vanuit het zuidelijk gelegen Atrecht, bloeiende stedelijke netwerken die met textielnijverheid als basis al vroeg betrokken raakten in de langeafstandhandel.[293] Dit valt terug te zien in vroege voorzieningen die deze handel faciliteerden. Ik noem hier de middeleeuwse jaarmarkten in Vlaamse steden als Torhout en Rijsel, de imposante 13^{e}-eeuwse Lakenhal met Belforttoren in Ieper, het 14^{e}-eeuwse stapelrecht voor graan in Gent, de 15^{e}-eeuwse internationale beurs in Brugge en het

inmiddels afgebroken 16e-eeuwse Hanzehuis in Antwerpen – gelegen op de plaats waar in 2011 het Museum aan de Stroom (MAS) gebouwd werd.

Ook de bijbehorende stedelijke mentaliteit en commerciële cultuur die als zo bepalend worden beschouwd voor de identiteit van het huidige Nederland, kwamen in de Zuidelijke Nederlanden eerder tot ontwikkeling dan in Holland.[294] De these die ik in het licht daarvan in dit laatste deel van het hoofdstuk wil opwerpen, is dat de verschillende gedragsrepertoires van commerciële 'mannelijkheid' die zich in de Republiek manifesteerden, eveneens hun wortels hadden in de Zuidelijke Nederlanden. Om die these te schragen en van een bredere context te voorzien, verdiepen we ons in deze paragraaf eerst in de invloed die Brabant en Vlaanderen op de Noord-Nederlandse cultuur hebben uitgeoefend.

Invloed van immigranten uit het Zuiden

In Brabant en Vlaanderen kwam de lange-afstandshandel reeds in de late Middeleeuwen tot grote bloei. Het noordelijke gedeelte van Holland kwam daarentegen pas vanaf de 14e eeuw economisch op dreef. In de 15e eeuw werd Amsterdam een stad waar je niet meer omheen kon (zoals de Hanzesteden tot hun schade moesten ervaren), maar ze kreeg pas na de Spaanse inname van Antwerpen in 1585 en de daaropvolgende blokkade van de Schelde het primaat in de wereldhandel.[295] Dat de 17e-eeuwse bloei mede te danken was aan de immigranten die zich deels om religieuze en deels om economische redenen vanuit de Zuidelijke Nederlanden in Holland en Zeeland vestigden, is genoegzaam bekend – al is de omvang van hun rijkdom, handelsnetwerken en ervaring op het moment van hun vestiging in het verleden voor Amsterdam waarschijnlijk enigszins overschat.[296]

Zeker is dat gedurende meer dan een halve eeuw vele duizenden kooplieden, hooggeschoolde textielwerkers en andere ambachtslieden met hun families naar het Noorden trokken, soms via Engeland en Duitsland en vaak via tussenstops in Middelburg en Dordrecht. Zich bewust van de waarde van dit menselijke kapitaal, boden lokale Nederlandse overheden dikwijls gunstige vestigingsvoorwaarden aan deze inwijkelingen.[297] Tussen 1572 en 1622 verhuisden 100.000 tot 150.000 mensen naar de Republiek, waardoor immigranten uit het Zuiden (de eerste en tweede

Afbeelding 14. Bij deze Zuid-Nederlandse geldwisselaar lijkt zijn vrouw voor de zekerheid de munten met hem mee te tellen.

generatie samen) in 1622 mogelijk zo'n 40% van de inwoners van de negen grootste steden in Holland en Zeeland uitmaakten.[298] Zelfs wanneer dit percentage waarschijnlijk te hoog geraamd is, begrijpen we waarom sommige historici de oorsprong van bepaalde kenmerken van de Nederlandse identiteit, die vaak tot de 17e eeuw herleid worden, terugvoeren op de laatmiddeleeuwse cultuur van Vlaamse en Brabantse handelssteden.[299]

Een voorbeeld vormt de reeds in dit hoofdstuk gememoreerde vrijheidsdrang waar de inwoners van de Republiek om bekend kwamen te staan. Ondanks de patriottische claim dat deze vrijheidsliefde een rechtstreekse erfenis was van de roemruchte Bataven, ligt er een veel directer verband met de verdediging van de burgerlijke 'vrijheden' die zo'n belangrijke rol speelden in de Opstand tegen Spanje. In eerste instantie werden deze privileges (die eerder door de steden van de landsheer verkregen waren, maar door de centralisatiepolitiek van de Habsburgers teruggedraaid dreigden te worden) vooral door intellectuelen en politieke leiders uit de Zuidelijke Nederlanden tot inzet van de strijd gemaakt – de Noordelijke Nederlanden volgden pas in tweede instantie.[300] Zo bestond ook de veelgeroemde vrijheid die buitenlandse kooplieden in Amsterdam heetten te genieten, eerder al in Antwerpen.[301] Tegelijkertijd waren de Beeldenstormers in het Zuiden veel fanatieker dan in het Noorden: militant en intolerant calvinisme was aanvankelijk meer een zuidelijke hebbelijkheid waar de noorderlingen enigszins bevreemd tegenaan keken en die pas met de komst van de vluchtelingen in de Republiek wortel schoot.[302] Ook andere elementen van hun leefstijl vonden later in Hollandse en Zeeuwse steden navolging, zoals de luxueuzere wijze waarop het meer kapitaalkrachtige deel van de immigranten zijn huizen inrichtte en zichzelf kleedde.[303] Het verlangen te delen in de hoge status die welgestelden genieten, zorgde ervoor dat hun zuidelijke smaak werd overgenomen.

Van simpele naar scherpzinnige mannelijkheid

Dit acculturatieproces laat onverlet dat de komst van zulke grote aantallen vluchtelingen, die lang niet allemaal even welvarend waren, aanvankelijk tevens de nodige spanningen opleverde.[304] Hollanders verweten de nieuwkomers bijvoorbeeld arrogant, *schalk op den teerlink* (bedrieglijk in het spel) en *scherp van rekeningen* te zijn.[305] De *Spaanschen Brabander* (1617) van dichter en toneelschrijver Bredero wordt vaak als uiting van deze cultuurclash tussen Noord en Zuid aangehaald.

Toch is de volkenkundige beeldvorming in dit toneelstuk veel gelaagder en complexer dan velen denken. Bredero presenteerde geen simpele tegenstelling van flamboyante, hoogmoedige en geslepen Brabanders tegenover 'botte' (lees: boerse, eenvoudige en/of domme[306]) Hollanders.

Dat wil zeggen, die tegenstelling speelt in het stuk wel een rol, maar tegelijkertijd wordt ze voor de goede verstaander gerelativeerd, gehistoriseerd en ondermijnd. In het Amsterdam van Bredero blijken Noord-Nederlanders en Zuid-Nederlanders in hun handelsmentaliteit eigenlijk heel veel op elkaar te lijken: geldzucht, onbetrouwbaarheid en domme kortzichtigheid blijken wederzijds uitwisselbaar. Niet alleen zijn de Amsterdamse personages stukken minder eenvoudig en eerlijk dan ze zich willen voordoen, maar ook de ogenschijnlijk geslepen Antwerpenaar Jerolimo (de Spaanse Brabander) trekt regelmatig overhaaste en dus domme conclusies.[307] In die wederkerigheid school een duidelijke boodschap. Net als gewone mensen willen fictieve personages nog weleens hun eigen ondeugden in andere groepen projecteren. Bredero hield zijn publiek wat dit aangaat een spiegel voor en waarschuwde in zijn voorwoord voor de balk in het eigen oog die mensen niet opmerken, terwijl ze wijzen op de splinter in het oog van de ander.[308]

Domheid en bedrog, over en weer, zijn de dragende elementen in elke klucht en er zijn heel wat argumenten om de *Spaanschen Brabander* bij dit genre in te delen.[309] Wellicht moeten we het zelfs in navolging van Ton Hoenselaars als een 'stadsklucht' typeren, naar analogie van de Londense *city comedies* die in dezelfde tijd geschreven werden en waarmee Bredero's stuk de nodige overeenkomsten vertoont.[310] De centrale thematiek was telkens de botsing tussen traditionele waarden en de moderne kapitalistische tijdgeest in een grootstedelijke omgeving waar mensen elke gelegenheid – hoe obscuur ook – aangrijpen om geld te verdienen. Materialisme, de drijfveer van de moderne economie, is de belangrijkste sociale ondeugd die in deze stadskluchten op de hak genomen wordt, met als goede tweede de naïviteit van de burgers die zich nog niet helemaal aan de nieuwe tijden hebben aangepast. Niet toevallig, zo betoogde literatuurhistoricus René van Stipriaan, laat Bredero zijn *Spaansche Brabander* spelen aan de vooravond van de Republiek, toen Amsterdam nog niet de moderne wereldstad was waar zij zich veertig jaar later toe ontwikkeld zou hebben.[311] Maar ook in die latere metropool liepen nog steeds burgers rond die voor hun uiteenlopende handeltjes wel wat oefening in hun praktisch oordeelsvermogen konden gebruiken. Juist voor hen lijkt toneelschrijver Bredero zijn stuk in 1617 te hebben geschreven.[312]

Bredero's *Spaansche Brabander* sloot aan bij het idee dat een koopman bovenal prudent en een 'man van de wereld' dient te zijn. Ontbreekt

het hem aan mensenkennis en inschattingsvermogen, dan wordt hij een speelbal van anderen en laat hij zich knollen voor citroenen verkopen. Die waarschuwing voor een al te onnozele en meegaande vorm van mannelijkheid werd ook uitgedragen in andere Hollandse toneelstukken uit de 17e eeuw waarin goedgelovige handelaren zich in hun verlangen naar profijt veel te gemakkelijk lieten oplichten.[313] In de klucht *Andrea de Piere, Paerdekooper* (1628), geënt op een verhaal uit de 14e-eeuwse *Decamerone* van de Florentijnse koopmanszoon Boccaccio, voerde Willem Dircksz. Hooft nota bene een Antwerpse paardenkoopman op die in zijn naïviteit niet opgewassen bleek tegen de streken van de Amsterdammers.[314] De rollen waren nu omgedraaid. Opnieuw zien we echter hoe hier een weinig navolgenswaardige vorm van commerciële mannelijkheid op een bevolkingsgroep geprojecteerd werd die naarmate de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden verder uiteengroeiden, steeds sterker als de Ander gezien werd.

Daartegenover gingen de inwoners van de Republiek zichzelf meer en meer als een schrander en scherpzinnig volk zien.[315] Tegenover de spreekwoordelijke Hollandse 'botheid', die de Romeinse schrijver Martialis al aan de Bataven toedichtte, ontwikkelden Nederlandse schrijvers een dubbele houding. Als doorgewinterde stadsbewoners die met allerlei slag van mensen in contact kwamen, namen zij afstand van de componenten van boersheid en domheid. Maar geïnspireerd door Erasmus' 16e-eeuws commentaar op Martialis' *auris Batava,* bleven ze zich wel identificeren met die andere component van het begrip, de eenvoud, die ze hertaalden in rechtschapenheid en eerlijkheid.[316]

Dit is een prachtig voorbeeld van het toe-eigenen en inhoudelijk aanpassen van een stereotype. In de psychologie heet dat een 'sociale creativiteitsstrategie' die voor het onderhoud dan wel behoud van een identiteit wordt ingezet.[317] Rechtschapenheid en eerlijkheid waren positieve eigenschappen die een welkom tegenwicht vormden in de reputatie die de Nederlanders als vaardig en berekenend handelsvolk aan het opbouwen waren.[318] Het idee van de *Mercator Honestus,* de eerbare koopman, zou een belangrijk element worden in het (zelf)beeld van de inwoners van de Republiek. Dit relatief nieuwe mannelijkheidsideaal wordt in het laatste hoofdstuk van dit boek verder uitgediept als een voorbeeld van collectieve zelfstereotypering – een proces dat vaak bij groepen voorkomt.[319]

De Vlaamse herkomst van de Hollandse handelsvrouw

Hiermee zijn de contouren geschetst van een gemeenschappelijke, op het stedelijk kapitalisme toegeruste mentaliteit die Zuid-Nederlanders en Noord-Nederlanders niet lang na elkaar lijken te hebben ontwikkeld of in ieder geval kregen toegeschreven – door zichzelf dan wel anderen. Tegen deze achtergrond en met de eerder besproken *subligar*-prent van de West-Vlaamse Van Mander in gedachten, wordt het bepaald aannemelijk dat de beeldvorming over de geëmancipeerde, zich enigszins mannelijk gedragende Nederlandse (handels)vrouw eveneens haar wortels heeft in de commerciële cultuur van de Vlaamse en Brabantse handelssteden.

Zeker is dat veel van de vroegste vermeldingen van de mannelijkheid en/of handelstalenten van Nederlandse vrouwen verschenen in teksten die de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden nog als een geheel behandelden. Het was in het gedeelte van zijn reisverslag dat gewijd was aan de gewoontes en gebruiken in 'Vlaanderen', dat de Napolitaan Antonio de Beatis in 1521 de zelfstandig handelende vrouwen noemde die op hem zo'n indruk hadden gemaakt, omdat zij net als mannen publiekelijk in alle beroepen werkzaam waren en kundig genoeg om zelfstandig hun rekeningen op te maken.[320] In de tijd dat deze kanunnik als secretaris van de jonge kardinaal Louis d'Aragon door Europa reisde, werd *Fiandra* door de Italianen nog als overkoepelende begrip gebruikt voor het geheel van de Lage Landen, dus inclusief Holland en Zeeland.[321] Ook Beatis lijkt het in die zin gebruikt te hebben. Toen de Spanjaard Vicente Álvarez in 1551 schreef dat de vrouwen in de Nederlanden keken, liepen en praatten als mannen, was dat eveneens een algemene observatie die niet specifiek *Holanda* betrof.[322] Lijkt dit bepaald geen compliment te zijn, Álvarez was ondertussen wel onder de indruk van de lees- en rekenvaardigheden van de Nederlandse vrouwen en de wijze waarop ze zorg droegen voor hun winkels.

Een en ander zegt natuurlijk evenveel over wat deze mannen in hun Zuid-Europese thuislanden gewend waren als over de situatie in de 16^{e}-eeuwse Nederlanden. Desondanks zijn hun observaties relevant voor onze speurtocht naar de herkomst van het beeld dat de Nederlandse vrouw zoveel zelfstandiger zou zijn dan haar zusters elders. Daarbij is het goed ons te realiseren dat deze voorstelling uiteindelijk teruggaat op Tacitus' beschrijving van de sterke en krachtdadige Germaanse vrouwen uit de eerste eeuw na Christus, die na Tacitus' herontdekking in 1450 tot

een gemeenplaats kon uitgroeien, omdat veel vroegmoderne auteurs zich er direct of indirect door lieten inspireren.[323] Dat topos van de strijdbare Germaanse vrouw drukte net als het topos van de strijd om de broek zijn stempel op de beeldvorming over de zelfstandige, 'mannelijke' handelsvrouwen in de Nederlanden.

Ook Guicciardini's opmerkingen uit 1567 die door Nederlandse historici altijd aangehaald worden ter illustratie van het gedrag van Hollandse vrouwen, zouden in de bredere context van de Lage Landen herlezen moeten worden. Want toen Guicciardini in zijn invloedrijke *Beschryvinghe van alle de Nederlanden* de bemoeienis van Nederlandse vrouwen met het handeldrijven en andere 'mannenzaken' kritisch becommentarieerde, noemde hij weliswaar Holland en Zeeland als voorbeeld, maar deed hij dat niet op een manier die de andere gewesten uitsloot, integendeel: *in vele delen, zóals in Holland en Zeeland* [mijn nadruk].[324] Levend en werkend in het 16e-eeuwse Antwerpen, zal de Florentijn allicht ook de Brabantse vrouwen in gedachten hebben gehad, want in het deel van zijn werk dat alleen over Antwerpen handelde, vermeldde hij eveneens de vele vrouwen die daar in de handel actief waren en net als de mannen zoveel verschillende talen beheersten.[325] In dit verband is het relevant op te merken dat Guicciardini's tekst aanvankelijk bedoeld was voor een boek over Antwerpen en dat hij pas in een later stadium besloot dit tot de gehele Nederlanden uit te breiden.[326] Er bestaat zelfs gerede twijfel of hij de Noordelijke Nederlanden ooit persoonlijk bezocht heeft.[327]

Wanneer we vervolgens naar de vroege 17e eeuw kijken, dan valt in de eerste plaats op dat veel auteurs Guicciardini's kritische woorden over de zelfstandig handelende en bazige Nederlandse vrouwen overnamen maar deze zeker niet exclusief met Holland of Zeeland associeerden. Toen de Franse etnograaf Avity in 1613 zijn boekenkennis over de heerszuchtige Nederlandse vrouwen op schrift stelde – op dit punt aanwijsbaar geïnspireerd door de woorden van Guicciardini – plaatste hij zijn opmerkingen juist in dat deel van zijn werk dat de gebruiken en gewoontes in de Zeventien Provinciën behandelde en niet in het volgende deel over de Zeven Provinciën, waarin hij de zeden van de bewoners van de Noordelijke Nederlanden besprak.[328] Een halve eeuw later schrijft een landgenoot het Avity nog na in een korte uiteenzetting over de Spaanse Nederlanden, waar de vrouwen net als in Holland *te heerszuchtig* zouden zijn.[329] Ook de Engelsman Peter Heyleyn zou in zijn *Cosmographie* de vrouwen van

Belgium beschrijven met Guicciardini's woorden: *Both within doors and without they govern all, which considering the natural desire of women to bear rule, makes them too imperious and burdensome.*[330] De Spanjaard Vazquéz, die na een jarenlang verblijf in de Nederlanden tot een zelfstandiger oordeel kwam, was rond 1620 veel positiever over het (ook in zijn ogen mannelijke) gedrag van Nederlandse vrouwen. Maar opnieuw zijn er geen aanwijzingen dat deze auteur in zijn lofzang op hun talenkennis, reken- en schrijfvaardigheid, hun bedrevenheid in het koopmansbedrijf of hun vertoonde moed bij de verdediging van de stadsmuren alleen de vrouwen in het Noorden op het oog zou hebben gehad.[331]

De geschriften van deze auteurs maken het al met al uiterst aannemelijk dat het topos van de economisch zelfstandige en bazig opererende vrouw – net als veel andere elementen die later als typerend voor de Nederlandse identiteit zijn opgevat – niet uniek was voor de Republiek. De ondernemende commerciële 'mannelijkheid' van deze vrouwen werd evenals de meegaande commerciële mannelijkheid van hun eega's (denk aan de eerder aangehaalde woorden van Guicciardini over de beleefde inschikkelijkheid van zijn Nederlandse collega's) gevormd tegen de achtergrond van een gemeenschappelijke Zuid- en Noord-Nederlandse cultuur, die het eerst in de handelssteden van het Zuiden tot ontwikkeling was gekomen.

8

Een gemeenplaats ontmanteld: over sociale projecties en de onzichtbare man

Nieuwe en oude interpretatiekaders

Tegenwoordig scoort Nederland internationaal niet erg hoog meer op het terrein van economisch zelfstandige vrouwen. Integendeel, sterker dan in de omringende landen lijkt het anderhalfverdienersmodel (de historische opvolger van het in de 19e eeuw ontstane kostwinnersmodel) hier leidend te zijn voor de verdeling van zorg en arbeid. Wel staat Nederland nog

steeds, zoals uit de eerste paragraaf van dit hoofdstuk bleek, bekend als een land waar de rolverdeling tussen mannen en vrouwen minder uitgesproken is dan in veel andere landen. In Nederland zouden daardoor – in hedendaagse termen geformuleerd – veel 'stoere' vrouwen en weinig 'machomannen' rondlopen. Terwijl Hofstede en zijn volgelingen in dit verband over een feminiene cultuur met een lage mannelijkheidsscore spreken, lijkt mij de term 'androgyne cultuur' adequater om de verhouding tussen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' elementen in de Nederlandse cultuur te typeren.

Ten tijde van de Republiek bestonden er andere interpretatiekaders die dergelijke relatief gelijkwaardige sekseverhoudingen van betekenissen voorzagen. Ideeën over de emanciperende effecten van handel op een samenleving vormden één van die cultureel gevormde kaders. Ideeën over de sociale gelijkschakeling die binnen een republikeins staatsbestel plaatsvond, vormden een ander. Ook de patriarchale ideologie die de maatschappelijke noodzaak van een hiërarchische orde benadrukte, was nog dominant aanwezig in deze vroegmoderne periode. Deze interpretatiekaders kruisten elkaar in het buitenlandse vertoog over de sociale verhoudingen in de Republiek, waar niet alleen echtgenotes maar ook andere sociale ondergeschikten nogal vrijgevochten overkwamen op bezoekers uit andere landen. De mannen die aan het hoofd van de huishoudens stonden, maakten daarentegen soms de indruk te weinig gezag uit te oefenen over hun bedienden, vrouwen en kinderen.

Konden deze 'omgekeerde verhoudingen' vanuit een patriarchaal perspectief op weinig bewondering rekenen, anders lag dat met de verdiensten van de Nederlandse handelsvrouw, die dankzij haar training en bijna 'mannelijke ziel' zelfstandig een bedrijf draaiende kon houden en op die manier bijdroeg aan de bloei van de Gouden Eeuw. Dit werd aan de winstzijde van de Nederlandse handelscultuur bijgeschreven, mits het niet met heerszuchtig gedrag van de vrouw gepaard ging – hetgeen volgens de Italiaanse koopman Guicciardini en talrijke schrijvers na hem echter bijna een onontkoombaar gevolg was van de grote inbreng van vrouwen in het bedrijf. Omdat Nederlandse vrouwen zo veel te zeggen hadden in de winkel of op het handelskantoor, waren zij heerszuchtig geworden. Nederlandse auteurs die indertijd eveneens over heerszuchtige vrouwen schreven, legden een dergelijk causaal verband niet – in ieder geval niet expliciet.

Toch was deze beeldvorming over 'de broek van de zakenvrouw' niet helemaal losgezongen van de toenmalige realiteit. Handeldrijven vergt

van vrouwen zonder meer een zelfstandige, ondernemende 'mannelijke' attitude en van mannen tot op zekere hoogte een dienstbare, sociaal intelligente 'vrouwelijke' attitude. En in de sterk verstedelijkte Republiek vormde de handel reeds vroeg een belangrijke sector waarin geld verdiend werd door mannen én vrouwen in alle sociale geledingen. In de vroegmoderne tijd vormden huisgezinnen bovendien een economische eenheid waar de vrouwelijke inbreng van kapitaal en arbeid het verschil tussen een armoedig en een succesvol bestaan kon maken. Dat vrouwen in een dergelijke positie een stem opeisten wanneer er beslissingen genomen werden, zou niemand hoeven te verbazen.

Tegelijkertijd hebben we in de loop van dit hoofdstuk geleerd dat zelfstandig opererende koopvrouwen niet uniek waren voor de Republiek en dat mondige ('onzeglijke') vrouwen ook elders voorkwamen. Het schrikbeeld van de heerszuchtige vrouw die de broek van haar man aantrekt, was immers niet alleen in de Lage Landen maar ook in de rest van Noordwest-Europa een populair topos. Daarom heb ik op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk gesuggereerd dat het mechanisme van sociale projectie een factor zal zijn geweest in de beeldvorming over de bazige, onafhankelijke vrouwen en zachtaardige, meegaande mannen die zo bepalend is geworden voor de Nederlandse handelsidentiteit. Deze identiteit bleek daarbij geworteld in een stedelijke handelscultuur die het eerst in de Zuidelijke Nederlanden tot bloei kwam en van daaruit naar de Noordelijke Nederlanden is gemigreerd. De hoge verstedelijkingsgraad van beide regio's maakte handeldrijvende vrouwen hier meer zichtbaar in de publieke ruimte dan elders. Ook dat zal een factor zijn geweest in de onevenredige aandacht voor hun optreden bij buitenlandse reizigers.

Sociale projecties over de grenzen

In de psychologische wetenschap bestaan allerlei termen en theorieën om de genoemde sociale projecties te verklaren en te benoemen.[332] Die hebben we hier echter niet nodig om te begrijpen dat groepen – of het nu volkeren, sociale klassen of beroepsgroepen zijn – net als veel individuen geneigd zijn problematisch gedrag bij zichzelf te ontkennen en liever in verband te brengen met een (gestereotypeerde) ander. Die Ander is daarbij opvallend vaak een nabije ander met wie men zich tot op zekere hoogte verwant

voelt. Het is juist die verwantschap die de ander dikwijls tot referentie- en mikpunt maakt, zoals ik in de eerste paragraaf van dit boek met Bourdieu in de hand heb beargumenteerd voor de Engelsen en Nederlanders.

Maar de inwoners van Albion waren niet de enigen die zich aan sociale projectie schuldig maakten. Zoals de Engelsen er een handje van hadden om hun oosterburen in de Republiek als mannen zonder gezag in het huwelijk af te schilderen, zo meenden Duitsers al vanaf 1600 dat juist Engelsen hun vrouwen niet in de hand hadden.[333] De 18e-eeuwse volkenspiegel uit Stiermarken (zie afbeelding 4 in het tweede hoofdstuk) typeerde de eigenschappen van de Engelsen in het algemeen zelfs als *vrouwelijk* – en dat was niet als compliment bedoeld.[334] De Duitse blik op de echtelijke verhoudingen in Engeland werd door Berkenmeyer rond dezelfde tijd als volgt samengevat:

> *De vrouwen in Engeland houden zeer van de vrijheid, zodat zij ook menigmaal de mannen de heerschappij betwisten en […] dat men het gezegde kent: Engeland is een paradijs voor vrouwen, een vagevuur voor knechten en een hel voor ezels. Vandaar dat de Italianen ook plegen te zeggen: Als er een brug over het Kanaal naar Engeland lag, dan zouden alle echtgenotes in Europa naar de andere kant lopen.*[335]

Engelse of Britse mannen kregen dus net als de Nederlandse nogal wat zwaktes op zich geprojecteerd. En zoals Nederlandse mannen nog wel eens wilden beweren dat Nederlandse vrouwen baziger waren dan vrouwen in het buitenland, zo beweerde bovendien een aantal Britten hetzelfde over de sekseverhoudingen in hun eigen land.[336] De beeldspraak van de brug over het Kanaal blijkt notabene van Engelse oorsprong te zijn. Berkenmeyer mag haar opgepikt hebben bij een Italiaan, maar zij werd in 1670 door John Ray opgetekend in zijn verzameling van Engelse gezegden.[337] De metafoor van Engeland als paradijs voor vrouwen blijkt nog ouder. Rond 1600 zijn er al verschillende bezoekers die ernaar verwijzen.[338] Londen lijkt daarbij als metropool-in-wording voor de Engelsen dezelfde symbolische functie te hebben gehad als Amsterdam voor de Nederlanders: dit was de plek waar de vrouwen zich het minst gezeglijk zouden tonen.[339]

Het Engelse nationale (zelf)beeld vertoonde, zo kunnen we vaststellen, op het punt van de meer egalitaire sekseverhoudingen welbeschouwd de nodige overeenkomsten met het Nederlandse. Dat is niet vreemd want de Engelse samenleving was zich indertijd eveneens – zij het iets later dan de Nederlandse – van een agrarisch-feodale naar een commerciële samenleving aan het omvormen. Juist deze overeenkomsten speelden waarschijnlijk een rol in de kritische wijze waarop Engelse auteurs zich over de machtsverhoudingen in de Nederlandse huisgezinnen uitlieten, naast het schrikbeeld van een onder het republicanisme gelijkgeschakelde maatschappelijke orde dat de monarchisten onder hen in deze machtsverhoudingen gesymboliseerd zagen.

Omgekeerd schreven ook Nederlanders over de sekseverhoudingen aan de andere kant van het Kanaal. Dat deden ze soms op behoorlijk paradoxale wijze. Zo benadrukten ze enerzijds dat Engelse vrouwen (in juridische zin) geheel ondergeschikt waren aan echtgenoten, vaders of meesters, maar dichtten hen anderzijds ook weer een teveel aan vrijheid toe. We zien dat bijvoorbeeld in 1599 gebeuren bij de uit Antwerpen afkomstige koopman Emanuel van Meteren, die het grootste deel van zijn leven in Londen woonde en daarna bij Jacob Cats, die in zijn *Houwelick* (1625) de vrouwen in *het Britten-land* een paar keer als tegenvoorbeeld noemt.[340] Ook hier zou heel goed sprake kunnen zijn van sociale projecties. Over de Engelse realiteit in die periode zeggen deze opinies niet zo veel. Wel bevestigen ze nog eens een van de conclusies uit het vorige hoofdstuk, namelijk dat tegenstrijdige elementen inherent zijn aan de beeldvorming over volkeren.

Veel van die beeldvorming over anderen ontkiemt in de teksten van buitenlandse bezoekers om vervolgens (aangepast en positief ingekleurd) terug te keren in het zelfbeeld van een natie, zoals bijvoorbeeld het opduiken van Guicciardini in het werk van De Groot in dit hoofdstuk liet zien. Daarnaast waren we er getuige van hoe in de reisverhalen over de Republiek een adellijke cultuur met een sterk standsbesef en een burgerlijke cultuur met een zwak standsbesef met elkaar in botsing kwamen, waarbij het verschil tussen een monarchale en een republikeinse kijk op de wereld de confrontatie nog eens versterkte. Volgens de Britse historicus Christopher Gabbard moeten we reisliteratuur dan ook beschouwen als *a textual space of considerable intricacy, one in which disparate cultures and worldviews meet, clash, and grapple with one another.*[341] Tegelijkertijd was het juist door de verwantschap en solidariteit die vroegmoderne mannen

over de grenzen heen dankzij de 'patriarchale winstuitkering' óók met elkaar voelden, dat zij het noodzakelijk vonden elkaar te waarschuwen tegen vrouwen die hun plaats niet leken te weten en daarmee de mannelijke autoriteit van de ander dreigden te ondergraven.[342] Temples conversatie met Hooft was een van de voorbeelden hiervan in dit hoofdstuk.

Onopgemerkte mannelijkheid

Als symbolische figuren tussen mannen, functioneren vrouwen in verhalen niet alleen om mannelijke solidariteit tot stand te brengen. Ze kunnen voor mannen ook een middel vormen om zich van een ander te onderscheiden. In dit hoofdstuk hebben we dat bijvoorbeeld zien gebeuren bij Nederlandse mannen die even kritisch waren over 'verkeerde sekseverhoudingen' in hun omgeving als buitenlandse bezoekers dat waren. De Nederlandse verbeelding van de 'strijd om de broek' in tekst en prent laat dan ook zien dat mannelijkheid als vorm van identiteit niet alleen gestalte krijgt door haar tegen vrouwelijkheid af te zetten maar ook tegen andere stijlen of typen van mannelijkheid. Door zichzelf met milde ironie, scherpe satire of rechtstreekse kritiek van de al te inschikkelijke mannelijkheid van anderen te distantiëren, konden mannen zichzelf indirect in het prestigieuzere type van de gezaghebbende mannelijkheid blijven positioneren. In hun commentaar werd zelden de eigen *peer group* tot mikpunt van spot gemaakt. Met iedere prent of verhaal over zwakke mannen in een nabije sociale groep werd echter wel een boodschap voor de mannen in het eigen milieu afgegeven.

Met deze bevindingen dient zich tevens de mogelijkheid aan dat het werkelijke onderwerp van deze binnen- en buitenlandse verhalen over de bazige Nederlandse (zaken)vrouw niet zozeer haar 'mannelijke' optreden en daarmee in gebreke blijvende vrouwelijkheid was, als wel de in gebreke blijvende mannelijkheid van haar echtgenoot. De mannelijkheid van de Nederlandse man is in de historiografie over dit fenomeen echter grotendeels buiten beschouwing gebleven. Het gaat hier (om de woorden van Roland Barthes te gebruiken) om een 'betekenisvolle afwezigheid' die ervoor zorgt dat mannelijkheid als onbesproken norm kan blijven functioneren zolang vrouwelijkheid het onderwerp van discussie blijft.[343] Met dat mechanisme heb ik proberen te breken door naast de in het oog

springende assertieve mannelijkheid van Nederlandse vrouwen ook deze minder opgemerkte confrontatiemijdende mannelijkheid van Nederlandse mannen naar voren te halen als belangrijk onderdeel van Nederlandse identiteitsvorming.

Een deel van de overgeleverde verhalen over de inschikkelijke mannen in de Nederlanden is duidelijk gesitueerd in een handelsmilieu. Of dit toeval was dan wel 'retorisch realisme' van de auteurs, durf ik ook op deze plaats niet met zekerheid te beweren. Wel kan ik hier met zekerheid stellen dat de strekking van deze verhalen overeenstemde met verschillende andere bronnen uit die tijd die een inschikkelijke, vriendelijke en dienstbare stijl van mannelijkheid als habitus toeschreven aan de beroepsgroep van kooplieden in het algemeen.

In dit hoofdstuk heb ik weloverwogen niet alleen de grote, internationaal handelende kooplieden tot die beroepsgroep gerekend maar ook de kleinere neringdoenden, die zoveel minder dominant aanwezig zijn in het zelfbeeld van Nederlanders als handelsnatie en die tot voor kort ook in de economische geschiedschrijving enigszins verwaarloosd werden. Door deze eenvoudige neringdoenden, zoals lokale straatverkopers, marktkooplieden, winkeliers en ambachtslieden, even nadrukkelijk als 'zakenmannen' en 'zakenvrouwen' te benoemen, kon ik hun plaats in de beeldvorming over de Republiek beter zichtbaar maken. In het volgende hoofdstuk gaan we de blik echter richten op de activiteiten van Nederlandse kooplieden die niet lokaal maar juist mondiaal opereerden. Dat is nodig om in dit boek tevens recht te doen aan het verleden van een andere groep die in de Nederlandse geschiedschrijving tot voor kort te vaak vergeten werd: de mensen die overzee te maken kregen met het Nederlandse handelskolonialisme.

Hoofdstuk 4

Overzee – het Nederlandse handelskolonialisme[1] in de ogen van tijdgenoten

I

Les victimes de son avarice

Handel bevordert niet alleen het gelijkheidsdenken, zoals in het voorgaande hoofdstuk besproken werd, maar ook een kosmopolitische houding – hier gedefinieerd als een open houding tegenover de wereld, mensen uit andere landen en vreemde culturen.[2] De handelsbetrekkingen met volkeren uit andere werelddelen die mede door deze houding mogelijk werden, zijn uiteindelijk dermate bepalend geweest voor de Nederlandse handelsidentiteit dat ze niet alleen een centrale plaats in dit boek verdienen maar ook meer ruimte dan de thema's van de vorige hoofdstukken. Daarbij is het een veelomvattend onderwerp dat uiteenlopende associaties oproept. Naast de mondiale ontdekkingsdrift van de Nederlandse kooplieden en de aan hen toegeschreven open kosmopolitische houding, gaan de gedachten naar het systematisch gebruik van geweld om andere volkeren te exploiteren voor eigen gewin.

Witte en zwarte bladzijden in de geschiedenis: historici gaan er verschillend mee om. De een publiceert een *Zwartboek van Nederland overzee*, de ander richt zich liever op zaken waarop hij of zij trots denkt te kunnen zijn, een derde kijkt bij voorkeur met koel-analytische blik naar dat verleden, probeert het in feiten en cijfers te vangen en gelooft in de mogelijkheid van een neutrale, objectieve geschiedschrijving. De verschillende benaderingen maken duidelijk dat de pen waarmee historici over het verleden schrijven, onvermijdelijk gekleurd en tot op zekere hoogte persoonlijk is. Dat geldt ook voor dit boek – een boek dat geschreven is vanuit een wetenschappelijk geloof in de kracht van de analytische blik en tegelijkertijd in het volle besef dat geheel objectieve geschiedverhalen niet bestaan.

Geschiedschrijving wordt bepaald door de vragen die aan het verleden gesteld worden, maar evenzeer door de vragen die bewust of onbewust niet gesteld worden.[3] Passend bij het onderwerp van dit boek, draait het in dit hoofdstuk om de vraag op welke wijze verschijnselen die met de mondiale handel verbonden worden – zoals geweld, slavernij en corruptie, maar ook een avontuurlijke of kosmopolitische geest – in de vroege fase van het Europese kolonialisme beoordeeld werden en daarmee in die tijd de Nederlandse identiteit mede bepaalden, met speciale aandacht voor de verwijzingen naar mannelijkheid die in deze beoordeling een rol

speelden.[4] Het centraal stellen van deze vraag betekent dat andere vragen hoogstens zijdelings aan de orde zullen komen, zoals de vraag hoe wij vandaag de dag dit koloniale verleden van Nederland moreel beoordelen of hoe het doorleeft in het heden – wat het ontegenzeggelijk op vele manieren doet.[5]

Raynals *Histoire des deux Indes* als gids

Om dit wereldomspannende hoofdstuk een kompas te geven en de bovengenoemde centrale vraag te beantwoorden, richten we onze blik in eerste instantie op een Frans werk uit de 18e eeuw dat samen met Voltaires *Candide* en Rousseaus *Nouvelle Héloïse* tot de meest invloedrijke titels uit de late Franse Verlichting behoort.[6] Het gaat om het meerdelige *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes,* waarvan de eerste druk in 1772 werd gepubliceerd.[7] Dit imposante overzichtswerk is in de eeuw daarna grotendeels uit beeld verdwenen omdat het niet alleen een encyclopedisch overzicht bood van de Europese aanwezigheid op andere continenten, maar daar tegelijkertijd een uiterst kritisch commentaar op leverde waar men in de koloniale 19e eeuw liever de ogen voor sloot.[8] Een zin als *iedere kolonie, de autoriteit aan het ene land toeschrijvend en de gehoorzaamheid aan een ander verafgelegen land, is in principe een verdorven instelling* typeert de soms uitgesproken antikoloniale toonzetting van *Histoire des deux Indes,* zoals het werk al snel verkort kwam te heten.[9]

Die titel is meeromvattend dan ze lijkt, want behalve de *Indes Orientales* waar indertijd geheel Azië onder werd begrepen, werden tevens de beide *Indes Occidentales* (Noord- en Zuid-Amerika) besproken. De auteurs behandelden bovendien uitgebreid de Europese handelsbetrekkingen met het Afrikaanse continent, omdat deze een integraal onderdeel vormden van de handel met Amerika en Azië. Door de ontwikkelingen in deze verschillende werelddelen expliciet met elkaar in verband te brengen, was *Histoire des deux Indes* dan ook een van de eerste pogingen tot het schrijven van wat we tegenwoordig *global history* noemen.[10]

De eerste druk van negentien ‘boeken’ gebonden in zeven delen werd anoniem uitgegeven, maar in een tweede editie uit 1774 liet abbé Guillaume Thomas Raynal zijn portret tegenover de titelpagina afdrukken.[11]

Afbeelding 15. Abbé Guillaume Thomas Raynal (1713-1796), de hoofdauteur en redacteur van *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes.*

Sindsdien wordt deze voormalige Jezuïet[12] als de hoofdauteur beschouwd – met als consequentie dat toen in 1781 vanwege de revolutionaire inhoud een Frans arrestatiebevel voor de auteur werd uitgevaardigd, Raynal zich gedwongen zag zijn geboorteland te verlaten.[13] Net als bij de beroemde *Encyclopédie* van de Franse filosofen Diderot en d'Alembert hadden echter verschillende Verlichtingsauteurs aan *Histoire des deux Indes* meegewerkt. Jean de Pechméja en Alexandre Deleyre behoorden tot de meer actieve maar minder bekende medewerkers.[14] Een veel bekendere coauteur en tevens coredacteur was Denis Diderot, die vanaf het begin een belangrijk aandeel leverde en wiens stem bepalend was voor de radicale toon in de grondig herziene en tot tien delen uitgebreide editie van 1780.[15] Raynal maakte niet alleen gebruik van nog levende coauteurs, maar nam tevens

heel wat passages uit oudere publicaties over, zodat *Histoire des deux Indes* in meer dan één opzicht een veelstemmig compilatiewerk was – al hield Raynal de eindregie over de tekst.[16] Dat laatste is ook de reden dat ik in het navolgende, als andere informatie ontbreekt, Raynal de auteur zal noemen, zelfs al is de kans reëel dat hij in de betreffende passage niet persoonlijk aan het woord was.

Als uitgangspunt voor de tocht door het koloniale verleden die we in dit hoofdstuk gaan maken, heb ik gekozen voor de uitgebreide derde editie van *Histoire des deux Indes* in de Geneefse druk van 1781. In deze editie zijn namelijk passages over het Nederlandse handelskolonialisme te vinden die in eerdere edities nog ontbreken. We hebben ze te danken aan de reis die Diderot in de jaren 1773-1774 naar de Republiek maakte en die hem inspireerde tot het schrijven van deze extra passages.[17] Met *Histoire des deux Indes* als gids zullen we ontdekken dat voorbij de evenaar niet de vredelievende of meegaande mannelijkheid uit de vorige hoofdstukken, maar geheel andere manifestaties van mannelijkheid de beeldvorming over de Nederlandse handelsactiviteiten bepaalden.

Aanvankelijk wilde abbé Raynal vooral een encyclopedisch overzicht produceren van de Europese betrekkingen met andere continenten, zodat de Fransen met die kennis hun invloed op het wereldtoneel konden herwinnen die na de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) verloren was gegaan.[18] Vandaar dat elk deel startte met een historisch gedeelte, vaak gevolgd door een geografische, botanische en antropologische beschrijving van het gebied in kwestie, en verder grotendeels gevuld werd met uiterst zakelijk gepresenteerde economische informatie. Daar tussendoor werden echter grote lappen tekst opgenomen die in een totaal ander register geschreven waren: de politiek-filosofische passages van de hand van Diderot en een enkele keer Pechméja, die in een veelvoud van stijlen en stemmen, soms met een direct appel aan de lezer, gepassioneerd de boodschap uitdroegen dat er meer vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid op de wereld moest komen. Het antikolonialisme van deze coauteurs ging veel verder dan Raynal als zelfbenoemd koloniaal adviseur van de Franse regering voor ogen had gestaan, maar juist deze bijdragen zouden voor een breder publiek en hogere verkoopcijfers zorgen. Dat was de reden dat Raynal, van wie tijdgenoten zeiden dat hij zelf belangen had in de slavenhandel, ze als eindredacteur toch handhaafde. Bovendien lijkt de abbé gaandeweg de

jaren zelf ook meer moeite te hebben gekregen met de uitwassen van het kolonialisme, al bleef hij eerder een hervormer dan een revolutionair.[19]

Dit alles resulteerde in een uiterst heterogeen werk. Juist in al zijn contradicties is *Histoire des deux Indes* echter representatief voor de verschillende manieren waarop Europeanen in de 18e eeuw tegen het handelskolonialisme aankeken. Wereldhandel en globalisering, verschijnselen die anders dan velen denken al voor de Europese 'ontdekking' van Amerika in 1492 hun aanvang namen,[20] werden in *Histoire des deux Indes* hoofdzakelijk vanuit twee gezichtspunten beschreven: enerzijds functioneerde de overzeese handel als een zachte kracht die wereldwijd vrede, vriendschap en welvaart kon brengen, anderzijds ging de Europese commerciële expansie overzee eigenlijk altijd met egocentrisme en misbruik gepaard.[21]

Hier manifesteerde zich een spanning die overigens het hele Verlichte denken over de koophandel als fenomeen doortrekt – een denken dat, zoals we ook in het volgende hoofdstuk nog zullen zien, ten diepste ambivalent bleef over de maatschappelijke effecten ervan.[22] In *Histoire des deux Indes* werd een poging gedaan deze tegenstrijdigheden te doordenken. Het verklaart ook de grote interesse van Raynal en Diderot in de Nederlandse Republiek, die als liberale handelsnatie bij uitstek een prachtige testcase vormde om te reflecteren op dit onderwerp. Meer dan andere Europese naties droegen de handeldrijvende en koloniserende Nederlanders (die in *Histoire des deux Indes* overigens bijna zonder uitzondering als *Hollanders* werden aangeduid) in het werk dan ook deze twee gezichten: die van kosmopolieten die goed waren in het aanknopen van vriendschappelijke betrekkingen met vreemde volkeren, en die van gewetenloze kooplieden die ter wille van het gewin bereid waren alle mores aan hun laars te lappen.[23]

Invloed van *Histoire des deux Indes*

Ondanks dit ideologische spanningsveld, hielp *Histoire des deux Indes* in de laatste decennia van de 18e eeuw het verzet tegen slavernij en kolonialisme een herkenbaar vocabulaire te geven – een vocabulaire van universele en onvervreemdbare mensenrechten dat in die tijd voor het eerst ontwikkeld werd.[24] Abolitionisten en antikolonialisten werden erdoor geïnspireerd

Afbeelding 16. Toussaint Louverture (1743-1803), de leider van de slavenopstand die Haïti in 1804 onafhankelijk van Frankrijk zou maken.

en begonnen in hun teksten naar *Histoire des deux Indes* te verwijzen.[25] Zo zou Diderots voorspelling dat bij uitblijvende hervormingen op de slavenplantages een zwarte Spartacus zou opstaan,[26] de Afrikaan Toussaint Louverture geïnspireerd hebben de leiding te nemen bij de slavenopstand op St. Domingo (indertijd het Franse deel van het Caraïbische eiland Hispaniola) die uiteindelijk in 1804 tot de onafhankelijkheid van Haïti zou leiden.[27]

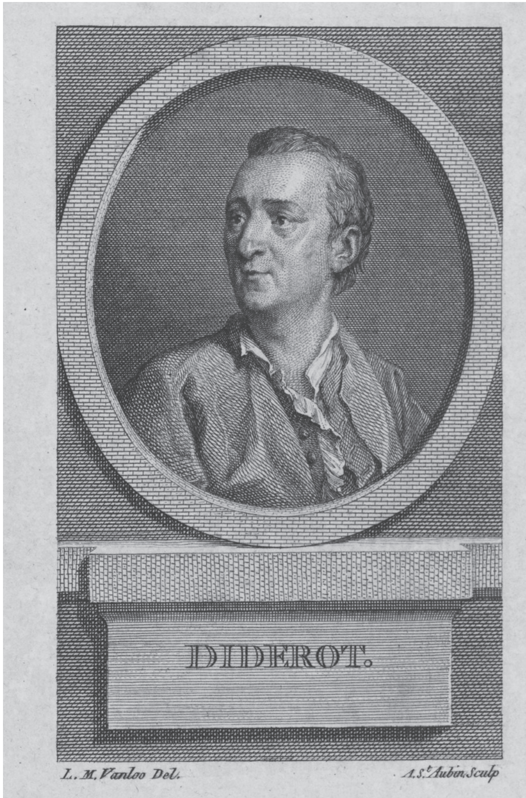
Waarschijnlijk wordt met deze toeschrijving echter te veel eer opgeëist voor de Europese Verlichting. Dat Louverture als tot slaaf gemaakte *Histoire des deux Indes* gelezen zou hebben, is verre van zeker en zou wel eens op *wishful thinking* van Europeanen kunnen berusten, al zou de zwarte leider zich deze suggestie later strategisch toe-eigenen.[28] Niet Louverture, maar de Afrikaanse *chief* en voodoo-priester Boukman nam in 1791

aanvankelijk het voortouw bij de slavenopstand. Ook een Afrikaanse priesteres speelde bij de eerste geheime bijeenkomsten van de initiatiefnemers een belangrijke rol. Zo zullen Afrikaanse gebruiken en idealen zeker zoveel als de Europese Verlichting aan de inspiratie en het succes van de opstand hebben bijgedragen.[29]

In Raynals *Histoire des deux Indes* zijn ongeveer vierhonderd pagina's gewijd aan de geschiedenis van Afrika, de trans-Atlantische slavenhandel en de productie op de plantagewerkkampen in het Caraïbische gebied – voor het grootste deel geschreven door de minder bekende Pechméja, maar later aangevuld door Diderot.[30] In een apart hoofdstuk bespreekt Pechméja de omstandigheden waarin de tot slaaf gemaakte Afrikanen in dit deel van Amerika moesten leven. Het is in dit 22e hoofdstuk van boek XI dat Diderot een passage bij de hoofdtekst invoegde waarin hij de verhouding van de tot slaaf gemaakten tot de Hollander kenschetste als *les victimes de son avarice* (*de slachtoffers van zijn hebzucht*). De mentaliteit van andere in de slavernij betrokken Europeanen typeerde hij als volgt:[31]

> *Iedere Europese natie heeft een eigen karakteristieke manier om slaven te behandelen. De Spanjaard maakt hen tot metgezel in zijn indolentie, de Portugees het instrument van zijn liederlijkheden, de Hollander het slachtoffer van zijn hebzucht. In de ogen van de Engelsman zijn ze puur fysieke wezens die hij alleen als het nodig is, dient te gebruiken of vernielen. Maar nooit maakt hij zich met hen vertrouwd, nooit glimlacht hij tegen hen, nooit praat hij met hen. Men zou zeggen dat hij bang is hen te laten denken dat de natuur enige overeenkomst tussen hen en hem heeft kunnen scheppen. Daarom ook wordt hij gehaat. De Fransman, minder trots, minder neerbuigend, kent aan de Afrikanen wel een soort zedelijk besef toe. En de ongelukkigen, getroffen door de eer zich als bijna intelligente wezens behandeld te zien, lijken te vergeten dat een meester die haast heeft met fortuin maken, bijna altijd de last van hun werk te ver doordrijft en het hen vaak aan levensmiddelen laat ontbreken.*[32]

De kritische toonzetting over het in slavernij brengen en houden van mensen weerhield Diderot er niet van in deze passage tegelijkertijd flink wat nationale stereotypen van stal te halen: apathische Spanjaarden,

Afbeelding 17. De Franse filosoof Denis Diderot (1713-1784), die als medeauteur veel invloed had op Raynals *Histoire des deux Indes*.

ontuchtige Portugezen, hebzuchtige Hollanders, afstandelijke Engelsen. De Fransen lijken hier en overigens ook elders in het werk nog het meest humaan in hun behandeling van de tot slaaf gemaakte Afrikanen, al werden zij evenmin vrijgepleit van immoreel gedrag.[33] Dit soort oordelen en meer in het algemeen Raynals streven naar onpartijdigheid waarbij ook Franse overzeese gedragingen kritisch tegen het licht werden gehouden, leverde de abbé later het verwijt op niet van zijn vaderland te houden – een verwijt dat de kritische Verlichtingsfilosofen uit die tijd vaker trof.[34]

Het geciteerde fragment is om meerdere redenen een kernpassage. Allereerst laat het opnieuw zien hoezeer de beeldvorming over volkeren in de eerste plaats – zij het dan impliciet – bepaald lijkt te worden door het gedrag van het mannelijke deel van de natie. Diderot spreekt niet toevallig

over de *Portugees, Hollander, Engelsman* en *Fransman*. Hoewel de taalkundige conventie wil dat de grammaticaal-mannelijke vorm in dergelijke gevallen een universele (m/v-)betekenis heeft en in theorie ook aan vrouwen kan refereren, is dat niet hoe het in de praktijk werkt. Het beeld dat voor het geestesoog opdoemt, is dat van de mannelijke slavenmeesters en niet van hun echtgenotes of dochters – al hadden vrouwen indertijd bijna even vaak slaven in eigendom als mannen.[35] Daarbij representeert iedere natie een ander soort mannelijkheid: de liederlijke Portugees, die zijn slavinnen seksueel uitbuit, behoort tot een ander type dan de zakelijke Engelsman, die afstand houdt en zijn bezittingen niet onnodig wil beschadigen. Voor Europeanen als Diderot lagen koloniale identiteiten kennelijk in het directe verlengde van eeuwenoude stereotypen. Dat de Nederlandse 'slavenhalers' en 'slavenhouders'[36] hier kortweg als hebzuchtig werden geportretteerd, kan ons dan ook niet verbazen.

Wellicht was het mede door het gebruik van deze zo herkenbare stereotypen dat Diderots woorden meteen aansloegen bij 18e-eeuwse lezers. We zien ze namelijk al spoedig overgenomen worden in andere werken. Zo duikt de passage reeds in 1777 op in een late Amsterdamse editie van het meerdelige compilatiewerk *Histoire générale des voyages* van abbé Prévost (1697-1763), dat na de dood van Prévost door anderen was voortgezet.[37] Hier zijn we getuige van een fraaie intertekstuele cirkelbeweging, want *Histoire générale des voyages* was een oudere bestseller waar Raynal juist zelf eerder gebruik van had gemaakt.[38] Minstens zo belangrijk voor de impact is dat Diderots passage ook opgenomen werd in encyclopedische naslagwerken als bijvoorbeeld Jean Baptiste Robinets *Dictionnaire universel des sciences morale, économique, politique et diplomatique* (1781), Jean Meuniers *Encyclopédie méthodique. Économie, politique et diplomatique* (1788) en het latere maar zeer invloedrijke *Dictionnaire de la langue française* van Émile Littré.[39] Dat juist deze zinnen uit *Histoire des deux Indes* er zo frequent uitgelicht werden, past niet alleen bij de in die periode groeiende morele bewustwording rond slavernij. Het tekent ook de toenemende belangstelling voor nationale verschillen onder Europese intellectuelen. Verder illustreert dit bescheiden, in tijd en plaats zeer beperkte staaltje receptiegeschiedenis dat Raynal en consorten ook langs indirecte weg het denken van hun tijdgenoten hebben beïnvloed.

Het is belangrijk dit te constateren, want vanwege de revolutionaire toonzetting werd *Histoire des deux Indes* in Frankrijk al meteen in 1772

verboden, waarna nog vele andere verboden zouden volgen.[40] Desondanks, of juist daarom – want wie kent niet de aantrekkingskracht van het verbodene – vond het werk in verschillende (deel)uitgaven zijn weg naar een mondiaal lezerspubliek. De Franse censuur werd eenvoudig ontdoken door het boek in de Republiek en Zwitserland te laten drukken. Alleen al tijdens het leven van Raynal († 1796) verschenen er op die manier bijna vijftig Franstalige uitgaven.[41] Voor Nederlanders die een voorkeur hadden voor hun eigen taal, kwam in de jaren 1775-1783 een integrale tiendelige vertaling uit en daarna een handzame samenvatting in één boekdeel onder de titel *Tafreel der bezittingen en den koophandel der Europeanen in de beide Indiën* (1784).[42] Het idee voor deze samenvatting kwam van de wereldreiziger, marinearts en publicist Pieter van Woensel, die in 1782 reeds een vergelijkbare Franstalige samenvatting had uitgebracht. Verder werden vertalingen gepubliceerd in het Engels, Duits en Italiaans, en gedeeltelijke vertalingen in het Spaans, Russisch, Pools, Deens, Zweeds en Hongaars.[43] *Histoire des deux Indes* werd niet alleen gelezen door intellectuelen en machthebbers binnen Europa – Napoleon Bonaparte was er één van – maar ook door koloniale bestuurders overzee en de plaatselijke koloniale elites die buiten de formele machtsuitoefening werden gehouden, zoals de 'creolen' in de Zuid-Amerikaanse koloniën.[44]

In de Republiek en haar overzeese koloniën vond *Histoire des deux Indes* onder meer weerklank bij vader en zoon Van Hogendorp (Willem en Dirk), die in de Oost bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) hoge bestuursfuncties bekleedden, alsmede bij literatoren als Jacob Haafner, Onno Zwier van Haren en Elisabeth Maria Post, die als eerste auteurs in Nederland bekend kwamen te staan om hun antikoloniale kritiek.[45] Toen Raynal in 1777 de Republiek bezocht en daar een aantal weken verbleef, werd hij onthaald als een beroemdheid.[46] Niet alle Nederlandse lezers lazen zijn werk echter met instemming, zeker niet wanneer ze zelf belangen hadden in de koloniën.[47] Ook Elie Luzac nam in zijn vierdelige *Hollands rijkdom* (1780-1783) expliciet afstand van de wijze waarop de handeldrijvende Nederlanders door de Fransen waren neergezet.[48]

Met zijn meer dan vierduizend bladzijden, waarvan enkele honderden gewijd aan de overzeese geschiedenis en handelsposten van de Republiek,[49] biedt *Histoire des deux Indes* een prachtig aangrijppunt om de genderdimensie van de Nederlandse koloniale identiteit te onderzoeken en die met andere Europeanen te vergelijken. In de volgende

paragrafen zullen we telkens eerst de beeldvorming in *Histoire des deux Indes* onder het vergrootglas leggen en deze vervolgens reliëf geven door er andere bronnen uit de tijd van de Republiek naast te zetten. Door deze contextualisering kunnen we zien in hoeverre de ideeën van deze Franse Verlichtingsauteurs over de koloniale handel en wandel van de Nederlanders indertijd door anderen onderschreven werden. Tegelijkertijd maakt ze inzichtelijk waar Raynal *cum suis* hun informatie vandaan haalden en bij welke andere auteurs hun ideeën zoal terechtkwamen.

2

Hebzucht, corruptie en ontaarding overzee

Het einde van de Tien Geboden

Diderots stereotiepe karakterisering van de slavenhouders in de Caraïben is niet de enige plaats in *Histoire des deux Indes* waar de Republiek en *l'avarice* in één adem genoemd werden. Volgens Raynal en Diderot, die op cruciale punten zijn stempel drukte op de passages over de Nederlandse koloniën, lag de hebzucht ook ten grondslag aan de corruptie en tirannie waaraan veel VOC-agenten in Azië zich schuldig maakten.[50] Zij vervalsten maten en gewichten, pleegden meineed, eigenden zich privileges toe, stelden privébelang boven algemeen belang en legden, zodra ze daar de kans voor zagen, hun wil op aan de plaatselijke bevolking, aldus onze Franse auteurs.[51] In hun hebzucht gedroegen de Nederlanders zich bovendien tamelijk gevoelloos tegenover elkaar en andere Europeanen, zo moeten we uit *Histoire des deux Indes* begrijpen. Wanneer in het door moerassen omgeven Batavia weer eens een kennis overleden was aan de malaria, die de stad haar bijnaam 'kerkhof van het Oosten' had bezorgd,[52] dan bleef de Nederlandse reactie door de fixatie op geld veelal beperkt tot een koel *hij is mij niets schuldig* of *ik moet me door de erfgenamen laten betalen*, aldus een niet nader geïdentificeerde bron van de Franse auteurs.[53]

Eenmaal voorbij de evenaar verloren de Tien Geboden hun kracht, zo luidde een veel gebezigde uitspraak uit die tijd.[54]

Dat geldzucht de belangrijkste reden was dat Nederlanders naar Azië trokken, werd al vroeg onderkend door direct betrokkenen. In de beginjaren van de compagnie had de uit Antwerpen afkomstige koopman Willem Usselincx reeds het gebrek aan toezicht bij de VOC gehekeld en uit frustratie opgemerkt dat kooplieden *de winst tot Noordster* hadden en *de begeerlijkheid tot kompas* en om die reden geen goede bestuurders waren.[55] Later zou de Amsterdamse koopman en VOC-bewindhebber Nicolaes Witsen zich erover beklagen dat hij een van de weinigen was die niet alleen voor het geld, maar tevens uit een verlangen naar nieuwe kennis in Azië geïnteresseerd was.[56] In 1663 hekelde het anonieme pamflet 'Oost-Indisch praetjen' de privétransacties in koloniale waren (door de VOC ten strengste verboden), waar nagenoeg alle compagniesdienaren zich belust op profijt mee bezighielden – inclusief de predikanten die naar de belangrijkste handelsposten in Oost-Indië gezonden werden.[57] Ter plaatse werden over de hebzucht en corruptie de nodige grappen gemaakt.[58] Meegereisde vrouwen mengden zich ook in de illegale doch lucratieve 'morshandel'.[59] Zelfs aangemonsterde matrozen en zeesoldaten hoopten dat de oosterse rijkdom bij aankomst als vanzelf in hun schoot zou vallen.[60] Nadat bij een expeditie naar de Chinese kust zonder scrupules graven waren opengebroken voor goud en andere kostbaarheden, schreef een medeopvarende ontsteld:

> *Hoe nu verbasterd mens! hoe is 't dat gij zo node*
> *Verdragen kunt het graf van afgestorven dode? [...]*
> *Of heeft u 't losse brein, door geldzucht zo bevangen,*
> *Dat gij van nietig stof de pachte wilt ontvangen?*[61]

Deze en andere voorbeelden laten zien dat niet alleen onze Franse auteurs, maar ook direct betrokken Nederlanders hebzucht als de belangrijkste drijfveer onder de VOC-ers erkenden. Buitenstaanders waren echter in het algemeen kritischer en eerder geneigd om deze en andere gedragingen deels in nationale termen te duiden.

Mannelijkheid in een warm klimaat

Om de profijtelijke handel in bepaalde regio's in handen te krijgen, verlaagden de Nederlanders zich in Azië volgens Raynal tot listen waar een deugdzaam volk zich verre van zou moeten houden. Maar het gebruik ervan bleek te aantrekkelijk, omdat misleiding bij *een ontaarde natie* vaak tot succes leidde.[62] Dat zou bijvoorbeeld het geval zijn geweest bij de Javanen en bij de eens zo onverschrokken Portugezen, die in Azië echter verweekt en decadent geworden waren en daarom geen partij meer vormden voor de Nederlanders.[63] Maar ook het gedrag van de Engelsen in de Bengalen, het huidige Bangladesh, en dat van de in Amerika achtergebleven Spanjaarden zou op een verwekelijking onder invloed van het klimaat wijzen:

> *In een warm klimaat waar het lichaam zijn kracht verliest, moet de geest zijn wilskracht verliezen. In een land waar de natuur en gebruiken tot verwekelijking leiden, laat men zich daarin meeslepen. In contreien waar men gekomen is om zich te verrijken, vergeet men gemakkelijk om rechtvaardig te zijn,*

aldus Diderot.[64] De Fransen zouden zich van dit gevaar bewust zijn geweest en om die reden volgens Raynal gekozen hebben voor een minimale bezetting van hun fort op Mauritius (sinds 1710 in Frans bezit), zodat het garnizoen niet aan de fatale ledigheid ten onder zou gaan.[65] Nietsdoen en mannelijkheid gingen niet samen, dat werd als algemeen bekend verondersteld.[66]

Raynal en Diderot volgden hier eeuwenoude klimaattheorieën die teruggingen op de klassieke Oudheid, maar in de vroegmoderne tijd een comeback beleefden.[67] De gedachte dat Europeanen in tropische omstandigheden onder invloed van de warmte, natuurlijke overvloed en de daardoor gestimuleerde ledigheid net als de plaatselijke elites hun mannelijke en morele kracht zouden verliezen, keert in *Histoire des deux Indes* opvallend vaak terug.[68] Terwijl mannelijkheid vaak een impliciete en daarom moeilijk te onderzoeken norm blijft, zijn we er hier nog eens getuige van dat mannelijkheid openlijk een issue wordt op het moment dat er iets mee dreigt mis te gaan. Dan treden er mechanismen in werking om de gedestabiliseerde mannelijkheid in kwestie opnieuw te verankeren. Hier gebeurde dat door de mannelijkheid van de Europeanen indirect doch

expliciet te definiëren als datgene wat Europese mannen verondersteld werden níet te zijn: zacht, ledig, wellustig en weelderig.

Voor de gedragsveranderingen van de Europeanen overzee werd een uitwendige oorzaak gezocht en gevonden in het warme klimaat. Dat is de reden dat de *Aziatische verwekelijking* ook in *Histoire des deux Indes* zo vaak aangehaald werd en de mannen die aan de weelderige Indische vorstenhoven leefden, zo veelvuldig als *verwijfde mannen* werden gekarakteriseerd.[69] De doorgaans egalitaire instelling van onze Verlichtingsauteurs legde het in deze passages dus af tegen een combinatie van klimatologisch determinisme en eurocentrisme, waarbij het als gematigd beschouwde Europese klimaat en een als Europees geclaimd model van gematigde mannelijkheid de ijkpunten vormden.[70] Daarbij stelden de Fransen, conform een in Europa heersend vertoog, die mannelijkheid impliciet gelijk aan een fysieke en mentale gehardheid waarvan zij het bestaan als karaktereigenschap onder Aziaten in twijfel trokken. De auteurs van *Histoire des deux Indes* waren hierin geen uitzondering. De afwijkende mannelijkheidscodes van de Aziatische elite werden door Europese bezoekers en schrijvers in het algemeen niet als mannelijk herkend of erkend.[71] Sterker nog, als de tot probleem gemaakte karaktertrekken van de gedegenereerde Ander kregen ze de functie van een antinorm waartegenover de eigen geïdealiseerde (hoewel instabiel gebleken) mannelijkheid weer aan kracht kon winnen.[72]

De beschreven degeneratie zou uiteindelijk ook de Nederlanders in Azië getroffen hebben.[73] Ook zij bleken niet ongevoelig voor de plaatselijke weelde die ze in hun thuisland niet gewend waren: *Ze geven zich over aan die verwekelijking waaraan men zich in warme landen zo gemakkelijk gewent.*[74] De ooit zo zuiver en voorbeeldig levende republikeinen, daar waren Raynal en Diderot het over eens, waren in hun eigen tijd dan ook niet meer de *deugdzame mannen* die ze waren geweest – zelfs niet in hun geboorteland, waar de weeldezucht door de toegenomen welvaart naderhand ook haar slachtoffers had gemaakt.[75] Enkele jaren later zou Johann Georg Sinapius deze passage ter waarschuwing letterlijk overnemen in zijn *Lesebuch für Kaufleute*.[76]

Nederlanders zelf vreesden deze degeneratie onder invloed van het klimaat en de weelde in Azië al langer.[77] Vanuit de overtuiging dat kleren de man maakten, verboden de Heren Zeventien hun VOC-werknemers in 1678 bijvoorbeeld de lokale dracht van *Moorse* kledij, die vanwege haar luchtige draagcomfort geliefd was onder Europeanen op de factorijen in

onder andere India en die we dominee Baldaeus op Ceylon zien dragen op een schilderij door Johan de la Roquette (zie afbeelding 18). De bewindhebbers achtten het noodzakelijk *dat vadsige, lui en verwijfde kleed […] van onze natie uit te bannen.*[78] Uit de maatregel sprak een grote zorg over de geseksueerde veranderingen die kleding volgens toenmalige ideeën in het karakter van de drager teweeg kon brengen. Dezelfde zorg zijn we in het vorige hoofdstuk tegengekomen bij de dracht van broeken, die Nederlandse vrouwen te mannelijk in hun gedragingen zou maken. De zijden sarong en de zware gouden sierraden die de tolk Gerrit Mossopatam op hetzelfde schilderij in zijn oren droeg, maakten hem in Europese ogen minder mannelijk. Voor de Tamilbevolking vormden deze echter een bevestiging van de hoge status die Mossopatam als geletterd man genoot.[79]

Weeldezucht als oosterse en vrouwelijke zwakte

Toch meende Raynal dat Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen door hun van oorsprong zuinige en arbeidzame karakter lange tijd minder geneigd waren tot deze gevreesde oosterse ontaarding. In Batavia zou de degeneratie het meest zichtbaar zijn bij de Europeanen die in Azië geboren waren en van wie de opvoeding overgelaten zou zijn aan slaven.[80] Een negatieve beeldvorming over deze creolen in Azië was indertijd ook bij Nederlandse bezoekers gemeengoed.[81] In Batavia zouden vooral de vrouwen graag met hun rijkdom gepronkt hebben door zich in het gezelschap van hele stoeten slavinnen in rijkversierde draagstoelen met parasol te laten ronddragen.[82]

Raynal sloot met deze bewering aan bij een lange traditie van moreel geladen kritiek op kolonistenvrouwen in de Oost die terugging tot de *Itinerario* van Jan Huyghen van Linschoten uit 1595 en zou voortduren tot in de 20e eeuw.[83] Het is zeer wel denkbaar dat de abbé bijvoorbeeld bekend was met de *Recueil de plusieurs relations et traitez singuliers et curieux* (1679) van zijn landgenoot, koopman en wereldreiziger Jean Baptiste Tavernier, die daarin een aparte paragraaf aan het wangedrag van de vrouwen in Batavia had gewijd.[84] Diezelfde paragraaf inspireerde daarna waarschijnlijk scheepschirurgijn Nicolaus de Graaff (1619-1688) bij het schrijven van diens *Oost-Indise spiegel* waar de misogynie, zeker in de uitgebreide tweede druk, bladzijdenlang van het papier spat – al hekelde de VOC-er ook de

mannen met wie hij in de Oost moest samenwerken.[85] Deze *Oost-Indise spiegel* was invloedrijk: een Franse vertaling van de tweede druk verscheen in 1719 en ook die kan gelezen zijn door Raynal en zijn medeauteurs. Dat de vrouwen uit de elite in Batavia vaak van Euraziatische afkomst waren, meer dan eens zelfstandig handel dreven en vanwege hun lokale connecties onmisbaar in de handelsbetrekkingen van hun VOC-echtgenoten ter plaatse, lijkt Raynal in tegenstelling tot De Graaff niet te hebben geweten.[86] Hij refereert daar in ieder geval niet aan. Maar hun gemengde afkomst zal ongetwijfeld een rol gespeeld hebben in het barse commentaar dat Europese reizigers in die tijd zo vaak op deze vrouwen leverden.[87]

In 1754 vaardigde gouverneur-generaal Jacob Mossel in Batavia een 'Reglement ter beteugeling van Pracht en Praal' uit. Een jaar later werd het reglement ook naar de Kaapkolonie gestuurd, waar de levensstandaard en het gebruik van luxeartikelen onder kolonisten in de 18e eeuw flink gestegen waren.[88] In dit reglement met 124 bepalingen werd onder meer de dracht van kostbare juwelen in het openbaar alleen nog toegestaan aan vrouwen uit de besturende elite en aan anderen verboden.[89] Dit soort antiweelderegelgeving getuigt in de geschiedenis vaak van sociaal-politieke spanningen als gevolg van een snelle economische ontwikkeling waarop de oude orde zich nog niet goed heeft aangepast.[90] Dat lijkt ook in Batavia het geval te zijn geweest.[91] Mossels maatregelen doen daarbij sterk denken aan de antiweeldewetten die tijdens de Punische oorlogen in de Romeinse tijd werden uitgevaardigd. Ook toen probeerden mannelijke leiders zich van de moreel-maatschappelijke gevaren van teveel rijkdom te distantiëren door deze op het vrouwelijk geslacht te projecteren.[92] De mannelijke drinkgelagen die onder Mossels bestuur werden aangericht, ontsnapten vanzelfsprekend aan de nieuwe regelgeving.[93] Evenals het huwelijk van zijn dochter en zijn eigen begrafenis, die met veel pracht en praal omgeven werden.[94]

Raynal was ondertussen zeer te spreken over deze maatregel van het Nederlands koloniaal bestuur (al was zijn informatie over de betreffende gouverneur-generaal niet helemaal correct).[95] De VOC had zich volgens hem op Java in eerste instantie wellicht willen aanpassen aan de lokale zeden en daar een grote staat gevoerd om indruk te maken op de lokale vorsten. Maar ondertussen was het tijd geworden om paal en perk te stellen aan het gênante tentoonspreiden van rijkdommen. Het VOC-reglement liet zien dat bij Nederlanders de weelde tenminste nog op een mannelijke weerstand stuitte die bij andere volkeren geheel leek te

ontbreken.[96] Toch meende nu net een Nederlandse tijdgenoot in een reactie dat Raynal de zaken hier niet helemaal in het juiste perspectief zag: het *kostbaar onderhoud van enen vorstelijken staat, zo verre 's buiten lands* was in het Oosten nog altijd nodig en legitiem om de VOC te verzekeren van het ontzag en de vriendschap van Indische vorsten, zo lezen we bij de Friese geschiedschrijver Simon Stijl.[97] Mossels maatregel was niet onomstreden en dat had alles te maken met een definitieprobleem dat in de Europese cultuur al veel langer speelde: het kunstmatig gehanteerde en moeizaam omschreven verschil tussen weelde die voor distinctie noodzakelijk werd geacht, en weelde die de mannelijkheid heette te ondermijnen.[98]

Idealisering van de Nederlandse kolonisten

Ook aan de andere kant van de wereld, in Noord-Amerika, onderscheidden de Nederlanders zich volgens Raynal op het punt van de weeldezucht positief van de andere Europese naties. In de kolonie Nieuw-Amsterdam, het latere New York, dat in 1625 door Nederlanders gesticht was, vestigden zij *die geest van openbare orde en zuinigheid die hun natie overal kenmerkt*.[99] De talrijke immigranten uit andere landen zouden deze houding hebben overgenomen, zodat die lange tijd karakteristiek bleef voor deze Amerikaanse kolonie – zelfs nadat de Engelsen het bestuur ervan in 1664 eerst tijdelijk en na de Derde Engelse Oorlog in 1674 definitief hadden overgenomen.[100] Pas toen in 1763, aan het einde van de Zevenjarige Oorlog, een groot aantal Engelse officieren in New York gelegerd werd, zou het mis zijn gegaan: de Engelse heren introduceerden hun verfijnde manieren en dwaze hobby's onder de lokale bevolking en *die ongunstige mentaliteit verspreidde zich hoe langer hoe meer*.[101]

Zo kritisch als *Histoire des deux Indes* stond tegenover de Engelse officieren, zo weinig kritisch waren haar auteurs tegenover de vanuit Nederland verscheepte kolonisten in Noord-Amerika. Over hen leken Raynal en zijn medeauteurs bijzonder spaarzaam geïnformeerd te zijn. Ze wijdden bijvoorbeeld geen woord aan de bloedige en wrede oorlog die oud-koopman Willem Kieft als gouverneur van de West-Indische Compagnie (WIC) in Nieuw-Nederland tegen de lokale Algonkins rond Nieuw-Amsterdam had ontketend – overigens tot ontzetting van een deel van de Nederlandse kolonisten, die deels uit economische en deels uit morele overwegingen niets

van het geweld moesten hebben.[102] Ook andere Nederlandse conflicten met inheemse Amerikanen blijven in *Histoire des deux Indes* ongenoemd.

Passend bij dit geïdealiseerde beeld van de Nederlanders als sobere, deugdzame, hardwerkende kolonisten, was ook de informatie die Raynal over Kaap de Goede Hoop verstrekte. Daar zouden de Nederlandse kolonisten een nobel, eerlijk en eenvoudig bestaan leiden en zij aan zij met hun slaven, die even goed te eten zouden hebben gekregen als zijzelf, het land bewerken. Ook het leven van kolonistenvrouwen ter plaatse zou prijzenswaardig zijn geweest: zij waren geheel toegewijd aan het geluk van hun echtgenoten, kinderen, bedienden, ja zelfs hun slaven, aldus Raynals zegslieden.[103] Voor wie nu aan de Zuid-Afrikaanse *apartheid* moet denken, klinkt dit waarschijnlijk te mooi om waar te zijn. Tegelijkertijd doen we er goed aan ons te realiseren dat apartheid als systeem een 20e-eeuwse uitvinding was, zoals het wetenschappelijk onderbouwde racisme een uitvinding van de tweede helft van de 18e eeuw was.[104] Onder Brits bestuur was er in de 19e eeuw in de Kaapkolonie dan ook meer racisme dan onder de VOC in de 17e en 18e eeuw.[105] Dat wil niet zeggen dat racistische vooroordelen en praktijken voor die tijd niet bestonden, maar wel dat sociale en cultuurverschillen op bepaalde momenten een groter gewicht in de schaal konden leggen dan huidskleur.[106]

Om deze reden kunnen we het idee dat andersgekleurden onder zekere omstandigheden gelijkwaardig behandeld werden, voor de vroege koloniale periode niet direct als complete fictie afserveren. Werden de tot slaaf gemaakten in de vroege Kaapkolonie dan inderdaad zo goed behandeld als in *Histoire des deux Indes* werd gesuggereerd? Dat is weinig aannemelijk. Het beeld dat de slavernij aan Kaap de Goede Hoop (en elders in het Indische Oceaangebied) in vergelijking met de slavernij in de West 'mild' van aard was, is een mythe die inmiddels wel ontkracht is.[107] Dat er tot de 19e eeuw aan de Kaap relatief weinig slavenopstanden plaatsvonden, had eerder te maken met de sociaaleconomische structuur van het systeem en de zeer uiteenlopende herkomstgebieden van de tot slaaf gemaakten (uit Angola, Guinee, Madagaskar en de Indische Archipel), wat belemmerend werkte voor de vorming van een gezamenlijk gedeelde cultuur waarin actief verzet kon opbloeien.[108] Wel probeerden de tot slaaf gemaakten in grote aantallen te ontsnappen en vormden zij (net als in Suriname) eigen vluchtelingengemeenschappen in het binnenland.[109] Terwijl andere Franse auteurs in die tijd wel degelijk in staat bleken om de positieve

beeldvorming over de slavernij in Zuid-Afrika door te prikken, lukte dat Raynal en Diderot hier niet.[110] Vermoedelijk hield dat verband met hun neiging om het gelijkheidsstreven en de gematigdheid van de Nederlanders als modelrepublikeinen te idealiseren, zoals later in dit hoofdstuk nog nader besproken zal worden.[111]

Desalniettemin bleken de etnische verhoudingen in de Kaapkolonie toch niet op alle pagina's in de derde editie van *Histoire des deux Indes* zo harmonieus te zijn als de hierboven beschreven passage suggereerde. De omgang met de lokale Afrikaanse bevolking werd veel kritischer beoordeeld. In eerste instantie werd Jan van Riebeeck, de Nederlandse chirurgijn die in opdracht van de VOC in 1652 op de Kaap een ververseringsstation had ingericht, nog wel als een gematigd en oordeelkundig man neergezet.[112] Maar, zo stelde Raynal of wellicht Diderot even verderop, Van Riebeeck begon zich al snel te conformeren *aan onder de Europeanen helaas gangbare ideeën* en stond toe dat de kolonisten zich – ondanks eerdere beloftes aan de Afrikanen ter plekke – steeds meer land toe-eigenden.[113] De plaatselijke Hottentotten of Khoikhoi, de naam die de lokale Afrikaanse bevolking voor zichzelf gebruikte, werden hiervan het slachtoffer. In *Histoire des deux Indes* kregen zij net als bij Rousseau de rol van edele wilden toebedeeld.[114] Voor hen, zo stelde Diderot, vormden de beschaafde nieuwkomers uit Europa dan ook een grotere bedreiging dan de wilde beesten in het binnenland van Afrika, waarheen de Khoikhoi zich noodgedwongen terugtrokken. Want van de wilde beesten wisten de Afrikanen wat ze konden verwachten, maar niet van de onbekenden wier *houding die van de welwillendheid zal zijn, hun blik die van de menselijkheid. Maar de wreedheid, maar het verraad vormen het wezen van hun hart*.[115]

Gebruikmakend van verschillende bronnen, schilderden Raynal en zijn medeauteurs dus een uiterst gemengd beeld van de gedragingen van de Nederlanders in Zuid-Afrika.[116] Dit beeld is deels positief en deels negatief, passend bij verschillende kanten van het meervoudige imago van de Nederlanders als enerzijds sober en hardwerkend (de boerenkolonisten) en anderzijds geldzuchtig en weinig principieel (de VOC). Daar doorheen speelt een breder en minder naar natie gedifferentieerd vertoog over de legitimiteit van de Europese koloniale expansie dat pas later in *Histoire des deux Indes* systematisch uitgewerkt zou worden. De kerngedachte van dat metavertoog was dat de vanuit Europa geïnitieerde contacten tussen volkeren in principe niet verkeerd waren en het vestigen van nederzettingen

overzee geoorloofd, maar alleen wanneer daarbij de lokale bevolking gerespecteerd werd. In de praktijk was dat volgens Diderot zelden het geval.[117]

Daarmee is in dit hoofdstuk over de Kaapkolonie duidelijk de ambivalente beschavingsideologie te herkennen die niet alleen *Histoire des deux Indes,* maar ook veel andere Verlichtingsteksten uit die tijd doortrok: enerzijds geloofden de auteurs in de historische vooruitgang der beschaving en beschouwden ze de Europese ontwikkeling in veel opzichten als superieur aan die in andere werelddelen, anderzijds geloofden zij in de natuurlijke gelijkheid der mensen en waren zij kritisch over wat die superieure Europese beschaving met haar hebzucht elders teweegbracht.[118]

De dorst naar goud en het mannelijke karakter

Hoewel de Nederlanders in *Histoire des deux Indes* dus met een zekere regelmaat als ideale hardwerkende kolonisten werden beschreven, werden ze met een even grote regelmaat als uiterst geldzuchtig getypeerd. Dat brengt ons op de vraag hoe onderscheidend of identiteitsbepalend de hebzucht van de Nederlanders in *Histoire des deux Indes* nu eigenlijk was in vergelijking het gedrag van andere Europeanen overzee. In de bladzijden over de Khoikhoi werd gerefereerd aan *Europese ideeën* en dat blijkt overeen te stemmen met de visie van Raynal en zijn medeauteurs dat de nauwelijks te beheersen *dorst naar goud* het tekort was van alle Europese kolonisatoren – *van allen zonder onderscheiding* – en niet van Nederlanders alleen.[119] De Europeanen mochten zichzelf dan wel als *beschaafde volkeren* beschouwen maar in hun streven zich de wereld toe te eigenen, schrok geen van hen ervoor terug om alle natuurlijke rechten en gevoelens te negeren: *Er is geen enkel volk in Europa dat niet denkt de meest legitieme redenen te hebben om zich de rijkdommen van Indië toe te eigenen.*[120] Monarchie of republiek, iedere staat meende dit misbruik voor zichzelf te kunnen rechtvaardigen.

Ook over beide Amerika's valt te lezen dat Europese regeringen elkaar daar in hun hebzucht voortdurend en zonder uitzondering de voet dwars probeerden te zetten. Ze maakten van dat werelddeel nog liever een begraafplaats dan elkaar iets van haar rijkdommen te gunnen, lezen we in een aan Diderot toegeschreven passage.[121] Deze in *Histoire des deux Indes* beschreven betrokkenheid van Europese overheden was indertijd

cruciaal voor de uitbouw van de koloniale macht van Europa. Door het geweldsmonopolie over te dragen aan de conquistadores en latere handelscompagnieën, maakten zij het gebruik van militaire middelen mogelijk om de in het thuisland zo begeerde koloniale rijkdommen te verwerven. Meer dan andere factoren verklaart deze ruggensteun van de staat waarom Europeanen indertijd zo succesvol waren in hun overzeese expansie.[122]

Net zomin als hebzucht als natiegebonden werd beschouwd, werd ze indertijd als seksegebonden beschouwd. In middeleeuwse heksenvoorstellingen werd misschien wel een verband gelegd tussen vrouwelijkheid en hebzucht,[123] maar in de Europese cultuur riep deze eigenschap geen exclusieve associatie met een van beide geslachten op: mannen en vrouwen konden in gelijke mate hebzuchtig of gierig zijn. In de christelijke leer van de zeven hoofdzonden was het aanzien van Avaritia redelijk sekseneutraal, zeker in vergelijking met Luxuria, een van de andere kardinale zonden. Maar dat betekende niet dat de aan haar toegeschreven effecten ook sekseneutraal waren. Want wanneer de zucht naar geld tot een passie werd die alle andere drijfveren en overwegingen uitschakelde, bracht ze de zedelijke gezondheid in gevaar. Geldzucht werd in staat geacht het inwendige morele kompas behoorlijk uit het lood te slaan. Als zodanig kon het verlangen naar rijkdommen ook een desastreus effect hebben op het rechtschapen mannelijk karakter. De dorst naar goud zou mannen minder mannelijk maken.[124]

Zo kon het volgens Raynal gebeuren dat de Nederlandse kooplieden in Japan als prijs voor het privilege om handel te mogen drijven, bereid waren allerhande vernederingen te ondergaan waardoor de minachting die de Japanners reeds voor de handeldrijvende Nederlanders voelden, alleen maar groter werd.[125] Handel, en zeker buitenlandse handel, stond indertijd laag in aanzien in de gesloten Japanse maatschappij, die toen nog sterk feodale trekken vertoonde.[126] De specifieke krachtsverhoudingen in het Japanse Keizerrijk waren zodanig dat Nederlandse kooplieden het zich, ook naar eigen zeggen, niet konden permitteren om zich trots te gedragen en een deemoedige houding moesten aannemen.[127] Zo achtte de gouverneur-generaal van de VOC in Batavia het in 1641 raadzaam om zich in Japan *wat klein en humil [nederig]* op te stellen, al stelde hij tegelijkertijd dat de Japanners moesten leren inzien dat de VOC-dienaren geen mindere mensen waren dan zijzelf.[128] Tegen deze achtergrond valt de kritiek van buitenlanders op het in hun ogen zo weinig mannelijke gedrag van

Nederlandse gezanten beter te begrijpen. Die zouden aan het Japanse hof bereid zijn zich belachelijk te maken door letterlijk diep door het stof te gaan, of anders gezegd *to forfeit their national honour and even their title to humanity for a screen or a snuffbox!*[129]

Tegelijkertijd is het waarschijnlijk dat deze kritiek deels werd ingegeven door jaloezie. Na een kleine eeuw van contacten met voornamelijk Portugezen, had de Japanse shogun het land in 1641 gesloten voor het handelsverkeer met andere volkeren. Een uitzondering was gemaakt voor de VOC, die vanaf het kunstmatig eilandje Deshima voor de kust van Nagasaki nog wat handel mocht drijven op voorwaarde dat haar werknemers zouden afzien van elke openlijke christelijke geloofsuiting. Dat laatste was van belang omdat de legitimiteit van de heersende Tokugawa-clan in de decennia ervoor bedreigd was door Japanse facties die zich bekeerd hadden tot het katholicisme, dat door Portugese Jezuïeten naar Japan was gebracht. Deze burgeroorlog leidde uiteindelijk tot een radicaal verbod op alle christelijke geloofsuitingen, inclusief het bezit van bijbel en kruisbeeld.[130] Japanse onderdanen werden in een jaarlijkse *jefoemi*-ceremonie verplicht houten plankjes te vertrappen waarop christelijke (meest katholieke) iconen en symbolen waren afgebeeld, ten bewijze van hun afkeer van het christendom.

In de tijd van Raynal en Diderot had het beeld van Nederlandse kooplieden die bereid waren op een dergelijke wijze voor de Japanners hun geloof te verloochenen, zich ontwikkeld tot een Europees topos. Gevraagd naar hun godsdienst bij aankomst in Japan, zouden ze bijvoorbeeld geantwoord hebben geen christenen maar Nederlanders te zijn, aldus de (fictieve) Koerd Akbur van Betlis in een werk uit 1784.[131] Hoewel het zeer de vraag is of ook buitenlanders zich aan de jaarlijkse *jefoemi*-ceremonie moesten onderwerpen, bespotten bekende auteurs als Jonathan Swift en Voltaire in hun werken het hypocriete gedrag van de Nederlandse zeelieden en koopmannen die in Japan zo weinig volhardend zouden zijn in hun christelijke geloof.[132] Dat getuigde bepaald niet van mannelijke standvastigheid.[133]

Pilati, die de Republiek immer welgezind was, trok echter het waarheidsgehalte van Voltaires aantijgingen in twijfel met het argument dat er geen betrouwbare Europese ooggetuigen van die godloochening bestonden. Japan was immers sinds 1641 verboden gebied voor Europeanen. De beweringen van een enkele matroos of leerling-chirurgijn kon men volgens hem niet serieus nemen.[134] Ook andere buitenlanders bleken reeds

langer bereid de Nederlanders in deze te verdedigen.[135] Het begin van deze negatieve beeldvorming lag overigens in de 17e eeuw: de godloochening en vernederingen van de Nederlanders aan het Japanse hof werden reeds genoemd in *Descriptio Regni Japoniae* (Leiden 1649) van de Duitse geograaf Bernhard Varen.[136]

In tegenstelling tot deze bronnen zwegen Raynal en zijn coauteurs echter over de beschuldiging dat Nederlanders in Japan hun christelijk geloof hadden afgezworen. Zelf afkerig van elk godsdienstig fanatisme, zouden de Franse Verlichtingsauteurs anderen niet snel een gebrek aan geloof verwijten.[137] Maar ze noemden wel de vernederingen die de Nederlanders bereid waren aan Aziatische hoven te slikken, vernederingen die niet mogelijk waren *zonder het karakter onteerd [te] hebben.*[138]

Zo bleken Nederlanders het in China weinig problematisch te vinden om voor de keizer de rituele *ketou* te verrichten, die voor alle reizigers verplicht was. Daarbij moesten buitenlanders op hun knieën gezeten driemaal met het hoofd de grond aanraken, waarmee ze symbolisch de keizer als hun soeverein erkenden, waarna hun land volgens lokaal gebruik als vazalstaat in het bestaande systeem van tribuuthandel kon worden opgenomen.[139] Een Nederlander als Johan Nieuhof verbaasde zich erover dat andere Europese bezoekers uit hovaardigheid dit eerbetoon weigerden uit te voeren en daarmee hun handelsbetrekkingen met China op het spel zetten.[140] Zelf afkomstig uit een republiek, begreep hij weinig van het loyaliteitsconflict waar hogergeplaatste bezoekers afkomstig uit een monarchie mee worstelden. Hij leek niet te beseffen dat men met de *ketou* eigenlijk een eerder gegeven woord van trouw aan de eigen vorst verbrak en daarmee aan mannelijkheid inboette. Dit was de reden dat anderen regelmatig weigerden zich aan het Chinese hofritueel te onderwerpen. Reeds in de 8e eeuw verwierp een delegatie van de Omajjadische kalief Walid de *ketou,* omdat de Arabische ambassadeurs die als een vernedering opvatten.[141] Maar de Nederlanders bogen gewillig hun hoofd, zij het dat ze bij mindere Aziatische vorsten nog wel eens moeite bleken te hebben om de daarbij vereiste nederigheid te tonen.[142]

3

Mensenhandel op het westelijk en oostelijk halfrond

Suiker uit Nederlands Brazilië

Het verlangen naar rijkdom was volgens Raynal tevens de drijfveer die de Nederlanders over de Atlantische oceaan naar de *Indes Occidentales* voerde. Na afloop van het Twaalfjarig Bestand hadden de Nederlanders vanaf 1621 met hun nieuw opgerichte Geoctroyeerde West-Indische Compagnie (WIC) ook in de West de strijd aangebonden met Spanje.[143] En met Portugal, want dat land was tussen 1580 en 1640 middels een personele unie met Spanje verbonden en als zodanig deel geworden van het machtsblok tegen de Republiek. De WIC had daarom als belangrijk doel, naast het maken van winst, de Iberische tegenstander zoveel mogelijk schade toe te brengen en op de lange termijn zijn koloniën in het Atlantisch gebied over te nemen.[144] Dat laatste bleek later een ijdel streven, maar na een aantal mislukte pogingen in de jaren twintig wisten de Nederlanders in 1630 dan toch hun hand te leggen op Pernambuco, het rijke noordoostelijke deel van Brazilië waar de Portugezen in 1516 het telen van suikerriet geïntroduceerd hadden. Het nieuws van de verovering van Olinda en Recife leidde in de Republiek meteen tot triomfantelijke lofdichten waarbij de manmoedige kunststukjes van de Nederlanders op het water tegen de angsten en verliezen van de Iberiërs werden afgezet.[145]

Tussen 1630 en 1654 zou dit deel van Brazilië onder Nederlands bestuur blijven. Hoewel deze episode bijna uit het Nederlandse nationale geheugen is verdwenen, kennen veel inwoners van Pernambuco tegenwoordig nog steeds de naam van graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen, die tussen 1636 en 1644 in opdracht van de WIC dit 'Nieuw-Holland' bestuurde. Terwijl hij de nodige militaire successen boekte en een persoonlijk vermogen opbouwde in de (dankzij slavenarbeid mogelijk gemaakte) suikerhandel, sloot hij ook vriendschap met verscheidene inlandse volkeren, handhaafde een zekere mate van godsdienstvrijheid, stond vrijhandel toe en stimuleerde de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen. De gouverneur-generaal voerde kortom een voor die tijd een relatief liberaal en humanistisch bewind waarvoor hij als 'Mauricio de Nassau' nog altijd

lokaal gewaardeerd wordt.[146] Hetzelfde bewind maakte hem echter minder geliefd bij de geldschieters, predikanten en Heeren Negentien van de WIC. Ook de achtergebleven Portugese plantagehouders, die nog steeds het grootste deel van de Braziliaanse suiker produceerden, bleven Johan Maurits als vijand zien. Weliswaar toonde hij meer begrip dan de Nederlandse geldschieters en bewindvoerders, maar zijn houding tegenover de plaatselijke koloniale gemeenschap was niet altijd even fijngevoelig – zeker niet waar het zijn verhoudingen met vrouwen betrof. Terwijl de flamboyante Johan Maurits in deze jaren met zijn motto *qua patet orbis* welbewust bouwde aan een reputatie als 'man van de wereld', was enig despotisme niet vreemd aan zijn humanistisch-koloniale bestuursstijl.[147]

Raynal kon ondertussen niet veel waardering opbrengen voor het koloniale avontuur van de Nederlanders in Brazilië. Precies het bij de WIC ontbrekende begrip en tekort aan vrijheid voor de Portugese plantagehouders creëerden volgens hem de ressentimenten die de Nederlanders in 1654 fataal zouden worden.[148] Een Nederlands tijdgenoot was het in dezen met hem eens: *de winzucht kan wel eens te verre gaan en tot onderdrukkingen overslaan*.[149] Volgens een Duitse auteur uit dezelfde tijd was de herovering van Pernambuco in 1654 door de Portugezen mede te danken aan het feit dat de Nederlandse koop- en ambachtslieden die door de WIC na Johan Maurits als bestuurders benoemd waren, daar in het geheel niet geschikt voor waren. Omdat in 1641 een wapenstilstand was gesloten met de Portugezen, hadden zij gedacht het aantal aanwezige soldaten te kunnen verminderen *om de Compagnie uitgaven te besparen, en verkochten [zij] wapens en oorlogsmunitie aan de Portugezen omdat daar geld mee te verdienen was.*[150] De nieuwe koloniale bestuurders vertrouwden in hun naïviteit teveel op het nog nauwelijks beproefde bondgenootschap, zo luidde een andere Nederlandse analyse in de late 18^{e} eeuw.[151] In werkelijkheid speelden er meer oorzaken mee in het verlies van Brazilië, maar de hardnekkige beeldvorming over kooplieden die te veel gefocust waren op hun eigen kortetermijnbelangen, is veelzeggend.[152]

De Nederlandse verovering van Brazilië met zijn suikerplantages markeerde tevens het begin van de actieve Nederlandse bemoeienis met de trans-Atlantische slavenhandel, die in *Histoire des deux Indes* zwaar veroordeeld werd.[153] Tot dan toe werd die handel nagenoeg gemonopoliseerd door Portugese slavenhalers, maar al spoedig bleek dat de Nederlandse kaapvaart op deze schepen niet voldoende nieuwe slaven opleverde. Zo

liep de lucratieve suikerwinning gevaar en dreigden ook de Amsterdamse suikerraffinaderijen in problemen te komen. Om een constante aanvoer van tot slaaf gemaakte Afrikanen voor de Braziliaanse plantagewerkkampen zeker te stellen, begon de WIC, op aandringen van de Johan Maurits, gewapenderhand Portugese handelsposten op de kust van Afrika over te nemen. De gouverneur rekende daarbij op een jaarlijkse winst van twee miljoen gulden, enkele WIC-directeuren hoopten op het driedubbele.[154]

Uiteindelijk zou het fort Sint George d'Elmina, dat in 1637 werd veroverd, tot 1871 Nederlands bezit blijven. Andere posten werden na 1648 weer heroverd door de Portugezen of door andere Europeanen overgenomen.[155] Wel zou de WIC voor de Republiek tot in de 18e eeuw het alleenrecht houden om op het westelijk halfrond in tot slaaf gemaakten te handelen. Ze had immers van de Staten-Generaal een monopolie voor al het Atlantische handelsverkeer gekregen (de WIC zou later wel tegen betaling particuliere handel in haar territorium toestaan), evenals het recht om als gedelegeerde van de Republiek belasting te heffen, verdragen te sluiten, recht te spreken en de Nederlandse belangen westelijk van Afrika gewapenderhand te verdedigen.[156] Raynal toonde zich in *Histoire des deux Indes* goed geïnformeerd over de details van het octrooi dat de WIC had verkregen.[157]

Tijdelijk koploper

In 1730 gaven de Nederlandse Staten-Generaal de trans-Atlantische slavenhandel grotendeels vrij, waarna tientallen particuliere reders en private compagnieën in de Republiek zich met deze *schandelijke handel* (Raynals woorden) bezig gingen houden.[158] De Middelburgsche Commercie Compagnie was de grootste en zou tussen 1732 en 1803 meer dan 31.000 Afrikanen onder dwang verschepen, van wie duizenden reeds stierven voordat zij de overkant van de oceaan bereikten.[159] Al eerder echter hadden vooral Zeeuwse maar ook andere Nederlandse particulieren zich in grote getale illegaal met slaventransporten en -verkoop beziggehouden, waardoor de officieel geregistreerde en geëxtrapoleerde cijfers over aantallen door Nederlanders verhandelde Afrikanen zeker te laag zijn.[160]

Raynal meldde dat Nederlanders op hun hoogtepunt (of dieptepunt) per jaar zes à zevenduizend Afrikanen (*beklagenswaardige slachtoffers van die wrede hebzucht*) over de oceaan wegvoerden, maar noteerde ook dat dit door veranderde economische omstandigheden in zijn tijd niet meer het geval was.[161] De door hem genoemde aantallen blijken opvallend accuraat: modern onderzoek komt op dezelfde aantallen uit voor de inmiddels bekende piek in de jaren 1687 en 1688 en ook in een jaar als 1644 lagen de cijfers niet veel lager.[162] De huidige ramingen houden het voor de 17e en 18e eeuw op een jaarlijks gemiddelde van 2.750 tot 3000 door Nederlanders weggevoerde tot slaaf gemaakte Afrikanen, met de kanttekening dat de aantallen per jaar sterk uiteenlopen en afhankelijk waren van ontwikkelingen van dat moment.[163]

Met een aandeel van circa 5% in de trans-Atlantische slavenhandel tussen 1595 en 1863 waren de Nederlanders internationaal gesproken niet de grootste Atlantische slavenhandelaars, maar gezien de kleine omvang van hun koloniën in de West is het aantal van zo'n 600.000 door hen verscheepte Afrikanen opvallend hoog.[164] Dat kwam niet alleen door hun tijdelijke alleenheerschappij (van 1641 tot 1648) over de slavenforten aan de Angolese kust, waardoor de Nederlanders zelfs kortstondig koploper waren in de trans-Atlantische slavenhandel. Het relatief hoge aandeel van de Nederlanders kwam ook doordat de WIC tussen 1662 en de Spaanse Successieoorlog (1701-1713) indirect het grootste deel van de slaventoevoer voor de Spaanse koloniën in Amerika via subcontracten in handen had weten te krijgen.[165] Volgens een Franse publicatie van het begin van de 18e eeuw hadden Nederlanders daardoor internationaal nog steeds de naam de grootste slavenhandelaars te zijn.[166] Ondertussen waren de Britten bezig zich een groter deel van de handel toe te eigenen,

> *but this dealing in our own species in the manner it is usually managed, is so barbarous a practice that I must confess I cannot wish my countrymen success in it. This part of commerce is only fit for Dutchmen, who can divest themselves of all humanity where there is gain to be expected*

schreef Thomas Salmon in die periode.[167] Zijn landgenoten leken echter meer op de onmenselijke Nederlanders dan ze wilden toegeven en hadden

feitelijk al in de tweede helft van de 17e eeuw de Nederlandse positie van koploper overgenomen.[168]

De Caraïbische eilanden Curaçao en Sint Eustatius, die niet erg geschikt bleken voor plantageteelt, ontwikkelden zich in de tussentijd tot uiterst winstgevende internationale overslagplaatsen van koloniale goederen en menselijk kapitaal in de vorm van tot slaaf gemaakte Afrikanen.[169] Het bestaan van de laatsten werd in de hier bestudeerde editie van *Histoire des deux Indes* alleen even op zakelijke toon aangestipt, zonder er kritiek op te laten volgen. Eraan voorafgaand werd juist de vrijheid geprezen die buitenlandse koopmansgemeenschappen op deze eilanden genoten: *Zodoende heeft de handel de kunst ontdekt om de onenigheid weg te nemen en te verdrijven.*[170] Dergelijke positieve neveneffecten van de internationale handel vormden, zoals reeds eerder gezegd, het tweede grote thema van *Histoire des deux Indes,* dat in paragraaf 5 van dit hoofdstuk nader geanalyseerd zal worden.

Slavensamenlevingen in de Oost

Veel minder bekend is dat de VOC aan de andere kant van de wereld zich eveneens actief met slavenhandel bezighield.[171] Slavenhandel is lange tijd vooral geassocieerd met de WIC maar ook de VOC-vestigingen waren vaak slavensamenlevingen, waar de vele tot slaaf gemaakten tot bijna de helft van de bevolking konden uitmaken.[172] In *Histoire de deux Indes* wordt daar wel iets over gezegd, maar beduidend minder dan over slavernij in het Atlantisch gebied.

Reeds in 1622 stelde de VOC een code op om de handel en het bezit van slaven in haar volksplantingen te reguleren.[173] In India was de Compagnie desondanks al in 1626 berucht als fanatieke slavenhaler, die haar *bij de omliggende natiën, inzonderheid bij de groten, vrij wat in kleinachting brengt.*[174] De Nederlanders gingen bij het verwerven van slaven volgens een latere Franse tekst in het algemeen zonder veel scrupules en met openlijk geweld te werk.[175] Qua aantallen zouden de tot slaaf gemaakten die over de Indische Oceaan en over de Atlantische Oceaan naar Nederlandse koloniën verscheept zijn, elkaar uiteindelijk niet zo veel zijn ontlopen, zo stellen onderzoekers inmiddels op basis van nieuwe schattingen.[176] De slachtoffers in de Oost waren behalve Afrikanen ook Malagassiërs, Bengali,

Indiërs, Ceylonezen, Maleisiërs, Balinezen, Boeginezen (van het huidige Sulawesi), Papoea's en andere eilandbewoners uit de groot-Indische archipel. Door de Europeanen werden zij allemaal 'zwart' genoemd, waarmee tegelijk ook hun onvrije status gelegitimeerd werd tegenover de vrije 'blanke' kolonisatoren.[177]

Al snel speelden Nederlanders een grote, zo niet dominante, rol in de slavenhandel in het gebied van de Indische oceaan.[178] De grootste slavenmarkt en tevens -overslagplaats bevond zich in Batavia, waar volgens Raynal jaarlijks zo'n zesduizend tot slaaf gemaakten van beiderlei sekse verhandeld werden.[179] Het huidige onderzoek biedt geen directe bevestiging van dit cijfer, maar noemt voor de 18e eeuw bijvoorbeeld het getal van drieduizend slaven die alleen al vanuit Makassar op Celebes (het huidige Sulawesi) jaarlijks in Batavia werden ingevoerd.[180] Het ene cijfer sluit het andere niet uit. Raynal wist ook dat de VOC de slavenhandel later grotendeels aan particulieren had overgelaten: niet alleen Nederlanders, maar ook andere Europeanen en Aziaten waren vrij om tot slaaf gemaakten te verhandelen in de koloniale vestigingen die onder Nederlandse jurisdictie vielen. In ruil daarvoor vroeg en kreeg de VOC een vergoeding per transactie, zodat ze er toch aan verdiende.[181] Dit systeem werkte illegale slavenhandel en -smokkel in de hand.[182]

Net als in Afrika was in Azië internationale slavenhandel een reeds lang bestaande praktijk, maar door het Europese kolonialisme nam de omvang ervan toe.[183] Europese handelscompagnieën hadden moeite om voldoende kolonisten aan te trekken en vonden lokale arbeiders te duur om te betalen.[184] Daarom begonnen Europeanen al snel slavenarbeid in te zetten. Zo liet de VOC tot slaaf gemaakten aanvoeren om bij haar Aziatische factorijen pakhuizen en vestingwerken te bouwen, op de Molukken en Ceylon op plantages te werken, op Sumatra het goud uit de mijnen te halen, op Kaap de Goede Hoop de voedselproductie veilig te stellen en meer in het algemeen de ambachtelijke nijverheid in haar handelsvestigingen draaiende te houden.[185] De meeste tot slaaf gemaakten kwamen echter terecht op particuliere plantages en privéhuishoudens van vrije burgers, waar ze gedwongen werden het werk te verrichten dat in Europa door betaald personeel werd gedaan.[186] Vrouwelijke slaven functioneerden daarbij voor de Europeanen ook als 'concubines' (een verhullende term), want er waren weinig witte vrouwen die naar Azië migreerden.[187]

Afbeelding 18. VOC-dominee Philippus Baldaeus in 1668 op Ceylon, vergezeld van de Tamil Gerrit Mossopatam.

Zo leefden in Batavia in 1699 naar schatting 12.500 tot slaaf gemaakten, ongeveer 57% van de plaatselijke bevolking.[188] Die omvatte verder behalve compagniesdienaren en Nederlandse kolonisten ook andere Europese 'vrijburgers', maar vooral ook veel vrije Aziatische onderdanen die eveneens de status van 'burger' konden hebben. Onder hen vormden Chinezen verreweg de grootste groep. Het was een multiculturele samenleving, want verder leefden in deze handelskolonie Japanners, Indiërs, Bandanezen, Makassaren, Javanen, Maleisiërs, Cambodjanen en Siamezen.[189] Ook deze vrije Aziaten hadden behoefte aan slaven en slavinnen in

Afbeelding 19. De markt van Batavia omstreeks 1660 toont een multiculturele samenleving met onder andere Javanen, Chinezen, Molukkers, Japanners en een Nederlands-Indisch echtpaar met zonnescherm. Op de achtergrond is de vesting van de VOC te zien.

hun huishoudens en ondernemingen, zoals de Chinese suikerplantages in de Ommelanden van Batavia.[190]

Uiteindelijk schatte Raynal het aantal vrije mensen dat met geweld van elders naar Java was gehaald om in en rond Batavia als slaaf gedwongen voor anderen te werken, op zo'n 150.000. Hij is weinig specifiek over de tijdspanne waarop dat cijfer betrekking heeft, maar des te duidelijker over de gevolgen. Een dergelijke *gruweldaad* moest de tot slaaf gemaakten wel met woede en moordlust tegenover hun *barbaarse meesters* vullen.[191] Enkele jaren later schreef Willem van Hogendorp, een hoge bestuursambtenaar

in dienst van de VOC, de novelle *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid jegens de slaaven* (Batavia 1780), waarin een tot het uiterst getergde slaaf in Batavia zijn hardvochtige meesteres vermoordt.[192] Het is niet uitgesloten dat Van Hogendorp op het idee kwam door de passage bij Raynal maar tegelijkertijd kan hij zijn inspiratie ook gevonden hebben in het dagelijks leven in Batavia, waar Europeanen inderdaad met enige regelmaat slachtoffer werden van aanslagen door slaven in hun huishouding.[193] Wreedheden roepen wreedheden op, zo stelde de Fransman elders in zijn *Histoire des deux Indes*.[194] Net als op het westelijk halfrond was mishandeling van de tot slaaf gemaakten op het oostelijk halfrond eerder regel dan uitzondering en bleef de regelgeving tegen excessieve lijfstraffen veelal een dode letter.[195]

De beeldvorming rond die koloniale hardvochtigheid is het onderwerp van de volgende paragraaf. Daar verdiepen we ons in de vraag óf en hoe de aan slavernij en kolonialisme gerelateerde wreedheden een uitwerking hebben gehad op de Nederlandse handelsidentiteit en het beeld van mannelijkheid dat daarmee verbonden werd.

4

Koloniale wreedheden – de wording van een zwarte legende

In de vorige paragraaf werden al zijdelings het verraad en de wreedheid genoemd waar de Zuid-Afrikaanse Khoikhoi volgens Diderot door het Nederlandse handelskolonialisme mee geconfronteerd werden. Bij wat Raynal over Zuid-Afrika schreef, valt echter nog weinig te bespeuren van wat Siegfried Huigen in zijn onderzoek naar de Kaapkolonie ‘de zwarte legende van het Nederlandse kolonialisme’ heeft genoemd. Hij doelt hiermee op het uiterst negatieve beeld dat vanaf ongeveer 1800 door vooral (maar niet uitsluitend) Britse auteurs van de Nederlandstalige kolonisten uitgedragen werd om een overname van de Nederlandse Kaapkolonie door de Britten te rechtvaardigen.[196]

De kritiek was absoluut gerechtvaardigd, maar tegelijkertijd – zo constateert Huigen – werd de situatie door Europese rivalen met een flinke vooringenomenheid weergegeven. Hier gebeurde hetzelfde als eerder bij de vorming van de Zwarte Legende over de wrede uitwassen van de Spaanse kolonisatoren van Amerika. Aan die legende hadden juist Nederlandse pamfletschrijvers actief bijgedragen in hun verlangen de Spaanse aartsvijand zwart te maken.[197] Dat maakt de begane wreedheden niet minder erg, maar een dergelijke vooringenomenheid moet in een onderzoek naar nationale identiteit wel meegenomen worden als factor in de beeldvorming. De term 'legende' gebruik ik in dit boek evenwel nadrukkelijk niet in de betekenis van een verhaal van twijfelachtige waarheid. 'Legende' wordt hier gebruikt als aanduiding van het complex van voorstellingen rond een historische episode die zich middels overlevering en verdichting bij volgende generaties tot een karakteristiek beeld heeft gevormd.

De schrik van Azië

Een dergelijke zwarte legende ontwikkelde zich al vroeg rond de geruchtmakende expedities waarmee de VOC in de 17^e^ eeuw haar specerijenmonopolie op de Molukken vestigde. Daarbij werden niet alleen de daar verblijvende Iberiërs en Engelsen verdreven. In 1621 werd ook nagenoeg de gehele lokale bevolking van de Banda-eilanden, de enige plaats ter wereld waar op dat moment nootmuskaatbomen groeiden, naar Batavia gedeporteerd, tot slaaf gemaakt of gedood. Het ging om duizenden mannen, vrouwen en kinderen.[198] Dit wapenfeit zou de verantwoordelijke gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) later de bijnaam 'de slachter van Banda' bezorgen.[199] Jaren voordat deze volkerenmoord plaatsvond, ontwikkelden de Bandanezen echter reeds de nodige ressentimenten tegenover de Nederlanders, die – na een aanvankelijk bescheiden opstelling – al snel weinig finesse meer aan de dag legden bij hun pogingen om exclusieve handelsrechten af te dwingen en nauwelijks respect toonden voor het islamitisch geloof en de vrouwelijke eilandbewoners.[200]

Een volgend monopolie wist de VOC rond het midden van de 17^{e} eeuw te vestigen door de teelt van kruidnagels – opnieuw met geweld – te beperken tot het door haar gecontroleerde Ambon en enkele kleine aangrenzende eilanden. Na de onderwerping van enkele opstandige lokale

Afbeelding 20. Portret Jan Pietersz. Coen door Jacob Walen uit 1625.

vorsten werden met jaarlijkse *hongi*-tochten systematisch alle kruidnagelbomen op andere eilanden vernietigd en de plaatselijke bevolking geïntimideerd door dorpen plat te branden.[201] Ook op Formosa (het huidige Taiwan), vanwaar de VOC in deze periode haar handelsrelaties met China probeerde te versterken, dwong de compagnie op weinig zachtzinnige wijze haar soevereiniteit bij de bevolking af – daartoe bepaald niet ontmoedigd door de meegezonden predikanten.[202]

De VOC, waarvan het personeel in Azië voor twee derde uit soldaten bestond, kwam bekend te staan als *de schrik van alle Aziatische volkeren*.[203] In *Histoire des deux Indes* werden de gewelddadige expedities van de Nederlanders gememoreerd om de *gruweldaden die ze begaan hebben* zonder dat, zo benadrukte Raynal, de Nederlanders zich daarvoor leken te schamen.[204] Dat klopte niet helemaal. Binnen de VOC zelf werd extreem gewelddadig gedrag bij gelegenheid wel veroordeeld.[205] Toen berichten over de massamoord op Banda in 1622 het moederland bereikten, roerden zich daar bovendien critici die twijfelden aan de eerbaarheid van de mannen die met hun wrede daden de Nederlandse natie een slechte naam bezorgden.[206] Ook in de decennia erna verschenen er in de Republiek pamfletten die afstand namen van de wijze waarop de VOC haar rijkdommen binnenhaalde.[207] Weliswaar zouden veroveringen in de Oost later door Nederlandse geschiedschrijvers en dichters met enige trots worden beschreven, maar lofzangen op de compagnie zelf werden er ten tijde van de Republiek slechts mondjesmaat gepubliceerd.[208] In zijn *Lof der Zeevaert* (1623) behandelde Vondel bijvoorbeeld wel de positieve effecten van de mondiale koopvaart, maar uitte tevens impliciet kritiek op Coen (en diens opdrachtgevers bij de VOC) toen hij de koopvaart een teveel aan hebzucht, geweld en doodslag verweet en daarna vermaande:

Bezoekt vrijmoedelijk de ver gelegen oorden,
maar pleegt oprechtigheid in handel en in woorden,
noch brandmerkt door geweld niet 't christelijk geloof,
noch mest u zelven niet op 't vetten van den roof.[209]

Ook zijn iets jongere tijdgenoot Jeremias de Decker (1609-1666), notabene de zoon van een specerijenhandelaar, hekelde in zijn gedicht 'De vier deelen der aarde' de onverzadigbare hebzucht en agressie waarmee Europa andere continenten leegplunderde, zoals Azië dat in zijn woorden

letterlijk was *vermand [overmand]*.[210] Om dezelfde reden distantieerde de Groninger koopman Johan van Nyenborgh zich in zijn *Bericht van den koophandel* vanuit een christelijk perspectief van de handelspraktijken in andere werelddelen.[211] Later zou Onno Zwier van Haren in zijn gedicht 'De Koopman' eerst de hebzucht overzee als *hete drift* benoemen en het veronderstelde heldendom van de koopvaarders als *roverij* veroordelen, voordat hij besprak hoe de mondiale handel in Europa uiteindelijk tot bloei had geleid.[212]

We mogen concluderen dat een zeker onbehagen met de gewelddadige kanten van het handelskolonialisme menig schrijver in de Republiek parten bleef spelen, zelfs al trok hij of zij zelf direct of indirect profijt van de verworven rijkdommen. Het geweld tegenover autochtone volkeren was ook in de context van die tijd niet vanzelfsprekend, in tegenstelling tot wat vaak hierover beweerd wordt.[213]

Het bloedbad van Ambon

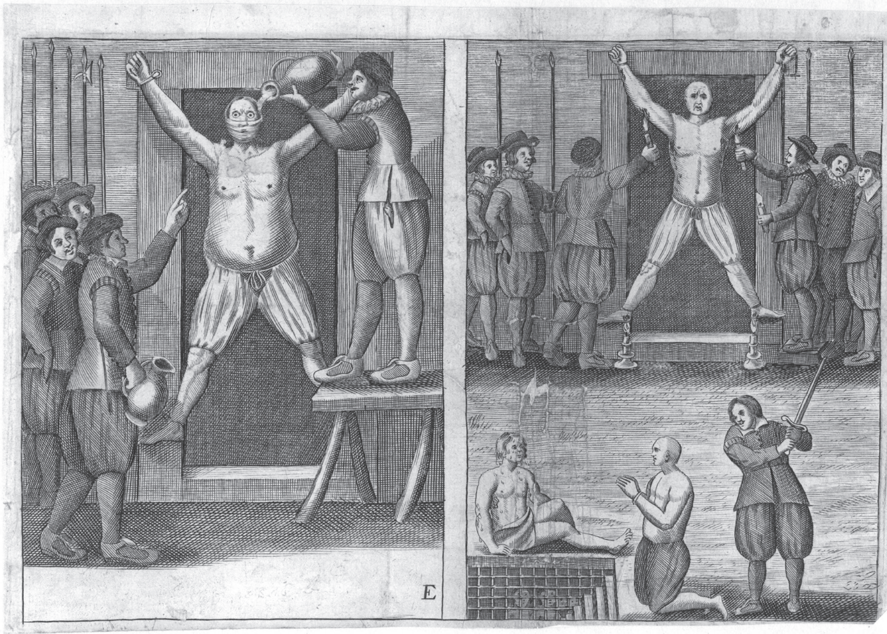
De VOC beperkte haar hardvochtige houding niet tot de lokale bevolking, maar nam die ook aan tegenover Europese concurrenten.[214] Na de Spanjaarden en Portugezen waren dit vooral de Engelsen die de specerijenhandel te lucratief achtten om uitsluitend aan de Republiek over te laten.[215] Op de Molukken was sinds 1619 sprake van een vanuit Europa verordonneerde samenwerking tussen de VOC en de Engelse East India Company – dit met het oog op het naderende aflopen van het Twaalfjarig Bestand, waarbij een bundeling van krachten tegen de gezamenlijke vijand Spanje beide naties opportuun leek.[216] Maar aan deze koloniale samenwerking kwam in 1623 een abrupt einde, toen de Nederlanders een tiental op Ambon aanwezige Engelse kooplieden en eenzelfde aantal Japanse huurlingen lieten executeren. Zij zouden betrokken zijn geweest in een samenzwering om het VOC-fort Victoria over te nemen. Raynal vond de Nederlandse lezing van de gebeurtenissen niet erg aannemelijk en vermoedde dat dit een dekmantel was om hun *weerzinwekkende hebzucht* te rechtvaardigen.[217]

In *Histoire des deux Indes* werd meer geloof gehecht aan de Engelse versie: deze hadden meteen de mogelijkheid van een samenzwering afgewezen en beweerden dat de VOC een excuus had gezocht om zich het

alleenrecht op de specerijenhandel toe te eigenen. Om hen een bekentenis af te dwingen, waren de Engelsen op Ambon eerst gemarteld voordat ze geëxecuteerd werden. Hun landgenoten zouden het de Nederlanders nooit meer vergeven.[218] Vanaf 1624 werd de herinnering aan de *unjust, cruel and barbarous proceedings against the English at Amboyna* levend gehouden in tientallen pamfletten.[219] De *Amboyna Massacre* werd aangehaald in de oorlogsverklaring van de Eerste Engelse Oorlog in 1652 en ze werd door de Tories opnieuw opgerakeld aan de vooravond van de Vrede van Utrecht (1713).[220] Nog in 1777, anderhalve eeuw na dato, memoreerde de arts Sylas Neville in zijn dagboek deze zwarte bladzijde in de Engels-Nederlandse betrekkingen.[221] Enkele jaren later zouden andere Engelsen tijdens de Vierde Engelse Oorlog *our standing right of retaliation for the Massacre of Amboyna* nog eens in herinnering roepen.[222] Zelfs tot de dag van vandaag inspireert deze gebeurtenis Britse auteurs tot het schrijven van bevlogen bestsellers, die bij een breed publiek een warm onthaal vinden.[223]

Onwillekeurig vraagt de onderzoeker zich af of het deel van de Engelse beeldvorming dat Nederlanders als louche en onbetrouwbaar afschildert en dat tegenwoordig nog steeds met enige regelmaat in de Engelse media opduikt, op dit drama teruggaat.[224] Hetzelfde verwijt van onbetrouwbaarheid en onvoorspelbare agressiviteit kregen de Nederlanders overigens later ook van hun zuiderburen op momenten dat hun handelsbelangen botsten met die van de Republiek.[225] En bij de oosterburen was eveneens te horen dat de Nederlanders hun specerijenmonopolie alleen door middel van *het geweld, de list en het verraad* hadden kunnen verwerven.[226] Dat andere Europeanen hier het slachtoffer van waren geworden, lag zeker zo gevoelig als het Nederlandse geweld tegenover de lokale bevolking – al werden daarover wel enige krokodillentranen geplengd.[227] Maar nog los van de manier waarop het Nederlandse monopolie verworven was, moest het wel weerstand oproepen bij anderen: bijna alle West-Europese naties zochten indertijd naar middelen om zich de oosterse rijkdommen toe te eigenen, zo verklaarden andere buitenlanders later het conflict.[228]

Thuis in de Republiek zaten de Staten-Generaal ondertussen danig met het gebeurde in hun maag. Het officiële rapport van de bewindvoerders van de VOC probeerde het probleem glad te strijken, maar voor velen was duidelijk dat Herman van Speult, de verantwoordelijk gouverneur op Ambon, ongekend bruut was opgetreden waar hij met meer maat en oordeel had moeten handelen.[229] Toch verscheen in 1624 in reactie op

Afbeelding 21. De marteling van Engelse kooplieden door Nederlanders op Ambon in 1623: het mogelijke begin van de zwarte legende over het Nederlandse handelskolonialisme.

de Engelse publicaties ook een Nederlands pamflet waarin de eer van de betrokken mannen publiekelijk verdedigd werd voor *alle liefhebbende personen van 't vaderland.*[230] In dit *Waerachtich verhael vande tijdinghen gecomen wt de Oost-Indien* werden eerst en vooral de onheuse daden van de andere betrokken partijen op een rijtje gezet en daarna de gevolgde procedure verdedigd om meer begrip voor de Nederlandse executies te kweken. Dat de Engelsen in Ambon aan extreme tortuur onderworpen waren geweest, was volgens de anonieme auteur niet in de stukken terug te vinden. Het was dan ook moeilijk deze aantijging te geloven aangezien *het naturel van deze Nederlandse natie daar van abhorreert, ende veel (immers zo veel) tot compassie beweegd wordt, als enige andere natie.*[231]

Hier interesseert mij ondertussen minder de precieze toedracht van het gebeurde, als wel de logische gevolgtrekking dat in het 'bloedbad van Ambon' zeer waarschijnlijk de origine gezocht moet worden van de zwarte legende van het Nederlandse kolonialisme. Die legende beperkte zich

evident niet tot het eerdergenoemde koloniaal bestuur in Zuid-Afrika, maar valt tevens te herkennen in verhalen over geweld en machtsmisbruik in Azië en Amerika. Volgens een latere 17^{e}-eeuwse Engelse auteur waren om die reden overal op de wereld volkeren de Nederlandse bezoekers liever kwijt dan rijk:

> *But even the pagan world, at hand here in Africa and further off in Asia and America, watches the first fair opportunity to rid their ports as the Chinois, their islands as the Indians, and their coasts as the Negroes of Guinee, of their insulting usurpers that know as little how to command moderately abroad as how to obey dutifully at home, outdoing barbarism itself in uncivility, and heathenism in cruelty.*[232]

Voor gematigd koloniaal bestuur zouden de onbeschaafde Nederlanders even weinig aanleg hebben als voor beschaafde ondergeschiktheid aan hun superieuren thuis.[233] Het is geen toeval dat het begin van veel van deze negatieve verhalen bij de Engelsen ligt. Als belangrijkste concurrent op de wereldzeeën keken zij met een begerig oog naar de Nederlandse koloniën, waarvan zij er uiteindelijk een groot aantal zouden overnemen.[234] Zij hadden er dus belang bij een zwart beeld van het Nederlandse kolonialisme te schilderen, zoals ze er ook belang bij hadden om hun vroegere bondgenoten in de Republiek een gebrek aan vechtlust op het Europese continent te verwijten, zoals in hoofdstuk 2 besproken is. Middenin de Tweede Engelse Oorlog verwoordde John Dryden het Engelse ressentiment over de successen van het buurland kernachtig in de beginstrofe van zijn gedicht 'Annus Mirabilis' van 1666:

> *In thriving arts long time had Holland grown,*
> *crouching at home, and cruel when abroad,*
> *scarce leaving us the means to claim our own,*
> *our king they courted, and our merchants awed.*[235]

Hiermee is niet gezegd dat de Engelsen de werkelijkheid zwarter kleurden dan ze was. Het is duidelijk dat Nederlanders zich overzee gruwelijk konden misdragen. Maar het is tegelijkertijd duidelijk dat Engelse na-ijver een drijfveer was bij hun voorstelling van zaken.

Meedogenloze mannelijkheid

In al deze verhalen over ongenadige wreedheid en buitenproportioneel geweld in de koloniën krijgt mannelijkheid een hoofdrol toebedeeld – want hoewel deze eigenschappen niet alleen aan mannen toebehoren, zijn ze wel sterk mannelijk geconnoteerd. Het is de meedogenloze mannelijkheid van de 'big man', de leider die concurrenten en ondergeschikten bewust intimideert om aan de macht te kunnen blijven. Coen, de betrokken gouverneur-generaal die in de beschreven jaren de fundering legde voor de heerschappij van de VOC in de Oost, was bij uitstek zo'n 'sterke man' voor wie onverzettelijkheid gecombineerd met verbaal en fysiek spierballenvertoon de sleutel vormde voor het bouwen van een overzees imperium.[236] Voor Coen was overduidelijk dat *den handel zonder de oorlog, noch de oorlog zonder den handel niet gemainteneerd kunnen werden.*[237] Later zouden andere compagniesdienaren, zoals Cornelis Speelman, Rijcklof van Goens en in Nieuw-Nederland Willem Kieft, zijn voorbeeld volgen en in de Napoleontische tijd was Herman Willem Daendels een vergelijkbare houwdegen die berucht werd om de wijze waarop hij de plaatselijke bevolking (en anderen) intimideerde en vernederde. Maar voor de Nederlanders werd Coen uiteindelijk de bekendste geweldenaar overzee.

De VOC-bewindhebbers waren Coen dankbaar voor de behaalde resultaten, al twijfelden sommigen onder hen over het tempo en de methodes die hij hanteerde.[238] Omgekeerd verweet Coen de Heren Zeventien de geforceerde samenwerking met de Engelsen op Ambon. Zij zouden daarmee *'t serpent in de boezem gezet* hebben.[239] Voor zijn terugkeer naar Nederland in 1623 gaf hij Van Speult persoonlijk de opdracht hard op te treden bij het geringste vermoeden van problemen.[240] Dat Coen zijn nationale heldenstatus inmiddels is kwijtgeraakt, laat onverlet dat zijn militante vorm van mannelijkheid wel degelijk de bewondering van zijn landgenoten heeft afgedwongen en hem later diverse standbeelden en vele naar hem vernoemde straten opleverde.[241] Zo werd ook de grote wilskracht van Daendels bewonderd, notabene door Multatuli, die kritisch als hij was desalniettemin schreef: *Toch zijn er in zekere gevallen mensen van die soort nodig.*[242] Nog in het Interbellum kregen Coen en Daendels samen met Van Heutz een prominente plek toebedeeld op het dak van het toenmalige hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, waar

zij nu, gewapend en wel, de toegang tot de schatten van het Stadsarchief Amsterdam bewaken.[243]

Met deze gouverneur-generaals van Oost-Indië zijn we ver verwijderd van de vreedzame en meegaande kooplieden die op andere momenten in hoofd van vriend en vijand de Nederlandse identiteit representeerden. VOC-koopman Coen vertegenwoordigde duidelijk een ander type ondernemende Nederlander: ambitieus, hard, vertrouwd met Macchiavelli's inzichten, vasthoudend en voor niets en niemand bang.[244] Het portret dat in het Westfries Museum van deze koopmanszoon uit het Noord-Hollandse Hoorn bewaard is, toont niet toevallig een man die zo uit de gelederen van de Spaanse conquistadores naar voren kon zijn gestapt (zie de voorgaande afbeelding 20). Trots, vechtlustig en met het zwaard aan de zij, representeerden koloniale veroveraars als Coen een model van meedogenloze mannelijkheid dat in hun eigen tijd tegelijkertijd bewondering en afschuw opriep.[245] Hun mentaliteit liet zich uitstekend inzetten voor projecten overzee, ver weg van het vaderland. In de vroegmoderne tijd gebruikten Europese vorsten en bewindhebbers dan ook graag dit soort persoonlijkheden om hun koloniale ambities te verwezenlijken, al hadden ze vaak moeite om de gewelddadigheid onder controle te houden – ook daarin vormde de Republiek geen uitzondering.[246]

De lagere geweldsdrempel in Batavia: Chinese gezinnen uitgemoord

Niet alleen op de Molukken maar ook op Java werden volgens Raynal welbewust gruweldaden gebruikt om de Nederlandse macht te vestigen en handhaven.[247] Daar was Coen begonnen met het platbranden van Djakarta en het verdrijven van de inwoners toen hij in 1619 een geschikte locatie zocht voor het nieuwe hoofdkwartier van de VOC in Oost-Azië. Omgedoopt in Batavia, stond de stad vervolgens bekend om de wreedheid van haar wetten.[248] Daar hield het Nederlands koloniaal bestuur rücksichtslos de hand aan – behalve voor de Europeanen zelf, aldus Raynal. De massamoord op duizenden Chinese handelaren en hun gezinnen die in 1740 in Batavia plaatsvond, was daar volgens hem een voorbeeld van.[249]

Deze moordpartij vond plaats tegen de achtergrond van wat wel de 'Chinese oorlog' is genoemd: een goed georganiseerde opstand van

Afbeelding 22. De massamoord op Chinezen in Batavia in 1740. Op deze prent zijn de Chinezen afgebeeld als Indianen – typerend voor het gebrek aan kennis van Europeanen over andere werelddelen.

werkloos geraakte Chinese suikerarbeiders op Java, die met samenscholingen en aanvallen op koloniale bezittingen in de Ommelanden van Batavia jarenlang de kolonisten angsten inboezemden.[250] De VOC-troepen en de aan hen gelieerde inlandse compagnieën hadden grote moeite de opstand onder controle te krijgen, zodat op een gegeven moment ook de hoofdstad zelf kon worden aangevallen. Deze (overigens mislukte) aanval bracht onder de Europese bewoners van Batavia een enorme paniekreactie teweeg, die uiteindelijk duizenden onschuldige Chinese bewoners van de binnenstad het leven kostte. Een pogrom, zo oordelen verschillende Nederlandse historici.[251]

Ook 18e-eeuwse Nederlanders veroordeelden het geweld dat christenen onwaardig werd geacht, mede omdat Chinese vrouwen en kinderen niet waren gespaard.[252] De Friese jonker Willem van Haren schreef met *Woest Batavia* meteen een vlammende aanklacht tegen de gruwelen begaan door *Batavieren, veel doller dan ten strijd en wraak gehitste stieren.*[253] Maar in de koloniale samenleving van Batavia lagen de geweldsmaatstaven duidelijk anders dan in het moederland. Een Nederlander ter plaatse schreef laatdunkend over de vluchtende Chinees *in zijn vrouwelijk gewaad*

en presenteerde de moordpartij als een terechte straf voor *een volk dat zonder reden/ uit muitzucht, onrechtvaardig zijn wettige overheid zoekt op het hart te treden*.[254] De verantwoordelijke bestuurders wasten hun handen in onschuld en werden, zoals Raynal de Nederlanders verweet, door een samenloop van omstandigheden inderdaad nooit voor hun betrokkenheid berecht.[255]

Vanuit China werd daar ook geen druk voor uitgeoefend. De keizer beschouwde Chinese emigranten die ondanks zijn verbod langer dan drie jaar overzee verbleven, als ontrouwe onderdanen wier lot hem niet langer aanging.[256] De positieve reputatie die Helan (Holland) inmiddels aan het Chinese hof had opgebouwd als land dat uiterst bedreven was in het handel drijven, leed niet zichtbaar onder het gebeurde. In China, dat evenals de Republiek een hoogontwikkelde agrarische samenleving vormde met een bloeiende handelscultuur in de vele steden, was een soortgelijke ondernemingszin wijdverbreid.[257] Tijdgenoten vielen de overeenkomsten tussen beide landen op.[258] Blijkens een Chinees gezegde uit de vroege 18e eeuw hadden de Chinezen vanwege die gemeenschappelijke handelsgeest meer waardering voor de roodharige barbaren uit de Republiek dan voor de andere barbaren uit Europa.[259] De term 'barbaren' werd in China en omringende landen overigens voor alle vreemdelingen gebruikt. Het achterliggende begrip had in China een minder negatieve lading dan in het Westen.[260]

Na een aantal koloniale schermutselingen met China eerder in de 17e eeuw waarbij de Nederlanders eerst een naam hadden opgebouwd als *moordenaars, geweldenaars ende zeerovers*, was er later dankzij intensieve handelsbetrekkingen en de Chinese diaspora in en rond de Indonesische archipel tussen China en de Republiek toch een redelijke verstandhouding gegroeid.[261] Mogelijk overschatten de keizers uit de toenmalige Qing-dynastie (1644-1911) daarbij de positie van de Republiek, want ze lieten zich door een gebrek aan interesse slecht over de Europese machtsverhoudingen informeren. Zo dachten Qing-keizers dat Zweden en Engeland kortere namen waren voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en zagen ze ook Italianen soms aan voor Nederlanders.[262] Dit alles betekende overigens niet dat het Chinese beeld van de Nederlanders zelfs in deze latere periode onverdeeld positief was.[263] De heersende leer van het Confucianisme plaatste kooplieden traditioneel laag in de sociale hiërarchie.[264] De Chinese huisleraar Wang Dahai, die van 1783 tot 1793 op

Java woonde en de Nederlanders in het dagelijks leven van dichtbij meemaakte, beschreef hen als levensgenieters zonder diepgang die in hun hebzucht weinig welvoeglijkheid, wijsheid of menslievendheid aan de dag legden.[265]

Beschaafd Europa in de jungle

Met dat gebrek aan menslievendheid zijn we weer terug bij het beeld van meedogenloosheid en wreedheid dat de Nederlanders als kolonisatoren en wereldhandelaars aankleeft. Het wordt tijd de vraag te stellen in hoeverre zij zich met deze eigenschappen onderscheidden van de andere Europeanen overzee. Ik stel deze vraag niet om hier het Nederlandse koloniale straatje schoon te vegen, maar omdat in dit boek de beeldvorming als onderdeel van de Nederlandse identiteitsvorming onderzocht wordt, hetgeen een vergelijking met andere koloniale imago's relevant maakt.

Als we ons hiervoor noodgedwongen tot *Histoire des deux Indes* beperken, dan moeten we al snel constateren dat net als de geldzucht ook machtsmisbruik en wreedheden aan alle grote Europese kolonisatoren werden toegeschreven.[266] Het was immers onmogelijk om snel rijk te worden *zonder grote onrechtvaardigheden te begaan*.[267] De Europese behoefte aan monopolievorming getuigde volgens Raynal op zich al van een kleingeestige en wrede mentaliteit die zich ongevoelig toonde voor het algemene belang.[268] Het is natuurlijk de vraag hoe men dat 'algemene belang' indertijd wenste te definiëren: nationaal of in navolging van onze Franse Verlichtingsauteurs mondiaal, hetgeen in de vroegmoderne tijd nog bepaald ongebruikelijk was. Zo had eerder de republikeinse auteur en Leidse koopman Pieter de la Court dit soort koloniale veroveringen en monopolievorming vanuit het algemeen belang van een Europees land juist van harte toegejuicht:

> *zeer goede conquesten [waren het] die de Spanjaarden, de Portugezen, de Engelsen, Nederlanders en verscheiden andere volkeren op de Indianen hebben gedaan. Want zij hebben, met weinige onkosten en bloedvergieten, die landen en die barbaren of in oorlogen ongeoefende mensen verkregen en met enige vestingen of kastelen op de rivieren en havens te stellen,*

voor kleine onkosten kunnen behouden. En de inwoners als slaven [kunnen] dwingen hare waren niet te verhandelen als aan haar natie, en dat nog wel ten prijze die zij, als rechters in hare eigen zaak, goedvinden. Zulks alle die inwoners waarlijk gedurig moeten arbeiden ten voordele dergenen die haar hebben geconquesteerd.[269]

Zonder er doekjes om te winden verwoordde De la Court hier treffend de koloniale tijdgeest die gedurende de 17e en een groot deel van de 18e eeuw in Europa de toon aangaf.[270]

In de laatste decennia van de 18e eeuw verloor die koloniale houding voor sommige Europeanen echter haar vanzelfsprekendheid. In *Histoire des deux Indes* werd niet alleen de Nederlanders maar ook de Portugezen, Spanjaarden, Fransen en Engelsen hardvochtig en despotisch gedrag tegenover de bewoners van Azië, Afrika of Amerika verweten.[271] En wel op zo'n beeldende wijze dat Sophie La Roche later in haar *Tagebuch* (1788) nog eens huiverend aan Raynals woorden over het *geweldmisbruik door een handjevol fortuinlijke en listige Europeanen tegenover miljoenen goede Indiërs* terugdacht toen zij het Oost-Indisch Huis in Amsterdam bezichtigde.[272] La Roche kan bij deze *Europeanen* overigens best alleen aan de Nederlanders gedacht hebben want vanaf het moment dat Europeanen op een ander continent aankwamen, werd hun identiteit vaak als Europees gezien (en benoemd) in plaats van als Nederlands, Deens, Zweeds, Frans of Engels. Daarmee werd niet alleen een cultureel maar ook een raciaal verschil tegenover lokale volkeren benadrukt.[273]

Inmiddels was voor verschillende tijdgenoten duidelijk geworden dat *alle veroverende zeevarende naties* zich schuldig maakten aan dit soort koloniaal geweld en machtsmisbruik.[274] Voor Raynal en Diderot was het dan ook de vraag hoe het mogelijk was dat geciviliseerde volkeren zich overzee zo barbaars gedroegen: *Die gedaanteverwisseling van de Europese expat is zo'n merkwaardig fenomeen, [...] het denken pijnigt zich om het beginsel ervan te ontdekken*, zo stelden zij in het eerste hoofdstuk van boek X.[275] Diderot kon er wel een paar verklaringen voor bedenken – verklaringen die hij ook deels al in boek III over de misdragingen van de Engelsen in Bengalen te berde had gebracht. Daar had hij mede de degenererende werking van het warme klimaat genoemd.[276] In boek X werd het klimaat niet opnieuw genoemd maar zoomde Diderot in op verschillende

sociaalpsychologische factoren die de Europese *expats* tot andere mannen maakte dan de Europeanen thuis.[277]

Zo stelde de Franse filosoof dat wie zich ver van huis bevond, minder geneigd was zich in te houden uit vrees voor een publieke veroordeling. Immers, de blik van zijn medeburgers die een geciviliseerd man het schaamrood op de kaken zou kunnen jagen, ontbrak aan de andere kant van de wereld. En bij terugkomst in Europa bleven de thuisblijvers onverschillig tegenover wat men *ex patria* uitgespookt had. Volgens Diderot meenden de Europeanen overzee verder dat ze recht hadden op financiële compensatie voor de gevaren en ontberingen waaraan ze zich onderweg hadden blootgesteld. Om niet nog eens een dergelijke tocht te hoeven te maken, was het zaak snel en zonder scrupules de nodige rijkdommen binnen te halen – zowel voor zichzelf als voor de geldschieters in Europa, die de hele onderneming gefinancierd hadden.

Daarbij kwam volgens Diderot dat dit soort verre posten en expedities relatief vaak de verkeerde mannen aantrok. Het waren avonturiers zonder visie, *armlastige en hebzuchtige mannen, zonder talent en zonder zeden, onbekend met enig gevoel van eer en enige notie van gelijkheid*.[278] Kolonisten van dit type, die voor hun vertrek al niet deugden, verwerden ter plekke al spoedig tot een soort roofdieren, schreef Diderot elders.[279] In *Histoire des deux Indes* suggereerde hij dat juist diegenen die onder striktere wetten hadden geleefd maar zich daar nu van bevrijd achtten, zich barbaarser gedroegen dan de wilden die nooit aan een dergelijke beschaving onderworpen waren geweest. Hij vergeleek hun wreedheid met de onstilbare bloeddorst van een gedomesticeerde tijger die opnieuw in de jungle werd vrijgelaten.[280]

Soortgelijke beeldspraken waarin het beschaafde karakter van de kolonisten en kolonisatoren in twijfel getrokken werd door ze met wilde beesten te vergelijken, komen we in het antikoloniale discours veel tegen – ook bij Nederlanders in de late 18^{e} eeuw.[281] Zoals we zagen bij de *ten strijd [...] gehitste stieren* in *Woest Batavia*, waren deze metaforen zelden sekseneutraal maar verwezen ze naar manifestaties van mannelijke agressie. Mogelijk onder invloed van Diderot zou de Nederlandse auteur en wereldreiziger Jacob Haafner niet veel later het VOC-volk vergelijken met *hongerige tijgers* op zoek naar een prooi.[282] En in een aflevering van *De Menschenvriend* uit 1789 werd de kolonisten in de West verweten zich als *wrede tijgers* te gedragen.[283]

Aan het gebruik van deze metaforen kleefde echter een zekere dubbelheid. Het thema van Europese mannen die zich als wilde beesten gingen gedragen wanneer ze het contact verloren met het beschaafde Europa, functioneerde tegelijkertijd als antikoloniale kritiek én als excuus. Terwijl erkend werd dat de westerse beschaving niet dieper reikte dan de oppervlakte, bleef de Europese beschaving als zodanig buiten schot. De suggestie was eerder dat 'de jungle' of de woeste en onbeschaafde omgeving van andere continenten verantwoordelijk moest worden gehouden voor de gewelddadigheid van het kolonialisme.[284]

Raynal en zijn meeschrijvende *philosophes* zagen wreedheid dan ook zeker niet als een typisch Europese eigenschap. In *Histoire des deux Indes* werd de niet-Europese Ander eveneens regelmatig als wreed en despotisch neergezet: de weduwenverbranders in India, de autochtone bewoners van Banda, boeddhistische monniken, de Javaanse elite, woestijnbewoners die de Islam aanhingen, Perzische alleenheersers, Azteken-priesters in Mexico, Afrikaanse vorsten die hun mensen in slavernij verkochten, ja zelfs de in gevangenschap gehouden slaaf in eigen persoon – iedere man (want de in *Histoire des deux Indes* besproken voorbeelden betroffen bijna zonder uitzondering mannen) bleek in potentie tot tiranniek en hardvochtig gedrag in staat.[285] In dit opzicht leek de mannelijke natuur universeel te zijn, al zou het klimaat in de ogen van de schrijvers via de religie wrede gedragingen stimuleren, dan wel matigen. Want wie de geschiedenis bestudeerde, zou al snel ontdekken dat *de godsdiensten altijd wreed zijn geweest in landen die onvruchtbaar zijn, onderworpen aan overstromingen, aan vulkanen, en ze zijn altijd mild geweest in landen die de natuur goed bedeeld heeft. Alle dragen ze het stempel van het klimaat waarin ze geboren zijn.*[286]

In deze verklaring kwamen twee van de preoccupaties van onze Franse Verlichtingsauteurs samen: het klimaat en de godsdienst als belangrijke cultuur- en maatschappijvormende krachten. In het algemeen was het echter niet zozeer religie als zodanig, als wel de enorme macht van religieuze elites die in de ogen van Raynal en zijn coauteurs wrede misbruiken in de hand werkte.[287] Zoals ook de macht van de Europese elite in de koloniën het geweld opriep en ruim baan gaf: macht corrumpeert.

Vrouwelijke wreedheid?

Net zomin als hardvochtigheid exclusief westers is, is ze exclusief mannelijk. Hardvochtigheid roept echter wel eerder associaties op met hardheid die in de westerse cultuur mannelijk geconnoteerd is, en niet met zachtheid die vrouwelijk geconnoteerd is. Juist daarom werd het vrouwen zo zwaar aangerekend wanneer bleek dat zij zich even wreed konden gedragen als mannen terwijl, zo schreef een 18e-eeuws koloniaal auteur verwijtend, zij in wezen deel uitmaakten van *ene sekse, die anders door hare zachtaardige, tedere en vriendelijke lieftalligheden onze oprechte liefde, achting en bewondering verdient.*[288]

Een van de weinige keren dat vrouwen zich in *Histoire des deux Indes* zo wreed misdroegen, betrof het vrouwen uit de creoolse elites levend in de Amerikaanse archipel. De verklaring voor hun gedrag werd gezocht in het feit dat deze vrouwen van jongs af aan in een slavenmaatschappij waren opgegroeid en gewend op hun wenken bediend te worden door ondergeschikten die niet in de positie waren om hen te corrigeren.[289] Het wrede optreden dat men van vrouwen juist niet zou verwachten, benadrukte hier het corrumperende effect van slavernij – hetgeen ook de populariteit van dit thema bij latere abolitionisten zou kunnen verklaren.[290] Maar het idee dat de karaktervorming van meisjes én jongens te lijden zou hebben van een opvoeding en jeugd in de koloniën, was in de 18e eeuw wijder verbreid en eerder bijvoorbeeld al bij Montesquieu te vinden.[291]

Deze opinie was bovendien niet noodzakelijk antikoloniaal geïnspireerd. Zo kregen vrouwen uit koloniale elites die in de koloniën waren opgevoed en geboren, al dan niet uit een interraciale relatie, van Europese reizigers in de vroegmoderne tijd opvallend vaak een slechte pers. Juist zij zouden behalve lui en ijdel ook extreem hardvochtig zijn geweest tegenover hun ondergeschikten.[292] Hardvochtiger dan mannen, zo luidt het verwijt eigenlijk al sinds de 17e eeuw – een aberratie die ook volgens hedendaagse auteurs nog steeds om een verklaring zou vragen.[293]

Volgens Rik van Welie zou dit harde gedrag bij de overwegend Euraziatische vrouwen uit de Oost-Indische elite weleens ingegeven kunnen zijn door een behoefte om zich tegenover die ondergeschikten nadrukkelijk als ‘Europees’ te profileren.[294] Die uitleg intrigeert en stemt tot nadenken – meer in ieder geval dan de veel vaker gebezigde verklaring dat de kolonisten- en plantersvrouwen zo extreem wreed handelden uit jaloezie

op de 'bijvrouwen' van hun Nederlandse echtgenoten.[295] Mij treft deze laatste verklaring als gratuit, omdat ze iets te gemakkelijk appelleert aan het cliché van de jaloerse vrouw. Jaloezie kan leiden tot wreed gedrag, zeker, en die emotie zal ook in de koloniale setting bij vrouwen en mannen regelmatig de kop hebben opgestoken. Maar dat seksuele afgunst een overtreffende trap van vrouwelijke wreedheid zou hebben doen ontstaan naast een normaler geachte mannelijke wreedheid? Zoals Mieke Aerts eerder opmerkte, lijkt de onderliggende aanname dat begane hardvochtigheden langs een meetlat gelegd kunnen worden om ze onderling te vergelijken, weinig doordacht.[296]

Bij sommige van deze verhalen over vrouwelijke wreedheid laat zich bovendien een proces van mythevorming vermoeden. Dat is bijvoorbeeld het geval bij verhalen met frappante details die onderling sterk overeenkomen, terwijl ze uit verschillende koloniale contexten overgeleverd zijn: zo komt het motief van afgesneden lichaamsdelen (borsten, genitaliën, ogen) van mooie slavinnen, die vervolgens als gerecht (pastei, pudding) aan de overspelige echtgenoot werden opgediend, vanaf de 17e eeuw voor in verhalen over Goa, Batavia, Suriname en Brazilië.[297] Deze anekdotes over de excessen waartoe een bedrogen echtgenote in staat is, vertonen daarmee grote overeenkomsten met moderne stadssagen: verzonnen verhalen die appelleren aan latente angsten en vooroordelen en daarom veelvuldig worden doorverteld.

De vraag is dan ook of de vroegmoderne beschuldigingen van extreme wreedheid aan het adres van deze creoolse vrouwen in werkelijkheid niet meer zeggen over de houding van de verteller dan over de houding van de beschreven personen.[298] Moeten we deze anekdotes en opmerkingen niet met evenveel scepsis bezien als de bewering van een Nederlands auteur halverwege de 19e eeuw die stelde dat slaven in de Indonesische archipel door *geboren Europeanen* zelden mishandeld werden maar wel door de *in Indië geboren afstammelingen van christenen* die in Azië opgegroeid en opgevoed waren?[299] Zien we bij deze verwijten niet opnieuw verontschuldigingsmechanismen aan het werk waarbij de Europese man respectievelijk de Europese beschaving als zodanig buiten de negatieve beeldvorming wordt gehouden?

Met deze kanttekeningen is niet gezegd dat vrouwen niet even wreed konden (en kunnen) zijn als mannen – daarover hoeft wat mij betreft geen enkele discussie te bestaan. Uit de koloniale geschiedenis van Nederland

zijn beslist ook geloofwaardige voorbeelden overgeleverd van vrouwen die hun slaven of slavinnen op de ergst denkbare manieren mishandelden.[300] Nazaten van deze tot slaaf gemaakten uit de Nederlandse koloniën kennen dit soort verhalen soms nog persoonlijk uit de orale overlevering binnen hun families.[301] Voor hen zal dit gedrag misschien zelfs typerend zijn geweest voor de *bakra's* of *makamba's* van die tijd. Typisch vrouwelijk was een dergelijke hardvochtige opstelling in de koloniale setting niet. Typisch Nederlands helaas evenmin.[302]

Behandeling van de tot slaaf gemaakten op de schepen

Toch kon de omgang met de tot slaaf gemaakten wel naar plaats en tijd variëren, zelfs binnen de Amerikaanse archipel.[303] Een aantal bladzijden in *Histoire des deux Indes* is aan dat onderwerp gewijd en het is daar dat we ook de eerder aangehaalde woorden van Diderot vinden over de mentaliteitsverschillen tussen de Europese slavenhouders. Al tijdens de overtocht over de Atlantische oceaan was er sprake van verschillen in behandeling, zo kunnen wij bij Raynal lezen. Omdat ze met een kleine bemanning voeren, hielden de Engelsen, Hollanders en Denen de Afrikaanse mannen en vaak ook de vrouwen gedurende de hele tocht geketend. De Fransen hadden evenwel meer personeel aan boord en durfden het aan de gevangenen na drie of vier dagen op zee meer ruimte te geven. Alle slavenvervoerders stonden hun matrozen echter te veel (seksuele) vrijheden toe tegenover de slaven, hetgeen volgens Pechméja een groot deel van de problemen en sterfgevallen tijdens de overtocht verklaarde. Alleen de Portugezen zouden zelden last van opstanden hebben gehad, omdat ze de Afrikanen aan boord alle vrijheid lieten en beide seksen zelfs toestonden bij elkaar te slapen, waarvan een kalmerend effect zou zijn uitgaan.[304]

In *Histoire des deux Indes* is daarmee al het begin te zien van een latere discussie onder historici over de vraag in hoeverre de Europese slavenhalers verschilden in hun behandeling van de gevangen Afrikanen aan boord. Onder andere op basis van relatieve ziekte- en mortaliteitscijfers is in het verleden gesteld dat het met het lot van de tot slaaf gemaakten op de Nederlandse schepen uiteindelijk wel meeviel: ook matrozen werden regelmatig ziek en stierven op zee.[305] Het is een conclusie die volledig voorbijgaat aan de ongelijke machtsverhoudingen tussen de gevangenen

en de bemanning die een structurele mishandeling van slaven en slavinnen aan boord in de hand werkte.[306] Maar de Nederlandse claim van mildheid staat in een lange traditie. Want al in de 17e en 18e eeuw hadden Nederlanders er een handje van zichzelf als moreel superieur aan andere slavenhalers voor te stellen. Zo meldde Willem Bosman in zijn *Nauwkeurige beschryving van de Guinese Goud-, Tand- en Slavekust* (1704) zelfingenomen:

> *Ofschoon er soms wel zes- tot zevenhonderd [slaven] aan boord zijn, verloopt alles – onder leiding van onze schippers – zó ordelijk dat het nauwelijks te geloven is. Het moet gezegd worden dat onze landgenoten hierin alle andere Europeanen overtreffen. Bij ons is alles even rein en zindelijk, in lijnrechte tegenstelling tot de Franse, Portugese en Engelse slavenschepen, waar de hele boel morsig, vuil en stinkend is. Daarbij komt dan nog dat de slaven op onze schepen driemaal per dag redelijk goede kost krijgen, beter in elk geval dan ze ooit in hun eigen land te eten hebben gekregen.*[307]

Er waren wel meer Nederlanders die graag beweerden dat Afrikanen beter af waren wanneer zij Afrika als slaaf verlieten dan wanneer zij achterbleven op hun eigen continent, waar rechteloosheid en geweld het leven zouden domineren.[308] Dit idee werd indertijd ook elders in Europa zonder enige ironie verkondigd.[309] Tegen het einde van de 18e eeuw namen anderen echter geen genoegen meer met deze legitimatie – zonder het idee als zodanig evenwel in twijfel te trekken: *Deze verzachting van het slavenlot is geen bewijs, dat Nêerlands koopbelang, vrijelijk, op de slavernij onzer natuurgenoten gebouwd mag worden.*[310]

In de eerder aangehaalde zinnen gaf Bosman, die als opperkoopman van de WIC op het slavenfort Sint George d'Elmina aan de Afrikaanse Goudkust werkzaam was, eigenlijk zichzelf een schouderklopje voor de manier waarop hij de verzorging van de aangekochte, tot slaaf gemaakte Afrikanen geregeld had. De meesten werden zo snel mogelijk in de schepen ondergebracht in afwachting van het vertrek dat soms nog maanden op zich liet wachten. Het gevangen houden op de schepen was goedkoper dan op het land, waar extra betaald moest worden voor het verblijf, maar ondertussen mocht 'de koopwaar' haar waarde niet verliezen en moest dus

goed behandeld worden. In de praktijk was die 'goede' behandeling vaak niet goed genoeg om de tot slaaf gemaakten in leven te houden – velen stierven al in het scheepsruim voordat de overtocht werd ingezet. Net als Bosman claimden ook andere Nederlanders een soortgelijke superieure behandeling voor de tientallen zwarte bedienden en slaven die onder hun hoede aan het werk waren gezet op Nederlandse forten aan de Goudkust, het huidige Ghana. Volgens Jan Jochemsz. Sticker, de gouverneur-generaal van de WIC die tussen 1631 en 1635 op fort Nassau te Mouree verbleef, zouden de Afrikanen zich *liever bij ons als bij enige andere natie voegen, als wordende beter getrakteerd [behandeld] ende nu en dan occasie hebbende om een penning te winnen.*[311]

Uit de verslagen van Sticker en Bosman spreekt een sterke competitiedrang tussen de verschillende Europese naties aan de kust van Afrika.[312] Daar wisten Afrikaanse kooplieden en leiders doorgaans intelligent gebruik van te maken.[313] Zo verleende de koning van Ouidah (een kleiner koninkrijk aan de oostelijker gelegen Slavenkust in het huidige Benin) de WIC gedurende een aantal jaren bepaalde handelsprivileges, omdat die hem persoonlijk de meeste winst opleverden. Bosman stelde het liever wat mooier voor en beweerde dat de Nederlanders die privileges kregen omdat zij bij de koning in hoger aanzien stonden dan de andere Europeanen.[314]

Nederlandse slavenhalers hadden bij andere Europeanen ondertussen bepaald geen goede reputatie opgebouwd. De auteur in *Histoire des deux Indes* (vermoedelijk Pechméja) portretteerde hen terloops als prooienjagers die nietsvermoedende vrije Afrikanen ontvoerden wanneer die zich uit nieuwsgierigheid vrijwillig aan boord van hun schip begaven.[315] Deze karakterisering had mogelijk betrekking op de eerdere 'lorrendraaiers' (illegale smokkelaars) en op latere particuliere handelaren die in de 18e eeuw, toen de WIC haar monopolie had verloren, met hun schepen de Afrikaanse kusten afschuimden.[316] Andere slavenhalers verweten de Nederlanders nooit assistentie te verlenen bij problemen op zee, terwijl Franse en Engelse schepen wel de Nederlandse te hulp schoten wanneer er een slavenopstand uitbrak op een Nederlands schip.[317] Een dergelijk voor de slavenhalers reëel bedreigend verzet deed zich regelmatig voor. Ondanks de geringe kans op succes kwamen de Afrikanen op zeker een vijfde van de Nederlandse slavenschepen in opstand tegen hun gevangenschap, vaak wanneer de schepen nog voor de kust van Afrika voor anker lagen maar soms ook wanneer na de zeereis de Amerikaanse kust in zicht kwam.[318]

…en op de plantagewerkkampen in Nederlands Guyana

Over de bestemming na de overtocht, de Nederlandse koloniën in het Caraïbisch gebied, werd in *Histoire des deux Indes* tegelijkertijd bewonderend en afkeurend geschreven. De auteurs hadden gehoord over de vrijheid die buitenlanders er kregen om handel te drijven of plantages te exploiteren en waren daar bijzonder over te spreken.[319] Tegelijkertijd waren de Fransen geen bewonderaar van het financiële beleid en weinig daadkrachtige bestuur in Nederlands Guyana, de toenmalige benaming voor Suriname en de aangrenzende kleinere Nederlandse volksplantingen Berbice, Demerary en Essequebo, die na 1795 Engels Guyana zouden gaan vormen.[320]

Het koloniaal bestuur was in Nederlands Guyana uitbesteed aan de WIC en later deels aan andere particuliere compagnieën, zoals de Sociëteit van Suriname (vanaf 1683) en de Sociëteit van Berbice (vanaf 1720).[321] Dat was, zo lezen we in *Histoire des deux Indes*, geen goed idee geweest. Elders was men al lang tot het inzicht gekomen dat de belangen van particuliere handelscompagnieën *zelden met het algemeen belang overeenkomen*.[322] Andere schrijvers deelden dit oordeel over het zwakke bestuur.[323] Weliswaar was in Suriname, nadat het in 1667 van Engelse (via Zeeuwse) in Nederlandse handen was overgegaan, de infrastructuur flink verbeterd, maar bij gebrek aan controle door de overheid was de toch al niet beste behandeling van de tot slaaf gemaakten onder Nederlands bewind verder verslechterd: de Afrikanen op de plantages moesten harder werken, kregen minder te eten en werden *tot de meest gruwelijke straffen veroordeeld*, aldus de auteur in *Histoire des deux Indes*.[324]

De introductie van de suikerrietteelt in de Caraïben speelde vanaf het midden van de 17e eeuw een belangrijke rol in de mensonterende werkomstandigheden van de tot slaaf gemaakten op de plantagewerkkampen. Het arbeidsintensieve suiker was een moordend gewas en op sommige Caraïbische suikerplantages was de gemiddelde levensverwachting van Afrikanen na aankomst slechts drie jaar.[325] Door de groeiende Europese vraag naar suiker steeg de onderlinge concurrentie. In Suriname nam het aantal tot slaaf gemaakten toe van 3000 in de tijd van de Engelsen naar bijna 75.000 in 1762 – een groei die getalsmatig vergelijkbaar was met de groei in de Engelse koloniën in de regio, die eveneens massaal op de teelt van suiker overschakelden.[326] Een vergelijkbaar verhaal gold de Franse koloniën in de Caraïben waarbij St. Domingo, het Franse deel

van het Spaanse eiland Hispaniola en het latere Haïti, zich in de 18e eeuw tot het belangrijkste centrum van de suikerrietteelt ontwikkelde.[327] Later schreven Franse en Engelse auteurs de introductie van de inhumane suikerrietteelt in hun Caraïbische koloniën toe aan Nederlandse invloeden, al waren de verhalen daarover onderling weinig consistent.[328]

In Suriname waren de tot slaaf gemaakte Afrikanen al tijdens het Engels bewind regelmatig van de plantagewerkkampen naar de bosrijke binnenlanden gevlucht. Hun aantallen namen onder de Nederlanders verder toe. De leefgemeenschappen van 'bosnegers' die daaruit ontstonden, onderhielden contact met Afrikanen op de plantagewerkkampen en pleegden bij gebrek aan andere bestaansmiddelen regelmatig overvallen op koloniale landgoederen. Sommige groepen voerden in de moerassen jarenlang een succesvolle guerrillastrijd tegen de patrouillerende militairen, die veel minder vertrouwd waren met het gebied.[329] De *marronage*[330] vormde daarmee een hoofdpijndossier voor het koloniale gezag. Maar met de in de kolonie aanwezige *verslapte soldaten, officieren zonder talent en zonder eer* (we herkennen inmiddels de stereotypen bij Raynal) lukte het de Nederlanders niet de marrons onder controle te krijgen.[331] Wel werd er uiteindelijk dankzij vers uit het vaderland aangetrokken en dus krachtiger troepen, zo lezen we, met een aantal groepen een fragiele vrede aan de onderhandelingstafel bewerkstelligd.

In al zijn ambivalentie was deze passage tekenend voor de dubbelheid die we vaker in *Histoire des deux Indes* tegenkomen. Hier horen we eerder het stemgeluid van de soms uitgesproken koloniaal denkende Raynal dan dat van zijn radicalere coauteurs, die de successen van de marrons denkelijk zouden hebben toegejuicht. Verderop volgde dan toch een kritischer analyse van het koloniale machtsmisbruik in Suriname: terwijl het uitgestrekte, dun bevolkte binnenland van Suriname voor de mishandelde Afrikanen een toevluchtsoord vormde dat op de kleinere Antilliaanse eilanden ontbrak, vormde deze ontsnappingsmogelijkheid tegelijkertijd het excuus voor plantagehouders om tot barbaarse straffen over te gaan bij het geringste vermoeden van plannen in die richting. In het geval dat daarbij een slaaf gedood werd, hield men dit buiten het zicht van het koloniaal gezag omdat dit officieel niet toegestaan was. Zo zou er in Suriname een vicieuze cirkel van koloniaal geweldsmisbruik en *marronage* zijn ontstaan.[332]

In de tweede helft van de 18e eeuw vonden enkele Nederlandse auteurs dat het vluchten en rebelleren van de tot slaaf gemaakten in dergelijke omstandigheden begrijpelijk, ja, soms zelfs gerechtvaardigd was.[333] Zo schreef de Amsterdamse predikant en patriot Jan Konijnenburg in zijn *Proeve eener verhandeling over den slaavenhandel* (1790) dat de Surinaamse slavenopstanden *niet als onwettig of strafwaardig kunnen aangemerkt worden*.[334] Volgens andere Nederlanders nam men met dergelijke uitspraken echter een onverantwoord risico: slavenopstanden waren een bloedig schrikbeeld.[335] In *Histoire des deux Indes* sprak een van de auteurs (Pechméja of een interveniërende Diderot) hoopvol over de mogelijkheid dat er iemand – een edele zwarte, een blanke op zoek naar roem, desnoods een missionaris – zou opstaan om zonder bloedvergieten een einde te maken aan de misstanden in Suriname.[336]

Net als de eerder aangehaalde woorden van Diderot over de mentaliteitsverschillen tussen Europese slavenhouders, werd ook deze laatste passage overgenomen door andere auteurs. Ze is onder andere vertaald (maar zonder bronvermelding) terug te vinden in de bekende *Oekonomische Enzyclopädie* van de Berlijnse koopmanszoon Krünitz, die onder het lemma 'Holländische Handlung' (1781) voor de Caraïben rechtstreeks een aantal pagina's uit *Histoire des deux Indes* overnam.[337] Gebruikmakend van een eerdere editie dan die uit 1781, schreef hij ook uitgebreid over de massale slavenopstand in Berbice onder leiding van Coffij en Accarra, die pas na vijftien maanden in 1764 met de hulp van Britse militairen uit Barbados neergeslagen had kunnen worden – een passage die in de derde editie van *Histoire des deux Indes* uit 1781 gereduceerd was tot drie zinnen.[338] Verdwenen was daar ook de scherpe kritiek op de wijze waarop in Nederlands Guyana manumissie ontmoedigd werd door er hoge administratiekosten aan te verbinden en hoe dit bijdroeg aan de barbaarsheid van het regime.[339] In zijn *Oekonomische Enzyclopädie* reproduceerde Krünitz echter de bijtende veroordeling die in de editie van 1774 nog wel aanwezig was:

> *zo zal men licht zien dat het vrijmaken niet gebruikelijk kan zijn onder een volk bij welke de gouddorst de hoofd- en wellicht de enige hartstocht is. De kolonisten zijn van zulke menselijke handelingen zo ver vervreemd dat zij de wreedheid veel verder gedreven hebben dan op de andere eilanden gebeurd is.*[340]

In *Histoire des deux Indes* werd de hardvochtigheid van het regime in Suriname dus met een drietal factoren in verband gebracht: de Nederlandse geldzucht, de keuze voor een bestuur door particuliere handelscompagnieën, en het voor de planters problematische maar voor de tot slaaf gemaakten gelukkige potentieel van een uitgestrekt binnenland waarnaartoe gevlucht kon worden.[341]

Aansluitend werd in *Histoire des deux Indes* onomwonden stelling genomen tegen deze en andere vormen van slavernij. Pechméja (de hoofdauteur van dit stuk tekst) realiseerde zich echter dat het doel van volledige afschaffing nog ver weg was.[342] Niet gespeend van enig pragmatisch inzicht, stelde hij daarom voor om te beginnen met humanitaire hervormingen in de omgang met de tot slaaf gemaakten als eerste stap in het proces. Hij deed dat door een uitgebreid beeld te schetsen van hoe een ideale slavenmeester zich op verschillende momenten zou gedragen.[343] Ook betoogde hij dat een goede behandeling van slaven en slavinnen uiteindelijk in het eigenbelang van de slavenmeesters was – overigens geen nieuw argument in die dagen.[344]

Diderot echter meende dat slavernij in zijn tijd in welke vorm dan ook op geen enkele manier meer te rechtvaardigen viel. Zelfs een goede slavenmeester kon geen mannelijk rolmodel zijn. Op Pechméja's relatief gematigde tekst volgde in *Histoire des deux Indes* dan ook een radicale interventie van Diderot, die in enkele tientallen pagina's de geschiedenis van slavernij beschreef en per direct de totale afschaffing ervan bepleitte.[345] Bezien in de 18e eeuw was Diderot een betrekkelijk vroege en invloedrijke stem in de antislavernijbeweging.[346] Ook in Groot-Brittannië, dat zichzelf later zou laten voorstaan op de vroege afschaffing van slavernij in haar wereldrijk, kwam de antislavernijbeweging pas goed op gang toen door de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog de directe relatie tussen het moederland en de slavenarbeid in de Noord-Amerikaanse koloniën was verbroken.[347]

Surinaamse slavenhouders in de buitenlandse verbeelding

Histoire des deux Indes was niet de eerste tekst waarin harde noten gekraakt werden over de wrede behandeling van de tot slaaf gemaakte Afrikanen in Suriname. Al tijdens de Engelse periode, die aan het Nederlands bewind

in Suriname voorafging, had dit de pennen in beweging gebracht.[348] Wie deze en latere historische teksten kritisch analyseert zoals Gert Oostindie dat heeft gedaan, kan zien hoe geleidelijk het beeld ontstond dat slaven in Suriname hardvochtiger behandeld werden dan elders.[349] Dit was het beeld waarop de auteurs van *Histoire des deux Indes* voortbouwden en vervolgens zelf aan bijdroegen. Het paste naadloos in de zwarte legende die zich al enige tijd rondom het Nederlandse kolonialisme aan het vormen was en die niet uitsluitend het werk was van Britse auteurs.

Een van de bekendste schrijvers die de commerciële exploitatie van de wereld door de Nederlanders bekritiseerde, was de Franse filosoof Voltaire, die we al eerder in dit hoofdstuk bij de Nederlandse kooplieden in Japan zijn tegengekomen. Ook over de misstanden in Suriname schreef hij in *Candide, ou l'optimisme* (1759) een vlijmscherpe en vaak geciteerde passage. Hoewel Voltaire zelf nooit in Nederlands Guyana was geweest, werd zijn terloopse portret van de meedogenloze Nederlandse slavenhouder Vanderdendur wereldberoemd. Later bleek het een persoonlijke afrekening te zijn met zijn Nederlandse uitgever Van Duren, met wie Voltaire een langslepend conflict over een van zijn boeken had.[350] Zo blijken naderhand wel meer auteurs die het slavenregime in Suriname als uitzonderlijk wreed voorstelden, een verborgen agenda te hebben gehad. Dat gold echter evenzeer voor diegenen die (vanuit Nederland) het gedrag van de Surinaamse plantagehouders relativeerden of verdedigden.[351]

Ook Duitse schrijvers droegen hun steentje bij. In haar reisdagboek uit 1788 laat La Roche een historische ooggetuige over Suriname aan het woord, een jonge vrouw die in de kolonie was opgegroeid en die de reizigster in een trekschuit van Amsterdam naar Leiden zou hebben ontmoet. Zij vertelde onomwonden: *De Hollanders behandelen de hunnen [hun slaven] onmenselijk, de Fransen zijn liefdevol en de Engelsen edelmoedig tegenover die arme schepselen*.[352] Enige voorzichtigheid bij deze ooggetuigenis is echter op zijn plaats, want fictieve dialogen in trekschuiten vormden indertijd een populair literair genre in de Republiek. Het is niet ondenkbaar dat de romanschrijfster zich bij het schrijven van deze Surinaamse getuigenis door voorbeelden uit dit genre had laten inspireren evenals door de kritiek in *Histoire des deux Indes*, waar ze de dag tevoren nog aan gerefereerd had.

De typisch Nederlandse trekschuit speelde enkele decennia later opnieuw een rol in de wijze waarop de Thüringse pedagoog Christian

Gotthilf Salzman de koloniale hebzucht en wreedheid literair gestalte gaf in een Nederlandse planter met de naam Trekschuit. Deze treedt in zijn roman *Geschichte Simon Blaukohl's* (1811) op als tegenspeler van de veel zachtzinniger hoofdpersoon van Duitse komaf, die per ongeluk in Suriname terecht is gekomen en min of meer 'per toeval' planter is geworden.[353] Salzmans kritiek klinkt ons inmiddels bekend in de oren: *de hebzucht [...] is de oorzaak dat de Europeanen in Suriname en West-Indië zich, tot schande van het mensdom, aan zulke ongehoorde onrechtvaardigheden en wreedheden schuldig maken.*[354] Twee jaar later greep de Nederlandse vertaler Ockerse deze passage echter aan om in een extra ingevoegde voetnoot te benadrukken dat deze beschuldiging dus niet alleen op Nederlandse planters betrekking had (Salzman sprak immers over Europeanen) en zeker niet op alle Nederlandse planters. Maar in het licht van mijn eerdere opmerking bij La Roche over het gebruik van de term 'Europeaan' in een koloniale context, is het de vraag of Ockerse met zijn kanttekening de intentie van Salzmans woorden correct weergaf. Ook al sprak en schreef iemand over 'de Europeanen' in de koloniën, hij of zij kon wel degelijk een specifieke natie op het oog hebben gehad. Het zal immers geen toeval zijn geweest dat Salzman juist een Nederlander tot tegenstrever van zijn Duitse hoofdpersoon maakte.

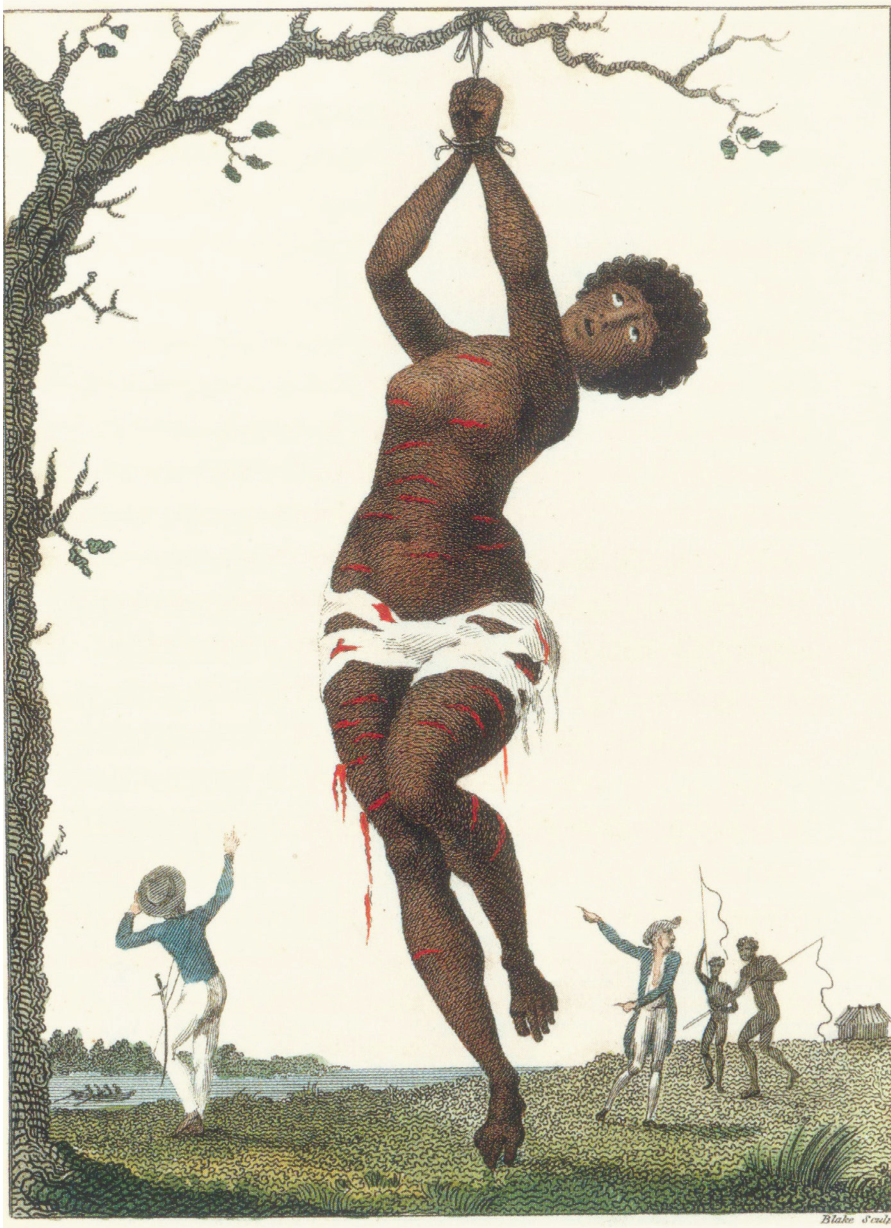
Salzmans koloniale roman attendeert ons ondertussen wel op het feit dat de witte kolonisten in Suriname slechts ten dele uit de Republiek afkomstig waren, zoals overigens ook in *Histoire des deux Indes* te lezen viel.[355] Als deel van een groot Europees kolonienetwerk in het Atlantisch gebied, trokken Nederlands Guyana en de Nederlandse Caraïben arbeidsmigranten aan die uit verschillende delen van Europa afkomstig waren.[356] De meer gegoede plantagehouders waren vaak Sefardische joden, meest (nazaten van) joodse kolonisten die zich eerder vanuit Portugal of de Republiek in Brazilië gevestigd hadden en na het verlies van Nieuw-Holland in 1654 naar Suriname en de Caraïben uitgeweken waren.[357] Andere Nederlanders vormden slechts een minderheid onder de kolonisten in Suriname. De toenmalige literatuur over deze kolonie werd dan ook vooral in het Engels, Duits of Frans geschreven en pas later in het Nederlands vertaald.[358]

Dat gold ook voor het boek dat voor de beeldvorming over Surinaamse slavernij uiteindelijk het meest invloedrijke van allemaal zou worden: *Narrative of a Five Years' Expedition against the Revolted Negroes of Surinam, in*

Guiana, on the Wild Coast of South America from the Year 1772 to 1777 (Londen 1796) van John Gabriel Stedman. In tegenstelling tot de hierboven genoemde auteurs was de half-Schotse, half-Nederlandse Stedman (1744-1797) wel zelf in Nederlands Guyana geweest.[359] Hij had als kapitein in een Nederlands regiment gevochten dat in de jaren 1765-1777 een opstand van marrons onder leiding van Boni probeerde neer te slaan.[360] Over zijn tijd in Suriname en de mishandelingen van de tot slaaf gemaakten waarvan hij getuige was geweest, publiceerde Stedman twintig jaar later zijn tweedelige *Narrative*. Het boek werd al snel in het Nederlands, Duits, Frans en Zweeds vertaald. Het werd ook bewerkt tot verscheidene toneelspelen, die apart werden uitgegeven. Hoewel Stedman nergens voor de afschaffing van slavernij pleitte en persoonlijk een zachtzinnige aanpak van slaven gevaarlijk vond, werd zijn werk een belangrijk wapen in handen van de Europese antislavernijbeweging die in die jaren op gang kwam. Wat dit aangaat, leek Stedmans *Narrative* sterk op Raynals *Histoire des deux Indes*, dat Stedman ook gelezen had en hier en daar aanhaalde.[361]

Stedmans *Narrative* had zijn impact te danken aan een combinatie van elementen: de bij het tijdsgewricht passende sentimenteel-theatrale stijl, de erotiserende beschrijvingen van begane wreedheden die bewust aan de mannelijk-voyeuristische blik appelleerden en de schokkende maar esthetisch geslaagde illustraties gemaakt door graveurs van naam op basis van tekeningen die de auteur zelf gemaakt had (zie afbeelding 23).[362] Voeg daarbij de populaire claim van ‘waar gebeurd’ plus de onderliggende klassiek-romantische verhaallijn van een liefdesverhouding tussen Stedman en de slavin Joanna, en de fascinatie van zijn lezers valt gemakkelijk te begrijpen. Door aansluitend bij reeds bestaande beeldvorming juist vrouwen en joden als de ergste slavenhouders in Suriname af te schilderen, exploiteerde hij bovendien wijdverbreide ressentimenten.[363]

Stedmans *Narrative* zou op de lange duur zo invloedrijk worden dat tot de dag van vandaag niet alleen de gravures telkens weer gereproduceerd worden, maar eveneens de school-makende bewering dat slaven in Suriname wreder behandeld werden dan op de Britse Caraïbische eilanden, die in dat opzicht ondertussen eveneens een beruchte reputatie hadden opgebouwd.[364] Deze opmerking was nota bene later door een Engelse redacteur aan Stedmans manuscript toegevoegd, maar ze zou de historiografie over de Surinaamse slavernij voor altijd diepgaand beïnvloeden.[365]

Afbeelding 23. De publieke opinie over slavernij in Suriname werd sterk beïnvloed door illustraties als deze uit John Gabriel Stedmans *Narrative of a Five Years' Expedition against the Revolted Negroes of Surinam* uit 1796.

Door de geschiedenis heen hebben Europeanen er een handje van gehad zichzelf in vergelijking met de anderen als de minst harde slavenmeesters voor te stellen.[366] Vandaar de vaker voorkomende neiging om juist de uitwassen bij andere naties eruit te lichten. Vooral de Nederlandse en Engelse koloniën in de West hebben vervolgens op dit punt ook in de historiografie een bijzonder slechte naam gekregen.[367] Maar het idee dat sommige Europese naties de tot slaaf gemaakten menselijker zouden hebben behandeld dan de andere, is inmiddels aan de nodige kritiek onderhevig geweest.[368] Menselijkheid of mildheid zijn eerder morele ideeën dan analytisch bruikbare categorieën.[369] Wie op het punt van de humaniteit een serieuze vergelijking wil maken, ontdekt al snel dat de verschillende criteria die men daarvoor zou kunnen aanleggen, uiteenlopende conclusies opleveren die onderling nauwelijks in overeenstemming te brengen zijn.[370] Zo duidt het frequenter vrijlaten van de tot slaaf gemaakten niet altijd op een humaner regime. Wanneer het economisch slechter ging, was het soms simpelweg goedkoper om een oude en zwakke slaaf vrij te laten dan hem of haar te blijven voeden.[371] Dat het systeem in Suriname in zijn geheel hardvochtiger was dan elders, is daarom wetenschappelijk moeilijk hard te maken. Dat sluit echter niet uit dat de slechte reputatie op het onderdeel van de lijfstraffen in de 18e eeuw terecht kan zijn geweest.[372]

Ook zonder dit soort wetenschappelijke zekerheden kunnen we intussen wel een andere conclusie verbinden aan de voorgaande bladzijden: het reeds in de 17e eeuw bestaande beeld van de wrede slavenhouders in Suriname heeft via Raynals *Histoire des deux Indes* en Stedmans *Narrative* de zwarte legende rond het Nederlands kolonialisme in de 18e eeuw verder kunnen versterken. Die legende vond naar het zich laat aanzien haar oorsprong in een aantal extreem gewelddadige handelingen op de Molukken in de vroege 17e eeuw en had dankzij telkens weer herhaalde beschuldigingen van met name de Engelsen als concurrerende koloniale mogendheid verder aan kracht gewonnen.

Het was echter geen legende die was losgezongen van de koloniale realiteit. Ook binnen de Republiek, zo was eerder in deze paragraaf te lezen, erkende men regelmatig dat het gebruikte geweld in de koloniën buitensporig was. Zelfs de Heren Zeventien van de VOC bleken zich hiervan bewust. Het blijkt nog eens uit hun woorden toen ze, na een door de Nederlanders in 1646 aangericht bloedbad bij Formosa, aan de Hoge

Regering in Batavia schreven: *Het is een natuurlijke tekortkoming van ons volk om of te zacht of te hard te zijn bij het regeren van de gebieden onder hun bestuur. Dit is herhaaldelijk gebleken, zowel in Oost- als in West-Indië.*[373]

5

Commercieel kosmopolitisme als verlicht ideaal en koloniale praktijk

'Weldoeners van de mensheid'

Met al hun kritiek op de kwalijke keerzijdes van de commerciële geest moeten we niet vergeten dat Raynal en Diderot net als een aantal tijdgenoten tegelijkertijd een groot geloof hadden in de beschavende en weldadige effecten van het handeldrijven.[374] *Immers, de volkeren die alle andere hebben beschaafd, zijn handelsvolkeren geweest*, schreef Diderot meteen al aan het begin van *Histoire des deux Indes*, daarbij de Feniciërs als eerste historische casus noemend.[375] De gedachte dat het internationale handelsverkeer de grote bemiddelaar was die volkeren vreedzaam met elkaar in contact bracht en meer onderling begrip kweekte, keerde vanaf dat moment met een zekere regelmaat terug in het werk.[376] Een koopman werd door zijn werk vanzelf een kosmopoliet – al betekende dat niet dat hij geen burger van zijn land kon zijn, zo haastten onze auteurs zich om eraan toe te voegen.[377] Wanneer het echter nodig was, kon een koopman dankzij zijn open en flexibele houding overal in de wereld probleemloos een nieuw thuis vinden.[378] Door handelscontacten was men *wellicht minder staatsburger, maar werd men meer mens*.[379]

Bij dit ideaal van commercieel kosmopolitisme hoorde een vriendelijke verbindende stijl van mannelijkheid, niet een harde confrontatie-zoekende. Terwijl een man als Coen geloofde dat handel en oorlog niet zonder elkaar konden bestaan,[380] schreef Diderot in *Histoire des deux Indes* dat handelsoorlogen weliswaar bestonden maar eigenlijk een *contradictio in terminis* vormden, omdat handel en oorlog in essentie

tegengestelde fenomenen waren: de handel voedt, de oorlog breekt af.[381] Het is een treffende beeldspraak, juist vanwege de associatie van handel met de vrouwelijk geconnoteerde handeling van het voeden.[382] Eerder had Raynal al uitgelegd hoe hij dat zag: zonder zelf iets te produceren zou de koophandel toch overal ter wereld welvaart en welzijn verhogen want

> *al rondtrekkend over de aarde, de zeeën overstekend, de hindernissen wegnemend die een belemmering vormen voor het verkeer tussen de volkeren, de kring van de behoeften en het verlangen naar genietingen vergrotend, vermenigvuldigt hij de werkzaamheden, bevordert hij de nijverheid en wordt als het ware de stuwende kracht van de wereld.*[383]

Of zoals Diderot het twintig pagina's verderop met net iets meer literair gevoel en mogelijk geïnspireerd door Voltaire verwoordde: de koopman kon vanuit zijn handelskantoor met enkele streken van zijn ganzenveer alle hoeken van de wereld in beweging brengen *voor hun wederzijds geluk*.[384]

Als er in *Histoire des deux Indes* één volk was dat het idee belichaamde dat mondiale handel vrede, welvaart en geluk bracht, dan waren het de Nederlanders. Om die reden aarzelde Raynal niet om de Nederlanders in deel 6 zelfs letterlijk *weldoeners van de mensheid* te noemen – al zal de abbé op dat moment bij de mensheid vooral Europa in gedachten hebben gehad.[385] Eerder had hij echter al geschreven dat de Nederlanders met hun aanvankelijk vriendschappelijke benadering in Azië al snel het vertrouwen van de plaatselijke bevolking hadden gewonnen, juist omdat die nogal zou afsteken tegen het tirannieke gedrag en godsdienstfanatisme van de koloniserende Portugezen in de regio. Mogelijk ingefluisterd door zijn Nederlandse informanten schreef Raynal: *Hun zachtmoedigheid en hun goede vertrouwen deed hen de volkeren voor zich winnen. Al spoedig spraken verscheidene zich uit tegen hun oude onderdrukkers*.[386]

Deze wat naïeve lof mocht elders in *Histoire des deux Indes* gerelativeerd worden, maar hij was eerder al bij anderen te lezen geweest.[387] Hij was ook niet compleet uit de lucht gegrepen. In hun begintijd hadden Nederlanders – uit welbegrepen eigenbelang – regelmatig kleinere vorsten in Azië en Afrika de helpende hand toegestoken om zich onder het Portugese koloniale juk uit te werken. Deze bondgenootschappen tegen de Portugezen en later ook tegen anderen, waarbij militaire steun

Afbeelding 24. Amsterdamse koopman en reder Daniël Bernard (1626-1714), afgebeeld met documenten die naar zijn interesse in de handel met de Oost verwijzen. Bernard werd in 1689 bovendien directeur van de Sociëteit van Suriname, de particuliere compagnie die Suriname in bezit had. De ganzenveer van deze koopman bracht dus inderdaad, zoals Diderot in *Histoire des deux Indes* schreef, het een en ander teweeg in verschillende hoeken van de wereld, maar of dit werkelijk *voor hun wederzijds geluk* was?

gekoppeld werd aan bindende handelsafspraken, werden vaak in termen van vriendschap beschreven.[388] Vriendschap werd in de vroegmoderne tijd vaak heel pragmatisch en instrumenteel opgevat. Het werd minder idealistisch gedefinieerd dan tegenwoordig of dan in de klassieke tijd, toen de elite een ideaal van 'ware' zielsvriendschap koesterde die zich zou uiten in daden van belangeloze generositeit, ingegeven door een groot en edel hart. Ondanks het voortleven van dit klassieke ideaal in de vroegmoderne tijd, stond vriendschap in de Republiek en omringende landen vooral voor een wederzijdse bereidheid tot het uitwisselen van diensten.[389] Zo kon ook handeldrijven als een vorm van vriendschap gezien worden die beide partijen gelukkiger maakte. Voor kooplieden was het indertijd heel gebruikelijk om commerciële verplichtingen te verwoorden in termen van affectie en vriendschap.[390]

Niet alleen in de Oost maar ook in de West waren de Nederlandse kooplieden volgens Raynal zeer welkom geweest, omdat zij er slag van hadden om hun schepen precies op het juiste moment met de juiste lading in de juiste havens te laten aanleggen.[391] Daarbij werden ze geholpen door de ruime beschikbaarheid van kapitaal in hun thuisland, een lage rentestand, gematigde in- en uitvoertarieven.[392] Aldus had de Republiek volgens hem de andere Europese landen het voorbeeld gegeven hoe zij middels vreedzame handel en zeevaart grote rijkdommen konden verwerven.

Omdat het deze voorbeeldfunctie zeker niet bewust vervulde, was Nederland hier nog niet het 'gidsland' dat het later zo graag wilde zijn, maar in deze beeldvorming kunnen we wel de eerste bouwstenen voor die latere rol herkennen.[393] Want, zo lezen we in *Histoire des deux Indes*, er was een ingrijpende mentaliteitsverandering in de rest van Europa voor nodig geweest, maar uiteindelijk hadden andere Europeanen het voorbeeld van de liberale Republiek gevolgd en waren ze dankzij de overzeese handel even arbeidzaam en welvarend geworden. Zodoende had de koophandel grenzen geslecht, werelddelen met elkaar verbonden en de planeet in één reusachtig geïntegreerd productief systeem veranderd: *Zo is het, wellicht, dat God met genoegen zijn arbeid beschouwt en er geen spijt van heeft de mens geschapen te hebben*, luidde de zelfvoldane eurocentrische conclusie van dit stuk betoog.[394]

Opnieuw lijkt hier eerder de materialistisch denkende abbé aan het woord te zijn dan een van zijn meer wijsgerig ingestelde medeauteurs, eerder de mondiale econoom dan de antikoloniale critici die we op andere

plaatsen in *Histoire des deux Indes* tegenkomen.[395] Niettegenstaande alle eerder geconstateerde misdragingen van de kolonisatoren overzee, verloor Raynal zich op deze plaats in een optimistische Verlichtingsdroom over wat een volledig geliberaliseerd en geglobaliseerd handelssysteem in theorie vermocht. Dankzij, zo voegde coauteur Diderot er tot onze verrassing aan toe, het vernuft van de koopman, die weliswaar net als elke mens moreel kon ontsporen maar van wie *de speculaties alle contreien van de wereld omvatten, […] de gecompliceerde transacties de meest afgelegen naties verbinden, door wie het hele universum een familie wordt.*[396] In dit soort passages van *Histoire des deux Indes* herkennen we duidelijk het ideeengoed en het vreedzame, hardwerkende mannelijkheidsideaal van het commercieel republicanisme dat in hoofdstuk 2 besproken werd. Zonder de morele grensoverschrijdingen in het mondiale handelsverkeer goed te keuren, lijkt Diderot Mandevilles *private vices, public benefits* in gedachten te hebben gehad toen hij schreef dat een vaardige koopman erop gericht was zichzelf te verrijken, maar dat hij daarmee tegelijkertijd de welvaart van zijn vaderland en van de gehele mensheid vergrootte.[397]

En het waren *die onversaagde republikeinen […] aan de boezem van de oceaan met hun beschermgod, de vrijheid* die dit het eerst en het best begrepen hadden, waardoor de Nederlandse Republiek al snel het immense magazijn was geworden van waaruit alle goederen van de wereld gedistribueerd werden.[398] Die ontwikkeling was deels bevorderd door geografische factoren, zoals een gunstige ligging aan de zee, een uitstekende ontsluiting van het rijke Europese achterland middels een aantal goed bevaarbare rivieren, gecombineerd met een gebrek aan natuurlijke rijkdommen in het eigen land waardoor de bewoners al vroeg gedwongen waren die elders te gaan zoeken.[399] Maar minstens even bevorderlijk was in de ogen van Raynal en Diderot de aanwezigheid van een aantal culturele factoren, zoals de tolerantie van de overheid, de godsdienstvrijheid en bewegingsvrijheid voor vreemden die in de Republiek hun toevlucht zochten:

> *De vrijheid van geweten die men daar geniet, en de zachtheid van de wetten lokken al die mensen die op honderden plaatsen door de onverdraagzaamheid en de hardheid van het bestuur onderdrukt worden. Zij verschaft bestaansmiddelen aan al wie zich bij haar wil vestigen en werken.*[400]

Dit beeld van religieuze tolerantie, dat in hoofdstuk 5.6 nader besproken wordt, heeft in de moderne geschiedschrijving ondertussen de status gekregen van een lichtelijk dubieus cliché. Terecht hebben zich inmiddels de nodige tegenstemmen verheven met een wat realistischer kijk op de achterliggende motieven, de precieze aard en de grenzen van die veelgeroemde godsdienstvrijheid – die per stad en provincie verschilde en wettelijk niet meer dan gewetensvrijheid behelsde in een land waar de gereformeerde kerk van de calvinisten toch de enige publieke kerk was en andere religies niet in het openbaar gepraktiseerd mochten worden. Dat laat echter onverlet dat de Republiek in de vroegmoderne tijd bij vriend en vijand de naam had een tolerant (dan wel principeloos) land te zijn. Verwonderlijk is dit niet, want in tegenstelling tot andere Europese landen mocht iedereen in de Republiek in ieder geval denken wat hij of zij wilde. Bovendien mochten andersdenkenden in de Republiek weliswaar officieel geen kerkelijke bijeenkomsten houden, maar de praktijk was in veel Nederlandse steden anders.[401]

In de beeldvorming strekte die religieuze verdraagzaamheid zich bovendien uit tot een deel van haar koloniën, waar alle gezindten en nationaliteiten welkom zouden zijn geweest.[402] Dat was volgens Diderot te danken aan de handelsgeest: *De vorderingen van de handelszin zijn zodanig dat hij alle nationale en religieuze vooroordelen tot zwijgen brengt voor het algemeen belang dat de mensen moet verbinden.*[403] De koloniale realiteit mag er grimmiger uit hebben gezien met verzet van militante gereformeerden die niets moesten weten van al die vrijzinnigheid, maar dit was het liberale imago waar Raynal en zijn coauteurs de Nederlanders om waardeerden.[404] Het kon zijn dat die religieuze tolerantie voortkwam uit zoiets banaals als geldzucht, maar volgens onze auteurs betrof het dan wel een *verlichte hebzucht*.[405] Die zorgde er in hun ogen in ieder geval voor dat er niet geprobeerd werd andersdenkenden met dwang tot het christendom te bekeren en dat er met een open houding handel werd gedreven met vreemdelingen die andere godsdienstige beginselen waren toegedaan. Dit was het soort kosmopolitisme dat hen als Verlichtingsfilosofen bijzonder aansprak.

Afbeelding 25. Gezant Thomas Hees reisde tussen 1675 en 1685 driemaal namens de Staten-Generaal naar de Barbarijse kusten (te zien in de opengeslagen atlas) om daar te onderhandelen over de vrijlating van Nederlandse christenslaven en een mogelijke stopzetting van de kaapvaart op Nederlandse schepen. Hees is hier afgebeeld met zijn twee neven Jan en Andries en met zijn zwarte bediende Thomas – vernoemd naar zijn nieuwe meester. Behalve de jonge tot slaaf gemaakte Thomas zal Hees ook zijn harembroek en unieke sabels als statussymbolen uit Noord-Afrika hebben meegenomen.

Het was met dit verdraagzame commerciële kosmopolitisme in hun hoofd dat Raynal en zijn coauteurs geneigd waren om in *Histoire des deux Indes* overwegend in zeer positieve termen over *Holland, die wereldomvattende wijkplaats van vrede en vrijheid* te schrijven.[406] Het hele tweede boek van het eerste deel wijdden ze aan de Republiek en het succes van haar commerciële betrekkingen met vreemde volkeren overzee. Net als anderen eerder, zagen ze een verband met de republikeinse regeringsvorm en egalitaire constitutie die ze aan hun lezers ten voorbeeld stelden, als model voor de vrijheid en gelijkheid die een volk voor zichzelf tegen de verdrukking in kon realiseren.[407]

Hier was evident sprake van idealisering en zoals wel vaker bij dit soort geïdealiseerde voorstellingen het geval is, lag er een impliciete kritiek op de situatie in het eigen land achter verscholen.[408] Juist door deze idealisering rekenden Raynal en vooral Diderot het de Nederlanders echter extra hard aan dat ze niet consequent dezelfde vrije en egalitaire wind lieten waaien in alle gebieden overzee waar ze als koloniale mogendheid invloed konden uitoefenen.[409] Op dat terrein stelden ze zwaar teleur in hun gidsfunctie.[410] De VOC was immers wegens haar indrukwekkende resultaten aanvankelijk het model geweest voor andere handelscompagnieën die elders waren opgericht.[411]

Die vroege voorbeeldfunctie stond bij niemand in die tijd ter discussie, met alle kanttekeningen die er verder bij het gevoerde beleid te maken waren.[412] Maar aangezien de overzeese handel van de VOC in de praktijk veel minder vreedzaam en verbindend bleek dan Diderot het idealiter gedacht had, kon de filosoof uiteindelijk alleen maar negatief oordelen over de leiding van deze koloniale onderneming. Want het kosmopolitisme van de handelscompagnieën bleek eerder destructief dan voedend, eerder gericht op monopolies dan op uitwisseling van ideeën, eerder heerszuchtig dan verdraagzaam.[413] Terwijl een Nederlandse tijdgenoot over de Heren Zeventien van de VOC triomfantelijk schreef *'t Is zeker een ongemeen verschijnsel, driemaal 's jaars zeventien burgers […] te zien vergaderen om in een ander werelddeel aan keizers en koningen de wet te geven*, was die imperialistische geest precies wat er niet klopte in de ogen van de antikoloniale Diderot.[414]

Dat deze bewindvoerders ondertussen het grootste respect hadden voor de wetten van het eigen vaderland en die boven alles stelden, was bovendien minder evident dan de hierboven aangehaalde Stijl het voorstelde. De VOC vormde volgens het haar verleende octrooi eigenlijk een staat binnen een staat, of zoals andere auteurs het verwoordden een *imperium in imperio* of een republiek binnen de republiek.[415] Hoewel auteurs als Stijl, Parival en Andrews in deze constructie geen probleem zagen, waren politieke denkers als Hobbes en Diderot veel kritischer over deze statelijke macht van de handelscompagnieën uit hun tijd.[416] In *Histoire des deux Indes* kunnen we lezen dat de macht van de VOC mettertijd de politieke veerkracht van de Nederlandse democratie had ondermijnd, die immers op *de liefde voor de gelijkheid, voor de matigheid, voor de wetten en voor de burgers* zou horen te berusten.[417] Een vergelijkbaar oordeel gold de WIC en de andere particuliere compagnieën die Nederlands Guyana bestuurden: ook zij hadden volgens de Franse auteurs de noodzakelijke wederzijdse loyaliteit tussen overheid en burgers uitgehold.[418] Net als elders in Europa profiteerde uiteindelijk niet de bevolking maar een kleine commerciële en politieke elite het meest van de koloniale expansie en kon daardoor haar greep op de macht vergroten – overzee maar zeker ook *in patria* waar koloniale macht evenzeer het alvermogen van enkelen in de hand werkte.[419]

Vanuit dat perspectief bekeken was bij de VOC en WIC eigenlijk al de eerste aanzet te zien tot de ontwikkeling van wat Connell de *transnational business masculinity* van de moderne globaliserende wereld heeft genoemd: een mannelijk gedragsrepertoire dat gestuurd wordt door financieel egocentrisme, geringe loyaliteiten en een beperkt gevoel van verantwoordelijkheid voor anderen.[420] Het enige verschil lijkt te zijn geweest dat de vroegmoderne voorlopers van deze moderne neoliberale zakenmannelijkheid nog zeer verbonden waren aan de familieclan en gericht op vermeerdering van de familiale invloed op het politiek-bestuurlijke thuisfront. In de Republiek werkte dit inderdaad, zoals in *Histoire des deux Indes* gesignaleerd werd en modern onderzoek inmiddels bevestigd heeft, naast kapitaalaccumulatie ook machtsconcentratie bij een steeds geslotener regentenelite in de hand die ten koste ging van de vrijheid van gewone burgers.[421]

Het waren uiteindelijk deze ontwikkelingen die samen met de verworven rijkdommen en ontstane weelde de Republiek in de ogen van Raynal en Diderot uiterst kwetsbaar hadden gemaakt voor corruptie van

binnenuit en concurrentie van buitenaf. Daarom waren de zeden verbasterd, de vaderlandsliefde verdwenen, haar koloniën en scheepvaart niet langer bestand tegen de militaire agressie van anderen.[422] Soortgelijke analyses kon men in de laatste decennia van de 18e eeuw ook veelvuldig bij andere auteurs lezen. Ze sloegen in ieder geval aan bij het Nederlandse publiek – zoals we in het laatste hoofdstuk van dit boek nog verder zullen ontdekken. In de herziene versie van zijn *Verdediging van de eer der Hollandsche Natie* (1776) zou de Nederlandse patriot Engelbertus Engelberts bijvoorbeeld precies deze kritiek uit *Histoire des deux Indes* met instemming aanhalen.[423]

Meer nog dan Raynal toonde Diderot zich uiteindelijk ten diepste teleurgesteld in de ooit zo bewonderenswaardige republikeinen, die anderen in zo veel andere opzichten de weg hadden gewezen. Nooit bang voor wat extra retoriek, eindigde de filosoof het deel over de Republiek met de onheilspellende woorden: *Bataven, de lotsbestemming van elke handelsnatie is om rijk, slap, ontaard en onderworpen te zijn. Vraagt uzelf af waar u zich nu bevindt.*[424] Van een vrijheidslievende vorm van republikeinse mannelijkheid naar een gecorrumpeerd aftreksel daarvan – dat was de historische metamorfose die de Nederlanders als handelsvolk uiteindelijk in de ogen van Diderot hadden ondergaan.[425] Hij volgde hier geheel het gedachtegoed van het klassieke republicanisme.

6

De aantrekking van 'foute mannen'

Kolonisten gezocht

In de Republiek zelf weten de bewindvoerders van de VOC en WIC de problemen in de koloniën ondertussen vooral aan de bestuurders overzee én aan de gewone mannen en vrouwen die nodig waren om de vestigingen daar te bevolken en tot een succes te maken. Hoewel de Republiek er anders dan Engeland en Frankrijk uiteindelijk niet in slaagde om elders

grootschalige volksplantingen van landgenoten te realiseren (met uitzondering wellicht van de Kaapkolonie), is dat oorspronkelijk wel geprobeerd – zowel in de Oost als in de West.[426] Op het Europese continent mocht de Republiek zich geheel in overeenstemming met het ideaal van het commerciële republicanisme als een niet-expansieve natie gedragen, maar in de rest van de wereld lag dat anders, zo constateerden ook tijdgenoten.[427] Met het van staatswege aan de handelscompagnieën overgedragen geweldsmonopolie en de pogingen om de productie in het koloniale achterland van de handelsposten onder controle te krijgen, was er bij de Nederlanders wel degelijk sprake van een territoriaal wereldrijk in aanbouw.[428]

Dit betekende dat er *ex patria* behoefte was aan een ander type ondernemende mannelijkheid dan thuis in de Republiek. De WIC en VOC hadden ter plaatse om te beginnen behoefte aan opperkooplieden met *mannenharte* die bereid waren handelsprivileges zo nodig gewapenderhand *met een mannelijke resolutie en courage* te verwerven en verdedigen.[429] Daarnaast waren er kolonisten nodig die de productie en aanvoer konden garanderen van de voor de handel zo lucratieve gewassen. Deze kolonisten werden deels apart gerekruteerd (soms met hun hele gezin) en deels betrokken uit het varende en vechtende compagniespersoneel dat na jaren in dienst van de compagnie besloot om ter plaatse een zelfstandig bestaan als 'vrijburger' op te bouwen.[430]

De VOC wierf aanvankelijk ook alleenstaande vrouwen. Later zou zij haar beleid in deze herzien omdat in de bloeiende economie van de Republiek maar weinig arbeidzame *dochters* voor de Oost overschoten – met als gevolg dat de VOC daarvoor zelfs jonge meisjes uit Nederlandse weeshuizen liet halen.[431] Over de volwassen ongehuwde vrouwen die de eerste decennia in de Oost arriveerden, schreef Coen met misprijzen dat zij voor het merendeel behoorden tot het *schuim van lande* en tot *d'allervilste [de allerlaagste] van Nederland* – hun moreel ongeremde gedrag zou zelfs aanstoot geven bij de lokale bevolking.[432] Ook een van zijn voorgangers, gouverneur-generaal Both, had zich al in vergelijkbare termen over deze alleenstaande vrouwen uitgelaten.[433] Niet lang daarna besloot de Compagnie om de migratie van vrouwen actief te ontmoedigen en vanaf het midden van de 17e eeuw voeren er nauwelijks meer vrouwen op de VOC-schepen mee, met uitzondering van familieleden van hoger VOC-personeel. Lagere employés werden geacht met Aziatische en Euraziatische vrouwen te trouwen.

Ook de vrouwen die vanuit de Republiek met echtgenoot of als gecontracteerd dienstpersoneel naar de koloniën in de West migreerden, bleven gering in aantal.[434] Ondanks dit 'tekort' aan beschikbare witte vrouwen was er in Suriname tot 1784 een officieel verbod op seksueel contact met niet-witte vrouwen van kracht, dat echter evident nageleefd noch gehandhaafd werd.[435] Het noordelijker gelegen Nieuw-Nederland trok verhoudingsgewijs meer vrouwen aan, veelal afkomstig uit de lagere bevolkingsklassen en met opvallend veel ondernemingszin.[436] Ook bij hen zorgden een vrije geest en gedrag, net als in de Oost, soms voor frictie.[437] In de beeldvorming over de koloniën hebben deze migrerende vrouwen echter een beduidend kleinere rol gespeeld dan de mannen. Dat kwam niet alleen omdat ze puur getalsmatig een minderheid vormden, maar ook omdat de levens van vrouwen als minder interessant gelden en minder goed geboekstaafd worden. Daardoor werd het overigens wel mogelijk dat er rondom enkele van die koloniale vrouwen een zekere mythevorming tot stand kwam.[438]

Losgeslagen mannelijkheid

Dat het vaak de meer vrijgevochten persoonlijkheden waren die als kolonisten op een ander continent eindigden, werd door de koloniale bestuurders ter plaatse al vroeg als problematisch ervaren. Pieter Both, de eerste gouverneur-generaal van Indië, schreef al in 1614 dat *de meeste vagebonden ende 't schuim van 't vaderland hier komt*.[439] Op de Banda-eilanden vormde de eerste lichting Europese planters een groep met een ongeregelde frontiermentaliteit, vergelijkbaar met die van het Wilde Westen eeuwen later.[440] Coen verzuchtte dan ook dat hij in Indië moest werken met *gedebaucheerde kwanten* en *lieden die [...] met de vrijheid in beesten veranderen*.[441] Het moordzuchtig gedrag van de vrije kolonisten tegenover de lokale bevolking deed hem voor reputatieschade vrezen bij bevriende Indische vorsten (sic).[442]

Ook op Formosa lieten de voormalige zeesoldaten van de VOC zich nog niet zo gemakkelijk tot hardwerkende en coöperatieve planters omvormen, zo merkten de bestuurders in Batavia halverwege de 17e eeuw op. Hun lompe en gemakzuchtige manier van doen zou tot onlust hebben geleid bij de Chinese landarbeiders.[443] In Suriname was de situatie

niet veel anders, daar zouden volgens een plaatselijke predikant goddeloze *spitsboeven* het merendeel van de Europese kolonisten uitmaken.[444] Vanuit Elmina klaagde ook Jan Huydecoper in 1760 over het gebrek aan normbesef onder de compagniesdienaren, van wie sommigen *om hunne ondeugden naar herwaarts als in een tuchthuis zijn gezonden*.[445] Haafner, die jarenlang overzee als boekhouder voor de VOC had gewerkt, noemde Indië enkele decennia later het *rasphuis van Europa*, een verzamelplaats van mannen die losgeslagen waren van alle wetten van de beschaving.[446] Ook relatieve buitenstaanders, zoals de in Leiden wonende Fransman Parival, namen deze negatieve beeldvorming al snel over.[447]

Het oordeel van Diderot dat koloniale posten en expedities relatief vaak een verkeerd soort mannen aantrok, avonturiers met weinig normbesef, werd dus al eerder verwoord door anderen.[448] Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen of bij een deel van deze oordelen niet tegelijkertijd iets anders speelde. Met zich op deze manier van de kolonisten en het compagniespersoneel ter plaatse te distantiëren, vermeden koloniale bestuurders dat tegenvallende resultaten henzelf aangerekend werden. Door de uitspattingen overzee vooral toe te schrijven aan mannen van lagere komaf, voorkwam men ook dat de koloniale handel in zijn geheel in diskrediet raakte. Of zoals een Berlijnse koopmanszoon het voor de Amerikaanse koloniën optekende: *Het waren geen kooplieden die in Amerika aan het moorden waren en aan ieder een gevoel van menselijkheid ontzegden. Het was een troep booswichten die het vaderland uitgespuugd had*.[449] Het zou de losgeslagen mannelijkheid van een beperkte groep 'foute mannen' zijn die de problemen veroorzaakte, niet het Europese handelskolonialisme als zodanig. Opnieuw zien we hier een inmiddels bekend mechanisme in werking: de uitspraken over de problematische mannelijkheid van 'anderen' maakten het mogelijk om een positieve mannelijke identiteit voor zichzelf overeind te houden.[450]

Schaarste aan vrijwillige emigranten

De verre koloniën bleken weinig aantrekkingskracht uit te oefenen op de meeste inwoners van de Republiek. Wie als man of vrouw enig talent in huis had, slaagde er meestal wel in om in de gewone zeevaart of elders in

de lokale economie een inkomstenbron te vinden.[451] De koloniale bestuurders bleven zo aangewezen op verarmde Nederlanders die niet zelden gedwongen door schulden het thuisland achter zich lieten.[452] Volgens de Duitse auteur Sinapius vormde de emigratie van armlastigen naar andere continenten een benijdenswaardige oplossing voor de overlast die deze anders in het thuisland veroorzaakten – een oplossing die Duitsers bij gebrek aan eigen koloniën in die tijd niet ter beschikking stond.[453]

Maar een persoonlijke achtergrond met schulden was niet het monopolie van de lagere echelons van het compagniespersoneel. De zo-even aangehaalde Huydecoper was zelf het zwarte schaap van een gegoede familie en belandde in Afrika nadat hij bij velen in zijn omgeving zijn krediet verspeeld had.[454] Daar ontwikkelde hij zich na de nodige tegenslagen dankzij een behoorlijke dosis eerzucht uiteindelijk toch tot een steunpilaar van de WIC die zijn best deed de vastgelopen slavenaanvoer vanuit het binnenland naar Elmina weer op gang te krijgen.[455] Ook van de vader van Gijsbert Karel van Hogendorp en de zoon van Joost van den Vondel is bekend dat ze uit financiële nood naar de Oost vertrokken.[456] Zo waren er nog vele anderen die niet uit vrije keuze het koloniale avontuur aangingen. Het was maar al te bekend dat de zeereis en het leven in de tropen risico's met zich meebrachten: alle drie de hierboven met name genoemde mannen zouden deze als tijdelijk bedoelde oplossing voor hun problemen dan ook met de dood bekopen.

De schaarste aan vrijwillige emigranten uit de Republiek verklaart mede het kosmopolitische karakter van de Nederlandse vestigingen overzee, die relatief hoge aantallen kolonisten van buitenlandse herkomst aantrokken.[457] Ook voor de koloniën in de West was er binnen de Republiek weinig animo, hetgeen nog eens versterkt werd door de soms feodale neigingen van de WIC ter plekke.[458] Zo bleven de volksplantingen van Nieuw-Nederland in Noord-Amerika ondanks actieve wervingscampagnes uiteindelijk te dun bevolkt om overname door Engeland te voorkomen – al had een grotere stroom Nederlandse kolonisten die overname waarschijnlijk evenmin kunnen afwenden.[459]

In de Engelse koloniën in Amerika lag de situatie anders. Voor het zware werk daar werden niet alleen tot slaaf gemaakte Afrikanen ingezet maar aanvankelijk ook misdadigers die uit Engeland werden verscheept, alsmede Europese contractarbeiders die aan de hoogste bieder doorverkocht konden worden – praktijken die in de Nederlandse koloniën bijna geen

ingang vonden.[460] Ook de Fransen maakten in de 17e eeuw gebruik van veroordeelden en van verarmde contractarbeiders die zichzelf en soms hun gezin voor een vastgelegd aantal jaren 'verkochten' aan diegene die hun overtocht wilde financieren – in de hoop daarna voor zichzelf een nieuw leven te kunnen beginnen op een stukje land.[461] Die contracten leidden volgens Raynal en zijn coauteurs tot een alternatieve vorm van slavernij, waar ze geen goed woord voor over hadden. Mensen die enige keus hadden en over de juiste informatie beschikten, zouden zich niet voor deze praktijken laten strikken. De inwoners van de Republiek waren zelf teveel aan hun vrijheid gehecht maar dat belemmerde hen helaas niet, zo kunnen we in *Histoire des deux Indes* lezen, om in de Duitstalige landen, waar onderdrukking troef was, met mooie verhalen contractarbeiders voor de Engelse koloniën te ronselen. Het was in de ogen van de Fransen de zoveelste vorm van de *onwaardige handel* waaraan de *Europeanen* (lees: Nederlanders) zich schuldig maakten.[462]

Seksuele vrijheden

Even kritisch waren Raynal en Diderot over de methoden die de VOC en WIC hanteerden om de matrozen en soldaten voor hun eigen koopvaardijschepen te rekruteren – de mannen die uiteindelijk vaak als 'vrijburgers' in de volksplantingen overzee eindigden. Wie echter niet zelf selecteerde maar de werving van werknemers aan zielverkopers uitbesteedde die enkel uit waren op winst, kon vanzelfsprekend misbruik tegemoet zien en geen kwaliteitspersoneel. Daarbij kon men van zeeofficieren die uit het gewone scheepsvolk of andere lagere beroepen gerekruteerd werden (zoals dat in de Republiek het geval was), natuurlijk weinig eergevoel verwachten, redeneerden Raynal en Diderot, die dit vanuit hun Franse marinetraditie gezien maar een vreemde gang van zaken vonden.[463]

Ook bij andere buitenlandse auteurs verwierf het Nederlandse scheepsvolk de reputatie grof en zedeloos te zijn.[464] Dat beeld paste naadloos in een reeds langer bestaand beeld van Nederlanders als een ongevoelig en weinig beschaafd volk.[465] Maar zelfs de Nederlandse bestuurders van de compagnieën bleken niet erg gelukkig met de matrozen van binnen (én buiten) de Republiek die bereid bleken aan te monsteren op de vaart naar de Oost of de West. Net als de kolonisten werden zij omschreven als een

allegaartje van armoedzaaiers en mannen met een dubieus verleden.[466] Het regende dan ook klachten over het scheepsvolk overzee.

Rond 1610 waren Nederlandse zeelieden plaatselijk al berucht om hun aanrandingen van Javaanse vrouwen in Bantam, de haven op West-Java die voor de VOC de belangrijkste aanlegplaats in de Oost vormde voordat ze op de plaats van Djajakarta haar hoofdkwartier Batavia zou bouwen.[467] Enkele jaren later moest de VOC extra verordeningen uitvaardigen om te voorkomen dat beschonken matrozen in geheel ontklede staat door de straten van het Japanse Hirado gingen rondzwerven op zoek naar seksueel vertier.[468] Sinds de *Itinerario* (1595) van Linschoten werden Aziatische vrouwen in de Republiek als seksueel extreem gewillig afgeschilderd. Aangekomen in de Oost, zo beloofde een 18e-eeuws matrozenlied, konden de mannen zich ontspannen met drank en tabak, maar ook met *dansen en springen zeer abondant/ zingen uit minnen/ met de zwartinnen/ al van dat land*.[469]

In andere teksten en zeemansliederen werden de reizigers juist gewaarschuwd voor de *duivelse werken* van die wellustige *zwartinnen* overzee.[470] Dat sorteerde mogelijk het omgekeerde effect. Niet voor niets zou VOC-ambtenaar Aernout van Overbeke in zijn reisbrieven naar huis de zeestraat Sunda (gelegen tussen Sumatra en Java) de *Straat van Zonde* noemen – overigens niet de enige scabreuze woordspeling die de jurist voor zijn vriendenkring thuis in petto had.[471] Indiëvaarders kwamen bekend te staan om hun ruwe vormen van mannelijk tijdverdrijf, uitgelokt door de vele gedwongen vrije uren aan boord en aan wal.[472] Juist die vrije tijd baarde de 17e-eeuwse moralisten zorgen.[473] In de morele orde van de vroegmoderne tijd kwam de losgeslagen mannelijkheid van de zeeman lijnrecht tegenover de beheerste mannelijkheid van predikanten en patriarchen te staan.[474]

Zelfs met de eerder geplaatste kanttekeningen over beeldvormingsmechanismen kunnen we concluderen dat de matrozen, zeesoldaten en kolonisten die in de Nederlandse koloniën arriveerden, niet tot de meest gepolijste persoonlijkheden behoorden. De hogere koloniale ambtenaren zagen zichzelf weliswaar als veel beschaafder dan de rest, maar ook voor hen gold dat de beschavingsnormen van het vaderland al snel hun vanzelfsprekendheid verloren wanneer zij in een nieuwe omgeving aangekomen waren. De openlijk zinnenprikkelende muurtekeningen in het koloniale buitenverblijf dat in 1744 voor VOC-functionarissen op het Indiase eiland

Bolghatty werd gebouwd, zouden thuis in de 18e-eeuwse Republiek ondenkbaar zijn geweest. Toen de buitenplaats in de 19e eeuw in Britse handen kwam, lieten die de aanstootgevende erotiserende tekeningen van de drinkgelagen direct onder een laag witkalk verdwijnen.[475] Bolghatty was gelegen aan de Malabarkust tegenover de stad Cochin, die door de Haarlemse scheepschirurgijn Wouter Schouten eerder de *bruid* was genoemd waar Europeanen om vochten – een bruid die de Nederlanders in 1663 na een verwoede strijd op de Portugezen hadden buitgemaakt.[476] De verovering bracht in Europese ogen bepaalde voorrechten met zich mee die zich voor de Nederlanders blijkens de muurtekeningen niet tot handelsprivileges beperkten.

Bruids-, huwelijks- en maagdelijkheidsmetaforen werden in die tijd vaker gebezigd om het begeerlijke van de koloniale rijkdommen te verbeelden, daarbij appellerend aan de seksuele verlangens van Indiëgangers.[477] Later zou bijvoorbeeld Dirk Willink ook Batavia de *Bruid van 't Oosten* noemen in zijn uitleg bij de titelprent van Jan de Marre's *Batavia begrepen in zes boeken* (1740).[478] Eerder noemde Buchelius in 1623 Oost-Indië de concubine van Spanje.[479] Dit soort voorstellingen van de koloniën als een verleidelijk en toegankelijk vrouwelijk lichaam en verhalen over gewillige inlandse vrouwen waren in de Republiek zo wijdverbreid, dat het ons niet mag verwonderen dat de koloniën andere mannen aantrokken dan de *eerlijke, getrouwde lieden* die de compagniesbestuurders eigenlijk prefereerden.[480] Seksuele grensoverschrijdingen kwamen overzee zo veelvuldig voor, dat zelfs de reputaties van door de compagnie aangestelde predikanten – moreel verheven als ze leken – onder dergelijke beschuldigingen te lijden hadden.[481]

7

Het recht op plundering

Een reputatie als zeerovers

Het eerzame imago van de Nederlandse Indiëvaarders had verder te lijden onder het feit dat de WIC en VOC hun bestaansrecht en financiering deels ontleenden aan de kaapvaart op de vijand.[482] In 1603 maakte de Nederlandse admiraal Jacob van Heemskerck zich in de Straat van Malacca met geweld meester van het rijkbeladen Portugese koopvaardijschip de *Santa Catharina*. Toen het schip met zijn lading van onder andere Chinees porselein daarna in de Republiek geveild werd, leverde dat de VOC met de opgebrachte 3,3 miljoen gulden meteen een verdubbeling van haar startkapitaal op. De gebeurtenis bezorgde de Nederlanders in China echter de naam ordinaire zeerovers te zijn. In een Chinese encyclopedie uit de late Ming-periode werd hun vaarkunst bewonderd maar stond ook te lezen: *Als je de Hollanders ontmoet op zee, word je zeker door hen beroofd*.[483]

Deze reputatie als 'foute mannen' raakten de Nederlanders niet snel meer kwijt en speelde hen later in de 17e eeuw aan het Qing-hof nog parten.[484] Dat de Nederlanders in de tussenliggende decennia regelmatig in het geheim allianties waren aangegaan met Chinese opstandelingen en piraten, zal daar mede aan hebben bijgedragen. Uit frustratie dat de Chinese autoriteiten aan de VOC de vrije handel bleven weigeren die ze wel aan de Portugezen en Spanjaarden hadden toegestaan, koos de VOC-gouverneur op Formosa rond 1630 zelfs welbewust voor piraterij als pressiemiddel om de Ming tot andere gedachten te brengen – een beslissing die verder afbreuk deed aan de goede naam van de Nederlanders.[485] Zo werd het de Portugezen ter plaatse wel erg gemakkelijk gemaakt om de Nederlanders bij de Chinese autoriteiten zwart te maken als

> *een zeker vreemd en hard volk van nature die men Hollanders noemde, van buiten ende van binnen kwaad, dewelke geen eigen land noch ordinarie [rechtmatige] woonplaats hadden, maar hun met roven ter zee als anderszins met conquesteren ende bespringen van landen om haar daarin neder te zetten.*[486]

Eerder, tijdens het Twaalfjarig Bestand, had de VOC de Japanse haven Hirado als uitvalsbasis gebruikt voor haar kaapvaart op Macao en Manilla, havens die voor de Iberische vijand nog steeds erg belangrijk waren. Aanvankelijk gebeurde dit met toestemming van Japan maar toen die ingetrokken werd, gingen de Nederlanders ermee door, hetgeen hen ook bij de Japanners een slechte naam had bezorgd: *Niet dan voor zeerovers werden de Engelsen en wij aldaar vernaamd*, rapporteerde een verontruste Nederlandse koopman vanuit Japan.[487] Toen shogun Hidetada in 1621 de kaapvaart vanuit heel Japan verbood, grepen Nederlandse vrijburgers vanuit Batavia de gelegenheid aan zich persoonlijk met de kaapvaart te gaan verrijken.[488] Geen wonder dat volgens Raynal Nederlanders in heel Azië het imago van zeerovers aankleefde. Het beeld dat ze piraten waren *zonder wetten, zonder vaderland en zonder meester* was zonder koning bovendien lastig recht te zetten.[489]

Het schemergebied tussen kaperij en piraterij

Het juridische onderscheid dat de Europese zeevarende naties maakten tussen piraterij en kaapvaart (feitelijk piraterij maar met een schriftelijke machtiging van de eigen overheid en in principe beperkt tot schepen van landen of schepen bestemd voor landen waarmee men op dat moment in oorlog verkeerde), was niet voor iedereen evident en werd zelfs binnen Europa niet altijd erkend. De verschuivende betekenis van het begrip 'vrijbuiter' – aanvankelijk een zeerover, later ook kaapvaarder – getuigt van de vloeiende grenzen tussen beide categorieën.

In Europa gold de kaapvaart in commissie reeds enkele eeuwen als een succesvolle en legitieme vorm van economische oorlogsvoering, maar staten waren niet snel bereid kaapvaart door een vijand als legaal te erkennen.[490] Tegelijkertijd gold de vrijbuiterij door het eigen scheepsvolk zelden als illegale zeeroverij.[491] Raynal *cum suis* vonden dit hypocriet.[492] Aan het einde van de 18e eeuw schreef een vaderlands historicus bijvoorbeeld dat de reputatie dat Nederlanders *woeste zeeschuimers geweest waren, zonder eer of trouw* uitsluitend te wijten was aan kwaadsprekende Portugezen die de successen van de Nederlanders bij de Indische vorsten niet hadden kunnen verkroppen.[493] Maar voor de auteurs van *Histoire des deux Indes* maakten

kaapvaarders zich niet minder dan piraten, slavenhandelaars en monopolisten schuldig aan gewelddadige 'foute handel'.[494]

Tussen kaperij en piraterij bevond zich in de praktijk een groot grijs schemergebied dat regelmatig werd uitgebuit door Nederlandse kaap- en commissievaarders die zich niet altijd aan de vastgelegde voorwaarden hielden en daar opvallend vaak ongestraft mee wegkwamen.[495] De eerste kaping van een vijandig koopvaardijschip door (een voorcompagnie van) de VOC – het betrof de Portugese *San Jago* nabij St. Helena door twee Zeeuwse schepen in maart 1602 – had mede daarom een storm van protest opgeroepen. De actie werd als een ongeoorloofde daad van agressie beschouwd. Ondanks de winst van anderhalf miljoen gulden (ongerekend naar het heden zo'n 23 miljoen euro), kregen enkele aandeelhouders zoveel last van hun geweten dat ze zich uit de compagnie terugtrokken.[496] De VOC zou later geschenken inzetten om buitenlandse vorsten en invloedrijke personen binnen de Republiek met de daad te verzoenen. Toen het jaar daarna ook de Portugese *Santa Catharina* zonder een officiële commissiebrief gekaapt werd, vroegen de bewindhebbers van de Amsterdamse VOC-kamer aan de toen nog onbekende maar ambitieuze jonge advocaat Hugo de Groot een juridische legitimatie voor de gebeurtenis te schrijven.[497]

De Groot zette zich aan zijn schrijftafel en produceerde in de jaren 1604-1605 *De jure praedae commentarius*. Dit juridisch pleidooi voor het 'recht op plundering' werd aanvankelijk niet gepubliceerd, maar in 1609 verscheen onder de titel *Mare liberum* wel een hoofdstuk ervan in druk. Hier poneerde De Groot om te beginnen vanuit het natuurrecht het wereldwijde recht op vrije handel, alsmede de vrijheid van de zee, zodat geen enkele natie de heerschappij over bepaalde zeeroutes kon claimen, zoals Spanje, Portugal en Engeland dat in die jaren deden.[498] De volgende stap in De Groots argumentatie was dat een particuliere handelscompagnie legitiem vijandige schepen kon kapen, omdat niet alleen soevereine staten maar ook individuen en compagnieën een rechtvaardige oorlog konden voeren – bijvoorbeeld uit zelfbescherming of als reactie op begane wandaden die anders bij ontstentenis van een onafhankelijke rechtbank ter plaatse onbestraft zouden blijven. Dit deel van zijn betoog, dat mede gebaseerd was op de argumenten waarmee de plunderende zeevoogd Van Heemskerck zijn daden achteraf als eervol had proberen te rechtvaardigen, publiceerde De Groot echter pas jaren later in *De jure belli ac pacis* (1625).

In 1609 aan de vooravond van de ondertekening van het Twaalfjarig Bestand had het onverstandig geleken Spanje en Portugal met een dergelijke boude stellingname voor het hoofd te stoten. In 1625 toen de oorlog was hervat, was een dergelijke terughoudendheid niet meer nodig.[499]

Inmiddels was in 1621 ook de WIC opgericht, weliswaar met de nodige jaren vertraging dankzij het Twaalfjarig Bestand maar dat kaapvaart een van haar belangrijkste activiteiten moest worden was van meet af aan duidelijk geweest.[500] Dat maakte WIC-schepen zelf overigens niet immuun voor aanvallen van andere kapers, bijvoorbeeld van Barbarijse kapers die de westkust van Afrika onveilig maakten en daar onder anderen Europese slavenhalers in moeilijkheden brachten.[501] Voordat de handelscompagnie zich echter actief met de slavenhandel ging bemoeien, positioneerde zij zichzelf eerst als institutionele hoofdspeler in de Atlantische kaapvaart.[502] Zodra de financiering rond was, zond de WIC naast koopvaardijschepen aparte kaapvaarteskaders de oceaan op om de vijand zoveel mogelijk schade te berokkenen. Al snel waren Vlissingen en Middelburg de belangrijkste uitvalsbases van deze schepen. De strategie was succesvol. Tot 1640 zouden er honderden vijandige schepen en havens geplunderd worden, hetgeen de aandeelhouders in de compagnie beslist geen windeieren legde.[503] Ook alom bewonderde admiraals, zoals De Ruyter en Heyn, profiteerden van de winsten die deze omstreden praktijken opleverden, zoals in hoofdstuk 2 al ter sprake kwam.

De aantrekkingskracht van de vrijbuiter

Onder buitenlanders als de Spanjaarden en Portugezen kwamen de Nederlandse zeebonken aldus bekend te staan als zeerovers die god noch gebod respecteerden. En het was waar: de Republiek had meer dan haar deel in de productie van piraten – fortuinzoekers die de vrijheid op zee verkozen boven de rechtsorde van een vaderland en de oceanen leegroofden zónder commissiebrief. Niet zelden begonnen als kaapvaarder in dienst van de Republiek, hadden deze mannen later in hun leven een lucratieve carrièrewending gemaakt, waarbij zij ervoor kozen niet langer geld af te dragen aan de investeerders en autoriteiten die anders altijd een flink percentage van de buit opstreken.[504]

Het avontuurlijke leven van deze zeerovers sprak sterk tot de publieke verbeelding in het vaderland. In goed verkochte biografieën werd soms vol bewondering geschreven over de durf en moed van deze Nederlandse ‘vrijbuiters’ – een woord dat al snel naast de letterlijke ook een figuurlijke en meer heroïsche betekenis kreeg.[505] Sterker nog dan de kaapvaarders belichaamden deze ‘foute mannen’ het als typisch mannelijk beschouwde verlangen naar een vrij en ongebonden leven dat op velen (en niet alleen mannen) een grote aantrekkingskracht uitoefende.

Een ander deel van deze Nederlandse avonturiers sloot zich aan bij de beruchte Barbarijse ‘zeerovers’, die vanuit havens als Tripoli, Tunis, Algiers en Salé actief waren.[506] Ook deze Barbarijse zeelieden waren echter veelal kaapvaarders, want zij voeren meestal in commissie van Noord-Afrikaanse machthebbers – al werd hun legitimiteit zelden door Europeanen erkend.[507] Een van de meest beruchte was de Haarlemmer Jan Janszoon (1570- c.1641), die onder de naam Moerad Raïs niet alleen de zeeën maar ook kustdorpen onveilig maakte en met zijn extreme gewelddadigheid de schrik werd van kustbewoners tot aan IJsland toe. Hij zag er geen been in om ook Nederlandse schepen te kapen. Net als andere Barbarijse kapers verkocht hij vervolgens zijn gevangenen (moslims en christenen, Afrikanen en Europeanen) zonder onderscheid des persoons als slaven in Afrika, waar zij als ze geluk hadden na verloop van tijd vrijgekocht werden door familie, stads-, land- of geloofsgenoten.[508] Voor dat doel reisden vanuit de Republiek regelmatig gezanten naar Noord-Afrika af, zoals Thomas Hees die te zien is op afbeelding 25.

De Nederlandse autoriteiten hadden minstens twee keer de kans om Jan Janszoon te arresteren, maar lieten hem beide keren lopen.[509] Een zekere fascinatie voor zijn gedrag speelde hen mogelijk parten, maar bovenal bewezen zijn nietsontziende strooptochten hun nut in de strijd tegen Spanje. Voor de uitbreiding en handhaving van haar overzeese territorium was de Republiek mede afhankelijk van dit soort vrijgevochten mannen die het niet al te nauw namen met de regels. Zijn zoon Anthonie Jansen van Salee, bijgenaamd ‘de Turck’, werd vrije kolonist in Nieuw-Nederland, waar hij – in de voetsporen van zijn vader – al snel in conflict kwam met het plaatselijke gezag voordat hij zich uiteindelijk tot een gerespecteerd burger ontwikkelde.[510]

Het type mannelijkheid dat in deze en de voorgaande paragraaf beschreven is, dat wil zeggen een zich fysiek manifesterende harde stijl van

man-zijn met ruwe omgangsvormen en een sterke vrijheidsdrang, vormde op zee en overzee de dominante vorm van mannelijkheid. Wie zich niet daaraan kon aanpassen, hield het niet lang vol op de Nederlandse schepen en evenmin in de koloniën, waar andere wetten en gewelddadiger erecodes leken te gelden dan in het thuisland. Wat dat betreft is het veelzeggend dat waar er in de Republiek weinig duels uitgevochten werden, dat wel met enige regelmaat gebeurde in de Nederlandse koloniën.[511] In de steden van de Republiek waren het vaak zeelieden die betrokken raakten bij messengevechten, die we eigenlijk moeten zien als een volkse vorm van het duel.[512] Mannen die niet terugschrokken voor fysiek geweld en daarbij een sterke hang hadden naar vrijheid, werd dat in de zeevaart niet zomaar afgeleerd. Officieren streefden uiteraard naar tucht en discipline, maar wie diende in de koopvaart, kaapvaart of marine had een robuuste, lichamelijke manifeste vorm van mannelijkheid met een lage geweldsdrempel nodig om zich te handhaven. En het waren niet zelden deze vrijbuiters die, na een bestaan als zeeman, in de Nederlandse koloniën een tweede leven begonnen als kolonist.

8

Een koloniaal onschuldig zelfbeeld

Het christelijke ideaal van mannelijkheid

De plunderingen, wreedheden, corruptie en degeneratie overzee en de daarmee verbonden stijlen van mannelijkheid – hard dan wel verweekt – werkten negatief door in de koloniale identiteit van de Republiek, in ieder geval bij de auteurs van *Histoire des deux Indes* en andere auteurs in den vreemde. Het kosmopolitische imago van de Nederlandse kooplieden bood daar slechts zeer beperkt tegenwicht tegen, omdat de daarmee geassocieerde stijl van verbindende mannelijkheid in de koloniale praktijk niet werkte zoals verwacht. Bij het vraagstuk naar identiteitsvorming gaat het echter niet enkel om de beeldvorming bij buitenlanders, maar ook om de

verwerking van deze verschijnselen in het koloniale zelfbeeld van de natie – het onderwerp van deze paragraaf.

In het voorgaande zijn incidenteel al Nederlanders aan het woord geweest die overschrijdingen van de binnen Europa geldende beschavingsnormen veroordeelden dan wel verdedigden. Beide handelingen (veroordeling dan wel verdediging) tonen aan dat veel van het gedrag in de koloniën ook naar de maatstaven van die tijd niet vanzelfsprekend was. In vroegmodern Europa was het dominante mannelijkheidsideaal nog altijd dat van een vrij en gelovig man die zich vanuit een inwendige kracht moreel gematigd en beheerst wist te gedragen. Die man moest wel over een zekere mentale en fysieke gehardheid beschikken, maar die gehardheid mocht niet ontsporen in beestachtigheid. Een gelovig christen hoorde zijn medemensen lief te hebben en anderen niet te benadelen.

Daarbij waren de Nederlanders al vanaf de 16e eeuw geneigd zichzelf als natie-in-wording als zachtaardig, vreedzaam en vriendelijk te zien, zoals we in hoofdstuk 2 ontdekten. Andere volkeren wreed bejegenen of hen hun vrijheid ontnemen, hoorde in principe niet bij dat zelfbeeld. Dat was immers gedrag dat de Nederlanders bij uitstek toeschreven aan de Spanjaarden, zoals Benjamin Schmidt in zijn *Innocence Abroad* (2001) treffend beschreven heeft. In de begintijd van de Republiek werden slavernij en slavenhandel dan ook veroordeeld als een goddeloos en *onmenselijk gebruik*, typerend voor de wreedheid van hun katholieke vijand.[513] In die tijd domineerde in de Republiek ook nog de zachtmoedige voorstelling van de eerste Nederlandse handelsexpedities die naar Oost-Indië waren gevaren om daar, in de woorden van Peter Montanus uit 1612, *civielen ende eerlijken koophandel te verzoeken, en niemand te beschadigen*.[514] Hoewel aan dat beeld ook voor die vroege expedities nog wel wat af te dingen valt,[515] zat er een zekere logica in: in de 16e eeuw waren de eerste Oost-Indiëgangers uit de Republiek *nog veel te zwak, om geen vreedzame en zachtzinnige kooplieden te zijn*, zoals anderen later schreven.[516]

De vraag is wat er met deze voorstelling van dat 'onschuldige zelf' gebeurde toen later bleek dat Nederlanders zich overzee maar weinig aan het christelijke, innerlijk beheerste mannelijkheidsideaal gelegen lieten liggen. Want zodra de VOC en WIC in hun octrooien het recht verwierven om namens de Nederlandse staat militaire middelen in te zetten, begonnen zij de vrijheid van anderen systematisch geweld aan te doen. Al snel werd het gebruikelijk om bij zwakkere tegenpartijen overzee kwaadschiks te

nemen wat goedschiks niet gegeven werd. In hoeverre beïnvloedden deze en andere koloniale praktijken het mannelijk-christelijke zelfbeeld van de Nederlanders? Voor het antwoord zal ik eerst inzomen op de discussie die zich al vroeg over slavernij in de Nederlanden afspeelde om later in de paragraaf ook het vraagstuk van de soevereiniteit van niet-Europese volkeren in de analyse te betrekken.

De exclusieve betekenis van vrijheid

De reflectie op de legitimiteit van slavernij begon in de Nederlanden al in de vroege 16e eeuw. Hoewel men in het noordwestelijk deel van Europa toen nog wel bekend was met onvrijheid in de vorm van horigheid, kwam slavernij er al langere tijd niet meer voor – in tegenstelling tot het Iberisch schiereiland, dat eeuwenlang deel had uitgemaakt van de Arabische wereld en nog steeds intensieve handelscontacten onderhield met Noord-Afrika. In de zuidelijke steden van Spanje en Portugal was het dan ook niet uitzonderlijk om uit Afrika afkomstige slaven en bedienden aan te treffen.[517] Het was daarmee slechts een kwestie van tijd voordat Portugese en Spaanse kooplieden deze 'Moren' in hun huishoudens meebrachten naar Antwerpen en Amsterdam als ze zich daar voor de handel vestigden.[518] Aangekomen in het Noorden, rees echter al snel de vraag of de tot slaaf gemaakte Afrikanen daar in juridische zin nog als eigendom van hun meester beschouwd konden worden *overmits dat volgens de oude costumen van onze natie, de slavernij in onze Nederlanden overlang was opgehouden, ende dat alle mensen hier in hare vrijheid beschermd wierden*, zoals de Hoge Raad van Mechelen in 1521 in een advies aan keizer Karel V schreef.[519]

Niet alleen opvattingen over vrijheid, maar ook opvattingen over de christelijke identiteit lieten zich in de 16e en vroege 17e eeuw in de Nederlanden nog moeilijk met het verschijnsel slavernij verzoenen.[520] Toen in 1596 een door Nederlanders gekaapt Portugees schip met aan boord 130 tot christen gedoopte en van hun thuisland weggevoerde Afrikanen in Middelburg aanlegde, kondigden de Staten van Zeeland in eerste instantie de invrijheidsstelling van de Afrikanen aan: *wezende alle gedoopte christenen, ende dat die daarom niet en behoren bij iemand gehouden ofte verkocht te worden als slaven, maar gesteld in heur vrije liberteit, zonder dat iemand van derzelver eigendom behoort te pretenderen*.[521] De Hollandse kapitein

tekende echter protest aan bij de Staten-Generaal in Den Haag en kreeg na het nodige gedelibereer alsnog toestemming om met het gekaapte schip inclusief de gedoopte Afrikanen te vertrekken, zodat hij hen elders kon verkopen.[522]

Het gebeuren was tekenend voor de onduidelijke juridische status van de tot slaaf gemaakten in Europa, die ook in andere Europese landen zou aanhouden totdat de nationale wetgevingen in de 18e eeuw uiteindelijk op de koloniale expansie werden afgestemd.[523] Tot dat moment leek de Nederlandse rechtstraditie te gebieden dat er in de Republiek geen slaven en alleen vrije mensen leefden.[524] De Duitsers die in 1644 met een tot slaaf gemaakte 'Indiaan' vanuit Nieuw-Nederland in Amsterdam arriveerden, kregen dan ook van een notaris te horen dat in de Republiek alleen vrij dienstpersoneel gehouden kon worden en geen slaven of lijfeigenen.[525] Twee decennia daarna noteerde de Fransman Boussingault in zijn reisgids dat lijfeigenen en slaven in de Republiek vrij werden zodra ze voet aan bodem zetten.[526] In 1762 werd hetzelfde nog steeds nadrukkelijk gesignaleerd in een Duits reisdagboek: *Slaven moeten op Nederlandse bodem vrijgelaten worden en kunnen gaan waarheen zij willen.*[527] Ook Diderot vermeldde dit vermeende feit in zijn reisdagboek over Holland.[528]

In werkelijkheid was het in de 17e noch 18e eeuw een uitgemaakte zaak dat tot slaaf gemaakten bij aankomst in de Republiek automatisch vrij werden.[529] Het kwam regelmatig voor dat diplomaten, koloniale kooplieden en andere compagniesdienaren die voor kortere of langere tijd naar Europa terugkeerden, zich op hun reis door donkergekleurde bedienden en slaven lieten vergezellen – een gewoonte die in de ogen van de autoriteiten uiterst ongewenst was vanwege de verwarring die zij in de Republiek creëerde.[530] (Zie de zwarte bedienden die afgebeeld zijn op de illustraties 2 en 25 in dit boek.) Want in de praktijk werden deze mannen en vrouwen tijdens hun verblijf in de Republiek vaak nog als onvrije mensen behandeld. Werd daarmee de wet overschreden of kon men de consequenties van hun aanwezigheid op Nederlandse bodem juridisch soepeler interpreteren? Hierover bestond onder rechtsgeleerden en gezagsdragers geen consensus.[531]

Uiteindelijk gaven de Staten-Generaal in mei 1776 een edict uit waarin zij verklaarden dat slaven die in opdracht of gezelschap van hun meesters vanuit de koloniën naar het moederland waren gereisd, pas na een verblijf van twaalf maanden in de Republiek definitief als vrije personen

beschouwd moesten worden. Hetzelfde gold voor voortvluchtige slaven die zich in de Republiek bevonden.[532] In een toelichting legde het bestuursorgaan uit dat het niet strookte met *de aangeboren en dadelijke vrijheid* van de Nederlanders dat zij in hun wettelijke eigendomsrechten aangetast zouden worden en dat de *vaderlandse vrijheid* dus niet gediend was met een automatische invrijheidstelling van slaven bij aankomst in de Republiek.[533] Het vaderlandse vrijheidsideaal werd daarmee in de late 18e eeuw door de Nederlandse Staten-Generaal aanzienlijk beperkter ingevuld dan in de vroege 16e eeuw door de Hoge Raad van Mechelen: het werd nu gelijkgesteld aan het recht van Nederlanders om in vrijheid over hun 'eigendommen' te beschikken en niet meer zoals in 1521 met het recht van álle mensen om in hun lichamelijke vrijheid beschermd te worden. De leden van de Staten-Generaal waren de vrijheid van de Nederlander gelijk gaan stellen aan die van de slavenmeester en -handelaar.

De Nederlanders die onder geen beding in hun eigendomsrechten aangetast mochten worden en van wie de vrijheid gewaarborgd moest worden, moeten door de Staten-Generaal ondertussen vooral als mannen gedacht zijn. Nederlandse vrouwen verloren indertijd immers vanzelf de beschikking over hun eigendommen zodra zij trouwden, tenzij anders bedongen in een huwelijkscontract. Alleen weduwen en ongehuwde vrouwen van 25 jaar en ouder konden net als mannen vrijelijk over hun eigendommen beschikken. Gehuwde vrouwen waren in de Republiek juridisch ondergeschikt aan hun echtgenoot en verloren daarmee ook de vrijheid om zelf over hun geld en bezit te beslissen, behalve als daar tevoren een wettelijke regeling voor was getroffen.[534]

Vrijheid is altijd een begrip geweest met sterke mannelijke connotaties.[535] In de vroegmoderne tijd was het iets waar vrouwen, net als minderjarigen, slechts in beperkte mate aanspraak op konden maken – zelfs al stonden vrouwen in de Republiek bekend als zelfstandig en vrijgevochten, zoals in hoofdstuk 3 werd beschreven. Maar de nieuwe democratische rechten die aan het einde van de 18e eeuw in de Bataafse Revolutie in naam van vrijheid en gelijkheid voor burgers bevochten werden, sloten nog altijd vrouwen daarvan uit. Op een vergelijkbare wijze werden niet-Europeanen uitgesloten van het revolutionaire 'burgerschapsexperiment' en van het vrijheidsbeginsel, dat in loop van de tijd evolueerde van een toegekend privilege naar een aangeboren recht, hetgeen echter alleen denkbaar was door er in de praktijk bepaalde groepen van uit te sluiten.[536]

Met die uitsluiting werd de afgedwongen ondergeschikte positie van niet-Europeanen tegenover hun Europese overheersers in stand gehouden. Deze subjectpositie zou via vergelijkingen met vrouwen en kinderen ideologisch gelegitimeerd worden, zoals ik verderop in deze paragraaf nog zal aantonen.

Tegengeluiden in de 18e eeuw

Een absoluut verbod op slavernij op Nederlandse bodem zou uiteindelijk tot 1838 op zich laten wachten. In de Nederlandse koloniën werd slavernij in 1859 (Oost-Indië) respectievelijk 1863 (West-Indië) formeel afgeschaft. Tot die tijd werd er nog volop in tot slaaf gemaakten gehandeld want het verbod dat Willem I in 1814 tegen de slavenhandel uitvaardigde, had alleen betrekking op de aanvoer van Afrikaanse tot slaaf gemaakten naar de West. Ondertussen werden overtredingen door koloniale bestuurders gedoogd, omdat er zelfs voor dit beperkte verbod geen draagvlak bestond. Willem I had dan ook enkel tot het decreet besloten, omdat de Britten anders enkele West-Indische koloniën die zij tijdens de Franse bezetting hadden overgenomen, weigerden terug te geven. Met het afdwingen van dit verbod bij andere naties probeerde Groot-Brittannië haar koloniale concurrentiepositie te beschermen. Deze dreigde namelijk te verzwakken sinds zij in 1807 de slavenhandel binnen het eigen rijk verboden had.[537]

In Frankrijk was dankzij de Franse Revolutie al in 1794 door de Nationale Conventie tot afschaffing van slavernij besloten, al zou Napoleon deze beslissing later in 1802 weer terugdraaien. Ook op Nederlandse bodem had al eerder een enkele eenzame stem opgeroepen tot het afschaffen van slavernij en slavenhandel. Maar aanzetten tot afschaffing in de revolutionaire Bataafse Nationale Vergadering – in 1796 nota bene bijeengeroepen in naam van *vrijheid, gelijkheid en broederschap* – waren uiteindelijk op niets uitgelopen. Dat de eerder tot slaaf gemaakten op het Franse St. Domingo inmiddels de macht leken te hebben overgenomen en hun lotgenoten op Curaçao in 1795 geïnspireerd hadden tot een opstand onder leiding van Tula, die slechts met moeite was neergeslagen, speelde daarbij ongetwijfeld een rol. Ondanks gepassioneerde pleidooien van de Tilburgse lakenfabrikant en democraat Pieter Vreede werden slavernij en slavenhandel niet genoemd in de ‘Staatsregeling voor het Bataafsche Volk’ uit mei

1798, die feitelijk de eerste Nederlandse grondwet was. Ook daaropvolgende staatsregelingen zouden over de heikele kwestie blijven zwijgen.[538]

Was Pieter Vreede met zijn radicale abolitionisme dan een zonderlinge eenling die geen voeling had met de publieke opinie van zijn dagen? Hadden de antislavernijpleidooien in *Histoire des deux Indes* helemaal niets in gang gezet in de Republiek? Toch wel. In Nederlandse opinietijdschriften waren de voorgaande decennia wel degelijk kritische teksten verschenen en was er met vertalingen uit het buitenland langzaam een dun stroompje van abolitionistische literatuur op gang gekomen.[539] De meeste Nederlandse auteurs beperkten zich echter tot een aanklacht tegen de slavenhandel en een pleidooi voor een betere behandeling van de tot slaaf gemaakten, terwijl ze benadrukten dat daarmee indirect net zo goed het belang van de slavenhouder gediend zou zijn.

Enkele jaren na het verschijnen van de eerste editie van *Histoire des deux Indes* publiceerde Willem de Perponcher bijvoorbeeld de Nederlandse roman *Rhapsodiën of het leeven van Altamont* (1775). In de roman werd het voorbeeld van een 'goede' slavenmeester op Jamaica uitgewerkt op een wijze die sterk deed denken aan de manier waarop Pechméja in *Histoire des deux Indes* een dergelijke humane behandeling van de tot slaaf gemaakten had voorgesteld. De plantagehouder – die in het verhaal vroeger koopman was geweest en buiten zijn schuld failliet was gegaan – zou door zijn slaven bemind zijn als een *vader*.[540] Ook Reinhart, het hoofdpersonage van de sentimentalistische briefroman *Reinhart, of natuur en godsdienst* (1791-1792) van Elisabeth Maria Post, zag zichzelf als plantagehouder het liefst als een vader en weldoener die met zijn *zachtaardigheid* en *goedhartigheid* het lot van de tot slaaf gemaakten kon verzachten.[541] Corrigerende straffen waren in principe mild en zonder wreedheid, zodat zijn slaven in hun vrije uren vrolijk en vergenoegd als kinderen ronddansten, liet Reinhart met zijn reine geweten in zijn brieven naar huis weten. Toen hij uiteindelijk Guyana verliet en naar het vaderland terugkeerde, maande de plantagehouder zijn plaatsvervanger de *vaderlijke zorg* voor de tot slaaf gemaakten te continueren.[542]

Slaven houden als een zorgzame vader, dat was het mannelijke ideaalbeeld dat literatoren als De Perponcher en Post hun lezers en landgenoten in den vreemde voorhielden. Deze en andere 18e-eeuwse auteurs in de Republiek waren evident geen radicale abolitionisten, zoals Diderot. Geen van hen durfde destijds voor te stellen de slavernij per direct af te schaffen.

Wel was een trapsgewijze afschaffing in de toekomst denkbaar waarbij de tot slaaf gemaakten eerst via beschavend, christelijk onderwijs op hun onafhankelijkheid werden voorbereid. De remonstrantse predikant Jan Konijnenburg formuleerde het in 1790 als volgt:

> *Juist gelijk wij aan onze kinders naarmate zij in kennis en ondervinding toenemen, een groter mate van vrijheid toestaan, evenzo moet ook aan den neger die nog in een kindse staat verkeert, zijne vrijheid niet voor altijd onthouden [...] maar door voorafgaand onderwijs en eigen opmerking worden teruggegeven.*[543]

Hier werd de Nederlander naast vader dus ook leermeester van de onwetende Ander, opnieuw een positie die het koloniale zelfbeeld van een superieur soort mannelijkheid veilig overeind hield.[544]

Niet alleen bleven de Nederlandse protesten tegen koloniaal onrecht aldus beperkt en gematigd getoonzet, maar ook was er sprake van een grote ambivalentie in het beoordelen van de eigen natie in deze. VOC-ambtenaar Willem van Hogendorp, die eerder met Diderot correspondeerde en met het in 1778 opgerichte Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen druk bezig was Batavia als stad van beschaving op de kaart te zetten, bekritiseerde in zijn novelle *Kraspoekol* (1780) weliswaar de wreedheid van een slavenhoudster in Batavia, maar schreef in zijn voorwoord niettemin overtuigd te zijn *van de betere behandeling der slaven in die aanzienlijke plaatse dan in éne énige bezitting der andere Europese volken.*[545] Het was een sterk staaltje van patriottische zelfverschoning dat ons doet terugdenken aan de woorden van Bosman eerder uit de eeuw. Ook Van Hogendorp keerde zich niet tegen slavernij als institutie.[546]

Zijn zoon Dirk van Hogendorp (1761-1822), verklaard aanhanger van Raynal *cum suis*, leek van een radicaler soort te zijn. Als koloniaal bestuurder schreef hij scherpe rapporten over de wantoestanden in Oost-Indië en sprak hij zich uit voor een onmiddellijk verbod op de slavenhandel en een afbouw van het slavenbezit in een tijdsbestek van twintig jaar. Terug in de Republiek bewerkte hij in 1800 zijn vaders novelle tot het gelijknamige doch veel kritischer toneelstuk *Kraspoekol,* dat door zijn tijdgenoten als zo aanstootgevend werd ervaren dat het indertijd slechts één maal opgevoerd is. Maar ook de jongere Van Hogendorp zag de Javaanse

maatschappij als minder beschaafd dan de Nederlandse en schreef in zijn *Kraspoekol* de begane wreedheden nog steeds op conto van de creoolse vrouwen in de Oost. De nieuwe generatie bleek evenmin vrij van Europese vooringenomenheid.[547]

Deze kritische tegengeluiden leidden dus niet noodzakelijk tot een aanpassing van het nationale zelfbeeld. Het scherpst in die jaren was wellicht nog Johannes Meerman, toen hij De Groots mening over de zachtmoedige aard van zijn landgenoten van een kritische kanttekening voorzag: *De behandeling onzer slaven in de volksplantingen, schoon wij ook hier nog door verscheiden natiën in wreedheid overtroffen worden, kan als een duurzamer vlek op het volkskarakter worden aangezien.*[548] Ook bij Meerman wordt de zelfkritiek echter gerelativeerd met een opmerking over het gedrag van andere naties die de Nederlandse nog in wreedheid zouden overtreffen..

De eerdere omslag

In Nederland zou uiteindelijk pas na 1840 een politieke beweging tegen de slavernij ontstaan, zij het dat ook die bescheiden van omvang bleef.[549] Dit alles was een duidelijk teken dat slavernij en slavenhandel overzee in de voorgaande eeuwen bij de meerderheid van de Nederlanders geaccepteerd waren geraakt.[550] Hoewel er incidenteel een protesterende (dominees)stem te horen bleef, zagen de meeste inwoners van de Republiek slavenhandel niet langer als een paaps misdrijf dat eerder bij de wrede Spanjaarden paste dan bij henzelf. In 1663 was het voor een Amsterdams slavenhandelaar mogelijk geworden om bij wijze van statussymbool de gevel van zijn huis laten versieren met afbeeldingen van tot slaaf gemaakte Afrikanen.[551] Deze omslag in denken had zich voltrokken op het moment dat de Republiek in de 17^{e} eeuw zelf haar eerste koloniën verwierf en de behoefte aan goedkope arbeidskrachten voorrang kreeg boven morele bezwaren.[552] *Handelsnood brak bijbelwet*, zoals historicus Willem Frijhoff de omslag eerder kernachtig samenvatte.[553]

De VOC was zich al snel na haar vestiging in het Indische Oceaangebied actief gaan bemoeien met de aanvoer van slaven naar de door haar gecontroleerde handelsposten. Reeds in 1622 stelde ze daarom een code op om de handel en het bezit van slaven in haar volksplantingen te reguleren.[554] Justus Heurnius, die in 1624 als predikant in Batavia arriveerde,

had zich aanvankelijk nog tegen de toenemende betrokkenheid van de VOC met slavernij en slavenhandel verzet, omdat de Nederlandse vereenzelviging met het ideaal van de 'gulden vrijheid' in die jaren nog een brede acceptatie van deze praktijken in de weg stond.[555] Maar met de in verschillende plakkaten vastgelegde regels voor een goede behandeling van de tot slaaf gemaakten, voor wie gezorgd moest worden als waren het de eigen kinderen, werd het geweten van de in de Oost werkende predikanten grotendeels gesust – al werden zij nog in 1628 en 1629 door geloofsbroeders in het thuisland aangesproken op het onchristelijke karakter van slavenbezit. Het mannelijkheidsmodel van de zorgzame vader werd dus reeds vroeg ingezet voor het theoretisch verzachten van het lot van de tot slaaf gemaakten, die bovendien – zo stelden de compagniesdienaren – door *christelijke mededogendheid* gered van lokale hongersnoden en onderwezen in de christelijke leer, uiteindelijk zowel qua lichaam als qua ziel beter af zouden zijn.[556]

De Nederlandse acceptatie van de Atlantische slavenhandel begon in de jaren dertig, toen de WIC het suikergewest Pernambuco in Brazilië op de Portugezen veroverd had. Ook hier moest eerst een weerstand worden overwonnen, want in 1623 hadden de bewindsvoerders nog verklaard dat slavenhandel verboden was voor christenen zoals zijzelf.[557] Toen de Braziliaanse plantagehouders bij Johan Maurits begonnen aan te dringen op een grotere toevoer van goedkope zwarte werkkrachten, omdat de kaapvaart op Portugese slavenschepen te weinig nieuwe slaven opleverde, stelden de Heren Negentien dan ook eerst een commissie in om hen over de morele toelaatbaarheid van een dergelijke actieve betrokkenheid in de slavenhandel te adviseren. Het verloop van haar beraadslagingen is onbekend, maar zeker is dat ondanks de eerdere bezwaren in 1636 het eerste Nederlandse schip met zo'n duizend tot slaaf gemaakte Afrikanen van de Goudkust naar Nieuw-Holland in Brazilië voer.[558]

Niet lang daarvoor had De Groot het fenomeen slavernij in *De jure belli ac pacis* (1625) van een juridische legitimatie voorzien, onder meer als een van de verdedigbare neveneffecten van een 'rechtvaardige oorlog', waarbij overwinnaars het recht verwierven om overwonnen tegenstanders de vrijheid te benemen. Hoewel slavernij volgens De Groot tegen de natuur was, konden mensen in zijn rechtsopvatting toch door verschillende situaties legaal in slavernij geraken. Zo konden kinderen die uit een onvrije moeder geboren werden, volgens hem niet anders dan vanaf hun geboorte als

onvrij beschouwd worden. Misdadigers die geëxecuteerd dreigden te worden, konden bij wijze van gratie 'uit menslievendheid' tot slaaf gemaakt worden. Verder zou het niet in strijd met het natuurrecht zijn om zichzelf of een kind te verkopen als daarmee een hongerdood voorkomen werd. Met dergelijke legitimaties van het instituut slavernij had de Nederlandse rechtsgeleerde de handel in slaven nog niet gerechtvaardigd, maar wie wilde kon het gemakkelijk als zodanig opvatten.[559] In hetzelfde geschrift verdedigde De Groot ook nog op ingenieuze wijze het recht op annexatie van land en daarmee het recht op kolonisatie van vreemde gebieden. De Groot mocht dan sinds 1621 in ballingschap leven, hij bleef in zijn juridische geschriften altijd de belangen van de Republiek, de WIC en de VOC (waarin hij zelf aandelen bezat) in het oog houden en verdedigen.[560]

Gereformeerde dominees droegen verder hun steentje bij door de slavernij van 'heidenen' te legitimeren met een beroep op verhalen in de Bijbel, waarvan de vervloeking van Cham door zijn vader Noach wel de bekendste is geworden.[561] Wrang genoeg wordt in de oorspronkelijke bijbeltekst (Genesis 9:20-27) helemaal geen verband gelegd tussen een donkerder huidskleur van Cham en het lot van voor eeuwig afgedwongen dienstbaarheid voor zijn nageslacht. Die interpretatie ontstond later en werd in de westerse wereld pas gemeengoed in de 15e eeuw.[562]

In de Republiek was ds. Godfried Udemans uit Zierikzee een van de eerste predikanten die bijdroeg aan de acceptatie van slavernij in *'t Geestelyck roer van 't coopmans schip* (1638), dat hij opdroeg aan de bewindvoerders van de WIC en VOC. Daarin veroordeelde hij weliswaar nog steeds de slavenhandel als *ene vervloekte ende antichristische kramerij*, maar stond hij desalniettemin vanuit de bijbelse voorgeschiedenis het gebruik van niet-christelijke slaven toe, mits deze op rechtsgeldige wijze hun vrijheid verloren hadden.[563] Bovendien moesten zij tijdens hun slavernij onderwezen worden in de gereformeerde godsdienst en na hun bekering redelijkerwijs binnen zeven jaar weer vrijgelaten worden. Ook mochten de eigenaren de slaven niet mishandelen: *Inzonderheid en betaamt deze wreedheid geen Nederlanders, die van naturen altijd plegen vriendelijk te zijn*, aldus Udemans.[564] De dominee uit Zierikzee meende verder dat het zijn christelijke landgenoten niet paste om hun slaven te

> *brengen tot een ellendiger staat, naar ziel of naar lichaam, als zij tevoren waren maar wel tot enen beteren staat. Ende*

derhalve en mogen zij dezelve niet verkopen aan Spanjaarden, Portugezen of andere wrede mensen die tirannie drijven over hare zielen ende lichamen want dat strijdt tegen de liefde ende de gerechtigheid.[565]

Udemans moet in meerdere opzichten als een overgangsfiguur beschouwd worden. Uit verschillende details blijkt dat hij de wreedheden die bij slavernij en slavenhandel hoorden, nog altijd sterk met de katholieke vijand associeerde. Volgens hem kon een Nederlander als van nature vriendelijk persoon en oprecht christen dan ook alleen onder bepaalde voorwaarden en tijdelijk mensen in slavernij houden. In geen geval kon hij handeldrijven in mensen.

Net als Udemans zag een deel van de bewindhebbers van de VOC en WIC kerstening van de overzeese gebiedsdelen aanvankelijk als een belangrijk doel, terwijl de charters van de VOC en WIC tegelijkertijd gewetensvrijheid garandeerden – een duidelijk spanningsveld.[566] Ook de archieven van de koloniale kerkenraden die overzee actief waren, getuigen van kerstening als principiële doelstelling.[567] In de praktijk werd het bekeren van andersdenkenden niet erg systematisch aangepakt en op sommige plaatsen zelfs ontmoedigd, al waren er grote verschillen tussen de Nederlandse kolonies onderling.[568]

In de West waren veel slavenhouders in het algemeen niet erg genegen om de moeizaam verworven arbeidskrachten tot het christendom te laten bekeren, zeker niet zolang dat hun vrijlating dichterbij zou brengen.[569] Tot frustratie van meer godvruchtige landgenoten, negeerden zij zo *de allereerste plicht ener christelijke natie, om de aan haar gezag onderworpen volksstammen te beschaven en tot de enige ware religie te brengen*, aldus Willem Usselincx, die aan de wieg had gestaan van de WIC maar zwaar teleurgesteld was geraakt in de gevolgde koers.[570] Zelf was hij een voorstander van een langzame en vreedzame kolonisatie zonder slavernij. Hij was echter geen principieel tegenstander van slavernij. Usselincx wees die alleen af omdat hij er, als prudent koopman alle kosten en baten afwegend, eerder een verliespost dan winstbron in zag.[571] Wel wees hij op christelijke gronden de handel in slaven af.[572]

Hoewel betrokkenheid bij slavernij omstreeks 1650 breed geaccepteerd was geraakt in de Republiek, bleef de slavenhandel voor een aantal gelovige Nederlanders in de 17e en 18e eeuw moeilijk in overeenstemming

te brengen met hun geloof en christelijke zelfbeeld.[573] In de Bijbel en het daarop gebaseerde catechismusonderwijs waren genoeg aanknopingspunten te vinden om zo niet de slavernij, dan toch in ieder geval de handel in mensen ook voor niet-christelijke tot slaaf gemaakten in twijfel te trekken.[574] In Hoorn, waar een van de vijf kamers van de in slaven handelende WIC gevestigd was, veroordeelde dominee Jacobus Hondius in zijn *Swart register van duysent sonden* (1679) slavenhandel als een *onbarmhartige koophandel* in mensen *van een en dezelfde nature, gelijk als wij*, die christenen niet betaamde.[575] In Vlissingen, vanwaar menig (illegale) slavenhaler uitvoer, publiceerde dominee Georgius de Raad zijn *Bedenckingen over den Guineschen slaef-handel der gereformeerden met de papisten* (1665) waarin slavernij weliswaar niet expliciet afgewezen werd, maar waar wel duidelijk werd gemaakt dat niemand slaven kon kopen zonder in Gods ogen vuile handen te maken.[576] En in Middelburg, dat zich eveneens tot een belangrijke uitvalsbasis voor slavenhandelaren ontwikkelde, veroordeelden in de 17e eeuw ds. Johannes de Mey en in de 18e eeuw ds. Bernardus Smytegelt vanaf de kansel slavenhandel als het ongeoorloofd stelen van mensen die allemaal *even vrij geboren worden*.[577]

Vrijwillige onderwerping...

Juist dat idee van menselijke vrijheid was en bleef een cruciaal begrip in de discussie die onder invloed van de Verlichting vooral in de late 18e eeuw weer aan kracht won, hoewel in de Republiek een enkeling al eerder op seculiere gronden het gebrek aan vrijheid van de tot slaaf gemaakten ter discussie had gesteld.[578] Voor de verlichte predikant Konijnenburg impliceerde het natuurrecht van de vrijheid in 1790 in ieder geval dat niet alleen de slavenhandel, maar ook de slavernij veroordeeld moest worden. Voor hem was het duidelijk dat

> *de Europese natiën, vooral de vrije republieken – willen zij hare eerste en zekerste grondbeginselen niet trouweloos tegenspreken en aan anderen doen hetgeen zij wensen dat aan heurzelven geschiede – volstrekt verplicht zijn zonder uitstel [...] aan de vrijmaking heurer negerslaven, ja, aan de afschaffing van allen slavendienst en eigendunkelijk gezag gemeenschappelijk te arbeiden.*[579]

Die emancipatie, inclusief het daarbij passende zelfbestuur van Suriname, zou dan wel geleidelijk en gefaseerd ingevoerd moeten worden.[580] Enkele jaren later vroeg een anoniem gebleven Nederlands auteur zich in een populair tijdschrift opnieuw af hoe de Bataven, die zo gehecht waren aan hun vrijheid, die aan anderen konden ontzeggen.[581] En ook Wolff & Deken oordeelden in *Geschrift eener bejaarde vrouw* (1802) dat juist de Nederlanders, die in het verleden zelf decennialang voor hun vrijheid hadden gevochten, zich nog minder dan andere Europeanen met slavernij hoorden in te laten.[582]

Voordat deze Verlichtingsstemmen opklonken, zag een groot aantal inwoners van de Republiek zichzelf echter juist als een speciaal door God uitverkoren natie, te vergelijken met de Kinderen van Israël.[583] Hun vrijheid was daarom geen natuurrecht, maar een bijzondere genade Gods die niet aan iedereen geschonken was.[584] Dat hielp om voor zichzelf te legitimeren dat Nederlanders anderen hun vrijheid konden ontnemen. Zo gebruikten godvruchtige opiniemakers al in de eerste helft van de 17e eeuw het aan Calvijn ontleende onderscheid tussen geestelijke vrijheid en lichamelijke vrijheid, waarbij de tweede ondergeschikt werd gemaakt aan de eerste: een tot slaaf gemaakte kon geestelijk vrij en christen zijn zonder dat zijn of haar lichaam vrij was, zoals dat bij Nederlanders het geval was.[585]

Niet alle volkeren zouden bovendien dezelfde behoefte aan vrijheid voelen als de Nederlanders, die graag de historische vrijheidsdrang van hun voorvaderen benadrukten – van hun mythische stamvader Baeto en de Bataaf Julius Civilis tot aan hun meer recente vrijheidsstrijd tegen de Spanjaarden.[586] Joden bijvoorbeeld zouden volgens sommigen als volk ongeschikt zijn voor de vrijheid.[587] Maar met name Aziatische volkeren kregen collectief een onderdanige persoonlijkheid toegeschreven, een idee dat deels teruggaat op Aristoteles' *Politeia* en dat dan ook niet typisch Nederlands was.[588] Luisteren we naar de al eerdergenoemde ds. Heurnius uit Batavia:

> *gelijk het onze natie schijnt eigen te zijn* ad auream libertatem *[tot de gouden vrijheid] te aspireren, zo bevinden wij ter contrarie in de gemene [gewone] natiën dezer landen zulk een slavig gemoed dat de vrijheid ende de regering haren eigenzelven haar dunkt enen meerdere slavernij te wezen, (en ook) zo dat zij zelfs in vrijheid gesteld zijnde, hare subjectie onder een ander najagen.*[589]

In hun zelfgezochte en bewuste onderwerping aan het gezag van een ander, dichtte de dominee de betreffende Indische volkeren impliciet een traditioneel vrouwelijke subjectpositie toe. Het is mogelijk dat Heurnius hierbij dacht aan de eerdergenoemde diplomatieke verdragen die Zuid-Aziatische vorsten met de Nederlanders hadden afgesloten om de dominantie van de Portugezen in de regio te doorbreken. Het initiatief daartoe werd in de begintijd inderdaad regelmatig door lokale heersers genomen, maar zij hadden daarbij heel andere opvattingen over wat het gesloten verbond behelsde dan de VOC. Die gebruikte het niet nakomen van bepaalde clausules vervolgens vaak als excuus om alsnog met militaire middelen de soevereiniteit over een gebied over te nemen.[590]

Toch zou in het Nederlandse collectieve geheugen uiteindelijk het beeld gaan domineren van een koloniaal handelsrijk dat niet op gewelddadige onderdrukking, maar op vriendschappelijke verdragen en vrijwillige soevereiniteitsoverdracht gebouwd zou zijn. In 1797 stelde Ockerse dat *de Aziatische en Amerikaanse volkeren […] altoos liever verkiezen zullen met den zachtmoedigen en bescheidenen Nederlander te handelen dan met den trotsen, heerszuchtigen Brit, welke zich den bijkans algemenen haat dezer natiën verworven heeft.*[591] Eerder al hadden Nederlanders zichzelf gepresenteerd als de weldoener die verschillende Indische volkeren van het Portugese juk had bevrijd – de visie die we ook in *Histoire des deux Indes* aantroffen.[592] Later werden de ongelijke betrekkingen soms gerechtvaardigd door een parallel te trekken tussen koloniaal gezag en maritaal gezag: hier werd met mannelijke kracht een kwetsbare (vrouwelijke) Ander beschermd, zoals dat ook in een goed huwelijk gebeurde.[593] Heurnius' woorden lijken hierop te preluderen. Een vergelijkbare geseksueerde visie op de koloniale verhoudingen ligt ook ten grondslag aan de woorden waarmee Stijl in 1774 de Nederlandse heerschappij over de Indiërs presenteerde als een bewuste keuze van de laatsten, die in hun verzet tegen de Portugese overheersing *niet zozeer naar de vrijheid als naar nieuwe meesters omzagen, en den eersten die zich aanbood omhelsden.*[594]

Op de lange duur bleek voor de meerderheid die thuis was gebleven, het met geweld onderwerpen van andere mensen bovendien een praktijk die zich ver van huis afspeelde en daarom gemakkelijk te negeren was.[595] Overzee was een andere wereld waar de Nederlandse regels van geloof, vrijheid en burgerschap al snel alleen nog voor de witte kolonisten van toepassing werden geacht.[596] Eltis spreekt in dit verband van de *slave-free*

paradox: zelfs naties die in Europa al lang geen slavernij meer kenden en het verst waren met het toekennen van vrijheden aan burgers, zoals de Republiek en Groot-Brittannië, waren in de 17e en 18e eeuw als kolonisatoren intensief betrokken bij de vrijheidsberoving en roofbouw op anderen overzee.[597] De aan de eigen burgers geboden vrijheden werkten in hun voordeel bij de mondiale exploitatie van de onvrijheid van anderen.[598] De hierboven reeds aangehaalde Stijl formuleerde het – zonder enige ironie – als volgt: de oorzaak van het Nederlandse succes in de Oost lag in het *rechtmatig en algemeen begrip van burgerlijke vrijheid waardoor een iegelijk [ieder] bij zijne rechten gehandhaafd wordt*.[599] Dat 'eenieder' inmiddels alleen nog betrekking had op de witte kolonist en compagniesdienaar, was in de late 18e eeuw zo vanzelfsprekend geworden dat het geen verdere nuancering behoefde.

Ondanks incidentele proteststemmen werd de gewelddadige vrijheidsberoving en onderdrukking van niet-Europese volkeren ter wille van de handel nauwelijks verdisconteerd in het nationale zelfbeeld, zo moeten we uit de voorgaande bladzijden concluderen. Die conclusie zal weinigen verbazen en zeker niet degenen die bekend zijn met het eerdergenoemde *Innocence Abroad* (2001) van Benjamin Schmidt en met *White Innocence* (2016) van Gloria Wekker. De laatste heeft voor de moderne tijd een vergelijkbaar uitblijvend effect van racistische praktijken op het Nederlandse zelfbeeld geconstateerd en de mechanismen daarachter doorgelicht. Hier zet ik nog eens op een rijtje welke discursieve strategieën in de vroegmoderne periode gebruikt werden om tegen deze achtergrond van gewelddadige koloniale praktijken een onschuldig zelfbeeld van zachtmoedige en beheerste mannelijkheid overeind te houden – althans op papier.

In de eerste plaats betrokken Nederlandse auteurs voor zover zij in de vroegmoderne periode koloniale buitensporigheden bekritiseerden, deze zelden op het eigen 'volkskarakter'. Indien zij wel een verband met nationaliteit legden, neigden zij er juist toe om de behandeling van de Ander als zachter en humaner voor te stellen dan die door andere Europese naties. Niet-Europese volkeren en tot slaaf gemaakten werden daarbij in theorie niet zozeer onderworpen of van hun vrijheid beroofd, als wel gered van een slechter lot. De Nederlanders dichtten zichzelf hierbij de houding van mannelijk-beschermende partners, zorgzame vaders en zachte christelijke leermeesters toe. De onderdrukking werd verder gerechtvaardigd door

de Ander een onderdanig vrouwelijk of onmondig kinderlijk karakter toe te schrijven waardoor het natuurlijke recht op vrijheid voor hen niet van toepassing zou zijn. Het was met dit soort redeneringen dat voor de koloniserende Nederlandse natie toch een koloniaal onschuldig zelfbeeld in stand kon worden gehouden van christelijke, zachtmoedige en moreel gematigde mannelijkheid.

9

'Voorbij de evenaar': over mannelijkheid en globalisering

Al werd door de auteurs van *Histoire des deux Indes* niet gerept over een relatie met het christelijke geloof, de voorstelling van Nederlanders als moreel gematigde, beheerste en zachtmoedige mensen komen we ook daar tegen. Met name in de passages over de relatieve eenvoud, soberheid en arbeidzaamheid van Nederlandse kolonisten, het verondersteld enthousiaste onthaal van Nederlandse kooplieden in verre landen, en de toegeschreven verdraagzaamheid tegenover andersgelovigen en handelspartners van vreemde komaf, werden de koloniale Nederlanders verbonden met een geïdealiseerde, verbindende vorm van mannelijkheid.

Hier moeten we ons realiseren dat Raynal en Diderot als aanhangers van de egalitaire idealen van de Verlichting en principiële voorstanders van een republikeins staatsbestel geneigd waren door een rozig getinte bril naar de handel en wandel van de Nederlanders te kijken.[600] Vrijheidslievend en gericht op het algemeen belang, had dit volk van hardwerkende republikeinen als eerste Europese natie verschillende liberale en egalitaire waarden in de praktijk gebracht en bovendien met zijn vreedzame ondernemingen de aanzet gegeven tot een productieve wereldeconomie waarbij alle volkeren, in theorie althans, konden delen in de door de handel toenemende welvaart. Het was de mannelijke deugdzaamheid bedacht door de ideologen van het commerciële republicanisme, die we hier bij Raynal en Diderot kunnen herkennen.

Niettemin vormden deze positief-gestemde passages slechts een deel van het vertoog over globalisering en het Nederlandse handelskolonialisme in *Histoire des deux Indes*. In andere tekstgedeeltes blijkt de Nederlandse

kosmopolitische geest overzee juist gepaard te gaan met meer destructieve vormen van mannelijkheid die zich manifesteerden als geheel op het eigenbelang gericht. Want de koloniale Nederlanders ontpopten zich tevens als monopolisten die er niet voor terugschrokken om hun handelsprivileges met buitensporig geweld af te dwingen, als plunderende zeerovers die het niet zo nauw namen met de regels van de kaapvaart, als uitbuiters en mishandelaars van tot slaaf gemaakte medemensen, en als gecorrumpeerde dégénérés die belangrijke principes van eer, loyaliteit en vaderlandsliefde uit hebzucht geweld aandeden.

Het masker valt af

Als koloniale mogendheid doorstond de Republiek in *Histoire des deux Indes* dus evenmin de toets der kritiek als de andere 'beschaafde' Europese staten die tegen de verlichte meetlat werden gehouden. Dit is hoe Diderot de tegenstrijdigheden probeerde te verklaren:

> *Het nationale karakter is de uitkomst van een groot aantal oorzaken, waarvan sommige onveranderlijk zijn en andere veranderlijk. […] Maar dat karakter, dat leidend zou moeten zijn in het beraad van volkeren en dat niet altijd leidend is, bepaalt bijna nooit de handelingen van privépersonen. Zij hebben belangen die hen beheersen, passies die hen kwellen of blind maken en bijna geen enkel bouwt zijn voorspoed niet op de puinhoop van de publieke zaak. De hoofdsteden van wereldrijken zijn het centrum van het nationale karakter, dat wil zeggen de plaatsen waar het zich met de meeste energie manifesteert in het vertoog en het meest volkomen genegeerd wordt in de handelingen. […] Naarmate de afstand tot de hoofdstad toeneemt, komt dat masker los. Bij de grens valt het af. Van het ene halfrond naar het andere, wat komt ervan terecht? Niets. Voorbij de evenaar is de mens niet langer Engelsman, Hollander, Fransman, Spanjaard of Portugees. Hij behoudt van zijn vaderland alleen de beginselen en vooroordelen die zijn gedrag billijken of excuseren […] bevoegd tot alle vergrijpen die hem het snelst tot zijn doeleinden brengen.*[601]

Hoe verder men van het thuisland verwijderd was, des te minder had de beschaving of het nationale karakter nog invloed op de gedragingen van het individu. Voor Diderot was het nationale karakter een soort politieke cultuur die vormend werkte, maar slechts tot op zekere hoogte.[602] Individuen lieten zich uiteindelijk meer door eigenbelang en passies leiden dan door het algemeen belang. Nationale trekjes bleven elders alleen overeind voor zover ze niet botsten met de eigen doelen.

Hoewel Nederlandse vestigingen overzee volgens de auteurs van *Histoire des deux Indes* soms tijdelijk een 'Hollands karakter' wisten te houden, stonden ze tegelijkertijd bekend om de gemengde herkomst van de nieuwkomers. Daarmee vormden ze echter nog niet het type multiculturele en etnisch-gemengde kolonie dat Diderot als ideaal voor ogen stond.[603] Een ideale kolonie werd namelijk in overleg met de lokale bewoners gesticht en leidde door de uitwisseling van gedachten, goederen en genen tot een beter en vreedzamer soort mens en samenleving.[604] Uiteindelijk beantwoordde geen van de Nederlandse noch de andere Europese koloniën aan dat ideaalbeeld.[605]

Aldus botste in het hoofd en werk van Diderot de liberale ideologie van vrijheid die een onbegrensde uitwisseling tussen volkeren propageerde, met het inzicht dat de handelsgeest met zijn focus op eigenbelang op den duur altijd tot maatschappelijke problemen leidde.[606] Deze botsing manifesteerde zich niet alleen in Diderots schrijven over de Republiek, maar ook in dat over andere koloniale mogendheden, zoals Engeland.[607] Zelfs Diderots gematigder denkende kompaan Raynal kreeg steeds meer moeite om liberalisme en kolonialisme met elkaar te verzoenen.[608] Na lezing van *Histoire des deux Indes* zouden ook andere Verlichtingsdenkers als Adam Smith en Immanuel Kant zich over hetzelfde dilemma gaan buigen: hoe de positieve effecten van mondiale commerciële contacten te waarborgen en tegelijkertijd een einde maken aan de onmenselijke gevolgen van diezelfde mondiale commerciële contacten?[609]

Voor buitenlandse Verlichtingsdenkers vormde de Nederlandse Republiek een interessante casus om deze spanning als gevolg van globalisering te doordenken. Ook voor auteurs die wellicht niet zo'n duidelijk verlichte agenda hadden, bleek de Republiek als koloniale mogendheid vaak een gewild referentiepunt, zoals we op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk zagen. Voor sommige Europese schrijvers hielp de zwarte legende van het Nederlandse kolonialisme de Europese koloniale uitwassen te

thematiseren en tegelijkertijd de eigen tekortkomingen in deze te maskeren of te relativeren – zoals de Nederlanders dat omgekeerd ook deden. Voor anderen was de Republiek, die na 1650 internationaal zo duidelijk aan invloed had ingeboet, het voorbeeld bij uitstek dat liet zien hoe het verwerven van buitensporige koloniale rijkdom zowel de morele, alsook de militaire kracht van een natie kon ondermijnen.

De taal en theorie van mannelijkheid

Het is belangrijk te zien hoe in dit Europese vertoog over de effecten van globalisering verschillende constructies van mannelijkheid gebruikt werden om de gesignaleerde problemen te duiden en verklaren. In *Histoire des deux Indes* maar ook in andere vroegmoderne werken gebeurde dat door middel van een dissonante mix van eurocentrische beschavings-, klimaat- en weeldetheorieën, gecombineerd met ideeën uit het evenzeer eurocentrische klassieke republicanisme.

Zo zouden niet-Europese volkeren in een omgeving leven die hetzij harder en wreder maakte dan het gematigde Europese klimaat, hetzij zachter en verwijfder. Diezelfde klimatologische omgeving leidde ook bij Europeanen in den vreemde tot verwekelijking en morele degeneratie, zeker vanaf het moment dat onder invloed van de warmte de oosterse ledigheid en weeldezucht toesloeg. Maar ook in andere werelddelen dan Azië raakte het mannelijke karakter als gevolg van de afstand tot de Europese beschaving al snel van het juiste pad af. Zoals het handelskolonialisme in het Caraïbisch gebied liet zien, bleken de Tien Geboden niet slechts voorbij de evenaar hun geldingskracht te verliezen. Zodra er een oceaan overgestoken werd, verloren Europese culturen hun beschavende morele kracht. Ter wille van de winst bleken de Nederlanders overzee zonder problemen hun eigen egalitaire principes en normen van beheerste mannelijke eerbaarheid overboord te zetten. De ergste normoverschrijdingen zou men daarbij zien bij bedenkelijke avonturiers van lagere komaf die weinig mannelijk eergevoel kenden, of bij de elite die door de koloniale rijkdommen het contact met de eigen republikeinse cultuur verloren had.

De taal van mannelijkheid speelde binnen dit theoretische kader een grote rol. Want in dit vertoog over globalisering openbaarde de koloniale identiteit van de Nederlanders zich enerzijds in een te harde, gewelddadige

vorm van mannelijkheid die ontspoorde richting beestachtigheid en misdadigheid, anderzijds in een te zachte, onder invloed van weelde ontaarde vorm van mannelijkheid die ontspoorde richting passiviteit, problematische onderdanigheid en corruptie. Mannelijkheid werd hier dus gedacht als een continuüm, een breed spectrum van elkaar ten dele overlappende mannelijke gedragsrepertoires met in het midden het ideaal van moreel gematigde, beheerste en eerzame mannelijkheid dat de beschaafde kringen in Europa koesterden. De in het koloniale systeem losgeslagen, destructieve manifestaties van mannelijkheid werden door de auteurs van *Histoire des deux Indes* als excessen van beestachtigheid dan wel verwijfdheid aan weerszijden van dit vroegmoderne Europese beschavingsideaal gedacht.[610] Slechts een zeer klein en bovendien sterk geïdealiseerd deel van de Nederlandse gedragingen overzee kon met dit deugdzame midden van mannelijkheid geassocieerd worden.

Geheugenverlies

Op het Nederlandse zelfbeeld lijkt het antikoloniale *Histoire des deux Indes* geen blijvende impact te hebben gehad. De koloniale gedaantes die de Nederlanders in dat werk innemen, zijn slechts beperkt terug te vinden in het moderne natiegevoel dat zich na de Franse Revolutie in Nederland ontwikkelde.

Voor zover de koloniën in het collectieve zelfbewustzijn van de 19e en 20e eeuw figureerden – en dat lijkt slechts bij vlagen het geval te zijn geweest – hebben de Nederlanders zich vooral geïdentificeerd met de onvervaard geachte mannelijkheid van de mondiaal ondernemende koopman en met de superieur gedachte mannelijkheid van de 'blanke' koloniale bestuurder.[611] Minder eer viel er in te leggen met de slavenhandelaren, plantagehouders, kolonisten en compagniesdienaren, wier sterk op eigenbelang gerichte activiteiten en gewelddadige handelingen al in de vroegmoderne tijd niet voor iedereen acceptabel waren, zoals ik op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk heb laten zien. Alleen als 'leermeesters' en 'vaders' voor hun slaven konden zij beperkt in het nationale zelfbeeld van christelijke, zachtmoedige en moreel gematigde mannelijkheid worden ingepast. Voor het overige verdwenen zij in de 19e en 20e eeuw grotendeels uit de collectieve Nederlandse herinnering. Pas recentelijk zijn

ze na deze betekenisvolle afwezigheid weer in het publieke debat en de historiografie teruggekeerd.[612]

Ook collectief geheugenverlies hoort bij natievorming. Zoals Ernest Renan in zijn 19e-eeuwse zoektocht naar de kern van het natiegevoel opmerkte, wordt een natie niet alleen gevormd door de geschiedenis die men met elkaar deelt, maar ook door het vermogen om collectief te vergeten: *Welnu, de essentie van een natie is dat alle individuen vele zaken gemeenschappelijk hebben en ook dat allen heel wat zaken vergeten zijn.*[613] Er is geen psychoanalytische duiding voor nodig om te begrijpen waarom juist het koloniale geweld van voorgaande generaties dit grote vergeten in Nederland ten deel viel.[614]

Hoofdstuk 5

Mercator Honestus – wending van het beeld

I

Acquistare richezze con honore

In de vorige hoofdstukken heeft de negatieve beeldvorming over de Nederlandse handelsidentiteit de boventoon gevoerd. Nederlandse kooplieden bleken bij buitenlanders overwegend in beeld te komen als mannen met een gebrekkig eergevoel die zich niet bijzonder verheven gedroegen: thuis in de Republiek toonden ze regelmatig te weinig mannelijke ruggengraat in hun houding tegenover buurlanden en echtgenotes, op zee en overzee legden ze een onbehouwen dan wel gecorrumpeerde vorm van mannelijkheid aan de dag die zich moeilijk met het Europese beschavingsideaal liet rijmen. Natuurlijk, daar stonden zeker in de begintijd van de Republiek wel bewonderende geluiden van andere buitenlanders tegenover en ook later waren er nog de nodigen die de Nederlanders een warm hart bleven toedragen en als mannen respecteerden. Maar over de gehele periode bezien lijkt de balans, althans in de externe beeldvorming, uiteindelijk meer naar de minder eervolle kanten van het mannelijke gedragsrepertoire te zijn overgeheld.

Kooplieden en Nederlanders zelf koesterden in het algemeen echter een veel positiever zelfbeeld – ook dat kwam in het voorgaande al herhaaldelijk ter sprake. Vreemd is dit niet, want nagenoeg iedereen voelt de behoefte om positieve gevoelens te koesteren over de groep waarmee hij of zij zich als individu identificeert.[1] Zo werkt het nu eenmaal in de menselijke geest. Maar in een tijdvak dat de handelsgeest nog sterk met hebzucht en morele grensoverschrijdingen geassocieerd werd, roept dit wel de vraag op waar dat positieve (zelf)beeld van de beroepsgroep én van Nederland als handelsnatie eigenlijk op gebaseerd was. Hoe en wanneer werd het imago van de koopman, ons nationale icoon, iets om trots op te zijn? En welke rol speelde het idioom van mannelijkheid daarin?

In dit hoofdstuk analyseer ik niet alleen hoe door Europese zakenlieden, intellectuelen en Nederlandse auteurs een gunstig vertoog over handel (§ 1-5) en vervolgens ook over Nederland als exemplarische handelsnatie (§ 6-9) tot stand werd gebracht, maar ga ik tevens op zoek naar gender als fundering van dit vertoog – een fundering die zich grotendeels onder de oppervlakte bevond en die als gevolg daarvan niet direct zichtbaar is. Net als bij de negatieve kanten van de handel, berustte de

constructie van de positieve kanten van de handel echter voor een belangrijk deel op toenmalige ideeën over mannelijke eer. Het is via die ingang dat het geseksueerde denken over handel aan het licht kan worden gebracht.

Geen goud gaat boven eer

Eer en aanverwante begrippen speelden niet alleen in het buitenland, maar ook in de vroegmoderne Nederlanden eeuwenlang een niet te onderschatten rol in het sociale verkeer – voor mannen en voor vrouwen. Dat gold voor de adel die, zoals we in hoofdstuk 2 zagen, eer voor haar mannelijke leden van oudsher op martiale wijze definieerde, maar ook voor de rest van de bevolking die haar eigen onderscheidende erecodes hanteerde. Vorm en inhoud daarvan varieerden naar sociale omgeving, plaats en tijd. In die zin vormde eer een uitermate flexibel begrip. Eer werd vaak collectief opgevat, als een kwaliteit van de groep (familie, buurt, gilde, stand, volk) die het collectief dan ook als geheel kon verliezen door toedoen van oneervol gedrag van een of meer van zijn leden. Het verklaart waarom op individuen van alle kanten druk werd uitgeoefend om zich eervol te gedragen.[2]

Waar critici Nederlandse kooplieden op hun mannelijk eergevoel wogen en te licht bevonden, bleken direct betrokkenen daar heel anders over te denken. Voor hen vormde de eerbaarheid van de koopman juist het fundament van de handel als beroepsactiviteit. Zo kon de adel dan wel beweren dat kooplieden weinig eergevoel hadden, maar uit bewaard gebleven archieven van Nederlandse koopmansfamilies blijkt dat het verwerven en behoud van *ere ofte reputatie*[3] in dat milieu een belangrijke maatstaf voor gedrag was – niet alleen binnen families die inmiddels tot de aristocratische regentenelite behoorden, maar ook binnen families die nog niet zo ver opgeklommen waren.[4] Net als bij adellijke families werd de 'eer van het huis' bij regenten- en koopmansfamilies beschouwd als deel van het gemeenschappelijke maatschappelijke vermogen waar opeenvolgende generaties zorgvuldig mee moesten omgaan.[5] En net als bij de edelman en regent werd bij de vroegmoderne koopman de kern van zijn mannelijke erecode bepaald door de vereisten van zijn professie.[6]

Het zou echter een vergissing zijn te menen dat de erecode van het koopmansberoep in de tijd van de Republiek een-op-een samenviel met

het maken van grote winsten.[7] Daarvoor hadden de christelijke en klassieke moraal nog te veel invloed. Waarde hechten aan bezit werd onder andere veroordeeld in het Evangelie van Lucas en die veroordeling was terug te vinden in adviesboeken geschreven door en voor kooplieden, want dwaas was de man *die zichzelf schatten verzamelt, en niet rijk is in God.*[8] Aardse rijkdom verhield zich ook ongemakkelijk met klassieke waarden, zeker wanneer die rijkdom de verdenking aankleefde dat ze verworven was ten koste van de medemens – een moreel dilemma dat behandeld werd in Cicero's befaamde casus van de graankoopman bij Rhodos, waar in de 16e en 17e eeuw regelmatig aan gerefereerd werd.[9]

Voor de Groninger koopman Van Nyenborgh betekende dit dat de beste handel was *diens winst niemand schade doet*, zoals hij in 1659 vrij naar de laat-Romeinse christelijke auteur Cassiodus schreef, om enkele pagina's verder in zijn *Bericht van den koophandel* Cicero aan te halen met diens uitspraak dat *in alle handelingen en koopmanschappen de eer altoos boven het profijt behoort te gaan.*[10] Ook predikant Udemans refereerde in *'t Geestelyck roer van 't coopmans schip* (1638) expliciet zowel aan klassieke als aan christelijke geschriften toen hij *ere voor goud* als leefregel voor kooplieden aanbeval.[11] Zelfs Vondel, die in het dagelijks leven de kost verdiende als zijde- en kousenhandelaar en een deel van zijn geld in de scheepvaart investeerde, veroordeelde in zijn poëzie de hebzucht als een gevaar voor het algemeen belang.[12] Bij de inwijding van het nieuwe stadhuis van Amsterdam in 1655, schreef ook hij het de klassieken na: *Geen goud gaat boven eer.*[13]

Overgangsperiode

Ondanks het bestaan van deze professionele mannelijke erecode, die dus in een combinatie van klassieke en christelijke ideeën geworteld was, bleef handeldrijven lange tijd een moreel omstreden activiteit. Volgens sommige buitenstaanders was handel niets anders dan de kunst van met radde tong anderen te bedriegen.[14] Welsprekend als hij was, figureerde Mercurius als god van de handel in de klassieke mythologie ook als oplichter en dief.[15] In de vroegmoderne tijd traden kooplieden bovendien vaak op als financiers en geldleners.[16] De daarmee geassocieerde praktijken van woeker en onevenredige winsten stonden in een kwade reuk. Ze botsten met het christelijke gebod van naastenliefde en met klassieke ideeën over

Afbeelding 26. De gravure 'Misbruik van het handelsrecht' uit de late 16e eeuw typeert het maatschappelijk wantrouwen tegenover de onbetrouwbare handelsgeest. Ze toont een havenkade met ruziënde kooplieden, geflankeerd door personificaties van Fraude en Bedrog met een onervaren, geblinddoekte koopmansklerk.

goed burgerschap. In de overgangsperiode tussen Middeleeuwen en moderne tijd zorgden deze ideeën nog altijd voor de nodige vragen over de eerzaamheid van het koopmanschap, waar de beroepsgroep in Europa voortdurend mee geconfronteerd werd.[17]

Toch zou deze pre-kapitalistische houding in Europa op den duur ook bij anderen plaatsmaken voor een positievere houding tegenover het handeldrijven. Dat gebeurde tegen de achtergrond van macro-economische veranderingen die in deze cultuurhistorische studie grotendeels buiten beeld blijven. Dit hoofdstuk concentreert zich op de inhoudelijke

Afbeelding 27. Deze prent 'De Koopman ziet ver en wroet, om eeuwig goed' uit de late 17e eeuw toont het harde werken en de vooruitziende blik van kooplieden en getuigt met het positief getinte onderschrift van de toenemende maatschappelijke acceptatie van het beroep.

kanten van het bijbehorende mentale aanpassingsproces en zal daarbij de Europese en Nederlandse invalshoek afwisselen. Zo goed als de tegenargumenten, bleken ook de argumenten vóór de acceptatie van een moderne commerciële economie in klassieke teksten en de christelijke theologie te vinden. Handel was immers nodig, zo schreven voorstanders, om alle mensen van noodzakelijke goederen te voorzien. Daarbij bevorderde de uitwisseling het ontstaan van sociale banden tussen de mensen. Winsten gemaakt in de handel konden bovendien, mits welbesteed, aan de hele gemeenschap ten goede komen.[18]

Dit denken resulteerde erin dat in de late 18e eeuw een koopman in Breslau zelfs een gebrek aan naastenliefde verweten kon worden als hij níet naar maximale winst streefde – nu met als argument dat hij de markt voor zijn naasten (zijn mede-kooplieden) bedierf.[19] Een verwijt als dit mag uitzonderlijk zijn geweest en alleen mogelijk in een stedelijke gemeenschap die zich sterk met de handel identificeerde, maar zelfs binnen een dergelijke gemeenschap zou dit verwijt in de late 16e eeuw ondenkbaar zijn geweest. In twee eeuwen tijd was de houding tegenover het grote geldverdienen 180 graden gedraaid. Het tempo waarin deze mentaliteitsverandering in Europa plaats had, liep uiteen per regio en sociale groep, maar de maatschappelijke opmars van het moderne marktdenken was onomkeerbaar.[20]

Mercator Honestus

Voor het zover was, beschouwden de meeste Europese kooplieden profijt weliswaar als wenselijk en noodzakelijk, maar belangrijker dan winstmaximalisatie was dat de winst op eerlijke wijze werd verdiend en op eerzame wijze werd gebruikt.[21] Het verlangen van de koopman is *d'acquistare richezze con honore* (*om met ere rijkdom te verwerven*), schreef de Italiaanse lakenkoopman Benedetto Cotrugli reeds in de 15e eeuw in zijn invloedrijke adviesboek voor andere kooplieden.[22] Cotrugli's ideeën – opgeschreven in 1458, in 1573 voor het eerst in druk verschenen en in 1582 in het Frans vertaald – waren in de 17e eeuw terug te vinden bij internationaal bekende kooplieden als Giovanni Peri en Jacques Savary, die vergelijkbare adviesboeken schreven en die op hun beurt veel impact hadden op het werk van een aantal belangrijke Verlichtingsauteurs, onder wie Montesquieu en

Diderot.[23] In de 18e eeuw onderscheidde het gezaghebbende *Dictionnaire universel de commerce*, samengesteld en geredigeerd door de zonen van Savary, nog steeds duidelijk de *onwettige en verfoelijke winst* van de *toegestane en rechtmatige winst: die verkregen wordt in een rechtvaardige handel en die men met eerzaamheid beoefent*.[24] Niet de berekenende *Homo Oeconomicus,* maar de integere en eerzame *Mercator Honestus* vormde van de vroege Renaissance tot in de 18e eeuw het richtinggevende voorbeeld voor de vroegmoderne zakenman – althans in theorie.[25]

In deze context is het veelzeggend dat binnen het semantische veld van het begrip 'eer' de betekenissen van eerbaar, eerzaam en eerlijk in de Germaanse en Romaanse talen inhoudelijk dicht bij elkaar gegroepeerd liggen.[26] In het Nederlands betekende 'eerlijk' oorspronkelijk alleen 'eerbaar', oftewel 'achtenswaardig'. Maar omdat men die achting kon verliezen door zich leugenachtig te gedragen, verkreeg 'eerlijk' later tevens de betekenis 'betrouwbaar en oprecht'.[27] De verwevenheid van betekenissen komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in een Nederlandse encyclopedie van de late 18e eeuw waarin de koopman gewaarschuwd wordt dat hij zijn goede naam alleen kon behouden door *eerlijk zijn in het verkopen,* hetgeen *bestaat 1. in een man van geloof en trouw te wezen 2. in niemand te bedriegen […] 3. in het waarnemen van de rechtvaardigheid en in eerder óver dan tekort te geven 4. en eindelijk, in de ene waar niet voor de andere te verkopen.*[28] In deze vroegmoderne koopmansopvatting vormden geloof, betrouwbaarheid en (financiële) rechtvaardigheid dus samen de bouwstenen voor de mannelijke eer van de koopman.

Het beroepsmodel van de Mercator Honestus had niet alleen als voordeel dat daarmee het handeldrijven tegenover derden gelegitimeerd kon worden. Het zorgde er tevens voor dat het zakendoen soepel verliep. Binnen de beroepsgroep werden de bijbehorende gedragscodes bovendien impliciet als mannelijk gepercipieerd, zoals mijn analyse in de volgende paragraaf zal laten zien. Voor mijn ontleding van dit commerciële model van eerbare mannelijkheid gebruik ik de nagelaten woorden van kooplieden en hun familieleden uit binnen- en buitenland, want met haar grensoverschrijdende oriëntatie en praktijken deelde deze groep internationaal eenzelfde handelscultuur met eenzelfde nadruk op het belang van een eerbare mannelijke reputatie.

2

Gedragscodes voor eerbaar, mannelijk ondernemen

Financieel en sociaal krediet

Een eerbare reputatie was voor kooplieden misschien nog wel van groter belang dan voor andere bevolkingsgroepen in het vroegmoderne Europa, want zonder ‘krediet’ was hun hoofdactiviteit, het handeldrijven, in de vroegmoderne tijd simpelweg niet mogelijk.[29] Dat gold overigens net zo goed voor zakenvrouwen als voor zakenmannen.[30] In dit hoofdstuk ligt de focus echter op de laatsten, want de rol die Nederlandse onderneemsters en vrouwen van kooplieden in de vroegmoderne bedrijfseenheid speelden, is al in hoofdstuk 3 behandeld.

Solvabiliteit en betrouwbaarheid, de financiële en de sociale betekenis van krediet, waren in de vroegmoderne tijd nauw met elkaar vervlochten: krediet verkreeg en behield men door zich volgens de normen van de groep integer te gedragen.[31] Koopmanschap steunde immers op *bona fides*, het vertrouwen in elkaar, zoals de Leidse lakenkoopman Pieter de la Court in 1662 schreef.[32] Het kostte echter tijd om een goede naam op te bouwen, terwijl die in weinig tijd vernietigd kon zijn.[33] Toen de Zeeuwse koopman David Baute op verdenking van illegale handel na het Twaalfjarig Bestand tijdelijk in een Spaanse gevangenis belandde, merkte hij na afloop dat dit zijn krediet geen goed had gedaan.[34] Vandaar het belang om er te allen tijde en met alle middelen voor te zorgen dat iemands reputatie als *man van eer* overeind bleef, ook in financieel moeilijke tijden.[35] Of zoals het advies van een rijmlustig Nederlands koopman in de 17^e^ eeuw luidde: *ziet dat gij een goed naam behoudt, dat beter is dan geld of goud*.[36] De man die voor snelle winst ging en het spel niet altijd even eerlijk speelde, zou al gauw geen betrouwbare personen meer vinden om handel mee te drijven.[37] Want wie zijn goede naam eenmaal verloren had, kreeg die niet meer terug: *het krediet van een zakenman wordt nog moeizamer opnieuw geboren dan de eer van een vrouw*.[38]

Voor joodse kooplieden was het misschien wel het moeilijkst om respect bij andere groepen op te bouwen en te behouden. Voortdurend

moesten zij opboksen tegen eeuwenoude vooroordelen, zelfs wanneer zij relatief goed geïntegreerd waren in een stedelijke gemeenschap, zoals de Sefardische joden in 17e-eeuws Amsterdam of in 18e-eeuws Londen.[39] Een onberispelijke reputatie was voor hen nog noodzakelijker dan voor andere groepen. Beschuldigingen van onbetrouwbaarheid konden repercussies hebben voor de hele gemeenschap. Regelmatig stelden joodse kooplieden sancties in tegen collega's wier gedrag het collectief in diskrediet dreigde te brengen.[40] Desondanks behoorden joden standaard tot de zondenbokken wanneer door grootschalig speculeren het kaartengebouw van vertrouwen en krediet weer eens in elkaar stortte, zoals bijvoorbeeld tijdens de tulpengekte in 1636-1637, de beurscrisis van 1688 en de South Sea Bubble in 1720.[41]

Prudente mannelijkheid

Gedurende het grootste deel van de vroegmoderne tijd gold dat een eerbare en kredietwaardige koopman bovenal een prudente koopman was: hij vermeed al te grote risico's, hield zijn boeken goed bij, bleef vriendelijk en beleefd tegenover relaties en stelde zich tevreden met een redelijke winst, zo werd keer-op-keer door kooplieden zelf benadrukt.[42] Juist ambitieuze zakenlieden met weinig geduld liepen het grootste risico failliet te gaan, waarschuwden ervaren collega's.[43] Het was geen toeval dat Prudentia samen met Justitia zo'n prominente plaats kreeg in de symboliek van het nieuwe stadhuis dat de Amsterdamse koopman-regenten na de Vrede van Münster in 1648 op de Dam lieten bouwen.[44] Ook in de eeuw daarna bleven ingewijden zich maar al te bewust van het *gevaar van de negotie en de wisselvalligheden* die een koopmansbestaan onzeker en zorgelijk maakten.[45] Een adviesboek voor kooplieden uit 1714 citeerde bladzijdenlang gezegdes en uitdrukkingen die precies daarvoor waarschuwden.[46]

In het handeldrijven mocht enige speculatie onvermijdelijk zijn, maar een gezond verstand waakte voor te grote risico's.[47] Zo deed een goede koopman *met lichte lieden geen zware koopmanschap*.[48] Een compagnonschap ging men uitsluitend aan met een *eerlijk man* – men was voorzichtig met wie men vertrouwde en aan wie men krediet verleende.[49] Weigerde een relatie toch een uitstaande rekening te betalen, dan probeerde men hem met tact te overreden. Onder geen beding verloor een koopman zijn zelfbeheersing.[50] Wie zelf een partij goederen op krediet moest kopen, zorgde er in

principe voor dat dit krediet door voldoende liquide middelen gedekt was.[51] Dat was in de praktijk misschien niet altijd mogelijk, maar op die manier beperkte men wel de kans op verzaken, hetgeen funest was voor hun reputatie van *men of honour,* zoals kooplieden zichzelf graag presenteerden.[52] Een zakenman diende ten allen tijde zijn woord te kunnen houden.[53]

In hun jeugdige overmoed wilden koopmanszonen dit alles nog wel eens vergeten. Verwanten waren er echter vlug bij om hen aan de noodzaak van prudentie te herinneren.[54] Reputatieschade zou ook de familie raken. Soms kon ze zelfs het functioneren van een compleet handelsnetwerk ondermijnen.[55] Niet voor niets werd het adagium 'Haast je langzaam' eeuwenlang als gouden regel voor het koopmanschap aan de volgende generaties doorgegeven.[56] Toen in het 17e-eeuwse Amsterdam de jonge Andries van der Meulen (1591-1654) na het overlijden van zijn vader al te grote risico's dreigde te nemen met het familiekapitaal, maanden zijn neef en moeder hem dan ook tot meer voorzichtigheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Moeder Susanna de Malapert, zelf dochter van een Antwerps koopman, vroeg Andries om nu toch eindelijk eens *een man te worden* en zich ertoe te zetten om net als anderen *met ere door de wereld te geraken.*[57]

De eerbare prudente mannelijkheid die voor het koopmansbedrijf vereist werd, was dus niet alleen een kwestie van sekse maar ook van leeftijd.[58] Jong en onbezonnen gedrag kon funest zijn voor familiezaken. Niet toevallig werd juist de iconische val van de jeugdige Icarus (die met zijn wassen vleugels te hoog naar de zon wilde vliegen) afgebeeld boven de deur van de Desolate Boedelkamer in het Amsterdamse stadhuis, waar bankroetzaken werden afgehandeld.[59] Maar gegidst of geprest door meer ervaren familieleden, leerde een jonge koopmanszoon doorgaans snel bij. Hij adviseerde daarna bijvoorbeeld zelf zijn vrienden om voorzichtig te zijn.[60] En wanneer hij er vervolgens niet in slaagde een grote partij textiel te verkopen, hoefde een ander hem niet meer uit te leggen dat de falende handel afbreuk deed aan zijn *honour and reputation* en zag hij zijn *good name blasted*, zoals we kunnen lezen in de brief van een 25-jarige koopmanszoon uit 18e-eeuws Wiltshire.[61]

Prudentia, een van klassieke hoofddeugden, is wel een androgyne deugd genoemd die aan beide seksen toevalt.[62] Dat betekent echter niet dat ze geen sekseconnotaties kent. De prudentie die in het zakendoen noodzakelijk werd geacht, betrof de wijze bezonnenheid die doorgaans aan mannen werd toegeschreven en niet de angstige voorzichtigheid die

met vrouwen geassocieerd werd.[63] Het draaide bij deze mannelijke vorm van voorzichtigheid om het vermogen om vooruit te zien en rekening te houden met de toekomst.[64] Een dergelijk prudent koopman nam als familiehoofd bijvoorbeeld de belangen van de volgende generatie mee in zijn overwegingen.[65] Dat meende ook raadspensionaris Johan de Witt, die zelf geboren was in een Dordtse koopmans- en regentenfamilie. Op 14 september 1668 schreef hij aan zijn zwager Jean Deutz (1618-1673) dat die zich als koopman en bankier weliswaar wat risicovoller investeringen kon veroorloven dan De Witt zelf (die als particulier investeerder zijn middelen bij voorkeur *op klein of middelmatig, nochtans op zeker ende onbekommerd gewin aanlegde*), maar dat hij hoopte dat ook Deutz de risico's bij diens buitenlandse ondernemingen zou weten te beperken.[66] Mocht Deutz onverwacht komen te overlijden, dan zouden zijn erfgenamen immers door gecompliceerde buitenlandse garantiestellingen financieel in de problemen kunnen komen.

Omgaan met risico's

Tegelijkertijd behoorde het aangaan van risico's tot de kern van het handeldrijven.[67] Ook daarin toonde een koopman zijn mannelijkheid. Iemands succes in de koophandel werd bepaald door het vermogen om op de juiste manier – dat wil zeggen scherpzinnig, energiek, volhardend en wilskrachtig – met de risico's om te gaan, zo blijkt bijvoorbeeld uit de geschriften van de Amsterdamse graankoopman en burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft.[68] Later zou ook de Leidse boekhandelaar Elie Luzac het handeldrijven omschrijven als een gevecht van man-tot-man waarin precies deze eigenschappen de doorslag konden geven.[69]

Een koopman moest dus als mán handelen, want we weten dat deze specifieke eigenschappen indertijd als mannelijk gezien werden. Weliswaar werd dat vanwege de vanzelfsprekendheid zelden zo verwoord, maar we zijn op de hoogte van de contemporaine sekseconnotaties van deze begrippen, omdat het altijd geproblematiseerd werd wanneer mannen deze eigenschappen ontbeerden (dan golden ze als 'verwijfd') of als vrouwen onverwacht over dit soort eigenschappen bleken te beschikken (dan werden ze 'virago's' of 'manwijven' genoemd), zoals uit vorige hoofdstukken bleek. Het was slechts bij uitzondering dat ondernemers hun

handelsactiviteiten expliciet als mannelijk duidden, maar het onderliggende geseksueerde denken kwam veelzeggend aan de oppervlakte toen een Nederlands koopman in 1659 instemmend een eeuwenoude uitspraak van Augustinus aanhaalde: *allen willen mannelijk inkopen en duur verkopen*.[70]

Om op die mannelijke wijze scherp te kunnen inkopen, diende een koopman er allereerst voor te zorgen uitstekend geïnformeerd te zijn over alles wat voor de handel relevant kon zijn – dat gold voor beurshandelaren maar ook voor gewone kooplieden.[71] Desnoods gebruikte men voor het achterhalen van informatie occulte middelen: de internationaal vooraanstaande koopman en zakenbankier Anton Fugger (1493-1560) uit Augsberg, die in de 16e eeuw de Spaanse kroon van geld voorzag, zou volgens een nabije bron meer vertrouwen hebben gehad in de beelden uit een kristallen bol dan in de inlichtingen die zijn zaakgelastigden hem vanuit de Zuidelijke Nederlanden toestuurden.[72] In de 16e eeuw was dat echter minder wereldvreemd gedrag dan tegenwoordig.[73] Dat men een 'man van de wereld' behoorde te zijn om in de handel de juiste keuzes te maken, zal ook de mondiaal actieve Fugger met zijn investeringen overzee onderschreven hebben. Net als zijn collega Willem Usselincx, die – niet gehinderd door enige bescheidenheid – in 1627 schreef dat juist Zuid-Nederlandse kooplieden zoals hijzelf de meeste kennis hadden van de koophandel, zeevaart en steden elders in de wereld en daarom in heel Europa *de voornaamste, kloekste ende ervarenste daarin* waren geworden.[74]

Maatschappelijk geslaagde ondernemers als Fugger, Usselincx, Hooft en Luzac werden om hun commerciële successen benijd en ontleenden er een krachtig mannelijk zelfbewustzijn aan dat zich ook vaak vertaalde in politieke invloed – zij het nog niet voor de eerste generaties inwijkelingen in de Republiek waartoe de naar Amsterdam uitgeweken Antwerpenaar Usselincx behoorde en die door mannen als Hooft juist buiten de stadsregering werden gehouden.[75] Al met al deden deze mannen in hun zelfbewustzijn niet onder voor de adel.[76] Zoals een klassieke held of edelman eer verwierf door de gevaren van het gevecht recht in de ogen te kijken, zo verwierf een koopman eer door de gevaren van de handel recht in de ogen te kijken, schreef Daniel van der Meulen junior (1589-1618) aan zijn neef Andries.[77] Moed, een aristocratisch-geconnoteerde mannelijke deugd, was niet voorbehouden aan de adel. Ze werd ook door burgerlieden van belang geacht voor het verwerven en behoud van hun eer.[78]

Voor het verkrijgen van die eer was bij held én handelaar echter meer vereist dan de door Van der Meulen genoemde moed. Noodzakelijk was tevens een uitstekend beoordelingsvermogen, evenzeer een kwaliteit die van oudsher als mannelijk werd gezien.[79] Wie als koopman in deze kwaliteiten tekortschoot, schoot daarom tevens tekort in zijn mannelijkheid.[80] Dat werd duidelijk wanneer zich problemen voordeden. Robert Lamar Bisset, een jonge koopman in de Amerikaanse stad Philadelphia, schreef in 1794 aan een oom dat recente tegenslagen in de overzeese handel hem *wholly unmanned* hadden.[81] Die pijnlijke ervaring bleef niet voorbehouden aan de jeugd. Toen een meer ervaren Britse ondernemer door omstandigheden had moeten verzaken bij het vereffenen van zijn schulden, concludeerde hij verbitterd: *I may be a man one day and a mouse the next*.[82]

Een koopman die zichzelf als man in de ogen wilde blijven kijken en als zodanig door handelsrelaties worden erkend, moest met andere woorden de juiste balans zien te vinden tussen enerzijds gedurfd en anderzijds voorzichtig ondernemen. Een oordeelkundig zakenman was *noch te stoutmoedig noch te vreesachtig*, zo kunnen we in 1737 in het *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* van de Leipziger boekhandelaar Johann Heinrich Zedler lezen (en Diderot lijkt het hem enkele decennia daarna te hebben nageschreven).[83]

Symbolisch kapitaal

In hoeverre een koopman erin slaagde die balans te vinden, meende de buitenwacht vaak te kunnen aflezen aan het kapitaal dat hij tijdens zijn werkzame leven vergaarde.[84] Een zakenman bouwde daarom tevens aan zijn eer en krediet door anderen publiekelijk te tonen dat hij in ieder geval geen gebrek aan vermogen had.[85] Dat kon door een deel van dat vermogen duidelijk zichtbaar te spenderen aan oppervlakkig gezien overbodige zaken: luxueuze kleding, extra personeel, bijzondere objecten of exotische vogels, een duur huis met bijbehorende rijke inrichting, verwerving van een landgoed met een bijbehorende titel. Een dergelijk opzichtig uitgavenpatroon, waarin kooplieden elkaar en hoger geplaatsten imiteerden, was een investering in de opbouw van status en daarmee connecties.[86] Met dit soort *conspicuous consumption* werd financieel kapitaal omgezet in symbolisch kapitaal en aansluiting gezocht bij de aristocratie.[87] Buiten de Republiek betekende dat aansluiting bij de adel, binnen de Republiek

aansluiting bij het regentenpatriciaat *wiens achtbaar aanzien toont wat Mannen dat het zijn*, zoals de Amsterdamse zijdekoopman Roeland van Leuve het formuleerde.[88] De Amsterdamse grachtengordel getuigt nog steeds van deze vroegere ambities.[89]

Net als de andere investeringen in eer en reputatie, luisterden echter ook dergelijke strategisch opzichtige uitgaven nauw – zeker voor diegenen die in tegenstelling tot anderen niet van de rente van hun vermogen konden leven en afhankelijk bleven van de opbrengsten van de handel. Wie als koopman doorschoot in dit soort private bestedingen en verhoudingsgewijs teveel kapitaal aan een nog actief bedrijf onttrok, liep juist het risico zijn betrouwbaarheid als handelspartner te verliezen.[90] Een Hollands gezegde, in de 18e eeuw opgetekend door de Berlijnse koopmanszoon Johann Georg Krünitz, zou precies daarvoor gewaarschuwd hebben: *Een koopman die veel goud op de kleding draagt, heeft weinig in zijn beurs*.[91] Ook hierin diende men dus maat te houden.[92]

Extravagante bestedingen bedreigden niet alleen figuurlijk maar soms ook letterlijk het familiekrediet.[93] Regelmatig meenden vaders hun zonen op dit gebied te moeten terechtwijzen, niet toevallig juist wanneer die zonen zich in het buitenland buiten hun directe invloedssfeer bevonden.[94] Bij ontstentenis van een vader ontvingen de jonge reizigers vermanende brieven van oudere broers.[95] Spilziek gedrag werd als iets vrouwelijks beschouwd, waar een echte man zich verre van hield.[96] Ook wat dit betreft moest dus, op iedere trede van de maatschappelijke ladder, de juiste mannelijke balans gezocht worden.[97]

Opzoeken van grenzen

Eenmaal volwassen lijken vroegmoderne kooplieden – in de Republiek en daarbuiten – zich al met al zeer bewust te zijn geweest van het belang van hun eer en reputatie.[98] Net als we dat anderen in vorige hoofdstukken hebben zien doen, gebruikten zij mannelijkheid als toetssteen om hun eigen en andermans gedrag in dezen te presenteren, te beoordelen en betekenis te geven. Dit betekende echter niet vanzelf dat ze de bijbehorende mannelijke gedragscodes helemaal verinnerlijkt hadden en altijd als succesvolle leidraad voor hun eigen zakelijke beslissingen namen. De grenzen tussen eerlijk en minder eerlijk, eerbaar en minder eerbaar werden regelmatig opgezocht.[99]

Zo was bankroet in de vroegmoderne tijd een veelvoorkomend probleem. Daarbij probeerde de betrokken ondernemer niet zelden zijn aansprakelijkheid te ontlopen door resterend eigen bezit verborgen te houden voor de schuldeisers. Tijdgenoten stonden dan ook zeer argwanend tegenover kooplieden die een failliet voorwendden.[100] Omdat een bankroet verreikende gevolgen had voor zakenpartners, pleitte De la Court voor onterende straffen voor (moedwillige) bankroetiers: met vrouw en kinderen het tuchthuis in en indien kwade opzet was bewezen, verhanging aan de galg voor de bankroetier zelf. Als deze voortvluchtig was, dan moesten zijn kinderen infaam verklaard worden, waardoor de hele familie haar eer verloor. Bij *eerlijke koopluiden* van wie het failliet veroorzaakt was door factoren die ze zelf niet in de hand hadden, moest echter naar andere oplossingen gezocht worden – een *onderscheid in eerloosheid en straffe* tussen beide groepen achtte De la Court noodzakelijk.[101]

De kritiek gold dus vooral ondernemers die welbewust onverantwoorde risico's namen waarvan ze de gevolgen later op collega's probeerden af te wenden door te frauderen in hun boekhouding, bezittingen weg te sluizen of op de vlucht te slaan met grote hoeveelheden geld in hun reiskoffer.[102] Een man die op een dergelijke manier bankroet ging, was in de ogen van anderen als een vrouw die zichzelf verkocht voor geld: eerloos.[103] Toch verkozen sommigen in de Republiek dit verlies van hun mannelijke eer boven het verlies van hun bezittingen als er echt grote bedragen op het spel stonden.[104]

Tegen deze achtergrond kunnen we de vele onderlinge referenties aan mannelijke erecodes in de handel ook lezen als een indicatie dat de normen voor eerbaar, mannelijk ondernemen niet altijd functioneerden zoals ze verondersteld werden te doen.[105] Evident was dat het geval wanneer een zakelijke relatie eraan herinnerd moest worden dat hij de consequenties van een aangegane verplichting *met ere en niet koste weigeren*.[106] Maar ook wie zichzelf nadrukkelijk als *koopman van eer* presenteerde, zoals bijvoorbeeld beurshandelaren in 17e-eeuwse rechtszaken plachten te doen, had zichzelf niet zelden juist minder integer gedragen.[107] Dit soort claims op eerbaar, mannelijk gedrag (van zichzelf dan wel de ander) functioneerden in deze gevallen eerder als een retorische strategie waarbij gendercodes werden ingezet om een bepaalde overtuiging of gedrag bij de ander af te dwingen.[108]

Spanningsveld

Verinnerlijkt of niet, mannelijke eer was een belangrijke component in de zelfpresentatie van zakenmannen in de Republiek en daarbuiten. Ze is de sleutel om het eerbare, vertrouwenwekkende en beheerste mannelijkheidsmodel te begrijpen dat de meerderheid van de vroegmoderne kooplieden en hun familieleden als norm hanteerde.[109] Eer en krediet werden in principe opgebouwd door integer, bezonnen en tegelijkertijd ondernemend te handelen, immers: *a man must act*.[110] Het welslagen van dat handelen werd afgelezen aan het publiekelijk zichtbare uitgavenpatroon, dat in evenwicht moest zijn met wat de onderneming aan inkomsten genereerde en met wat terug geïnvesteerd werd in de handel. In dit denken leidde eerlijk (betrouwbaar en achtenswaardig) handelen dus uiteindelijk tot financieel succes en maatschappelijk aanzien. Misschien nog meer dan de eerder beschreven christelijke en klassieke waarden, kan die belofte tot succes en aanzien voor individuele kooplieden de motivatie zijn geweest om zich (in ieder geval voor het oog) aan deze moraal van mannelijke eerbaarheid te conformeren.[111]

Als we de formule voor succesvol koopmanschap zoals die uit het voorgaande naar voren komt, willen samenvatten, dan moest men met mannelijke durf én beleid, energie én geduld, wilskracht én beheersing, scherpzinnigheid én beleefdheid kansen grijpen en tegelijkertijd onverantwoorde risico's vermijden. In de praktijk bleek dat deze formule wel wat ruimte voor interpretatieverschillen liet, niet in het minst omdat de vereiste eigenschappen ten dele op gespannen voet met elkaar stonden. Zoals indertijd ook de doelstelling van de handel, te weten het met ere behalen van profijt, een duidelijk spanningsveld kende.[112] De gedragscodes voor eerbare mannelijkheid, zo moeten we concluderen, waren voor kooplieden in het vroegmoderne Europa niet in alle opzichten even coherent. Maar daarin lag tevens de flexibiliteit die sekse als symbolische taal haar kracht gaf en ook voor het veld van de handel zo bruikbaar maakte als retorisch instrument.

3

De vorming tot een koopman met aanzien

In de vroegmoderne tijd was handel dus niet zomaar een bezigheid. Vanuit het perspectief van kooplieden zelf was het een vak waar letterlijk eer mee kon worden ingelegd: *to the accomplished merchant it [commerce] is a science where skill can scarce fail of its reward, and [...] which leads him directly, if no extraordinary accident intervenes, to wealth and honour.*[113] Voorwaarde voor een dergelijke geslaagde loopbaan was niet alleen dat de man zich aan de hierboven beschreven eerbare gedragscodes hield. Hij moest ook de kennis en vaardigheden hebben opgedaan die het beoefenen van dit vak mogelijk maakten.

Van huis uit

De vorming tot een succesvol zakenman begon, zoals we in de voorgaande paragraaf hebben gezien, in de familiekring, waar de opvoeding van jongs af aan gericht was op voor de handel belangrijke waarden en attitudes. Dat gold zowel voor zonen als voor dochters, maar het waren de zonen op wie alle aandacht gericht werd als mogelijke opvolgers in het bedrijf. Volgens de uit Ragusa (Dubrovnik) afkomstige Italiaanse koopman Cotrugli had een zoon vaak al bij zijn geboorte uit het zaad van zijn vader het juiste karakter meegekregen. Maar de persoonlijkheid van een koopman-in-de-dop moest verder gevormd worden door hem *vanaf de kinderjaren de gebaren, manieren, gebruiken en omgangsvormen te laten indrinken die eigen zijn aan kooplieden, met welbespraaktheid en waardigheid in elk gebaar en elke handeling.*[114] Om zich later van anderen te kunnen onderscheiden en een groot koopman te worden, diende – in de terminologie van de Franse sociale wetenschappers Mauss en Bourdieu – dus een specifieke 'habitus' aangeleerd te worden die zich vastzette in het lichaam en tot een tweede natuur werd.[115] Schoten ouders daarin tekort, dan was er een grote kans dat het later fout zou lopen, zo waarschuwde een vertelling die was opgenomen in het *Lesebuch für Kaufleute* uit 1783.[116]

Jacques Savary, de succesvolle fournituurenkoopman en Franse investeerder die in 1675 zijn befaamde handboek *Le parfait negociant* (1675)

publiceerde, benadrukte echter dat zonen zonder aanleg voor het beroep niet gedwongen moesten worden om in hun vaders' voetsporen te treden. Geschikte jongens hadden niet alleen een ingeboren *neiging tot handel*, maar ook een sterk lichaam bestand tegen het vele reizen en een geest met een rijk voorstellingsvermogen, zodat zij nieuwe producten konden bedenken, zich goed in het hoofd van handelspartners konden verplaatsen en in staat waren tot behoorlijk argumenteren, rekenen en schrijven.[117]

Idealiter verwierven de kooplieden-in-spe een deel van de benodigde attitudes en vaardigheden dus al thuis, maar het andere deel werd verworven via regulier en gespecialiseerd onderwijs en later tijdens stages en reizen buiten de eigen vertrouwde omgeving. Beter dan het onderricht geheel in eigen hand te houden, liet een koopman zijn kinderen de *konst* leren en tot *mannen maken* bij een bekwame en zorgzame meester, zo schreef Carel van Mander in 1604.[118] De mannelijke identiteit van de volwassen koopman werd zo al vroeg verbonden aan de scholing die hij had doorlopen.

Scholing

Tegenwoordig zijn een officiële opleiding en scholing buitenshuis niet meer voorbehouden aan het mannelijk geslacht. Daarmee hebben ze ook een deel van hun onderscheidend, statusverhogend vermogen verloren.[119] Maar voor eerdere tijden moeten we beseffen hoezeer juist formele educatie een vormende factor was in het mannelijke imago en positioneren van de beroepsgroep.[120] Hoe verliep die educatie voor kooplieden in de Republiek?

Voor kooplieden begon het allemaal met het goed leren lezen en schrijven in de moedertaal – een vaardigheid die in de vroegmoderne maatschappij minder vanzelfsprekend was dan ze tegenwoordig mag lijken. Voor het succesvol runnen van een bedrijf was echter een leesbaar schriftelijk geheugen nodig, niet alleen van inkomsten en uitgaven maar ook van gemaakte afspraken, productbeschrijvingen, prijsniveaus, economische ontwikkelingen en ander relevant nieuws van buiten de eigen stad. Om dat alles te kunnen blijven overzien, onderhielden zakenmensen een uitgebreid archiverings- en boekhoudsysteem, zoals ook op afbeelding 27 te zien is.[121] Naast gecijferdheid was geletterdheid daarom een

niet te onderschatten competentie en tegelijkertijd de basis voor de verdere scholing van de jongeman tot zakenman.[122] Een *netten schrijf- en juisten rekentrant* waren dus beide belangrijk om hun kinderen aan te leren, zoals Nederlandse kooplieden zich terdege realiseerden.[123] In Savarys adviesboek voor kooplieden (waarvan in 1683 een Nederlandse vertaling verscheen) werd dan ook aangeraden om kinderen vanaf zeven of acht jaar met taal- en rekenonderricht te laten beginnen.[124]

Ook in de vroegmoderne tijd konden lezen en schrijven, vaak samen met wat eenvoudig rekenen, al op lagere scholen worden geleerd – in ieder geval in de Nederlanden, waar dit type scholen al vroeg van overheidswege wijdverspreid was en waar ook meisjes deze basisvaardigheden leerden. Wie rijk genoeg was, huurde indertijd voor zijn of haar kinderen op deze leeftijd vaak liever een privédocent in. Afhankelijk van de sociale positie en ambities van de ouders gingen jongens uit commerciële milieus in de Republiek daarna meestal naar een zogeheten Latijnse school ter voorbereiding op het universitair onderwijs en een daaropvolgende loopbaan buiten de handel, of naar een zogeheten Franse school ter voorbereiding op een plaats in het familiebedrijf.[125]

Die aanvankelijk particuliere Franse scholen boden voortgezet onderwijs aan de maatschappelijke middengroepen en verschenen aan het begin van de 16e eeuw in de Noordelijke Nederlanden. De jongensscholen (er kwamen tevens aparte Franse meisjesscholen, die een bescheidener algemene vorming boden) zijn voor de 17e eeuw wel getypeerd als handelsscholen, maar er was veel onderlinge variatie en ze boden niet allemaal dezelfde vakken. Wel stonden een actieve beheersing van het Frans als handelstaal, het ontwikkelen van een leesbaar en toch vlot handschrift (een *staande lopende hand*[126]) en het vermogen om ingewikkelde rekensommen te maken zo goed als altijd op het programma. De complexiteit van het handelsrekenen moet voor die tijd niet onderschat worden: het decimale stelsel was nog niet ingevoerd, eenheden van maat en gewicht waren internationaal nog niet gestandaardiseerd en het rekenen werd tot ver in de 18e eeuw aan de hand van losse rekenregels onderwezen, dus zonder het systematisch doordenken en begrijpen van de aard van rekenkundige problemen.[127] Dit zien we ook weergegeven op de titelprent van het *Nieuw Interest-boek* uit 1702, dat als hulpmiddel diende bij het handelsrekenen (afbeelding 28).

Voor het overige was het curriculum van de Franse scholen vooral afhankelijk van de expertise van de individuele schoolmeester en van

Afbeelding 28. Het *Nieuw Interest*-boek uit 1702 dat hielp bij het berekenen van rentes, toont op de titelpagina een naarstig rekenende klerk met op de achtergrond de Beurs van Amsterdam.

ontwikkelingen in de tijd. Aan het einde van de 18e eeuw, toen de Franse school zich richting een meer algemene school voor culturele vorming en moderne talen ontwikkelde, konden er bijvoorbeeld ook aardrijkskunde, wiskunde, boekhouden, geschiedenis, Engels of Duits op het programma staan, of (uitzonderlijker) Italiaans, Latijn, natuur-, sterren- of zeevaartkunde, briefstelkunst en tekenen. Daarnaast werd een enkele keer muziek of schermen aangeboden – passende vrijetijdsbestedingen voor wie de ambitie had zich in hogere kringen te begeven. Sommige van deze vakken, zoals bijvoorbeeld aardrijkskunde, zijn ongetwijfeld ook reeds op een aantal Franse

scholen in de 17e eeuw onderwezen, hoewel daar minder informatie over bewaard is gebleven. De voor kooplieden zo belangrijke vaardigheid van het dubbele boekhouden, dat het eerst in Italië was ontwikkeld, werd rond 1575 in de Noordelijke Nederlanden geïntroduceerd. Maar op de Franse school werd dit vak lang niet altijd onderwezen. In de tijd van de Republiek groeide wel het aantal docenten dat op de vrije markt privélessen in 'Italiaans boekhouden' aanbood – niet alleen aan jongeren maar ook aan volwassenen. Beheersing van een vreemde taal of andere specialistische kennis werd eveneens vaak verworven door les te nemen bij een privédocent.[128]

In Amsterdam maakte natuurkundedocent Benjamin Bosma vanaf 1763 reclame voor zijn 'Koopmansacademie', een privé-initiatief waar hij jongens vanaf hun negende wilde gaan onderwijzen in allerhande theoretische vakken, maar ook in *alles wat op een koopmans-comptoir moet verricht worden.*[129] In zijn plannen omschreef hij de school als een *Oefenplaats* waar jongelingen van goeden huize in de ochtenden de voor handel relevante kennis zouden verwerven en 's middags via practica en rollenspelen een zekere behendigheid in het toepassen van het geleerde. Hoewel Bosma het woord 'habitus' niet gebruikte, was zijn opzet om de leerlingen met die *comptoir-diensten* en het oefenen van *bedieningen* als vanzelf een commerciële instelling en houding te laten ontwikkelen. Waar een jongen op andere scholen en academies uit minachting soms *een afkeer tot den koophandel wordt ingeboezemd, zal hij hier juist een verlangen en begeerte naar den zelven ingeboezemd* krijgen, zo had de docent na overleg met kooplieden in zijn kennissenkring bedacht. Met deze eerste moderne handelsschool, die tussen 1767 en 1783 daadwerkelijk heeft bestaan, was Bosma zijn tijd ver vooruit. Formeel handelsonderricht voor meisjes bleef vooralsnog ondenkbaar, zelfs voor een non-conformist als Bosma, die indertijd in Amsterdam wel avondcolleges natuurkunde aan een aantal vrouwen gaf.[130]

Vormende reizen en stages

Geen beroepsopleiding dus voor de dochters van Nederlandse kooplieden, maar wel voor de zonen die, indien de familie voldoende vermogend en ambitieus was, ter afronding van hun leertijd nog een reis van enkele jaren langs Europese steden maakten om nuttige contacten op te doen en hun beheersing van andere talen en buitenlandse omgangsvormen te

vervolmaken. Ook hier ging het om het aanleren van een bepaalde habitus, een gemak en vanzelfsprekendheid in het omgaan met andere mensen en gebruiken die voor succesvolle zakenlieden (en mogelijke regenten van de toekomst) van even groot belang werd geacht als voor de adel die dit soort 'Grand Tours' al langer maakte.[131]

Deze vormende reizen waren dan ook al heel vroeg gemeengoed in Nederlandse koopmanskringen. Zo werd Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590), geboren en getogen in een vooraanstaande Amsterdamse koopmansfamilie, na zijn vijftiende op reis gestuurd naar Spanje en Portugal.[132] Voor de zeventienjarige Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), zoon van de eerdergenoemde koopman en burgemeester van Amsterdam, werden Frankrijk en Italië uitgekozen als voorbereiding op een loopbaan in de handel, die er uiteindelijk niet zou komen omdat zijn talenten in het schrijven en dichten bleken te liggen.[133] Pieter de la Court (1618-1685), die aanvankelijk predikant zou worden, reisde in zijn jonge jaren door Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland, in eerste instantie met het plan zijn theologische kennis te vergroten, talen te leren en meer over de lakenfabricage (het familiebedrijf) in andere landen te weten te komen. Gaandeweg verschoof de focus in zijn persoonlijk reisjournaal echter naar het aanleren van beschaafde omgangsvormen en een interesse in de rechtsleer, waar hij later in zijn leven inderdaad een academische graad in zou halen.[134] Vanwege de hoge kosten en twijfels aan de meeropbrengst liep de populariteit van dit soort grote reizen voor Nederlandse koopmanszonen al voor 1700 terug. Een 18e-eeuws auteur schreef later dat ze hun nut deels verloren hadden nu het buitenland juist naar de Republiek kwam om hier handel te (leren) drijven en omdat inmiddels ook in de Republiek uitstekend te leren viel hoe *in de wereld te verkeren*.[135]

Natuurlijk waren er al eerder kooplieden die niet het geld hadden om hun zonen zo lang in het buitenland te laten rondreizen en studeren. Zij besteedden de volgende generatie vaak enige tijd uit bij een bevriend bedrijf, indien mogelijk in een andere stad, regelmatig ook bij een buitenlandse handelspartner van wie omgekeerd de zoon dan bijvoorbeeld naar de Republiek werd gestuurd. Onder die vreemde, 'dwingende' ogen werd de jongeman – vaak nog een jongen – de fijne kneepjes van het vak bijgebracht: hij werd onderwezen in diepgaande warenkennis, kwaliteitscontrole, het opstellen van complexe contracten en het omgaan met verschillende soorten wisselbrieven om zo het idioom van de handel en

eventueel een vreemde taal beter onder de knie te krijgen. Ook zonen uit meer vermogende koopmansfamilies werkten doorgaans enige tijd bij buitenlandse relaties op kantoor, voor zover de familie tenminste geen toekomst in het lokaal bestuur of de vrije beroepen voor hen op het oog had. Wie goede leermeesters trof en over talent beschikte, had vervolgens een uitstekende kans om zich dankzij deze leertijd tot een zakenman van aanzien te ontwikkelen – zelfs in economisch minder gunstige tijden.[136]

De mercator doctus

De doopsgezinde koopmanszoon Abraham van der Meersch (1643-1728) is een voorbeeld van zo'n snelle getalenteerde leerling. Al op zijn tiende werd hij na enkele jaren Latijnse school in Amsterdam in de leer gedaan op het handelskantoor van zijn oudste broer Pieter. Toen die overleed, werkte hij van zijn dertiende tot zijn negentiende in het bedrijf van de doopsgezinde linnenhandelaar Lodewijk Oosterling, die hem allengs steeds belangrijker taken toevertrouwde en onder andere op zakenreis naar Spanje stuurde. In zijn autobiografie blikte Van der Meersch op die jaren terug als een *lastigen dienst*, maar eenmaal zelfstandig gevestigd aan de Keizersgracht had hij van die internationale ervaring alleen maar voordeel: hij ontwikkelde zich tot een uiterst succesvol laken- en linnenkoopman.[137] Naast het zakendoen hield hij bovendien genoeg vrije tijd over om zich grondig in de doperse theologie te verdiepen, waar vele intensieve studie-uren mee gemoeid waren.

Het leven van de relatief onbekende Van der Meersch is interessant, omdat het laat zien dat een gewone Nederlands koopman zich op volwassen leeftijd intellectueel verder kon ontplooien als hij over een bredere belangstelling, bijvoorbeeld voor de theologie, beschikte. Bekendere voorbeelden als Visscher, Vondel, Spiegel en de gebroeders De la Court tonen dat Van der Meersch hierin zeker geen uitzondering is geweest. Indien hij bereid was tijd ervoor vrij te maken, kon een koopman in de Republiek volop boeken lezen, lid worden van een rederijkerskamer, privélessen nemen bij een docent, (opnieuw) in de collegebanken aanschuiven, zelf aan het schrijven slaan of actief worden in het culturele genootschapsleven dat in de 18e eeuw bijvoorbeeld scholing in de nieuwe natuurwetenschappen bood, die in de reguliere onderwijsinstellingen nog grotendeels ontbrak.

Het indertijd zo populaire verzamelen van vreemdsoortige en exotische objecten in de zogeheten naturaliënkabinetten kwam niet alleen voort uit de behoefte anderen te imponeren, maar werd ook gevoed door een oprechte wetenschappelijke interesse. Die interesse kon zich bovendien, al dan niet voor commerciële doeleinden, tot de hele wereld uitstrekken.[138]

Buitenstaanders mochten graag afgeven op de beperkte culturele vorming van kooplieden, maar in de Republiek waren *de koophandel en de geleerdheid, bij velen voor strijdige zaken gehouden, met elkander ten nauwsten verbonden*, zoals Bosma het formuleerde.[139] Hij bekende daarbij dat zijn jongere ik uit onwetendheid nog op de koophandel had neergekeken, maar inmiddels schatte hij de kennis van kooplieden hoger. Dat Bosma zelf als docent een zakelijk belang ontwikkeld had bij datzelfde idee van erudiete kooplieden, zal waarschijnlijk een rol gespeeld hebben in deze perspectiefwisseling. Toch bestond de *mercator doctus* of *mercator sapiens* in de Republiek niet enkel als ideaalbeeld maar ook in de werkelijkheid van die dagen, al zal de precieze aard van de vorming afhankelijk zijn geweest van persoonlijke interesses en van ontwikkelingen die zich in de loop der tijd in wetenschap en sociabiliteit voordeden.[140]

Dat een bredere vorming het ondernemerschap ten goede kwam, was een gevoelen dat mede gedeeld werd door buitenlandse zakenlieden. Zij gaven hun zonen waar mogelijk een vergelijkbare brede opvoeding en opleiding mee als die in de Republiek – al werd er over het belang van Latijn wel uiteenlopend gedacht.[141] Maar in vroegmodern Europa zag een koopman die zijn beroep beheerste, zichzelf graag als een ontwikkeld en beschaafd man die geleerd had zich met gemak in andere werelden te begeven en met verschillende mensen om te gaan. Zijn mannelijke beroepstrots was mede op dat *gebildete* zelfbeeld gegrond.[142]

4

Lessen uit de *ars mercatoria*

Deze nadruk op een breed-geletterde mannelijkheid kunnen we terugvinden in verschillende handleidingen en adviesboeken die in de vroegmoderne tijd voor kooplieden op de markt werden gebracht – het eerst in de vroege 16e eeuw in Italië en Zuid-Duitsland, maar later ook in andere delen van Europa. Een competente en voortreffelijke koopman moest een *meest veelzijdig man* zijn, schreef de eerdergenoemde Cotrugli al in 1458 in zijn *Della mercatura et del mercante perfetto,* dat veel invloed heeft gehad op soortgelijke latere traktaten.[143]

Dit genre van de *ars mercatoria* – de kunst van het handeldrijven – vond zijn oorsprong in de behoefte aan praktische informatie over elders geldende toltarieven, wetten, valuta, maten en gewichten met bijbehorende omrekenmethodes, maar bood later ook uitleg over de verschillende soorten handel, het productaanbod in verre regio's, informatie over geavanceerder typen van kredietverlening en daarbij passende voorbeelddocumenten. Docenten op Franse scholen maakten dankbaar gebruik van deze handboeken, al dan niet in vertaling, maar ook op het kantoor van de gevestigde koopman stonden ze als nuttig naslagwerk direct voor het grijpen. Naast of in plaats van die puur zakelijke informatie, presenteerden verschillende auteurs bovendien een bredere morele visie op het handeldrijven, met bijvoorbeeld een legitimatie van de grondregels, uitleg van praktijken die niet door de beugel konden, of aanbevelingen voor de te ontwikkelen habitus die voor het beoefenen van het vak gunstig zou zijn.[144]

Het is met name deze laatste soort titels die onze aandacht verdient. Ze vormen een belangrijke stap in de maatschappelijke opwaardering van het koopmanschap tot een eerbiedwaardig en, wat belangrijk is, ook door ánderen gerespecteerd beroep. Blijkens hun voorwoorden richtten de auteurs en uitgevers van deze traktaten zich namelijk niet uitsluitend tot kooplieden.[145] En afgaande op echo's in andere teksten hebben ze inderdaad een veel grotere lezerskring weten te bereiken. Zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien, zouden lessen uit deze economische vakliteratuur tot 18e-eeuwse encyclopedieën doordringen en op die manier het moderne denken over de koophandel verregaand beïnvloeden.

Dynamiek tussen twee mannelijkheidsmodellen

Cotrugli's handleiding, die bijna een eeuw in verschillende manuscriptvormen onder kooplieden circuleerde voordat zij in 1573 in druk werd uitgebracht, is hoofdzakelijk bekend geworden als de eerste tekst die de regels van het dubbele boekhouden tot in detail uitlegde. Maar Cotrugli behandelde tevens uitputtend de mannelijke eigenschappen die een koopman nodig had om succesvol te zijn en die hem bovendien tot een lovenswaardig burger zouden maken: van de reeds eerder in dit hoofdstuk genoemde bezonnenheid, scherpzinnigheid, zelfverzekerdheid, standvastigheid en energie tot en met het gezag, de ernst en gelijkmoedigheid die zakenlieden evenmin konden ontberen.[146] Omdat bij mannen boven de vijftig het lichaam kouder, het bloed trager en de geest minder scherp werd, meende Cotrugli dat oudere kooplieden zich beter uit het zakendoen konden terugtrekken. De voor de handel noodzakelijke energie ontbrak bij hen.[147] Dat (koudbloedige) vrouwen zich volgens hem helemaal niet met handel moesten bezighouden, hoeft ons dus niet te verbazen.[148]

Ondertussen besprak Cotrugli voor zijn *mercante perfetto* ook een aantal gedragsmodi die in onze hedendaagse westerse perceptie juist niet sterk mannelijk geconnoteerd zijn, zoals inschikkelijkheid, beleefdheid en zedigheid, die eveneens noodzakelijk zouden zijn om te slagen als koopman.[149] Dit was geen afwijkende privémening van Cotrugli, want een Engels adviesboek in 1589 benadrukte dezelfde eigenschappen en in hoofdstuk 3 ontdekten we reeds dat ook de uit Florence afkomstige Antwerpse koopman Guicciardini in de 16e eeuw juist de beleefdheid en inschikkelijkheid van de Nederlanders als mede-kooplieden op prijs stelde.[150] Volgens het *Bericht van den koophandel*, de deels op rijm gestelde en weinig samenhangende verzameling van handelswijsheden van Johan van Nyenborgh, die qua inhoud desalniettemin tot de 17e-eeuwse adviesliteratuur voor kooplieden kan worden gerekend, moest *een koopman den kopers en andere, gestaag ook gedienstig, nederig en minzaam toe zijn. Dat zal hem bevalligst maken en hem de meeste nering en welvaren (door Gods zegen) aanbrengen.*[151] Laat in de 18e eeuw zal een koopmanspersonage van Wolff & Deken hetzelfde advies nog eens doorgeven aan een jongere collega en diens vrouw.[152] Ook in Franse en Duitse koopmanslectuur worden vriendelijkheid en hoffelijkheid aanbevolen als basishouding voor de beroepsgroep.[153]

In tegenstelling tot de in het vorige hoofdstuk besproken overwegend 'harde' handelsgeest in de koloniën hoorde dit soort 'zachtere' eigenschappen in Europa zelf dus evenzeer bij de commerciële mannelijke beroepshabitus als de zelfverzekerdheid, standvastigheid en autoriteit die Cotrugli elders in zijn boek aanprees. Terwijl de laatste eigenschappen aansloten bij een ouder, autoritair en patriarchaal model van mannelijkheid, pasten de inschikkelijkheid en minzaamheid beter bij het meer dienstbare en beschaafde mannelijkheidsmodel dat in de nieuwe tijd steeds meer de norm zou worden.[154] Een deel van vroegmoderne controverses over de mannelijkheid van de koopman kan uit de dynamiek tussen deze twee modellen verklaard worden. Een ander deel kwam voort uit de botsingen tussen adellijke en burgerlijke erecodes, en tussen een pre-kapitalistisch en kapitalistisch waardesysteem die zeker aan het begin van de vroegmoderne tijd nog naast elkaar stonden. Ook kooplieden zelf pendelden in het denken over hun handelen vaak nog heen en weer tussen deze verschillende gedachtewerelden.

De denkwereld van Geerhart Mercator

Veelal geschreven door ervaren kooplieden zelf, of anders wel door mannen die in een handelsmilieu opgegroeid waren, biedt het genre van de *ars mercatoria* ons net als de brieven en memoires uit de vorige paragrafen een ingang tot die commerciële denkwereld van vroegmodern Europa. Het is evident dat de auteurs in overgrote meerderheid het koopmanschap een warm hart toedroegen. Slechts van een enkeling was de houding misschien eerder kritisch dan welwillend te noemen.

In *De coopman* (1580) probeerde de Nederlandse humanist en koopmanszoon Coornhert de gedragskeuzes van kooplieden die hij uit zijn persoonlijke omgeving kende, middels een semi-socratische dialoog bij te sturen en te verzoenen met de neostoïsche en christelijke waarden, waar hij zo sterk in geloofde.[155] Net als Cotrugli's koopman moest ook Coornherts ideale koopman gelijkmoedig zijn om evenwichtig met voor- en tegenspoed te kunnen omgaan. En net als de *mercante perfetto* streefde zijn *christenkoopman* naar een *eerlijk ende redelijk gewin* en dacht hij na over vraagstukken als hoe de plicht tot liefdadigheid zich verhield tot het hebben van persoonlijke bezittingen.[156] Precies in deze overgangsperiode

van Middeleeuwen naar moderne tijd waren dit uiterst relevante vragen voor gelovige kooplieden.[157] Nederlandse predikanten hielden zich rond 1600 niet voor niets regelmatig met deze thematiek bezig.[158]

Coornherts ideaalbeeld van de christelijk denkende Geerhart Mercator was naar eigen zeggen gemodelleerd op een goede vriend die in zijn koopmanschap altijd geprobeerd had moreel de juiste keuzes te maken. Maar, zo verzuchtte Coornhert, dergelijke oprechte kooplieden kwam men in het leven van alledag helaas erg weinig tegen. Niet iedere zakenman was bereid zich voortdurend rekenschap te geven van de ethische aspecten van zijn handelen, zo had Coornhert wel gemerkt tijdens de jaren dat hij als notaris werkzaam was geweest.[159]

Daar komt bij dat het kapitalisme zich juist in deze eeuwen zou ontwikkelen tot een dynamisch, wereldomspannend en weinig transparant systeem waar het individu steeds minder greep op had. Anderhalve eeuw na Coornhert zou Daniel Defoe, de Britse schrijver die zelf in verschillende handelsondernemingen betrokken was, zich in *The Complete English Tradesman* (1726) enigszins ontgoocheld uitlaten over de handelspraktijken van zijn tijd. Deze leken inmiddels meer en meer door ongrijpbare economische wetten te worden bepaald, terwijl Defoe daarvoor nog geloofd had dat de koopman zelf zijn eigen ethische afwegingen kon maken. Tegelijkertijd was dit adviesboek ook een politiek traktaat waarin de auteur de handel verdedigde als een superieure motor voor sociale vooruitgang en welvaart in het land. In Defoes ogen kwam kooplieden dan ook de status van *gentlemen* toe.[160]

Een eerzaam beroep

Die positieve teneur, met lofprijzingen op de verdiensten van de handel en een grote waardering voor kooplieden, kenmerkte het gros van de commerciële hand- en adviesboeken in de vroegmoderne tijd.

Niet zelden begonnen ze met een semi-filosofische uiteenzetting over hoe de (door God geschapen) handel niet alleen de koopman maar de gehele samenleving ten goede kwam – omdat handel via ruil schaarste voorkwam en overvloed verspreidde; omdat hij de macht van steden en landen vergrootte; omdat hij vrede, vriendschap en orde bracht; omdat hij de ontwikkeling van kennis, wetenschap en kunsten bevorderde,

enzovoort.[161] Soms volgde een historisch overzicht van de ontwikkeling van de handel, bijvoorbeeld sinds het jaar 1000 of sinds bijbelse dan wel klassieke tijden.[162] Veel auteurs brachten nadrukkelijk de eerzaamheid van het beroep voor het voetlicht – sommigen zelfs tot in de titel van hun boek: *Lobrede und Ehre der Kauffmannschafft*.[163] Ze bestreden het idee dat edellieden zich niet met handel konden bezighouden zonder hun eer te verliezen, bijvoorbeeld door te wijzen op adellijke geslachten en personen die in andere tijden of culturen actief betrokken waren geweest in grootschalige handelsondernemingen en toch hun titel en aanzien hadden behouden.[164]

Een aantal latere auteurs stelde net als Coornhert nog de vraag of christendom en koopmanschap wel te verenigen waren, maar kwam in het algemeen sneller dan de 16e-eeuwse Nederlander tot een bevestigend antwoord – al had de altijd wijdlopige Paul Jacob Marperger er in zijn *Nothwendige und nützliche Frage über die Kauffmannschafft* (1714) toch nog een tiental pagina's voor nodig.[165] Meer dan in de andere titels, spreekt uit deze traktaten een zeker besef dat het handelskapitalisme moreel kon ontsporen en in die zin een precair systeem vormde. Maar voor zover deze koopmanshandboeken het bestaan van oneerlijke handelspraktijken erkenden, projecteerden ze die bij voorkeur in de Ander. *Zulke manieren van handeldrijven zijn voor het merendeel de opzet van slechte vreemdelingen*, schreef Louis Turquet de Mayerne bijvoorbeeld in zijn *Traicté des négoces et traffiques* uit 1599.[166] Bij andere auteurs waren het expliciet de joden die tot zondebok van de beroepsgroep werden gemaakt.[167] Of het waren de kleine handelaren aan de onderkant van de markt die, conform het klassieke denken hierover, het ontbrekende geweten en een gebrekkig eergevoel naar zich toe geschoven kregen.[168] De goede koopman trainde zichzelf ondertussen in het herkennen van malversaties en was gewaarschuwd voor de omgang met bedriegers – of ze nu joods of christelijk waren.[169]

De mannelijke habitus die Cotrugli als noodzakelijk voor de koopman zo uitgebreid had behandeld, wordt ook door auteurs na hem besproken. Sommigen volstaan met een paar regels of alinea's, anderen hebben net als Cotrugli vele pagina's nodig. De accenten verschillen maar de kern blijft door de tijd heen tot de late 18e eeuw hetzelfde: prudentie, betrouwbaarheid, eerlijkheid, inzet, vriendelijkheid, godsvrucht – de mannelijkheid van de succesvolle koopman is in de *ars mercatoria* per definitie een deugdzame mannelijkheid.[170]

Afbeelding 29. De prent 'Morele gevaren van het koopmanschap' uit een 17^{e}-eeuws adviesboek voor kooplieden waarschuwt zich niet met speculatie, joden of bankroetiers in te laten, omdat God uiteindelijk iedereen afrekent op zijn misdaden.

Daarnaast is een goede koopman rekenvaardig, welsprekend en breed onderlegd, een ware *homo universalis*. Idealiter beheerst hij daarom verschillende talen en weet veel van de natuur, zeevaart, aardrijkskunde, meteorologie en sterrenkunde. Volgens sommige auteurs is hij bovendien vertrouwd met de wetten, zeden en gewoontes van andere volkeren. De wereld en de mensen laten zich immers niet gemakkelijk doorgronden

en naar de hand zetten, daarvoor is een heel arsenaal aan kennis en vaardigheden nodig.[171] Vandaar ook het belang van ervaring op jonge leeftijd opgedaan in dienst bij een bevriende zakenrelatie – die maakte kooplieden uiteindelijk *prudent en in staat om hun zaken met ere te besturen*, zo schreef Savary in zijn adviezen voor een 'volmaakte koopman', zoals de Nederlandse vertaling uit 1683 van zijn adviesboek kwam te heten.[172]

Het bereik van deze handboeken is, zoals gezegd, veel breder geweest dan enkel de beroepsgroep. Dat maakt de *ars mercatoria* zo belangrijk voor wie wil reconstrueren hoe het eerdere dubieuze imago van de koopman tussen de Middeleeuwen en de moderne tijd ook bij een breder publiek kon worden omgebogen tot iets om trots op te zijn. Want toen onder invloed van de Verlichting in verschillende Europese landen grote encyclopedische projecten op poten werden opgezet, grepen de auteurs en hun redacteuren voor de lemma's gerelateerd aan de handel aanwijsbaar op deze economische (of in het Nederlands van die tijd *huishoudelijke*) vakliteratuur terug.

5

Het vernuft van de koopman volgens verlichte Encyclopedisten

Erkenning van mannelijke professionaliteit

In de Republiek verscheen in de jaren 1768-1777 het zevendelige *Huishoudelijk woordenboek, vervattende veele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijn gezondheid te behouden […],* dat veelal als de eerste Nederlandse encyclopedie wordt beschouwd. Weliswaar lag er de tweedelige *Dictionnaire Oeconomique* (1709) van Noël Chomel aan ten grondslag, waarvan in 1743 reeds een eerste Nederlandse vertaling was verschenen, maar de tweede druk van dit *Huishoudelijk woordenboek* was met zijn zeven delen aanzienlijk uitgebreid door de in Leeuwarden gevestigde boekhandelaar, drukker en uitgever Jacques Alexandre Chalmot. In de volgende editie

van deze tweede druk paste Chalmot de titel dan ook aan tot *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* (1778) en in de jaren daarna zou hij nog negen delen erbij sprokkelen onder de titel *Vervolg op M. Noël Chomel Algemeen huishoudelijk woordenboek* (1779-1793). Voor de economische lemma's in deze algemene encyclopedie bleef de kerntekst echter de *Dictionnaire Oeconomique* (1709) van de Franse priester en landbouweconoom Chomel, die op zijn beurt voor zijn handelskennis zwaar bleek te leunen op *Le parfait negociant* van Jacques Savary (1675).

Het is langs deze weg dat we een eeuw na het verschijnen van Savarys adviesboek in het Frans onder het lemma Koophandel in de eerste algemene encyclopedie van Nederlandse bodem nog steeds diens waarderende woorden aantreffen voor de mannelijke professionaliteit van de koopman:

> *Het welvaren van een koopman hangt doorgaans van de volmaakte kennis af welke hij van den koophandel heeft en van de ondervinding welke hij in den dienst van zijne meesters gekregen heeft; van de goede orde in zijn boekhouden; van zijne vooruitzicht en de voorzichtigheid welke hij gebruikt in zich niet al te veel met waren te belasten en in niet uit te zetten boven zijn vermogen; van de zorg en ijver welke hij heeft in het inmanen van zijn schulden; in zijn blijven bij zijne pakhuizen en winkels, het onderzoeken van zijne factoors en huisbedienden; in de spaarzaamheid in zijn huishouden en in den goeden naam welke zij krijgen van lieden van eer en trouw in hun woord te wezen, al was het schoon dat zij er bij verliezen moesten; en kloekmoedigheid in alle zwarigheden, om alle ongemakken te boven te komen welke hun overkomen en ze niet hebben kunnen voorzien.*[173]

Inzicht, prudentie, werkethos, overzicht en controle, financiële betrouwbaarheid, eergevoel en moed: het waren de als mannelijk geldende capaciteiten en eigenschappen die al eeuwenlang door kooplieden zelf als voorwaarden voor een succesvolle beroepsuitoefening werden genoemd en die nu zijn doorgedrongen in de encyclopedische naslagwerken van de 18e eeuw.[174] Ook vriendelijkheid, hoffelijkheid en mildheid werden aanbevolen, zoals in Krünitz' *Oekonomische Encyclopädie,* waar onder het lemma Kaufmann verder nog welbespraaktheid, besluitvaardigheid,

onverschrokkenheid, grootmoedigheid, zwijgzaamheid en lichamelijke flinkheid genoemd werden.[175] In de mannelijke habitus van Krünitz' koopman sloten welbespraaktheid en zwijgzaamheid, mildheid en flinkheid, prudentie en onverschrokkenheid elkaar niet uit. De verstandige koopman wist wanneer hij moest spreken en wanneer hij moest zwijgen, wanneer hij mild en wanneer hij flink moest zijn, wanneer hij prudent en wanneer hij onverschrokken moest handelen.

Naast deze eigenschappen vonden ook de binnen de beroepsgroep ontwikkelde ideeën over de brede kennis die een koopman nodig had, erkenning in de encyclopedieën van de 18e eeuw.[176] Veelal was Savary de bron. Een bemiddelende rol werd hier gespeeld door Savarys zonen, wier *Dictionnaire universel de commerce* (1723-1730) voor andere encyclopedisten vaak als uitgangspunt diende, inclusief de 19-puntige opsomming onder het lemma 'Marchand' van wat een koopman hoorde te weten als *waarlijk bedreven man, bekwaam om te ondernemen en elke soort van handel te drijven, of het nu over land is of over zee.*[177] Deze dictionaire was voor een belangrijk deel gebaseerd op de aantekeningen die hun vader Jacques had achtergelaten. Direct of indirect overgenomen uit de koopmanshandboeken maar nu geïntegreerd in algemene encyclopedieën die door een veel breder publiek gelezen werden, droeg ook dit soort overzichten bij aan een toenemende waardering voor een beroep dat, zoals steeds benadrukt werd, niet onderschat moest worden en alleen met de nodige scholing voorspoedig kon worden uitgeoefend.

Scherpzinniger dan staatslieden of filosofen

Wat eerder vooral als de kunst of kunde van het handeldrijven – de *ars mercatoria* – werd aangeduid, verwierf in de 18e eeuw zelfs de titel 'wetenschap' of 'handelswetenschap'.[178] Een Duitstalig auteur pleitte in 1715 voor het aanstellen van *Professores Mercaturae* aan de universiteiten.[179] Gefundeerd of niet, het etiket 'wetenschap' zegt het een en ander over de groeiende status van de koopman onder intellectuelen zoals Diderot, die in het laatste samenvattende deel van het encyclopedische *Histoire des deux Indes* het mannelijk vernuft van de (internationaal handelende) koopman als volgt kenschetste:

Bewonder hier het vernuft van de koopman. Dezelfde gave die Newton heeft voor het berekenen van de loop der sterren, gebruikt hij om de loop te volgen van de handelsvolkeren die de aarde verrijken. Zijn problemen zijn echter lastiger op te lossen daar de omstandigheden niet simpel, abstract en welomlijnd zijn als bij de geometrie maar afhankelijk zijn van de bevliegingen van de mensen en van de wisselvalligheid van duizend ingewikkelde voorvallen. Die scherpzinnigheid van plannen die Cromwell en Richelieu moeten hebben, de een voor het vernietigen en de ander voor het versterken van het despotisme van koningen, bezit ook hij en gaat bij hem zelfs verder: want hij omvat de beide werelden in zijn blik en leidt transacties op basis van een ontelbaarheid aan rapporten die het zelden aan een staatsman of zelfs een filosoof gegeven is om te begrijpen en te waarderen. Niets mag aan zijn blik te ontsnappen.[180]

Een succesvolle koopman moest, zo vervolgde Diderot, een veelvoud van factoren op verschillende continenten tegelijkertijd kunnen overzien: de invloed van de seizoenen op zeevaartroutes en op het aanbod en de kwaliteit van voedingswaren; de impact van de lokale en internationale politiek op de handel; de veranderingen die oorlog en vrede teweeg konden brengen in de prijzen en het aanbod van goederen elders in de wereld; het reilen en zeilen van concurrerende handelscompagnieën; de gevolgen van de Europese aanwezigheid in Azië op andere werelddelen; de kwaliteit van de infrastructuur zoals havens en kanalen elders; de te verwachten wisselwerking tussen verschillende takken van handel; enzovoort.

Diderot was voor zijn tijd een vooruitstrevend denker, maar uit alles blijkt dat ook hij de lieden die deze verstandelijke vermogens in huis hadden, toch vooral als *mannen* zag. En let wel, met bovengenoemde wetenschappelijke kennis was de koopman er volgens de Franse filosoof nog niet. Net als Cotrugli drie eeuwen eerder, meende Diderot dat mensenkennis misschien nog wel belangrijker was: *De handel is een wetenschap die nog meer kennis van de mensen vergt dan van de dingen. Zijn moeilijkheid komt minder uit de complexiteit van de zaken voort dan uit de hebzucht van diegenen die hem bedrijven.*[181] Want, zo vervolgde Diderot, terwijl de meeste mensen in het algemeen wel te vertrouwen waren, waren er slechts weinigen die in hun beroepsuitoefening volledig integer bleven. Hoewel

dat volgens hem voor alle beroepen gold en niet alleen voor dat van de koopman, verbond de schrijver in de daarop volgende bladzijden die minder scrupuleuze beroepsuitoefening vooral met de beroepsgroep van de kleine lokale ondernemers, die hij van een hebzuchtige en bekrompen geest beschuldigde.[182] Dit was indertijd een weinig originele visie.[183] Later zou in het Nederlands de term 'kruideniersgeest' precies deze negatieve lading krijgen.[184]

Zelf geboren in een geavanceerd handwerkersmilieu (zijn vader was een meestermessenmaker gespecialiseerd in chirurgische instrumenten), meende Diderot dat het weinig zin had te proberen die kleingeestige ziel te verheffen met hogere beginselen. Dat zou echter anders liggen bij diegenen die in principe wel een nobele opvatting van hun beroep hadden, dat wil zeggen de meerderheid van de grootschalig handeldrijvende kooplieden die zich met grensoverschrijdend koopmanschap bezighielden. Voor hen zette de filosoof op de volgende bladzijden van zijn koloniale encyclopedie nog een aantal ethische maximes uiteen. Wie ze leest, ziet dat dit niet de adviezen van een complete buitenstaander waren, maar van een persoon die zich verdiept had in de *ars mercatoria* en zich daardoor had laten inspireren. Zo horen we ook bij Diderot de echo van Savary (*Dat uw woord u heilig is. Ruïneert u zich nog eerder, indien het nodig is, dan uw woord te breken*) en van auteurs als Udemans, wier door de klassieken geïnspireerde woorden *ere voor goud* lijken te weerklinken in Diderots aanmaning *Laat zien dat de eer voor u kostbaarder is dan het goud*.[185]

Gespletenheid in waardering

De gespletenheid die we hier bij Diderot zien in de waardering voor de beoefenaars van de handel, was eigen aan veel 18e-eeuwse Verlichtingsdenkers maar misschien het sterkst ontwikkeld in het aristocratische Frankrijk, waar handel lange tijd een lage status hield.[186] Ondanks verschillende pogingen dat te veranderen, werd pas in 1669 een koninklijk decreet uitgevaardigd waarin Franse edelen werd toegestaan voortaan langeafstandhandel te bedrijven zonder hun adellijke status te verliezen.[187] Daarmee was de houding tegenover het koopmanschap nog niet meteen veranderd. Savary schreef in 1675 dat er in de hogere kringen van zijn land

te veel op het koopmanschap werd neergekeken – een mening die ongetwijfeld op zijn eigen ervaringen was gebaseerd, want hij was zelf geboren in een jongere tak van een adellijke familie.[188] Een eeuw later veroordeelde ook Diderot deze neerbuigende houding en wel met zijn gebruikelijke passie: *wee degene voor wie die [handels]geest niet samen zou kunnen gaan met het eergevoel!*[189] Maar de Franse elite zou de mannelijke erecodes van de commerciële sector nog lange tijd minder serieus nemen dan haar eigen aristocratische erecodes.

In de Franse *Encyclopédie* (1751-1765) van Diderot en d'Alembert werd de koophandel in het algemeen wel positief gewaardeerd. Zeker het lange lemma 'commerce' (geschreven door Véron de Forbonnais, die zelf afkomstig was uit een koopmansmilieu maar carrière maakte als ambtenaar) en de kortere lemma's 'marchand' en 'négoce' (die werden overgenomen uit de eerdergenoemde *Dictionnaire universel de commerce* van de gebroeders Savary) hadden een zeer positieve grondtoon.[190] Tegelijkertijd lijkt in de beroemde Franse *Encyclopédie* de koopman als sleutelfiguur bijna uit de analyse van de handel weggeschreven te zijn en blijken bij andere lemma's toch nog de nodige negatieve uitspraken over de koophandel te vinden.[191]

Ook bij de encyclopedisten uit andere Europese landen van die tijd, die altijd graag leentjebuur speelden bij elkaar, is een dergelijke spanning te herkennen.[192] Enerzijds zijn er genoeg positieve geluiden over de koopman, van *The mercantile profession is esteemed noble and independent* in de vroege Britse *Cyclopaedia* uit 1728 tot aan de *eerbiedwaardige positie* die de koopman volgens de *Deutsche Encyclopädie* uit 1796 in principe als *weldoener van het menselijke geslacht* in de maatschappij innam.[193] Anderzijds lezen we bij de Britten hoe de contemporaine bloei van de handel te danken was aan minder fraaie eigenschappen als *vanity, luxury and avarice* en bij de Duitsers dat een koopman alleen een goede naam verdiende *als niet pure hebzucht, [niet] lager eigenbelang, niet ijdelheid maar ware, algemene mensenliefde de voornaamste drijfveer van zijn bedrijvigheid is.*[194] Ondanks de toegenomen waardering voor de complexiteit van de handel en het teruggrijpen op vakliteratuur door kooplieden zelf geschreven, was in de grote encyclopedische projecten uit de 18e eeuw het wantrouwen tegenover het koopmanschap zeker niet volledig geliquideerd.

Van een antikoloniale kritiek zoals in het encyclopedische *Histoire des deux Indes* was in de andere naslagwerken echter weinig te merken. Vaak werden er niet meer dan enkele afkeurende zinnen aan de slavenhandel

Afbeelding 30. De Amsterdamse beursvloer met kooplieden uit alle windstreken.

gewijd.[195] De mondiale handel werd in het algemeen juist geprezen als een bezigheid die wereldwijd vriendschap en welvaart zou brengen.[196] Het was de theorie van de zachte of zoete koophandel (*le doux commerce*) die later vooral met Montesquieu geassocieerd zou raken, maar die eerder al door Savary geformuleerd werd.[197] In navolging van de laatste werd het

idee in het *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* (1778) van Chomel en Chalmot als volgt samengevat: *De koophandel verenigt de volkeren met elkanderen, doet hun vrede onderhouden en elkanderen wederzijds beminnen, terwijl hij teffens het leven derzelven aangenamer en gemakkelijk maakt.*[198] Naast de waardering voor het mannelijk vernuft van de internationaal handelende koopman, bleek ook dit thema uit de *ars mercatoria* een belangrijke factor in de wending van het publieke vertoog over de handel. Bovendien bleek juist dit denkbeeld van de weldadige effecten van de koophandel veelvuldig opgepakt te worden door schrijvers in én over de Republiek – reden om er in de volgende paragraaf nader op in te gaan.

6

De *soft power* van vriendschap, beschaving en rijkdom

In de verspreiding van het idee van *le doux commerce* speelde Savary een sleutelrol, maar ook hij bleek dit niet zelf verzonnen te hebben.[199] Want hoewel veel denkers uit de Oudheid niet erg positief dachten over handel en kooplieden, stamt de gedachte dat de beschaving en vriendschappelijke betrekkingen tussen volkeren bevorderd werden door internationaal koopmanschap toch uit die tijd. Ze is onder andere terug te vinden bij de klassieke filosoof Seneca, die samen met Cicero veel invloed uitoefende op de natuurrechtdenkers van de 16^{e} en vroege 17^{e} eeuw die vervolgens de theorie verder uitwerkten: de mensheid zou zich in de geschiedenis steeds verder ontwikkeld hebben en de handel droeg op natuurlijke wijze bij aan de uitwisseling, vriendschap en rechtsverbondenheid tussen volkeren. In de Republiek was Hugo de Groot een van die natuurrechtdenkers die ook internationaal grote invloed zou krijgen. Tezamen met de calvinistische gedachte dat de mens verplicht is het meeste te maken van zijn door God gegeven mogelijkheden op aarde, zou dit rechtsfilosofische humanistische gedachtegoed de koophandel uiteindelijk een positiever imago bezorgen dan in het antieke en christelijke denken lange tijd gebruikelijk was.

Achttiende-eeuwse Verlichtingsdenkers, zoals Montesquieu, Diderot en Smith, bouwden op deze fundamenten en argumenten voort, zoals deels al in vorige hoofdstukken ter sprake kwam.[200]

Nederlandse humanisten over de 'zachte handel'

In de Republiek was het in 1588 postuum gepubliceerde *Batavia* van de humanist Hadrianus Junius (1511-1575) het eerste werk waar men de gedachte kan terugvinden dat de inwoners van de Lage Landen door de handel aan beschaving hadden gewonnen. Dankzij hun handelsreizen en ontmoetingen met andere culturen raakten de Hollanders, net als Odysseus, meer ontwikkeld en werden zij echte kosmopolieten, vriendelijk in hun contacten en gesprekken met anderen.[201] Dat Junius hier naar Odysseus verwees, paste in een Europese trend om Homerus' *Odyssee* als voorbeeld aan te halen voor de positieve transformerende kracht van het reizen.[202] Of zoals De Groot het enkele decennia na Junius zou formuleren: omdat zij net als Odysseus *de zeden en de steden van vele volkeren aanschouwd* hadden, moesten de bewoners van Holland wel *hun verstand door den handel met vreemdelingen allengskens zien polijsten*.[203] Het wonen dichtbij zee had bovendien tot gevolg dat *door den omgang met uitlanders de gemoederen verzacht wierden* en hier reeds in de tijd van de Germanen een welwillende, gastvrije houding tegenover vreemdelingen ontwikkeld was.[204]

Junius en Grotius boden hiermee (in navolging van Erasmus) een weerwoord aan de Romeinse schrijver Martialis, die met zijn *auris Batava* aan de Bataven een spreekwoordelijke botheid had toegedicht – een imago dat de nakomelingen van deze Bataven nog altijd aankleefde.[205] De theorie van de nauwe verwevenheid van handel en beschaving zou dan ook gedurende de hele tijd van de Republiek populair blijven bij Nederlandse geleerden. In de 17e eeuw komen we haar onder andere tegen bij de Leidse hoogleraar Marcus van Boxhorn en een halve eeuw later bij zijn collega Simon van Leeuwen, die haar net als hun hierboven genoemde voorgangers gebruiken om het gewest Holland gunstig te positioneren tegenover andere regio's.[206] Ook in de 18e eeuw, als de Gouden Eeuw haar glans heeft verloren, zullen geschiedkundige auteurs als Stijl, Zillesen en Luzac de koophandel blijven aanprijzen als activiteit *die den overvloed doet geboren worden, het gebrek vervult, de kunsten en wetenschappen doet bloeien en de*

volken beschaaft.[207] In de vroege 19e eeuw nemen Nederlandse dichters dit stokje van hen over.[208]

Onder al deze intellectuelen neemt de Amsterdamse hoogleraar Caspar Barlaeus een speciale plaats in vanwege zijn beroemd geworden rede over 'de wijze koopman' die hij als pasbenoemde hoogleraar in de filosofie en letteren hield bij de opening van het Amsterdamse Athenaeum Illustre in 1632.[209] Zijn *Mercator sapiens*, uitgesproken voor een gehoor van voornamelijk regenten, kooplieden en hun zonen, was bovenal een kritisch pleidooi voor het belang van hoger academisch onderwijs in een handelsstad die in zijn ogen gepreoccupeerd leek te zijn met het binnenhalen van rijkdom. Een verstandig koopman zou van de klassieke filosofen – onder wie de *mannelijke en strenge school der Stoïcijnen* – kunnen leren hoe met die rijkdommen om te gaan zonder zich in materialisme en hebzucht te verliezen.[210]

Voor Barlaeus was het echter zaak om eerst zijn publiek zover te krijgen dat het hem welwillend zou aanhoren. Bij wijze van *captatio benevolentia* besprak hij daarom eerst enkele positieve ideeën over het koopmanschap van zijn geliefde klassieke denkers. En zo treffen we ook in zijn rede de gedachte dat de negotie *beschaving en wijsheid tegelijk met de koopwaar over de gehele wereld heeft verbreid* en volgens de Ouden *een roemrijke zaak was, waardoor omgang met de Barbaren tot stand werd gebracht en vriendschapsbanden met koningen werden aangeknoopt.*[211] Vandaar dat in de Oudheid zelfs beroemde mannen zich met de handel hadden ingelaten. De aangehaalde auteur was in dit geval Plutarchus, maar verder wist Barlaeus op dit punt van zijn betoog ook Aristoteles, Plato en Caesar voor zijn retorische koophandelswagen te spannen – klassieke denkers die zich op andere plaatsen juist kritisch over de handel hadden uitgelaten.

Wisselwerking met wetenschap

Barlaeus' *Mercator sapiens* is wel in de traditie van de *ars mercatoria* geplaatst en inderdaad zou een deel van deze inaugurale rede niet misstaan in een meer bespiegelend koopmansboek met morele richtlijnen voor goed koopmanschap. Het is zeker niet uitgesloten dat Barlaeus bekend was met het genre.[212] Omgekeerd waren belezen kooplieden ook bekend met diens *Mercator sapiens* of in ieder geval met de klassieke argumenten die Barlaeus daar gebruikte om de activiteit van het handeldrijven te legitimeren.[213]

Zo verwees Van Nyenborgh in zijn fragmentarische *Bericht van den koophandel* uit 1659 onder anderen naar de humanist Polydorus Vergilius voor zijn betoog dat ieder land de handel nodig heeft om gebrek onder haar bewoners te voorkomen en vriendschappelijke verbintenissen met andere volkeren aan te gaan. Bovendien, zo schreef deze koopman-in-ruste, *scherpt de negotie ook de zinnen, maakt den mensen voorzichtig, kloek en wijs*.[214] Datzelfde idee van een door handel toenemende wijsheid kon men dus ook al bij Barlaeus tegenkomen.[215] Nog eerder treffen we het aan in de *Hymne de la Marchandise* (1565) van de klassiek onderlegde Zuid-Nederlandse graankoopman Guillaume de Poetou.[216] Het is heel goed denkbaar dat Barlaeus, die eveneens uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was, dat werk gekend heeft.

Hun Duitse collega Marperger gaf vervolgens een nationalistische draai aan het onderwerp door te schrijven dat de ooit zo onbeschaafde Duitsers in zijn tijd – we schrijven 1715 – alle andere volkeren op de aardbodem in minzaamheid, vriendelijke omgangsvormen, religie, wetenschap en kunsten overtroffen, en wel dankzij hun koophandel, die zich door heel Europa had uitgebreid. Dat als neveneffect van de handel ook de wetenschap kon groeien, kwam volgens hem door de langdurige omgang met vreemde volkeren, talen, voorwerpen en gebruiken, want die omgang leidde in *het gemoed van de mensen tot begeerte naar veelweterij, of nochtans naar de kennis van zulke zaken*.[217] Wellicht had Paul Jacob Marperger (1659-1730) daarbij ook zijn eigen loopbaan in gedachten: de vormende jaren van zijn leven bracht deze officierszoon door op een handelskantoor in Lyon, daarna reisde hij door Zwitserland, Oostenrijk, Scandinavië en Rusland en ontwikkelde zich tot een uiterst productief en veelzijdig publicist.

Het idee van een wisselwerking tussen handel en wetenschap bezat onmiskenbaar een zekere logica. Wetenschap en handel deelden immers een onverzadigbare dorst naar feitelijke kennis en informatie. Daarom waren vaardigheden als het helder observeren, noteren en analyseren van ervaringen bij beide beroepsgroepen in het algemeen goed ontwikkeld.[218] Volgens sommigen zou om die reden juist in de 17e-eeuwse Republiek, met haar wereldwijde handelsvestigingen en materialistische, exploratieve geest, de ontwikkeling van de nieuwe natuurwetenschappen en moderne informatie-economie enorm gestimuleerd zijn.[219]

Kruisbestuivingen tussen wetenschap en koopmanschap hebben in de Republiek zeker plaatsgevonden, al verschillen historici wel van mening

Afbeelding 31. Het nieuwe stadhuis op de Dam, gereedgekomen in 1665, symboliseerde de toegenomen rijkdom van de burgerrepubliek. Door enkele Arabische kooplieden een centrale plaats in zijn compositie te geven, bevestigde schilder Gerrit Berckheyde het beeld dat deze rijkdom mede te danken was aan een tolerante omgang met andersgelovigen.

over de redenen en het precieze karakter van die relaties.[220] De Republiek was bovendien niet de eerste of enige plaats waar een dergelijke wisselwerking waar te nemen viel.[221] Dat neemt niet weg dat ze in de 17e eeuw een zekere faam verwierf als vergaarplek van wetenschappelijk talent. Al in 1665 beschreef Chappuzeau de Nederlanders als even *ingenieus in geheel*

Azië van haar schatten te beroven, als geheel Europa van haar geleerde mannen.[222] Dankzij het verblijf van wetenschappers als Jan Amos Comenius, René Descartes en later John Locke en Pierre Bayle kwam de Republiek bekend te staan als toevluchtsoord voor denkers.[223] Aangetrokken door de politiek van tolerantie, verkozen niet alleen kooplieden maar ook intellectuele vrijdenkers uit andere landen de Republiek als woonplaats boven hun geboorteland.

Politiek van tolerantie

Terwijl de gedachte dat negotie vriendschap, beschaving en wetenschap stimuleerde dankzij het humanisme populair werd onder Nederlandse intellectuelen, brachten de Nederlandse koopman-regenten haar in de praktijk door in hun steden ruimte te bieden aan andere geloven en overtuigingen.[224] Op de buitenlandse meningsvorming over de (Nederlandse) handelsgeest had dit veelal een positieve invloed.

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe Raynal en Diderot de Republiek als lichtend baken van verdraagzaam kosmopolitisme hadden geprezen, dankzij haar tolerantie die wat hen betreft als de *universele religie van alle rechtvaardige en verlichte geesten* beschouwd moest worden.[225] Hun Engelse tijdgenoot Falconer refereerde eveneens meerdere malen aan de Republiek in zijn betoog dat de handel een positieve werking had op de intellectuele vermogens, de vrijheid en tolerantie in een land.[226] Onder directe invloed van Montesquieu prees hij de commerciële geest als *a cure for the most pernicious prejudices*, inclusief die van zeloten.[227] Ook andere buitenlandse auteurs waardeerden al vroeg de verdraagzaamheid en ruimdenkendheid die handel teweegbracht.[228] Een van hen meende overigens dat het niet zozeer de handel was als wel het republicanisme dat overheden tolerant maakte: meer dan monarchen zouden republikeinse overheden het belang beseffen van hun burgers en tolerantie als staatsprincipe inzetten om kennis en talent van buiten aan te trekken.[229] Ook de Republiek van Venetië stond eerder bekend om de vrijheid die andersdenkenden er genoten.

Hoe het ook zij, buitenlanders signaleerden reeds in de 17e eeuw dat die tolerantie en open houding tegenover buitenlanders zeer voordelig uitpakte voor de handel en welvaart van de Republiek.[230] In economische handboeken uit die tijd was verdraagzaamheid voor andersdenkende relaties dan ook

een *must* en de Republiek een belangrijk voorbeeld in dezen.[231] Slechts een enkele buitenlandse auteur merkte op dat de gereformeerde predikanten in de Republiek ondanks dit alles wel degelijk veel macht hadden, voornamelijk omdat ze zo goed waren in het bespelen van het gewone volk.[232]

Onder dit positieve vertoog bevond zich in Europa echter nog altijd een brede onderstroom van minder tolerante opiniemakers die slecht te spreken waren over deze liberale praktijken van de Nederlanders. Zo dook onder buitenlanders regelmatig het verwijt op dat Nederlanders ter wille van de handel bereid waren alle religieuze dwaalleren toe te laten.[233] Dat zou geen verdraagzaamheid zijn, maar onverschilligheid uit berekening.[234] Het Nederlandse volk had het geld tot zijn god verheven en zijn eigen geloof daaraan ondergeschikt gemaakt, zo luidde de kritiek in een notendop.[235]

Niet alleen het Japanse Deshima gold als voorbeeld van dit gebrek aan principes, zoals in het voorgaande hoofdstuk besproken werd, maar ook de handelssteden in de Republiek zelf, waar het zou krioelen van 'heidenen'. Zo vergeleek de Fransman Le Laboureur Amsterdam in 1648 met het oude Babylon *om haar schoonheid, om haar rijkdom, om de hovaardigheid van haar inwoners en om de verwarring van talen, naties en religies*.[236] Voor de bijbels geschoolde lezer was al op voorhand duidelijk dat de vergelijking niet lovend bedoeld was, want in het oudtestamentische Babylon brachten de vele rijkdommen evenzovele ondeugden met zich mee, die uiteindelijk door God afgestraft werden. Dat Nederlanders daarbij ook joden in hun midden tolereerden en zelfs toestonden om synagogen te bouwen, werd door sommigen als onbegrijpelijk gezien.[237] Vooral katholieke tegenstanders hadden de neiging om de tolerantie jegens niet-katholieken in de Republiek te overdrijven en het land daarom tot voorgeborchte van de hel te verklaren.[238] Zelfs de meer welwillende katholieke auteurs stak het behoorlijk dat te midden van al die vrijheden voor joden, lutheranen, remonstranten, doopsgezinden, brownisten en andere 'sekten' juist hun katholieke religie in de Republiek weinig ruimte kreeg.[239]

Een aantal Nederlandse calvinisten was evenmin gelukkig met deze liberale godsdienstpolitiek. Het succesvolle verloop van de Opstand en de groeiende rijkdom van de Republiek waren volgens veel inwoners tekenen dat God hen bijzonder gezegend had, ja zelfs als volk had uitverkoren en beschermde – een idee dat overigens veel meer naties van zichzelf koesteren.[240] Als Gods volk hadden de Nederlanders, gelijk het uitverkoren

Afbeelding 32. Detail van 'Gezicht op de Dam' door Johannes Lingelbach uit 1656 met op de voorgrond rechts enkele Armeense kooplieden en links van hen een Sefardisch-joodse familie.

volk van Israël in het Oude Testament, zich echter aan Zijn wil en wetten te onderwerpen, zo benadrukten de meer orthodoxe gelovigen. Die oudtestamentische God was een weinig geduldige god geweest, strikt in zijn regels en streng tegenover zondaars. Een volk dat zijn speciale verbond met die God niet in gevaar wilde brengen, kon zich volgens de meer rechtlijnige calvinisten in de Republiek geen vrijheden permitteren – niet voor zichzelf en zeker niet voor andersdenkenden.[241]

Naast deze groep waren er vrijzinniger Nederlanders die andersgelovigen simpelweg niet vertrouwden. Een kleine vier eeuwen voordat soortgelijke geluiden in de moderne media opnieuw zouden opklinken, schreef onze eerste Dichter des Vaderlands over *de tulbanddrager Turk, het Ottomaanse zaad/ die 't heel Christenrijk dreigt met een wreed gelaat.*[242] Vondel was doopsgezind en zou later op het katholieke geloof overstappen, dus hij dichtte hier niet vanuit een orthodox-calvinistisch standpunt. Eerder lijkt bij hem en andere Nederlanders sprake te zijn geweest van een meer algemene angst voor heel *Mahomeds geslacht, belust op christenbloed*, zoals een landgenoot later moslims in een ander deel van de wereld zou karakteriseren.[243] Die angst was overigens pan-Europees. Ze werd deels opgeroepen door militaire confrontaties met krachtige islamitische heersers (denk aan de Turkse belegeringen van Wenen in 1529 en 1683), maar deels ook door stereotiepe beeldvorming over de wrede moslim die, anders dan de Europeaan, zijn bloeddorst en andere lusten slecht in de hand zou hebben.[244]

Deze groepen Nederlanders werd echter al vroeg tegenspel geboden door liberalere landgenoten die zich zeer bewust waren van de gevaren die intolerantie en vreemdelingenhaat voor een pluriforme samenleving met zich meebrachten.[245] Bovendien: wie voor de handel grotere ambities koesterde, kon zich niet veroorloven het geloof van anderen te minachten, zo was rond 1600 reeds de overtuiging van de Amsterdamse koopman-regent Hooft – zelfs al had hij persoonlijk meer op met zijn landgenoten dan met immigranten.[246] Veel stadsgenoten bleken Hoofts overtuiging van de noodzaak van wederzijds respect voor de handel te delen. Van Leuve, die als zijdehandelaar en later na een faillissement als makelaar op de Amsterdamse beurs contacten onderhield met kooplieden uit het Midden Oosten, dichtte in *'s Waerelds koopslot* (1723): *Wie roemt de goedheid niet der Amsteldamse vaderen?/ die elk zijn god (hoe 't zij) op zijnen wijs laat naderen,* en *Den hemel geven dat elks godsdienst blijve vrij/ als nu, zoo blijve ook de zegen aan 't Y.*[247]

Hoewel velen de vrijheid van godsdienst vooral met de stad Amsterdam verbonden, werd ze ook elders in het land bepleit.[248] In de 18e eeuw begon die tolerantie bovendien deel uit te maken van een breder gedeeld, nationaal zelfbeeld. Ook niet-Amsterdammers wezen trots op de gewetensvrijheid die *een wijs landsbestuur* aan andersdenkenden had toegestaan alsmede de *zachtheid der regering* waaraan *Nederland zijn opkomst en bloei verschuldigd* was.[249]

Ondertussen was de Republiek niet de enige plek op de wereld waar overheden mede met het oog op de handel ruimte lieten aan andersdenkenden. Uitzonderlijk als ze op dat moment mocht zijn in de Europese wereld, kwam dit soort verdraagzaamheid tevens voor in de islamitische wereld, waar de langeafstandhandel reeds veel langer een belangrijke maatschappelijke rol speelde dan in de christelijke wereld. Islamitische machthebbers traden vertegenwoordigers van andere religies soms met grote openheid tegemoet, overigens doorgaans tot ongenoegen van hun orthodoxere geloofsgenoten. Zo is de intellectuele nieuwsgierigheid van grootmogol Akbar (1556-1605) legendarisch geworden.[250] En hij was niet de enige Indiase vorst die veel belangstelling en respect voor andere godsdiensten aan de dag legde.[251]

Structureler van aard was de tolerantie in het Ottomaanse rijk, waar wetgeving de rechten van religieuze minderheidsgroepen in het belang van de handel eeuwenlang beschermde. Christenen en joden genoten er – binnen bepaalde grenzen – vrijheid van godsdienst, vrijheid van onderwijs en vrijheid van wetenschap.[252] In handelssteden als Istanbul heerste tot laat in de 18e eeuw een kosmopolitische verdraagzaamheid die vergelijkbaar was met de tolerantie waar Amsterdam om bekend kwam te staan.

Tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek werden bovendien al vroeg diplomatieke betrekkingen aangeknoopt, een bevestiging van het klassieke idee dat de handel vriendschappelijke betrekkingen tussen de volkeren stimuleerde. Zoals men wel vaker ziet, was de vriendschap in dit geval niet alleen aan de handelsbetrekkingen te danken, maar ook aan het bestaan van een gemeenschappelijke vijand. De sultan had sympathie opgevat voor de kleine Republiek vanwege de gedeelde strijd tegen de Spaanse Habsburgers. In 1612 erkende hij als een van de eersten de Republiek der Verenigde Nederlanden als zelfstandige mogendheid.[253] Voor de Republiek was een bondgenootschap met de sultan in die jaren dankzij

het inmiddels ingegane Twaalfjarig Bestand minder urgent geworden. Wel urgent was zijn garantie om Nederlandse handelsschepen in het Middellandse zeegebied te beschermen. Die hadden veel te lijden van kapers sinds in de 16e eeuw de rechtstreekse handel met de Levant (het oostelijk Middellandse zeegebied) op gang gekomen was.[254]

Een aller talen school

Voordat Nederlandse schepen naar de Levant voeren om daar handel te drijven, waren aan het begin van de 16e eeuw al joodse en Armeense kooplieden uit het Ottomaanse rijk met dezelfde intentie naar de Lage landen gekomen, zoals te zien is op afbeelding 32. Daar maakten zij deel uit van de grote gemeenschap van internationale *expats* die een stad als Amsterdam al vroeg haar kosmopolitische uitstraling gaf. Buitenlanders noteerden met bewondering hoe de handel van *Moskovieten, Arabieren, Perzen, Turk en Jood* bijdroeg aan het Amsterdamse succes.[255] De internationale uitwisseling die zich na 1611 in het nieuwgebouwde beursgebouw op het Rokin concentreerde, werd bezongen in het gedicht 'De Amsterdamsche beurs' van Jeremias de Decker:

Hier heft zich uit den grond des Amstels naar de wolken
Een plaats, die 's middags krielt van allerhande volken
Een wandelperk, daar Moor met Noorman handel drijft
Een kerk, daar Jode, Turk en Christen in vergaren
Een aller talen school, een marktveld aller waren
Een beurze, die alleen al 's werelds beurzen stijft.[256]

Uit het gedicht sprak de *global animus* van een Amsterdammer die al vroeg besefte dat de wereld een samenhangend geheel vormde – getuige bijvoorbeeld zijn woordspeling in de laatste regel over de Amsterdamse beurstransacties die overal in de wereld beurzen vulden en welvaart brachten.[257] Voor zijn beschrijving van de Amsterdamse beurs kon de dichter zijn eigen observaties gebruiken, want als oudste zoon van een Antwerps inwijkeling die in Amsterdam makelaar en handelaar in specerijen werd, moet hij regelmatig in het gezelschap van zijn vader op de beursvloer te vinden zijn geweest. We kunnen ons gemakkelijk voorstellen hoe die plek

(te zien op afbeelding 30) als *een aller talenschool* op een talenknobbel als de zijne een grote aantrekkingskracht uitoefende.[258] Een dozijn talen werd er minimaal gesproken.[259]

Dat Nederlanders – in Noord én Zuid – dankzij de handel goed waren in het spreken van vreemde talen, maakte al vroeg deel uit van de positieve beeldvorming als een kosmopolitisch ingesteld volk.[260] Of het nu een kwestie was van harde noodzaak of eerder van aangeboren bescheidenheid en beleefdheid tegenover de vreemdeling, zoals sommigen binnen de Republiek het liever brachten,[261] zeker is dat de langeafstandhandel die voor de Republiek zo belangrijk was geworden, het spreken en schrijven van exotische talen met zich meebracht. Wat in de 16e eeuw begonnen was met het leren van Spaans en Italiaans in Zuid-Nederlandse koopmansfamilies en daarna meer systematisch werd aangepakt met het Frans op de Franse scholen voor koopmanszonen, bereikte in de 17e eeuw het stadium dat VOC-dienaren Portugees leerden, omdat dit in Azië de lingua franca voor de handel was en zich daarnaast bijvoorbeeld het Maleis, Japans, Tamil, Bengali, Perzisch of Urdu eigen maakten, dat in India gesproken werd.[262] In Nieuw-Nederland probeerden Nederlandse kolonisten terwille van de handel de lokale Indiaanse talen onder de knie te krijgen.[263] Op de westkust van Afrika verdiepte een leergierige hoge WIC-ambtenaar zich in het Portugees én in de plaatselijke taal. Een Afrikaanse tolk werd zijn docent.[264]

Voor deze exotische talen bestonden nog geen gedrukte leerboeken zoals die in de Nederlanden sinds de 16e eeuw wel voorhanden waren voor verschillende Europese talen.[265] Daarom leerde men de taal ter plekke met behulp van een landgenoot, inheemse tolk, concubine of de taalkundige aantekeningen die Nederlandse voorgangers gemaakt hadden. Zo nu en dan namen die aantekeningen reeds de vorm aan van een beknopte handgeschreven taalgids, die naast een woordenlijst een overzicht gaf van veelgebruikte standaardzinnen in de handel en een enkele keer ook al wat grammatica bood.[266] Handel en taalbeheersing stimuleerden elkaar wederzijds. Volgens Barlaeus was het daarom geen toeval dat Mercurius als godheid niet alleen de negotie, maar ook de welsprekendheid en wijsheid representeerde.[267] Zo bevestigden ook deze vroege aanzetten tot taalwetenschap het idee dat handel wereldwijd niet alleen tolerantie, maar tevens kennis en wetenschap als vorm van beschaving stimuleerde.

Welvaart

Dat naast vriendschap en beschaving tevens de algemene welvaart bevorderd werd door mondiale handelsactiviteiten, was uiteindelijk misschien wel de belangrijkste bouwsteen in de ideologische opwaardering van de negotie, die voorheen juist bekritiseerd was vanwege haar morele schaduwkanten. Maar zoals zelfs de kritische Coornhert in 1580 al erkende, de koopman *haalt nodige ende nutte waren uit vreemde landen, ofte hij bestelt den arbeidsluiden stof ende geld om nodige ende nutte dingen te maken, die hij dan vervoert of doet vervoeren of verkopen in vreemde landen.*[268] Op een dergelijke manier maatschappelijk nuttig en productief zijn, was in de vroegmoderne tijd een mannelijk geconnoteerde waarde.[269] Het beoefenen van de handel was bovendien niet zonder gevaren, financieel maar ook fysiek voor de koopman, die soms in eigen persoon risicovolle reizen moest maken. Daarmee verleende hij echter een belangrijke dienst aan de mensheid en daar mocht ook volgens Coornhert wel enige winst tegenover staan. Dat deze opofferingen en investeringen niet alleen de ondernemer zelf maar tevens het welzijn en de welvaart van zijn medemensen ten goede kwamen, kunnen we nog in tal van andere commerciële handboeken lezen.[270]

Terwijl het koopmanschap aldus in theorie overal ter wereld met mannelijke inzet de productie stimuleerde, noden lenigde en behoeften bevredigde, legden veel pleitbezorgers van de handel het accent toch vooral op de voordelen die afzonderlijke gemeenschappen en staten van de handel konden trekken. Dat was al zo bij klassieke auteurs en zou – een uitzonderlijk mondiaal denkend auteur als De Decker daargelaten – tot de 18e eeuw zo blijven. Het 'algemeen' belang waar een bloeiende handel middels het stimuleren van andere sectoren zo voordelig voor zou zijn, was het belang van de eigen stad of regio en niet het belang van de wereld. Pas bij late Verlichtingsdenkers als Diderot en Raynal kreeg het argument van de mondiale welvaart meer gewicht.[271]

Voor velen was de 17e-eeuwse Republiek met haar bloeiende economie en snelle bevolkingsgroei het voorbeeld bij uitstek van de nationale welvaart die tot stand kon komen dankzij het stimuleren van de handel.[272] In werkelijkheid lag de levensstandaard voor grote delen van de Nederlandse bevolking niet eens zo veel hoger dan elders, omdat de betrekkelijk hoge accijnzen op voedingsmiddelen de minderbedeelde bevolkingsgroepen

onevenredig hard troffen.[273] Maar hongersnoden, die elders in Europa nog frequent voorkwamen, kende men in de Republiek inderdaad niet. Bovendien meenden buitenlanders de algemene welvaart van het land bewezen te zien in de relatief hoge belastingheffingen in de provincie Holland zonder dat daarover oproeren uitbraken – een mening die overigens niet klopte want belastingoproeren kende Holland wel degelijk. Wat wel klopte was dat Nederlanders en met name Hollanders per hoofd van de bevolking (overigens samen met de Engelsen) de hoogste belastingen van Europa opbrachten.[274] Zo werd het Hollandse handelsmodel in het buitenland het uitgangspunt voor de verbetering van de eigen economie, met als achterliggende gedachte dat meer rijkdom ook meer internationale macht betekende, want met de belastingen werden leger en admiraliteit gefinancierd.[275]

Vooral de rijkdom van Amsterdam imponeerde bezoekers uit binnen- en buitenland. Dit verhaal is zo bekend dat het hier heel kort kan worden samengevat. Waar eerder Antwerpen bewonderd werd als mondiale verzamelplaats van mensen en goederen, kwam daarna de hoofdstad van de Republiek met haar overvloed van pakhuizen en markten internationaal bekend te staan als *het pakhuis van Europa, of beter gezegd, bijna van het Universum*.[276] Dat fiere beeld van een stad die de hele wereld in zich droeg, was reeds uitgedragen in het werk van Barlaeus, die vervolgens weer door buitenlanders werd geciteerd.[277] Het sterkte Amsterdammers in hun idee dat hun woonplaats, die *als keizerin de kroon draagt van Europe*, het middelpunt van de aarde was.[278] In kunst- en bouwwerken van de snel groeiende stad werd trots verwezen naar de onmetelijke rijkdom van goederen die van over de hele globe – als waren het offerandes – door een grote verscheidenheid aan volkeren naar Amsterdam gebracht werden, zoals we ook kunnen zien op de titelprent van Dappers *Historische beschryving van de stadt Amsterdam* uit 1663 (afbeelding 33).[279] In stedendichten werd benadrukt hoe de internationale handel de stad voedde en bevruchtte, zodat zij het leven kon schenken aan overvloed en aan kooplieden die rijk en machtig waren als koningen.[280]

Ondertussen maakte ook de Amsterdamse Wisselbank, in 1609 opgericht om de internationale handel te faciliteren, naam en werd het model voor vergelijkbare handelsbanken in het buitenland. Vanaf het midden van de 17^{e} eeuw was zij gevestigd in het Amsterdamse stadhuis op de Dam (te zien op afbeelding 31), waar internationale kooplieden hun geld en wisselbrieven als deposito in de kelders van het gebouw lieten bewaren. De

Afbeelding 33. Amsterdam, hier gepersonifieerd door de stedenmaagd links met de staf van handelsgod Mercurius in haar hand, als verzamelplaats van rijkdommen uit alle werelddelen. Ook het gekroonde Europa vlijt haar hoorn des overvloeds als gift aan de voeten van Amsterdam neer.

grote hoeveelheden goud die in de kluis waren opgeslagen, spraken sterk tot de verbeelding van buitenlandse auteurs. Terwijl het evident niet alleen Nederlands geld betrof, kregen de miljoenen van de Amsterdamse Wisselbank toch een iconische waarde voor de rijkdom van de Republiek.[281]

Amsterdam sprong eruit, maar ze representeerde uiteindelijk voor velen de rijkdom en welvaart van de hele Nederlandse Republiek, die ook wel in haar geheel het magazijn van de wereld werd genoemd.[282] Zoals allegorische titelprenten van contemporaine boeken over Amsterdam de stad verbeeldden met de Amsterdamse Stedenmaagd omringd door symbolen van rijkdom en mondiale koopvaart, zo werden er ook titelprenten gemaakt die de Republiek verbeeldden met de Nederlandse Vrijheidsmaagd omringd door veelal dezelfde symbolen: goudstukken, exotische waren, de hoorn des overvloeds, een wereldbol, de handelsgod Mercurius of zijn zeer herkenbare caduceus-staf, volgeladen kades met exotisch ogende kooplieden of schepen met de zee op de achtergrond om het belang van de zeevaart voor de Nederlandse handel te onderstrepen. Een voorbeeld vormen de latere uitgaven van Parivals *Délices de la Hollande,* waar zeegod Neptunus de plaats heeft ingenomen van riviergoden IJ en Amstel, die vaak bij Amsterdamse stadsbeschrijvingen waren afgebeeld (zie afbeelding 34). Zo ontwikkelden zowel Amsterdam als de Republiek zich vanaf de 17e eeuw tot internationaal symbool voor de rijkdommen die een gemeenschap dankzij vriendelijke handelsbetrekkingen met andere landen kon verwerven.

Vriendelijke betrekkingen, beschaving en welvaart: het zijn geen begrippen die sterk mannelijk geconnoteerd zijn.[283] Integendeel, hier werden juist de zachtere, civiliserende, voedende en bevruchtende eigenschappen van de negotie voor het voetlicht gehaald. In dit stuk beeldvorming draaide het om het handeldrijven als een activiteit die, in de woorden van Savary, *alle zoetheid van het leven oplevert*.[284] Tegelijkertijd laat het trotse beeld van Amsterdam als keizerin en middelpunt van de aardbol zien hoe Nederlanders zich mede dankzij die *soft power* toch meester over de wereld konden voelen, waarbij het achterliggende koloniale geweld weinig zichtbaar werd gemaakt. Op prenten en in gedichten leken de andere continenten hun rijkdommen geheel vrijwillig aan Nederlandse (steden) maagden aan te bieden.

Afbeelding 34. *Les Délices de la Hollande* (1710) met de Nederlandse maagd getooid met scheepskroon én vrijheidshoed, een boek met zegels van de Zeven Provinciën op haar schoot, steunend op een scheepsroer met de zeven gebundelde pijlen die de gezamenlijke kracht van de Republiek symboliseren, zoals ook de Nederlandse leeuw aan haar voeten dat doet. De kades, schepen, kooplieden en Neptunus met een zak vol goud maken duidelijk waar Republiek haar macht aan te danken heeft.

Zo zien we dat in de 17e-eeuwse Republiek een mannelijk superioriteitsgevoel ontstond dat deels ontleend werd aan traditioneel vrouwelijk geconnoteerde zaken en in die zin een androgyn karakter droeg. Het is deze vanuit genderperspectief zo intrigerende combinatie die de fundering vormde voor de Nederlandse handelsidentiteit die ten tijde van de Republiek op nationaal niveau tot stand zou komen. Wanneer in het laatste kwart van de 18e eeuw een stroom aan lofdichten op de Nederlandse handel op gang begint te komen, is het geen toeval dat de koophandel in deze gedichten symbolisch zowel de rol van een man als die van een vrouw kan bezetten.[285]

Ondertussen voltrok de vereenzelviging met die androgyne gesteldheid zich toch vooral langs de mannelijke kant ervan. Individuele kooplieden benadrukten in ieder geval juist de mannelijke inzet, habitus en scholing die nodig waren om zich tot een succesvol koopman te ontwikkelen. De Nederlandse leeuw, die op allegorische titelprenten werd opgenomen als beschermer van de Republiek, werd bijna altijd in de mannelijke vorm met volumineuze manen afgebeeld. Koopmanshandboeken propageerden weliswaar 'harde' en 'zachte' eigenschappen voor het handeldrijven, maar benoemden de laatste nergens als minder mannelijk. Dat gebeurde wel door buitenlandse critici van Nederlandse kooplieden en kolonisatoren, zoals we in vorige hoofdstukken hebben gezien. Maar tegelijkertijd benadrukten buitenlandse bewonderaars van de Republiek juist hoezeer de Nederlandse kooplieden hun succes te danken hadden aan de 'eerbare' en daarmee mannelijke wijze waarop zij handel dreven.

7

Het Nederlandse karakter als navolgenswaardig voorbeeld

De factoren waardoor de Republiek tot 'wonder van Europa' kon uitgroeien, zijn vaak genoeg in economische termen geanalyseerd. Minder aandacht is er geweest voor eigenschappen die de Nederlandse kooplieden in de vroegmoderne tijd kregen toegeschreven als sleutel voor hun succes. In hoeverre die toeschrijvingen op werkelijkheid berustten, is niet zozeer

het punt. Het punt is dat deze al dan niet terecht toegeschreven eigenschappen deel zijn gaan uitmaken van het mannelijke beeld en zelfbeeld van het Nederlandse volk als handelsnatie.

Loffelijke eigenschappen in de ogen van buitenlanders

Financiële betrouwbaarheid of 'eerlijkheid' vormde daarbij van meet af aan de belangrijkste imagologische troef. Al in de begintijd van de Republiek schreef de Engelsman Moryson *touching their nature and manners: they are a just people, and will not cozen a child or a stranger in changing a piece of gold, nor in the price or quality of things they buy.*[286] Dat beeld van een betrouwbaar en eerlijk handelsvolk kon men na hem bij veel andere buitenlanders terugvinden.[287] Bij Nederlandse kooplieden hoefde men niet bang te zijn dat ze iets anders of minder leverden dan wat ze beloofd hadden te leveren.[288] Men kon veel kritiek op hem hebben, maar de ware Nederlander was *trouw aan zijn woord*.[289] Hij betaalde ook onder moeilijke omstandigheden zijn schulden.[290] Dankzij hun prudentie konden bovendien niet alleen de kooplieden, maar alle Nederlanders goed met geld omgaan en hielden ze, anders dan andere volken, genoeg in reserve om faillissementen te voorkomen.[291] Met dit soort uitspraken vloeiden in de buitenlandse beeldvorming de aan Nederlandse kooplieden toegeschreven karaktertrekken van de Mercator Honestus en de karaktertrekken van niet-handeldrijvende Nederlanders al vroeg samen tot een geheel.

Zoals in een eerder hoofdstuk al kort aangestipt werd, waren er daarnaast ook buitenlanders die Nederlanders verweten anderen graag geld uit de zak te kloppen en bedrog niet uit de weg te gaan.[292] Bij het handeldrijven maken ze gebruik van *their skill and their wit to take advantage of other men's ignorance and folly*, schreef Temple in wat mildere bewoordingen en anderen schreven het hem na.[293] Een minder eerlijk imago dat al sinds Plato deel uitmaakte van de beeldvorming over handelsvolkeren, hoorde echter in het algemeen meer bij verschillende soorten kleinhandelaren dan bij de grootschalig handelende kooplieden.[294] En voor flink wat buitenlanders (zij het niet alle) waren juist de internationale kooplieden met hun welgevulde beurzen meer beeldbepalend voor de Nederlandse identiteit dan de kramers.[295] Zij achtten dat verwijt van onbetrouwbaarheid dan ook niet van toepassing op de Nederlandse natie als geheel.[296]

Volgens de gebroeders Savary ontleenden de Nederlanders hun successen in de handel in ieder geval (deels) aan hun eerlijkheid, al meenden deze Fransen dat de VOC in Azië dat principe wel geweld had aangedaan.[297] Zelfs Temple schreef dat wanneer ze handel dreven met een partner op hun eigen niveau, Nederlanders de eerlijkste en beste handelaren op de wereld waren. Hij voegde eraan toe dat die eerlijkheid niet zozeer voortkwam uit *a principle of conscience or morality*, maar veeleer gewoontegetrouw gepraktiseerd werd omdat een dergelijke betrouwbaarheid nu eenmaal noodzakelijk was voor de handel.[298] Ook dit werd (selectief) door anderen overgenomen en ingepast in hun eigen betoog.[299] Al met al hadden Nederlanders hun krediet bij anderen opgebouwd doordat zij, zo schreef een 18e-eeuws bewonderaar, altijd zelf de *highest honour* stelden in hun financiële betrouwbaarheid.[300] Precies zoals de auteurs van de koopmanshandboeken dat al eeuwenlang adviseerden en zoals al generatieslang in succesvolle koopmansfamilies was overgedragen.

In de beeldvorming was eerlijkheid echter niet de enige karakterologische sleutel voor het Nederlandse succes. Een andere veelgenoemde factor in dit verband was de Nederlandse bereidheid om hard te werken, vaak genoemd in samenhang met de Nederlandse spaarzaamheid.[301] Het zijn eigenschappen die sinds Max Webers these over de 'geest van het kapitalisme' definitief met het protestantisme en in het bijzonder het calvinisme worden verbonden.[302] Indertijd werd die relatie niet op die manier gelegd. Dat Nederlanders vanwege hun geloof zo succesvol waren in de handel, is een idee dat men in de vroegmoderne tijd bij buitenlanders zeker niet tegenkomt. Nederlandse calvinisten van orthodoxe snit dachten misschien wel dat de welvaart van de Republiek te danken was aan de genade Gods en hun vrome gehoorzamen aan Gods wil en wetten.[303] Maar met de vrijzinnige koopman-regenten en de door hen toegestane gewetensvrijheid, waardoor er talloze kooplieden van andere religieuze denominaties in de Republiek actief waren, bepaalde het calvinisme (of zelfs het protestantisme in het algemeen) voor buitenstaanders niet het gezicht van het Nederlandse koopmanschap.

Wel gezichtsbepalend waren het gematigde uitgavenpatroon (waardoor er geld beschikbaar was voor investeringen) en bovenal het harde werken.[304] Terwijl Guicciardini aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog schreef dat Nederlanders niet erg ambitieus waren en ophielden met werken zodra ze genoeg geld op hun rekening hadden staan, noemde

hij Nederlandse kooplieden (in de contemporaine vertaling van Kiliaan) ook *verstandig ende vlijtig tot alle koopmanschap* en Nederlanders in het algemeen *arbeidzaam, neerstig, verstandig ende begrijpig in alle dingen*.[305] We zouden hier een tegenspraak in kunnen lezen, maar voor Guicciardini leek het een het ander niet uit te sluiten: hard werken zo lang het nodig is en daarna genieten van je rust. Wellicht was het laatste element nog een overblijfsel van de pre-kapitalistische (in Webers woorden 'traditionele') houding tegenover werk die domineerde in de Middeleeuwen, want na Guicciardini komen we het niet meer op die manier tegen en overheerst in ieder geval tot de 18e eeuw het imago van een nijver volk.[306]

Het kan geen kwaad op te merken dat die befaamde werklust, net als veel andere elementen in de Noord-Nederlandse beeldvorming, reeds aanwezig was in 16e-eeuwse beschrijvingen van Vlaamse en Brabantse handelssteden en ten dele al voordat Calvijn daar voet aan de grond kreeg.[307] Arbeidslust werd verder veel toegeschreven aan de Engelsen en hoorde meer in het algemeen bij etnografische beschrijvingen van Noord-Europa.[308] Maar de grote inspanningen die nodig waren geweest om een zompige rivierendelta om te vormen tot een bewoonbaar en rijk land, maakten de Nederlandse werkmentaliteit in de ogen van buitenlanders tot een geheel eigen categorie. Dat werkte ook door in de beoordeling van hun handelsgeest. Nederlanders overtroffen alle anderen in hun nijvere ondernemingen om rijk te worden, zo lezen we bijvoorbeeld bij Moryson, *especially in traffic, eating up all nations therein, by frugality, industry, and subtlety*.[309]

De scherpzinnigheid die Moryson hier als derde element noemde, behoorde evenals de werkgeest en de spaarzaamheid tot de meer mannelijk-geconnoteerde eigenschappen die auteurs van koopmanshandboeken steevast in hun overzichten van voor de handel noodzakelijke eigenschappen opnamen. De grillen van Vrouwe Fortuin mochten het handeldrijven tot een onvoorspelbare activiteit maken en daarmee een vrouwelijk aura verlenen, maar succesvolle kooplieden plaatsten daar hun mannelijke prudentie en vernuft tegenover.[310] In het algemeen dichtten buitenlanders als Moryson aan Nederlanders geen bovengemiddelde intelligentie toe, dat strookte slecht met het imago van een simpel en bot volk dat hen al sinds Martialis' *auris Batava* aankleefde en dat ze tot hun eigen frustratie nooit helemaal zouden afschudden.[311] (Het is waarschijnlijk om dezelfde reden dat we gedienstigheid en beleefdheid, die eveneens tot

de aanbevolen handelseigenschappen behoorden, na Guicciardini zelden meer in karakterbeschrijvingen van de Nederlanders aantreffen). Maar voor de beoordeling van de Nederlandse intelligentie op het vlak van de negotie werd deze beeldvorming toch aangepast. Met een Republiek die in de 17e eeuw evident uitblonk in de internationale handel, moest men haar kooplieden toch wel als *ware orakels van de handel* gaan beschouwen.[312]

Het hing van het perspectief van de auteur af hoe die commerciële wijsheid of intelligentie precies gekwalificeerd werd: als verstandig, scherpzinnig, geslepen, oordeelkundig, snel van begrip, slim, getuigend van geestkracht of van een grote tegenwoordigheid van geest.[313] Het grootste deel van die kwalificaties was dus positief – zelfs geslepenheid droeg indertijd niet altijd de negatieve betekenis die het tegenwoordig heeft.[314] Het scherpzinnige begrip en oordeel waarmee de Nederlandse koopman de onzekerheden van de handel onder controle probeerde te krijgen, steunde niet alleen op zijn investeringen in een uitgebreid informatienetwerk in verschillende steden.[315] Indien correct uitgevoerd, boden ook de berekeningen in zijn bedrijfsboeken hem het objectieve overzicht en eerlijke inzicht dat hij in zijn zaken nodig had. Dat zijn Nederlandse echtgenote die (als mannelijk beschouwde) vaardigheid van het boekhouden eveneens beheerste en als taak van hem kon overnemen, werd door buitenlanders bewonderd en als factor in het Nederlandse handelssucces gezien.[316] Tot op de dag van vandaag verklaart het boekhoudkundig vernuft van de Nederlanders voor sommigen de successen van de VOC en andere ondernemingen, ja zelfs van de hele Nederlandse staat in de 17e eeuw.[317]

Nauw gerelateerd aan deze verschillende manifestatievormen van commercieel intellect was verder de prudentie die eveneens frequent aan Nederlanders toegeschreven werd. Dat zagen we al in hoofdstuk 2 bij de Nederlander die in de *Newe Summarische Welt-Historia* uit 1612 als een ondernemende, maar tegelijkertijd voorzichtig man was neergezet. Ook auteurs uit andere naties benadrukten dat Nederlanders in de omgang met anderen een prudent volk waren.[318] Had Guicciardini de bewoners van de Lage Landen in de 16e eeuw nog lichtgelovig kunnen noemen, vanaf de 17e eeuw ging die eigenschap in de beeldvorming verloren.[319] Volgens Andrews zorgde hun flegmatische aard er zelfs voor dat Nederlanders ongevoelig waren voor retoriek en zich bij hun besluiten enkel lieten leiden door de feiten.[320] Deze eigenschappen kwamen goed van pas in het koopmanschap, waar men de risico's verstandig moest kunnen afwegen

tegen een eventueel te verwachten profijt. Welnu, daar waren Nederlanders meesters in. Die mening waren ook zijzelf al vroeg toegedaan.

Een mannelijke aard in de teksten van Nederlanders

Het idee dat het Nederlandse karakter bij uitstek geschikt was voor het handeldrijven, zou in de 18e eeuw deel gaan uitmaken van een breder uitwaaierend nationaal zelfbeeld, maar bij bewoners van het gewest Holland treffen we het al rond 1600 aan:

> *De koophandel, en over 't algemeen het bestuur van elks vermogen, vereist ene grotere schranderheid. In beiden munt de geest der Hollanderen uit. De plaats waar handel gedreven wordt te bezoeken en voor den geringsten prijs dat in te kopen waar van men zich voor den hoogsten ontdoen kan, is de eigenschap van allen. Zo klimmen de enkele winsten samengenomen tot meer dan vorstelijke schatten.*[321]

En waarom zouden ze niet trots zijn op die vlijtig vergaarde vermogens, als ze daar niemand bij benadeelden, zo meende De Groot, die hier aan het woord is. De Hollanders hanteerden immers eerlijke winsten als norm: *Van daar rekent men het voor de eerlijkste winst die behalve met moeite en zorg ook met enig gevaar gepaard gaat.*[322] Niet met bedrog van de medemens, maar met hard werken en de scherpzinnige inschatting van de risico's haalden de Hollandse koopmannen de winsten waar zij hun eer in stelden.

Bijna twee eeuwen later schreef Le Francq van Berkheij, de Leidse arts en lector die zelf kleinzoon van een kunsthandelaar was, dat het zien en berekenen van kansen in Holland eigenlijk al van jongs af aan geoefend werd in het dobbelspel en andere kansspelen. Volgens hem ging de Hollandse gave om handelsrisico's juist in te schatten mogelijk zelfs terug tot de Oudheid toen de Batavieren net als de *vernuftige Grieken en Romeinen* een vergelijkbaar *verscherpt vernuft* voor kansberekening in populaire spelen toonden. Zou dit als verklaring voor de Hollandse handelssuccessen echt te ver gezocht zijn, zo vroeg hij zich af:

> *Ja, ik zou het stuk wel te verre trekken wanneer ik de nationale geneigdheid tot koopmanschap en winst grotelijks uit deze bijzondere oefeningen en oude ingewortelde speelkunde bestond af te leiden? My dunkt 'er althans ene rede in te vinden waarom enige andere volkeren minder goede kooplieden zijn. Zij hebben minder gelegenheid om die neiging door geoorloofde kinderlijke en mannelijke oefeningen aan te kweken en dezelve kleeft hun van jongs af dermate niet aan.*[323]

Le Francq, die we in hoofdstuk 3 reeds als een ingenieuze spindoctor leerden kennen, toonde hier dus opnieuw zijn gave om een problematische neiging – goklust – op te waarderen tot een eigenschap waar Hollanders zich niet voor hoefden te schamen. Het ging hier immers om een vaardigheid die met toelaatbare kinderlijke, maar ook met volwassen 'mannelijke' oefeningen gestimuleerd werd en bovendien reeds in de Oudheid gewaardeerd werd.[324] Het verband tussen de successen van de koophandel en de Batavieren, die bepaald niet om hun handel bekend stonden, was tamelijk vergezocht. Maar Le Francq was indertijd niet de enige auteur die zijn best deed de oorsprong van deze nationale beroepsuitoefening in het roemruchte Bataafse verleden terug te vinden.[325]

Schreven De Groot en Le Francq uitdrukkelijk over de koophandel van het gewest Holland, ook de Zeeuwen werden door hun landgenoten als *zeer vernuftig en verstandig in hun koopmanschap* beschouwd.[326] Uiteindelijk zouden de bedrevenheid in de koophandel en het daarvoor benodigde mannelijke talent om kansen en risico's tegen elkaar af te wegen in de Nederlandse beeldvorming zelfs tot nationale karaktertrekken uitgroeien.[327] In zijn driedelige *Ontwerp tot eenen algemeene characterkunde* (1788-1797) schreef Ockerse: *indien de natie in enig punt boven hare nabuurvolken uitmunt, is het buiten kijf daarin dat zij alle de vereiste kundigheden en vermogens tot de commercie in enen zeer hogen graad van volmaaktheid verenigd bezit*.[328] Kalm, koelzinnig en werkzaam van aard, excellerend in het rekenen en het combineren van informatie, wonend in een gebied met weinig natuurlijke rijkdommen en daarom winzuchtig maar ook geduldig en standvastig van karakter, scheen de flegmatische Nederlander *door de natuur zelve ten koopman geschapen. Het is zowel zijn aanleg als zijne behoefte dit te zijn*.[329] Daarbij was eerlijkheid altijd een karaktertrek geweest van het Nederlandse volk.[330]

Frijhoff stelt dat Ockerse feitelijk de eerste *collectieve psychologie* van het Nederlandse volk leverde, die bovendien met wetenschappelijke theorieën uit die tijd onderbouwd werd.[331] Volgens de indertijd nog steeds populaire leer van de lichaamsvochten had de waterrijke omgeving de psyche van de Nederlanders gevormd. Hun daaruit voortkomende flegma en het gebrek aan gemakkelijk te bewerken landbouwgronden had hen zo succesvol gemaakt in het handeldrijven. Hun *genie* toonde zich dan ook in de eerste plaats daarin.[332] Die gedachte kon men indertijd in rudimentaire vorm ook bij anderen aantreffen, maar bij Ockerse wordt ze voor het eerst systematisch uitgewerkt.

In zijn hierboven gegeven omschrijving van de commerciële natuur van de Nederlander lijkt de volkskundige vooral te focussen op de als meer 'mannelijk' geldende eigenschappen van de Nederlandse koopman: we lezen over zijn kalmte, koele rationaliteit en standvastigheid, maar niet over de zachtheid, volgzaamheid of verregaande meegaandheid die elders met de commerciële geest geassocieerd werden. Ockerse was echter niet blind voor die eigenschappen, want hij noemde ze wel elders in zijn *Ontwerp*.[333] Toch neigde de predikant ertoe de Nederlander te presenteren als een *manlijke eik, die statig […] de kruin naar de wolken heft* en de *doorzettende ondernemer, die wat wagen durft en die niets ten halven doet* naast andere types als belichaming van dat beeld te zien.[334] Hoewel Ockerse zich later in zijn werk zeer kritisch zou uitlaten over de langetermijneffecten van de handelsgeest en winzucht op het vaderlandse rechtssysteem en karakter, toonde hij zich hier de Nederlander die trots is op zijn natie, die *inderdaad de leermeesteres van Europa in het* mercantiele*, ja de grondlegster van het* Handelsystema *der gehele wereld mag genoemd worden*.[335]

We treffen bij Ockerse dus een nationaal zelfbewustzijn aan dat, gefocust op het talent voor handeldrijven, zichzelf met insluiting van de daaraan gekoppelde zachtere eigenschappen toch nadrukkelijk als mannelijk profileert.

Brede vereenzelviging

Wat Ockerses *Ontwerp tot eenen algemeene characterkunde* nog meer het opmerken waard maakt, is dat het hier geen Hollander is die aan het woord is, maar een geboren en getogen Utrechtenaar. Dit is relevant,

omdat het laat zien hoe ook de inwoners van andere gewesten hun land en volksaard ten langen leste met de koophandel gingen vereenzelvigen, al zouden vooral de oostelijke landgewesten nog lang tegenspel bieden met een daarvan afwijkend eigen verhaal.[336]

Het was niet enkel meer een geboren Amsterdammer als Benjamin Bosma die de welvaart van de Republiek toeschreef *aan de naarstige schranderheid en doordringende oplettendheid veler kooplieden*, die hij vervolgens typeerde als de *zuilen van ons gemenebest en vaderland*.[337] Nee, ook een Friese landjonker als Onno Zwier van Haren publiceerde in 1778 een lofzang op de koopman – geïnspireerd door een zoon die actief was geworden in het handelsbedrijf van zijn Amsterdamse schoonfamilie. In dat gedicht stelde Van Haren onder meer dat de *taaie Nederlanders* meer dan anderen bekwaam waren tot overzeese handelsactiviteiten en dat glorie en roem niet alleen in het krijgsbedrijf, maar ook in het koopmanschap behaald konden worden.[338] Al had hij Duco opgevoed tot krijgsman, als vader en edelman zou hij zich niet schamen voor zijn zoon wanneer die als koopman *zacht in gedrag, gezond in reden, en nederig als een burgerman* het land met zijn handel opnieuw zou verrijken en daarmee tevens de investeringen in leger, water- en vestingwerken mogelijk maakte, die het land in tijden van nood nodig zou hebben.[339]

In Van Harens schets van het koopmanschap gaan adellijke en burgerlijke eigenschappen hand in hand: taaiheid en zachtheid, roem en nederigheid sluiten elkaar niet uit. De dienstbare, bezonnen mannelijkheid van koopman Duco maakt het land niet zwakker maar sterker, omdat hij het geld beschikbaar stelt dat nodig is voor de verdediging. Het is een argument dat in de Republiek vaker te horen was om de ontbrekende martialiteit bij de kooplieden zelf te rechtvaardigen, in deze jaren bijvoorbeeld ook bij Luzac, Swildens en Bakker.[340] Eerder had De Groot al in vergelijkbare zin gesproken over de handel als *de zenuw van onzen krijg*, waarbij zenuw in de oudere betekenis van het woord (als pees) niet naar een zwakke plek maar juist naar een sterke verbindende kracht verwees.[341] In Van Harens gedicht zien we bovendien al dezelfde dubbele stap voorwaarts in de vorming van een Néderlandse handelsidentiteit als twee decennia later in Ockerses 'karakterkunde': de koophandel wordt niet langer met Hollanders, maar letterlijk met 'Nederlanders' verbonden, en dat gebeurt (denkelijk niet toevallig) door een auteur die van buiten Holland afkomstig is.

Als edele die in de hoogste stadhouderlijke kringen verkeerde, vormt Van Haren misschien wel het sprekendste voorbeeld van deze bredere identificatiebeweging. Maar ook de Friese medicus Stijl had enkele jaren eerder in zijn *Opkomst en bloei der Verenigde Nederlanden* (1774) de moeizaam bevochten vrijheid van de Nederlanders verbonden met *de eerlijken, lofwaardigen en edelmoedigen handel, die nimmer de belangen van het algemeen uit het oog verliest*.[342] De koloniale welvaart van het land was volgens hem evenzeer te danken aan *de natuurlijke bekwaamheden van onze landaard tot den koophandel*.[343] Nu konden ook de Friezen van oudsher al op een reputatie als handelaren bogen en was Stijl zelf de zoon van een bontkoopman, dus helemaal vreemd is het niet dat juist een Fries als hij begon met de acceptatie en toe-eigening van een stuk handelsidentiteit die voorheen goeddeels als Hollands of Hollands-Zeeuws werd gezien.[344] Maar hij was niet de enige en werd gevolgd door Van Haren, Ockerse en andere niet-Hollanders die over de gehele Nederlandse natie begonnen te schrijven als zijnde één volk wier bestaan al eeuwenlang ten nauwste met de koophandel verbonden was – net als eerder buitenlandse auteurs dat reeds hadden gedaan.[345] Zeker, er was in deze moeizame laatste decennia van de Republiek eveneens sprake van de nodige kritiek en distantie (zoals we in paragraaf 9 nog zullen zien), maar de acceptatie en bredere vereenzelviging van Nederlanders met koopmanschap die al eerder in de eeuw door enkele niet-Hollandse spectatorschrijvers was ingezet, wordt in deze periode een breed gedragen culturele trend.[346]

Het beeld geschetst door buitenlanders werd zo uiteindelijk ook tot nationaal zelfbeeld in een samenspel dat beide kanten opwerkte en dat in ieder geval voor een groot deel draaide om de selectieve toe-eigening en (waar nodig) herformulering van andermans voorstellingen.[347] Daarbij gaven Nederlandse intellectuelen de buitenlandse meningsvorming over karakteristieke handelseigenschappen aanwijsbaar een plaats in hun eigen werk: *De kooplieden hier te lande plachten vanouds voor eerlijk en oprecht bij andere volken gehouden te worden*, lezen we bijvoorbeeld in het eerste stuk van de *Tegenwoordige staat der vereenigde Nederlanden* (1739).[348] Le Francq citeert uitgebreid de Italiaan Strada en hanteert hem als autoriteit voor de algemene neiging van Nederlanders om *bedrog te haten*.[349] Ockerse biedt eveneens een mooie demonstratie van het samenspel door in zijn derde deel over het Nederlands karakter regelmatig Pilati's *Lettres sur la Hollande*

aan te halen – een auteur die zich op zijn beurt weer deels op Nederlandse schrijvers baseerde. Ockerse beperkt zich bovendien niet tot Pilati maar geeft een hele opsomming van bruikbare buitenlandse werken, al waarschuwt hij daarnaast voor valkuilen in beeldvorming wanneer die van over de grenzen tot stand komt.[350]

Zelfs wanneer een auteur niet onverdeeld gunstig is over de Nederlanders, wordt hij aangehaald.[351] Meestal om er een correctie of verdediging op te laten volgen maar soms ook zonder dat, bijvoorbeeld waar rechtshistoricus Van Leeuwen in zijn *Batavia Illustrata* (1685) zonder verder commentaar Temple parafraseert als hij over zijn 'Bataven' van de 17e eeuw optekent: *Der koopluiden doen is kloek ende schrander om iets uit te vinden daar zij winst mede kunnen doen, al waar 't met misleiding van een ander.*[352] Misleiding is echter niet bij wet verboden en volgens kooplieden is het geen bedrog *als maar zulks voorshands [eerlijk] en met geen onbehoorlijke middelen geschied, menen zij.*[353]

Het vaderlandse karakter mocht in vele opzichten als exemplarisch gelden, maar dit voorbeeld herinnert ons er nog eens aan dat Nederlandse auteurs zich ook te verhouden hadden tot de minder exemplarische eigenschappen die aan de handelsgeest werden verbonden. Hoe deden ze dat? Hoe maakten ze die negatieve beeldvorming onschadelijk? En in hoeverre werden daarbij opnieuw de mannelijke eer en eerzaamheid ingezet als instrument? Het onvoltooide, postuum verschenen *Batavia Illustrata* was een erudiete maar chaotische compilatie van historische kennis, opinies en tekstfragmenten waar Van Leeuwen als auteur weinig persoonlijks aan had toegevoegd. Uit zijn werk blijkt dus niet wat hij dacht over de aan de Nederlandse kooplieden toegeschreven visie op misleiding in de handel. Wat dat betreft vormen literaire werken uit de Republiek een veel rijkere bron die het waard is nader verkend te worden.

8

Commerciële misleiding en verlies bij Nederlandse literatoren

Eerlijkheid en misleiding sluiten elkaar niet uit

Laten we beginnen met Justus van Effen. Deze schrijver behoort samen met het schrijversduo Wolff & Deken tot de bekendste literatoren van de 18e eeuw, maar wordt vanwege het moraliserende karakter van zijn werk tegenwoordig niet veel meer gelezen. Intussen maakt juist dat hooggestemde moralisme het zo intrigerend om te constateren dat in het hoofd van deze opiniemaker, die zich uiterst bezorgd toonde om de Nederlandse zeden van zijn tijd, bepaalde vormen van commerciële misleiding een zekere legitimiteit hadden. In 1732 verdedigde Van Effen in zijn zedenkundig geschrift *De Hollandsche Spectator* namelijk met opvallend veel passie het standpunt dat in de koophandel misleiding geoorloofd en zelfs noodzakelijk was, in tegenstelling tot bedrog dat op termijn juist vaak verlies bracht in plaats van profijt.[354]

Om het verschil uit te leggen bleek Van Effen maar liefst vier volle pagina's nodig te hebben, maar toen dacht hij ook zijn lezers overtuigd te hebben dat listigheid en misleiding *met ene voorzichtige oprechtigheid en met de liefde die wij onze evenmens schuldig zijn, niet strijden, en aan een koopman genoegzame middelen verschaffen om zijne zaken voordeliglijk te bestieren.*[355] Van Effen vergeleek de koophandel met een spelletje piketten tussen *oprechte, eerlijke en goede vrienden* die met inachtneming van de regels al hun vernuft, ervaring en behendigheid inzetten om met halve waarheden (en dus geen leugens) de ander te misleiden en op die manier te winnen. Wie op die manier in het kaartspel of het koopmanschap winst boekt, breekt niet het onderling vertrouwen en handelt evenmin in strijd met het christelijke geloof, zo benadrukte de spectatorschrijver. Van Effen toonde zich hier een even begenadigd spindoctor als eerder Le Francq: een volk dat dankzij misleiding goed is in handeldrijven, kon nog altijd God in de ogen zien en zichzelf als eerlijk beschouwen want van bedrog was geen sprake.

Van Effen was niet de enige Nederlandse literator die zich met een ietwat dubieuze koopmansvisie op commerciële misleiding zou gaan identificeren. Een vergelijkbaar standpunt valt namelijk te beluisteren bij Betje Wolff en Aagje Deken of beter gezegd bij hun spreekbuis Blankaart, het geïdealiseerde koopmanspersonage dat in hun zedenkundige roman *Brieven van Abraham Blankaart* (1787-1789) bij uitstek het rechtschapen, vaderlandse karakter vertegenwoordigde.[356] In de slotpagina's liet het schrijfstersduo deze rondborstige koopman-in-ruste bedrog in de handel rechtvaardigen op een manier die ons misschien de wenkbrauwen doet fronsen, maar die desondanks niet ironisch bedoeld lijkt. Want niet alleen kwam dit gedrag volgens Blankaart in de negotie en op de beurs veel minder vaak voor dan wel beweerd werd (dan zou er immers niemand meer handelen, zo stelde hij), maar ook waren de

> *vele streken [...] zo bekend dat er weiniger door bedrogen worden dan men denkt. Men handelt ook in dit stuk op zo goed weerom en het bedrog wordt van beiden de zijden gedragen: als ik weet dat iemand mij enen valsen dukaat die een gulden te licht is, in betaling geeft, dan geef ik hem ook niet meer dan vier gulden vijf aan koopmansgoederen. Hij die mij den valsen dukaat geeft wint er niets bij, 't is quitte!*[357]

Aldus was het gerechtvaardigd om het bedrog van een ander te neutraliseren door zelf niet helemaal eerlijk te zijn, zelfs al was eerlijkheid in andere gevallen volgens Blankaart de eerste leefregel voor ieder die werkzaam was in *de edele negotie*.[358] Bovendien leek onze vaderlandse koopman te suggereren dat bedrog niet echt bedrog genoemd kon worden als de andere partij bleek te weten wat er gebeurde.

Het subtiele woordspel van Van Effen ontbreekt, maar de boodschap van Wolff & Deken is dezelfde: rechtschapenheid sluit bepaalde vormen van misleiding in de koophandel niet uit, omdat de tegenpartij daar op ingesteld is. We ontkomen hier niet aan de gevolgtrekking dat in de ogen van deze vaderlandslievende literatoren het mannelijke ideaalbeeld van de eerbare Mercator Honestus enige ruimte liet aan misleidend handelen. Dit is des te opmerkelijker omdat dit in de 18e eeuw nog niet voor alle landgenoten een uitgemaakte zaak was.[359]

Verzonnen eerzame koopmannen

Behalve Abraham Blankaart opereren in de briefromans van Wolff & Deken nog andere exemplarische koopmannen met symbolische namen als Hendrik Edeling, Abraham Rijzig of Reinier Walter. Weliswaar figureren zij naast koopmanspersonages die zich wat minder exemplarisch gedragen, maar deze laatste vertonen toch nooit de stereotiepe slechte eigenschappen van hebzucht en oneerlijkheid die twee eeuwen eerder nog algemeen met de handel geassocieerd werden. Wel lijkt het slappe karakter en gebrekkig leidinggeven van koopman Paulus Wildschut erop te wijzen dat Wolff & Deken zich bewust waren van de morele risico's die aan het dienstbare, meegaande mannelijkheidsmodel van de koopman kleefden.[360]

Als tegenwicht kenden Wolff & Deken aan veel van hun Nederlandse koopmanspersonages juist een edelmoedige en krachtdadige persoonlijkheid toe. Deze door hen verzonnen koopmannen zijn met hun bedrijf niet alleen de steunberen van de vaderlandse economie, maar redden ook regelmatig zwakkere of lichtgelovige medemensen uit penibele situaties. We kennen dat geïdealiseerde type koopman die uit menslievendheid het heft in handen neemt, eveneens uit de spectatoriale geschriften van die periode.[361] Voorzien van een rijzig en mannelijk lichaam, blijken types als Blankaart en Walter zo ook over de nodige sensitiviteit te beschikken – natuurlijk zonder dat dit bij hen tot een als onmannelijk beschouwde sentimentaliteit verwordt.[362]

Niet alle koopmanspersonages krijgen van Wolff & Deken zo'n sterke persoonlijkheid toebedacht. Maar ook hun minder krachtige koopmanspersonages, zoals de zachtzinnige en vriendelijke Jan Burgerhart en Willem Willis, worden geprezen om hun *recht oud Hollands karakter, goed, meegaande maar niet laf*.[363] Jazeker, een geslaagd koopman moest anderen terwille kunnen zijn, maar volgens onze schrijfsters wist een Nederlander dat te doen op een manier waarvoor hij zich niet hoefde te schamen: in tegenstelling tot anderen was hij *gedienstig zonder flikflooierij, inschikkelijk zonder laag te zijn, en wist op ene eerlijke wijs wat toe te geven aan de menselijke zwakheden zonder dat hij daarin deelde*.[364] Zachtzinnig of krachtdadig van aard, in de romans van Wolff & Deken wordt de eerlijke, kundige, hardwerkende en maatschappelijk geëngageerde koopman het vaderlandse karakter bij uitstek. Hij houdt niet alleen de mannelijke eer

van zijn beroepsgroep hoog, maar door de literaire vereenzelviging met het nationale karakter ook de eer van de Nederlandse natie – althans in de Nederlandse letteren.[365]

Het is een behoorlijk verschil met de begintijd van de Republiek toen Nederlandse rederijkers – als literaire opiniemakers de voorgangers van Van Effen en Wolff & Deken – met veel meer afstand en scepsis de handelspraktijken van kooplieden becommentarieerden.[366] Dat was mede mogelijk, omdat deze toen nog niet met een Nederlandse volksaard verbonden werden. Wie de rederijkersdrama's van de 16e eeuw vergelijkt met het burgerlijke toneelrepertoire van de late 18e eeuw, kan niet anders dan concluderen dat de Nederlandse koopman voor zijn landgenoten in de loop van die twee eeuwen veel aan status en moraal heeft gewonnen.[367]

In 17e-eeuwse stadskluchten werd het personage van de koopman nog steeds overwegend met negatieve eigenschappen als hebzucht en oneerlijkheid geassocieerd en soms met lichtgelovigheid die als eigenschap echter eerder karakteristiek is voor het genre dan voor het koopmanspersonage. In de toneelstukken van de late 18e eeuw vertegenwoordigt ditzelfde personage juist deugden als edelmoedigheid, betrouwbaarheid en intelligentie. In de tussentijd is zijn rol als bedrieger en verliezer op het toneel overgenomen door (joodse) aandelenhandelaren, snelle makelaars, kleine schnabbelaars en geldhandelaren met buitenlandse trekjes. Zeker rond 1720, als West-Europa in de ban is van een groot windhandel-schandaal, representeren deze toneelfiguren het bedrog, de leugens, woeker en geldzucht die eerder met handeldrijven in het algemeen werden geassocieerd. Een enkele koopman wordt nog verleid een gokje op de beurs te wagen, maar het personage van de speculant wordt nadrukkelijk tegenspel geboden door verstandiger kooplieden of hun vrouwelijke familieleden die de trucages beter doorzien. In de late 18e eeuw is de koopman op de planken bijna altijd verstandig, solide, hardwerkend, spaarzaam en sociaal betrokken. Zijn burgerlijke gevoel van eer maakt hem, net als Abraham Blankaart, tot een steunpilaar van de maatschappij die de jongere generatie de weg wijst. Ook op het Nederlandse toneel heeft de vaderlandse koopman dan onmiskenbaar zijn exemplarische mannelijke vorm gevonden.[368]

De aandelenhandelaar als zwart schaap

Wat opvalt is dat bijna geen van deze fictieve eerzame Nederlandse kooplieden in de Nederlandse letteren zich bezighoudt met de geld- of aandelenhandel op de beurs. Eerlijke koophandel en (speculatieve) beurshandel lijken elkaar als activiteit uit te sluiten – althans in de literair-symbolische werkelijkheid, want in de economische werkelijkheid waren Nederlandse kooplieden wel degelijk betrokken in de optie- en termijnhandel, die in de 17e eeuw een hoge vlucht had genomen.[369] Maar zoals Shakespeare in zijn *Merchant of Venice* de woekerende geldlener als ideologische tegenspeler van de rechtschapen koopman nodig had, zo werd nu de 'actionist' of aandelenhandelaar het type dat *onder het masker van den eerlijken man* anderen op oneigenlijke wijze van hun centen beroofde.[370]

Eerzame kooplieden horen zich niet met *diergelijke eervergeten fielten* te verbinden, zo kunnen we lezen in een nieuwe aflevering van *De Hollandsche Spectator* waar Van Effen middels een 'ingezonden' (maar waarschijnlijk eigenhandig geschreven) brief een koopman uitleg laat geven over de risicovolle praktijken op de Amsterdamse aandelenbeurs, waar bedrog schering en inslag lijkt te zijn.[371] De koopman in kwestie zegt zelf niet mee te doen met zulke *dobbelpartijtjes*, maar breekt de staf over vooraanstaande collega's die zich willens en wetens met de meest onbetrouwbare speculanten inlaten en *zelfs met joden en smousen van het verachtste slag* die frequent hun woord breken en daar dan mee wegkomen.[372] Maar met hun gokgedrag ondermijnen deze kooplieden het noodzakelijke onderlinge vertrouwen en daarmee het hele gebouw van de Nederlandse commercie, zo meent de bezorgde 'lezer', achter wie we in dit geval Van Effen zelf kunnen vermoeden.[373]

De manier waarop in *De Hollandsche Spectator* en in andere 18e-eeuwse teksten over beursspeculatie aan joodse kooplieden gerefereerd werd, was zonder meer antisemitisch.[374] Dat Sefardische joden een grote rol speelden in de aandelenhandel, is echter bekend.[375] Daaraan danken we ook het boek *Confusión de confusiones* (1688), waarin de joodse auteur Joseph Penso de la Vega na de Amsterdamse beurscrisis van 1688 op vermakelijke wijze waarschuwde voor de snel aan complexiteit winnende Amsterdamse aandelenhandel.[376] Hoewel hij zelf waarschijnlijk niet in aandelen handelde, bleek hij daar via vrienden en familie (zijn broer Felix was actief

als beurshandelaar) zeer goed over geïnformeerd.[377] Geschreven in het Spaans en dus bedoeld voor de Sefardim in Amsterdam, werd het semi-literaire *Confusión de confusiones* opgebouwd uit vier samenspraken tussen een conservatief ingestelde koopman, een rationeel redenerende actionist en een meer beschouwende wijsgeer. De laatste neemt tussen beide anderen qua meningsvorming een middenpositie in en zou wel eens het alter ego van Penso de la Vega kunnen zijn.

Wat mij in dit werk vooral interesseert is dat hier wel de nuances aanwezig zijn die men in de meeste andere letterkundige teksten over de aandelenhandel tevergeefs zoekt – de nuances tussen prudent beleggen, risicovol speculeren en doortrapt frauderen.[378] Bij Penso de la Vega is de actionist niet het type van de onbetrouwbare boef met een geheel ontbrekend of verwrongen gevoel voor eer. Eerder is hij een pragmatisch realist die, aangetrokken door de mogelijkheden, handelt in aandelen, terwijl hij zich bewust is van het risico zijn geld te verliezen. Het grootste gevaar schuilt in de machinaties van minder eerlijke beurshandelaren, waartegen hij dan ook waarschuwt zonder die echter categorisch te veroordelen – listen horen nu eenmaal bij het beursspel. Op de beursvloer bestaan volgens hem ondertussen wel degelijk ook mogelijkheden voor *eerlijker en zekerder* winst voor wie niet fraudeert of speculeert, maar daarentegen scherpzinnig en goed geïnformeerd (al dan niet in opdracht van anderen) handel in aandelen drijft.[379] Wie evenwel bang is aangelegd, of lichtgelovig en geneigd op het eergevoel van anderen te vertrouwen, kan zich beter niet met de beurshandel bezighouden. Het handelen in aandelen vereiste immers moed, kennis en prudentie. Dat had ook de geleerde Georg Agricola rond 1550 reeds in een vergelijkbare fictieve dialoog opgemerkt – destijds in de context van de Duitse zilvermijnenexploitatie, waar Agricola zich als een van de eerste mineralogen direct bij betrokken voelde.[380]

Al schreef hij *Confusión de confusiones* in het Spaans, als joodse Amsterdammer kan Penso de la Vega wel degelijk als een Nederlands literator worden beschouwd.[381] Er bestaan ook de nodige overeenkomsten tussen zijn personages en de personages die in de stukken over de windhandel rond 1720 ten tonele worden gevoerd, al zou het een vergissing zijn te denken dat er geen verschillen zijn. Bij Penso de la Vega heeft de koopman een relatief vlak karakter, terwijl de actionist meer psychologische diepgang en verschijningsvormen toebedeeld krijgt. In de Nederlandse letteren van de 18e eeuw is het eerder andersom. Maar in alle gevallen wordt het

contrast tussen de personages onderling gebruikt om het onderwerp van commerciële misleiding en verlies te becommentariëren. Het intrigerende van deze teksten is dat de retoriek van de mannelijke 'eer' van de koopman deels wordt doorgeprikt, maar dat de auteurs deze toch niet helemaal willen loslaten. Deze teksten bieden aldus een literaire reflectie op het gegeven dat de Mercator Honestus in de praktijk niet helemaal waarmaakt wat hij als mannelijk beroepsmodel belooft, maar desondanks als ideaal gehandhaafd blijft omdat vooralsnog een alternatief met betere papieren ontbreekt.

Het gevaar van controleverlies

De berekenende Homo Oeconomicus, die zijn eigen belangen rationeel afweegt en (al dan niet legitiem) boven het algemeen belang stelt, zou pas in de liberale 19e eeuw het theoretische model voor de mannelijke ondernemer worden.[382] Tot die tijd waren het niet zozeer 'belangen' als wel de 'passies' die nog sterk met economisch handelen geassocieerd werden en die door het juiste mannelijk eergevoel in toom moesten worden gehouden.[383] De vroegmoderne benamingen voor wat de koopman of beurshandelaar drijft, zijn wat dit betreft helder: hebzucht, begeerte naar profijt, hoop op fortuin, liefde voor goud, dorst naar geld – het zijn hartstochten en als zodanig dragen ze altijd het gevaar met zich mee de greep te verliezen: de greep op een situatie, op het eigen geweten, op het eigen handelen, op het eigen kapitaal.

In een aflevering over de basisregels van de commercie als *de bronader van de generale welvaart* schetste Van Effen met behulp van de personages 'Meerwinst' en 'Armvond' de gevaren voor kooplieden die zich verliezen in fantasieën over snelle winsten en daarom toegeven aan impulsieve ingevingen in plaats van hun verstand te gebruiken.[384] Een dergelijk verlies van controle gold als onmannelijk maar was tot op zekere hoogte inherent aan het handeldrijven, waar zelfs voor de meest prudente persoonlijkheid bepaalde risico's aan verbonden waren. Een koopman trok immers een wissel op de toekomst en maakte zich daarmee kwetsbaar.[385] Niet voor niets bracht men winst of verlies in het handeldrijven lange tijd in verband met de willekeur van het blinde lot of de grillen van Vrouwe Fortuin, aan wie zelfs een eerbare koopman zich in zijn streven naar winst onvermijdelijk uitleverde.[386]

Afbeelding 35. Vrouwe Fortuin als machtige doch wispelturige heerseres over het lot. Het onderschrift luidt: *Wij zien op aarde de wisselingen van de onbestendige Fortuna/ en op geen enkele plaats is zij zeker en blijvend.*

Hartstochten worden van oudsher geassocieerd met het gevaar van controleverlies, chaos en morele ontregeling, maar ook met vrouwen en vrouwelijke zwakheden als fantasie en impulsief wispelturig gedrag.[387] Het mannelijk aanzien van de beroepsgroep met wie steeds meer Nederlandse literatoren zich identificeerden, werd dus ook langs die lijn bedreigd. Het verklaart waarom zij een Ander als de (joodse) geldlener of speculerende aandelenhandelaar nodig hadden om de geseksueerde beeldvorming over hebzucht als moreel problematische drijfveer voor economisch handelen naar om te buigen. Het is wat dit betreft geen toeval dat juist de actionist in een aantal Nederlandse toneelstukken vaak werd neergezet als tekortschietend in zijn mannelijkheid.[388] Dankzij de in belang toenemende geld- en aandelenhandel volgde Vrouwe Krediet rond 1700 Vrouwe Fortuin op als symbool voor de onzekerheid in het handeldrijven – met speculatie, fantasie en verbeelding als typisch vrouwelijke

attributen.[389] Natuurlijk zouden de beurshandelaren daar zelf een meer mannelijk en heroïsch zelfbeeld tegenoverstellen – als logisch en moedig handelend, zoals bijvoorbeeld de actionist van Penso de la Vega zichzelf en zijn betrouwbaardere collega's presenteerde – maar tot het aanbreken van de moderne tijd zou die visie weinig anderen overtuigen.[390]

De geld- en aandelenhandel kwam nog om andere redenen in het verdomhoekje. Reeds in de 18e eeuw maakte men zich zorgen om de toenemende afhankelijkheid van overheden van financiële markten.[391] Onder andere David Hume wijdde er een van zijn befaamde essays aan, 'Of Public Credit', dat ook in het Nederlands vertaald werd.[392] In de Republiek werd de effectenbeurs er bovendien van verdacht de nationale welvaart om zeep te hebben geholpen, omdat geld dat door rentenierende landgenoten in buitenlandse aandelen of staatsobligaties werd gestoken, niet langer in de Nederlandse nijverheid en goederenhandel geïnvesteerd werd. Deze 18e-eeuwse verklaring voor de (niet in alle opzichten reële maar wel als zodanig ervaren) achteruitgang van de nationale economie was weliswaar al te simplificerend, maar ze sloot goed aan bij het contemporaine denken over 'het verval' dat na de bloeitijd van de 17e eeuw in de Republiek zou zijn ingezet. Het land had de controle over het eigen kapitaal verloren.

We treffen deze verklaring onder andere aan bij Luzac, die het speculeren alsook het rentenieren veroordeelde als een verbastering van de ware koopmansgeest en dat als een van de oorzaken aanwees van de problemen van zijn tijd.[393] Zijn analyse werd in dit opzicht door veel tijdgenoten gedeeld, zoals ik in de volgende paragraaf nog nader zal bespreken.[394] Maar sommigen wezen daarnaast op een wisselwerking: het floreren van de geld- en aandelenhandel was weliswaar oorzaak maar tegelijkertijd ook het gevolg geweest van teruglopende winsten in de actieve koophandel.[395] Vanaf het moment dat er door concurrentie van buitenlandse kooplieden hogere rendementen te behalen vielen in beursbeleggingen dan in goederenhandel, werd het commercieel gezien rationeler zich op de eerste te gaan richten. Landgenoten besloten destijds niet uit luiheid maar uit zakelijk inzicht tot beleggen en rentenieren.[396] Sterker nog, volgens Ockerse was de arbeidsdrift van Nederlandse kooplieden in zijn tijd nog altijd zo sterk dat, zelfs al hadden zij zich uit de actieve handel teruggetrokken, sommigen *uit ene ingeschapene zucht tot werken, een kamer voor hun comptoir bleven afzonderen [...] in welke zij gewoon waren zich als vanouds enkele uren van den dag op te sluiten en bezig te houden.*[397]

9

Bataafse mannelijkheid bedreigd

Verval als retorische stijlfiguur

Het zou dé vraag van de 18e eeuw worden: hoe kon het dat de Nederlandse Republiek – met al haar exemplarische kooplieden – toch aan het sukkelen was geslagen en haar eerdere koppositie in de internationale wedloop naar macht was kwijtgeraakt?

Op die vraag bleken veel zinnige en onzinnige antwoorden mogelijk. Voor dit boek over nationale identiteit en mannelijkheid is echter slechts een deel van de gegeven antwoorden interessant en wel dat deel dat een relatie legde met de veranderingen die in het Nederlandse karakter zouden hebben plaatsgevonden of dreigden plaats te vinden. Dat deze moraliserende antwoorden ons achteraf gezien misschien het hoofd doen schudden, doet minder ter zake. Het gaat erom dat in de perceptie van veel tijdgenoten het authentieke mannelijke karakter van de Nederlandse natie door de toegenomen weelde was verzwakt en aangetast. Dit werd als hoofdoorzaak gezien voor 'het verval' dat na de bloeitijd van de Republiek om zich heen zou hebben gegrepen – op zedenkundig, economisch, politiek en militair vlak.

In de 18e eeuw was de politiek-militaire invloed van de Republiek op het wereldtoneel inderdaad niet meer wat het geweest was. De Spaanse Successieoorlog (1701-1713) had zoveel geld gekost dat de Republiek daarna bankroet was en zich zoveel mogelijk aan nieuwe oorlogsinspanningen onttrok. De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), waar niet aan te ontkomen viel, pakte slecht uit voor de Republiek. In de oorlogen daarna, waaronder de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), die wel omschreven is als de eerste wereldomspannende oorlog, koos ze bewust voor neutraliteit. Dat werd de Nederlanders door voormalig bondgenoot Groot-Brittannië niet in dank afgenomen. De spanningen met dat land bereikten daarna een niveau dat door tijdgenoten als uiterst dreigend werd ervaren. Het zou uiteindelijk in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) culmineren. Het kwam daarbij wel bijzonder ongelukkig uit dat de stadhouders die na het Tweede Stadhouderloze tijdperk (1711-1747) weer in alle gewesten waren

benoemd, deels door omstandigheden en deels door aanleg niet uitblonken in daadkrachtig leiderschap.

Het eveneens door tijdgenoten verspreide beeld dat de Nederlandse economie in de 18e eeuw geheel in het slop was geraakt, is door modern onderzoek echter achterhaald. Als er economisch gezien al sprake was van achteruitgang, dan was die eerder relatief dan absoluut: de groei in de Republiek bleef weliswaar achter bij de versnelde groei die de omringende landen inmiddels doormaakten, maar tot 1800 lag het welvaartspeil er hoger dan in enig ander Europees land. De voorsprong die de Republiek decennialang in handel en nijverheid had gehad ging verloren, maar scheepvaart en koloniale handel zorgden nog altijd voor aanzienlijke inkomsten, in de landbouw werd in de loop van de eeuw een ongekend hoog productiviteitsniveau bereikt, de financiële dienstverlening bloeide en in sommige kleinere bedrijfstakken als papierindustrie, boekdrukkunst en distilleerderijen was er zelfs sprake van een bescheiden groei. Gemiddeld lag de arbeidsproductiviteit in de Republiek ook tussen 1770 en 1780 nog niet lager dan in andere landen. Toch is het wel begrijpelijk dat landgenoten zich zorgen maakten over de situatie. In de steden was er door de neergang van meer arbeidsintensieve bedrijfstakken sprake van groeiende werkeloosheid, hoge prijzen zorgden in de kustprovincies voor toenemend pauperisme, de bevolkingsgroei stagneerde en door de gevoerde financieel-fiscale politiek was de inkomensongelijkheid enorm toegenomen.[398]

Tegen deze achtergrond is het te begrijpen dat het idee van nationaal verval in de laatste decennia van de 18e eeuw een urgent thema werd waar veel Nederlandse auteurs zich mee gingen bezighouden.[399] Feitelijk of fictief, relatief of absoluut, 'het verval' van de Republiek vormde in ieder geval een effectieve retorische stijlfiguur.[400] Als retorische stijlfiguur was verval echter noch exclusief Nederlands noch exclusief 18e-eeuws.[401] Ook het idee dat dit verval veroorzaakt werd door de toenemende decadentie, zwakheid, verwekelijking of 'verwijfdheid' van mannen was weinig origineel. Volgens Christopher Forth maakt deze perceptie van een door feminisering bedreigde mannelijkheid al sinds de 16e eeuw deel uit van een contravertoog dat zich in het Westen tegen de zich daar ontwikkelende 'moderne beschaving' keert.[402] In het vroegmoderne Europa waren twijfels aan de mannelijkheid van een dominante sociale groep in ieder geval een regelmatig opduikend thema dat onder invloed van het klassiek-republikeinse denken bijna altijd aan de corrumperende effecten van

toegenomen welvaart werd verbonden. Weelde – een begrip dat in het toenmalige Nederlands een breed betekenisveld met voorspoed en geluk, rijkdom en luxe, overvloed en overdaad, zinnelijke genot en wellustige gedragingen in zich droeg – zou mannen minder mannelijk maken en een samenleving 'feminiseren'.[403]

Ontmand door weelde en uitheemse zeden

Met uitzondering van enkele genuanceerder denkende auteurs, gold de weelde ook in de 18e-eeuwse Republiek als grote boosdoener voor alles wat mis leek te zijn gegaan – economisch en anderszins – sinds de bloeitijd van de Gouden Eeuw.[404] In de ogen van veel Nederlandse auteurs was daarbij niet zozeer de rijkdom het probleem, maar de wijze waarop daar door nieuwe generaties mee werd omgegaan. Terwijl de deugdzame voorouders in de 17e eeuw ondanks hun voorspoed hard waren blijven werken, handelen, sparen en investeren, zou hun nageslacht bezweken zijn voor de vele verleidingen waarmee de weelde gepaard ging: de mogelijkheid met werken op te houden, het familievermogen in (buitenlandse) waardepapieren te steken, met de rente boven de eigen stand te gaan leven, hun tijd in een sociale schijnwereld van modieus vermaak door te brengen, zich op het eigen plezier te richten in plaats van op de belangen van het land.

De thematiek werd luchtig doch exemplarisch behandeld in *Spiegel der vaderlandse kooplieden* (1760) van toneelschrijver Pieter Langendijk, maar talrijk waren ook de tijdschriftafleveringen, pamfletten en andere toneelstukken die de (jonge) man in de 18e eeuw zijn weinig mannelijke gedrag verweten: oppervlakkig, passief en gemakzuchtig ingesteld, teveel op uiterlijkheden, modegrillen en vrouwen gericht, symboliseerde hij de verwording van de oudvaderlandse zeden.[405] Wie zoals hij zijn tijd liever in de schouwburg of op het salet doorbracht dan op het handelskantoor, wie liever in vrouwelijk gezelschap kaart speelde dan zijn boekhouding bijwerkte, wie koos voor de lusten maar de lasten bij voorkeur ontliep, raakte *verwijfd en, als ik het zo mag uitdrukken, ontmand*.[406]

De genoemde genres staan niet bekend om hun diepgang, maar ook in dieper gravende analyses van de toestand van de Nederlandse natie die in de laatste decennia van de 18e eeuw verschenen, leek er sprake van een crisis in de vaderlandse mannelijkheid. Van grote invloed was hier de

Afbeelding 36. Door lichtzinnige kredietverstrekking aan oorlogvoerende partijen raakten na afloop van de Zevenjarige Oorlog in 1763 veel bankierende kooplieden in de Republiek in de problemen. Op deze gravure zien we hoe de Amsterdamse koophandel, belichaamd door Mercurius, door toedoen van Hoogmoed, Weelde en Bedrog ten val is gekomen – net als de jeugdige Icarus en Phaeton, die in de ingezette medaillons te zien zijn. Zijn geldkist is leeg, de boekhouding is toevertrouwd aan een aap en op de achtergrond zien we het Beursgebouw, waar hij zijn geld verspeeld heeft. De fysiek van Mercurius doet hier denken aan een mollige kinderlijke *putto* – mogelijk nog een extra verwijzing naar zijn onvolwassen gedrag.

Hoornse predikant Engelbertus Engelberts, wiens *Verdediging van de eer der Hollandsche natie* (1763, 1776) regelmatig door andere Nederlandse auteurs aangehaald werd.[407] Het werk dat begon als pamflet maar in de tweede editie uitgroeide tot 120 pagina's, was een reactie op een Britse publicatie vol schimpscheuten over de Nederlandse volksaard.[408] Terwijl Engelberts daar in zijn eerste editie een eerbaar beeld tegenover stelde van een bedaard, verdraagzaam, geduldig, standvastig en moedig volk, waarschuwde hij in de tweede editie voor de dreigende verbastering van dat eerbare *nationaal karakter* – een verbastering die weliswaar nog niet in de hele Republiek was doorgedrongen, maar toch hoognodig een halt moest worden toegeroepen voordat zijn landgenoten *eindelijk geheel ontaard, geheel verwijfd door vreemde zeden, geheel verzwakt door de weelde* geen weerstand meer zouden kunnen bieden aan buitenlandse agressoren.[409] Hier toonde Engelberts zich geïnspireerd door Diderots analyse in *Histoire des deux Indes,* die hij in de daarop volgende pagina's uitgebreid zou citeren – een citaat dat zijn collega-predikant IJsbrand van Hamelsveld vijftien jaar later weer zou overnemen in *De zedelyken toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw.*[410]

Dit laatste werk was één grote aanklacht tegen de wijze waarop volgens de auteur *in den schoot van overvloed* door zijn tijdgenoten *weelde, verwijfdheid, traag- en werkeloosheid gekoesterd worden.*[411] Hoewel hij dit als een breder Europees verschijnsel zag, was het Van Hamelsveld toch vooral om de Nederlanders te doen en hun flegmatische temperament, waaraan hij meer dan zijn tijdgenoten ook problematische kanten onderscheidde.[412] Zowel het rentenieren van de kooplieden als de werkeloosheid van veel landgenoten verbond hij bijvoorbeeld aan deze landaard die naar traagheid en ongevoeligheid zou neigen.[413] Kritisch was hij ook op de koopmansgeest en de nationale ondeugd van de hebzucht: veel landgenoten *offeren aan het geld alles op: eer, deugd, vaderland, met één woord, het dierbaarste dat op de wereld te vinden is.*[414] De erudiete Van Hamelsveld stond hier rechtstreeks onder invloed van Montesquieu, maar hij citeerde in zijn werk ook Gibbon, Iselin, Kant en een veelheid van andere buitenlandse filosofen.

Niet alleen voor welwillende meningen over de Nederlandse volksaard, maar ook voor hun waarschuwingen tegen het verval van mannelijke deugden beriepen Nederlandse auteurs zich dus graag op autoriteiten van buitenaf. Een laatste voorbeeld dat ik hier wil noemen is Johan Hendrik

Swildens, die vooral bekend werd met zijn opvoedkundig *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (1781). Hij verwees namelijk nadrukkelijk naar de meningsvorming in het buitenland om Nederlandse bestuurders te doordringen van het gevaar dat *de ernstigheid en oud-Nederlandse vroomheid en huishoudelijkheid [zuinigheid] in de familiën, en de onvermoeidheid en stipte oprechtheid in den koophandel, en den patriotismus in den staat geheel aan het vervallen of wankelen waren.*[415]

Hoewel minder vaak aangehaald dan buitenlandse auteurs, hadden ook Nederlanders eerder al over het (dreigend) zedenverlies geschreven en wel reeds vóór de 18e eeuw. 'Onbehagen met de overvloed', die de internationale handel de Republiek had gebracht, was er bij sommigen altijd geweest – zelfs (of misschien juist) in het 17e-eeuwse Amsterdam, dat haar rijkdom aan het koopmanschap te danken had en waar nieuwe generaties en nieuwe bewoners als eersten anders met de ontstane bestedingsruimte omgingen dan de oude.[416] In Amsterdam en ook elders in Holland cultiveerden zij al vroeg een zwieriger, gepolijster en uiterlijk meer verzorgde vorm van mannelijkheid dan de Hollanders gewend waren.[417]

Pas in de 18e eeuw echter kreeg de hierdoor opgeroepen gewaarwording van normvervaging dankzij de spectatoriale zedenmeesters en de perceptie van verval een bredere basis.[418] De nieuwe consumptie- en vrijetijdscultuur werd niet langer als een Hollands probleem gezien, maar als een probleem van de hele Republiek. Het was nu de Néderlandse jongeling van wie de opvoeding verbeterd moest worden, zodat het vaderland weer opnieuw *grote Mannen* zou voortbrengen, zoals bijvoorbeeld Stijl bepleitte in de slotpagina's van zijn *Opkomst en bloei van de Republiek* (1774).[419] Ockerse meende eveneens dat de aanleg om een grootse mannelijkheid opnieuw aan te kweken nog altijd in de Nederlandse natie aanwezig was. Het ware volkskarakter, zijn *werkzame geaardheid en schranderheid van geest* liet zich in zijn ogen niet loochenen, zelfs al hadden de weelde, vreemde zeden en exotische spijzen de Nederlanders tot een *wekelijk, verwijfd volk* gemaakt.[420]

Zoals meer van zijn tijdgenoten (maar niet alle), hanteerde Ockerse een cyclische visie op de geschiedenis en meende hij dat maatschappelijke bloei en maatschappelijk verval elkaar opvolgden.[421] Ook in de ogen van Cornelis Zillesen was de besproken verwekelijking bij de elite het onvermijdelijke gevolg van voorspoed en weelde, zoals vele voorbeelden uit de geschiedenis voor andere samenlevingen hadden laten zien.[422] Levend in

de tijd van de Verlichting combineerden Nederlanders zoals hij dit idee echter vaak met een lineair vooruitgangsperspectief waarin de hoop op verbetering niet werd opgegeven.[423]

Het aandeel van koophandel en migratie

Terwijl elders wel de internationale koophandel als directe oorzaak werd aangewezen van de problemen omdat deze – indien succesvol – doorgaans weelde met zich meebracht, gebeurde dit in de Republiek veel minder.[424] Er waren uitzonderingen,[425] maar talrijk waren die niet in een land dat zich zo verregaand met zijn eigen handelssuccessen was gaan vereenzelvigen. Toch werd langs een andere weg het verband tussen handel en veranderende zeden wel erkend:

> *in de grensplaatsen en in de binnenlandse steden daar de koophandel bloeit, de toevloed der vreemdelingen groot is [...], heeft den buigzamen aard van zeer vele Nederlanderen tot die laagheid vervoerd dat zij, allerlei vreemde gewoonten blindelings goedkeurende en slaafhaftig navolgende, van zichzelven en hunne brave voorouderen geheel in kleding en levenswijze verbasterd zijn.*[426]

In zijn verklaring onderkende Engelberts twee interne factoren in de culturele transformatie van het land: de bloeiende handel en de flexibele aard van Nederlanders, welke laatste hij elders met het gematigde klimaat verbond dat *de Nederlanders handelbaar en bekwaam om zich naar alles te voegen* maakte.[427] Zoals van een *manlijken verdediger onzer natie* misschien te verwachten was, wees de predikant naast deze factoren echter meteen *de toevloed der vreemdelingen* als externe en primaire schuldige aan.[428] Ook anderen meenden dat door de contacten met buitenlanders de Republiek misschien wel beschaafder geworden was, maar dat daarmee ook minder prijzenswaardige gewoontes waren ingevoerd.[429]

Toch keerden deze 18e-eeuwse opiniemakers zich in het algemeen niet tegen de handel en evenmin tegen immigratie. De expertise en arbeidskracht die buitenlanders met zich meebrachten, werden net als in de 17e eeuw ook in de 18e eeuw nog als gunstig voor de Nederlandse economie

beschouwd.[430] Dat Duitstalige immigranten traditioneel de kop-van-jut bleven in kluchten en andere literaire werken, doet daar weinig aan af.[431] Vreemdelingen zorgden voor een welkome bevolkingsaanwas en de ervaring leerde dat *hunnen kinderen of kindskinderen meestal in Nederlanders zijn herschapen geworden*, schreven Engelberts en Le Francq.[432] Volgens de laatste hadden bovendien de zeden van de nieuwkomers de zeden van het land *grosso modo* niet blijvend veranderd.[433] Dat buitenlanders met zovelen naar de Republiek trokken, kon verder gezien worden als een groot compliment voor ons land en cultuur, meende Engelberts.[434]

De enige invloed die door bijna alle auteurs als een groot probleem gezien werd, was die van de Frans(talig)e cultuur waarvan een grote aantrekkingskracht bleek uit te gaan.[435] De Nederlandse perceptie van de dreigende verfransing onderhield zeker geen een-op-een-relatie met de sociaal-culturele werkelijkheid in de 18e eeuw, maar als narratief begrip speelde de verfransing een grote rol in de analyse van het verval van de Republiek.[436] Angst voor verfransing van de Nederlandse cultuur was echter al van oudere datum en kan zelfs beschouwd worden als een constante in het vroegmoderne Nederlandse zelfbeeld.[437] Wat in de late Middeleeuwen begon met commentaar op de dominantie van het Franstalige Bourgondische hof, werd na 1600 gevolgd door een breed gedeeld sentiment tegen de *verwaande courtoisie* die de Franssprekende immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden hadden meegebracht naar de Republiek.[438] Daarna maakte men zich zorgen om het effect dat de Grand Tours hadden op de Nederlandse jongemannen en werd er gewezen op de invloed van het Franstalig privéonderwijs en de Franse Hugenoten die na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 naar de Republiek waren gekomen.[439]

De Frans-hoofse versus de Bataafs-burgerlijke stijl

In dit verfransingsvertoog werd het model van de hoofse, welgemanierde en uiterlijk meer verzorgde mannelijkheid van de Franssprekende zuiderling tot tegenpool verklaard van de recht-door-zee mannelijkheid van de (Noord-)Nederlander, die tegen al die verfijning misschien wat simpel afstak maar met zijn *mannelijke eenvoudigheid* en burgerlijke oprechtheid een ongemaakter en authentieker soort beschaafdheid representeerde.[440] Helaas werd die oorspronkelijke 'Bataafse' viriliteit volgens Nederlandse

auteurs in zijn voortbestaan bedreigd door het stadhouderlijk hof, de adel en de regentenelite, die – zo luidde het verwijt – zich als eersten ontvankelijk hadden getoond voor de 'Franse' hoofse omgangsvormen en opzichtige consumptiepatronen.[441] De kritiek richtte zich eveneens op Nederlandse vrouwen, maar de mannen werd verweten dat zij te weinig tegenspel hadden geboden aan deze buitenlandse, aristocratische en 'vrouwelijke' voorkeur voor uiterlijkheden, die inmiddels in de Republiek in bredere kring voet aan de grond dreigde te krijgen.[442]

Aan die verondersteld nieuwe voorkeur voor beschaafde uiterlijkheden kunnen we bij nadere inspectie twee deelaspecten onderscheiden, te weten materiële luxe en verfijnde manieren, die beide ook in andere landen vanwege hun verondersteld corrumperende potentieel voor mannen werden geproblematiseerd.[443] Reeds in de 17e eeuw hadden de republikeinse broeders en lakenkooplieden De La Court het gematigde bestedingspatroon van hardwerkende Nederlandse burgers tegenover het luxueuzere 'Franse' bestedingspatroon van hovelingen geplaatst. In een door Vondel geïnspireerde fabel over een nijvere mier en een wellustige vlieg associeerden zij het gedrag van de hoveling met leegloperij en morele corruptie.[444]

Latere Nederlandse auteurs plaatsten de *ware wellevendheid* of de *ware beschaafdheid* van de Nederlandse burger tegenover de *zogenaamde beschaafdheid* van de hoofse vreemdeling die gepaard zou gaan met veelvuldig veinzen en onoprechtheid in de omgang met anderen.[445] In een vereenzelviging met de geïdealiseerde oudvaderlandse koopmanswaarden presenteerden zij dit listige verhullen van de eigen gedachten en persoonlijkheid als funest voor het onderling vertrouwen en de transparantie die nodig waren als basis voor het handeldrijven.[446] Daarom ook zouden *list, geveinsdheid, misleiding en bedrog* totaal vreemd zijn aan de zeden en rondborstigheid van de *echte en oorspronkelijke Nederlander.*[447]

Hier werd evident uit een ander vaatje getapt dan bij de Nederlandse teksten uit de vorige paragraaf, die een zekere mate van misleiding en listigheid binnen de koophandel waren gaan legitimeren. Deze spanning zou in het Nederlandse vertoog over mannelijke wellevendheid nooit helemaal opgelost worden. Soms was ze ook terug te vinden bij een en dezelfde auteur, zoals bij Justus van Effen, die in 1733 het wellevende veinzen van hovelingen bekritiseerde terwijl hij in 1732 misleiding door kooplieden in een retorische *tour de force* had goedgepraat.[448] Een hieraan verwante spanning manifesteerde zich ook in de uiteenlopende beoordelingen van

wellevendheid, zoals die zich toonde in het zich aanpassen aan een gesprekspartner.[449] De bereidheid daartoe werd door sommigen gezien als een onderdeel van de politieke cultuur in hogere (hof)kringen, maar door anderen – zoals eerder in dit boek betoogd – als onderdeel van het meegaande gedragspatroon van kooplieden. Of deze neiging tot aanpassing als noodzakelijk dan wel als opportunistisch werd aangemerkt, als positief dan wel als negatief, hing samen met de positie van de commentator als ingewijde of buitenstaander in de desbetreffende cultuur.

Een symbolische Ander

Ondanks de vele verschillende posities die in dit wellevendheidsdebat mogelijk waren, is het duidelijk dat de meerderheid van de Nederlandse auteurs aan de robuuste, Bataafs-burgerlijke 'mannelijke' vorm van beschaving (op papier) de voorkeur gaf boven de meer verfijnde, buitenlands-hoofse 'vrouwelijke' beschavingsnorm. Weliswaar was op de omgangsvormen van de oude vaderlanders beslist het een en ander aan te merken, maar ze waren authentiek, oprecht en hoe dan ook niet 'verwijfd', zo was het idee. Gender werd hier dus samen met natie en klasse als instrument ingezet om de veranderende cultuur te duiden, net zoals dat gebeurde in de rest van het weelde- en vervalvertoog, waar het onderwerp van de hoofse cultuur deel van uitmaakte.[450]

Zoals ook van Engeland en Duitstalige landen uit de 18e eeuw bekend is, fungeerden in de Republiek verfransing en verwijfdheid beide als narratief begrip om problemen – *in casu* het gesignaleerde 'verval' van de Republiek – te verklaren vanuit de problematische invloed van een symbolische Ander. Los van de reële invloed van vrouwen, Frans(talig)en en adellijke voorbeelden op de Nederlandse cultuur, zien we in dit vertoog eigenlijk eerder een symbolische Vrouw, een symbolische Vreemdeling en een symbolische Hoveling aan het werk om de mannelijke kracht van de natie te ondermijnen. Indien er aan het einde van de 18e eeuw door de verloren internationale macht opnieuw twijfels waren gerezen aan de eer van de Nederlandse koopman en daarmee aan de eer van de natie, dan kwam het volgens binnenlandse opiniemakers door deze ongewenste invloeden die een verkeerd soort beschaving naar ons land hadden gebracht: wellevend doch onwaarachtig, gericht op materiële luxe in plaats

van matigheid. Daarmee zou het model van de oorspronkelijke inheemse mannelijkheid dat zich zo goed met het model van de Mercator Honestus liet verenigen, in de verdediging zijn gedrongen. Terwijl het verval van de Republiek eigenlijk als een probleem van (en voor) Nederlandse mannen werd gezien, werd het in dit contravertoog via de symbolische Ander gefeminiseerd en geëxternaliseerd.[451]

10

Eerbaarheid: over het mannelijkheidsmodel van de Nederlandse koopman

Het verval en de eerdere bloeitijd van de Republiek vielen samen met de tijd dat het handelskapitalisme wereldwijd voet aan de grond kreeg en de politieke invloed van kooplieden toenam. Het was tegelijkertijd de tijd dat naast de bestaande beeldvorming over de beroepsgroep een nieuw positiever imago tot stand begon te komen, hoewel het oudere asociale beeld onder andere maatschappelijke groepen nooit helemaal zou verdwijnen – niet in de Republiek en zeker niet daarbuiten.

Toenemend respect

De voorzet voor dit culturele transformatieproces, waarin de taal van eerbare mannelijkheid en mannelijke eer een grote rol ging spelen, werd gegeven door de beroepsgroep zelf. Uit nagelaten woorden van kooplieden en hun familieleden blijkt dat zij in binnen- en buitenland een gezamenlijke, grensoverschrijdende beroepscultuur deelden waar een positieve zelfwaardering een vanzelfsprekend deel van uitmaakte. Wie in de handel met mannelijke wilskracht en durf kansen wist te grijpen en tegelijkertijd door zijn geduld en beleid onverantwoorde risico's wist te mijden, wachtte financieel succes en verwierf daarmee eer voor zichzelf en krediet voor zijn familie.

Daarvoor waren sociale en cognitieve vaardigheden vereist en tevens een zekere mate van emotionele zelfbeheersing. Commercieel resultaat

vroeg om een zelfbewuste, breed ontwikkelde, ondernemende, maar niettemin prudente, innemende en inschikkelijke persoonlijkheid. Hier speelde eenzelfde combinatie van een stevige en een zachte vorm van mannelijkheid die ik al eerder in dit boek gesignaleerd heb en die sowieso in de collectieve identiteitsvorming van veel (beroeps)groepen aanwezig is.[452] De opvoeding en educatie van koopmanszonen was in ieder geval op deze beide kanten van de beroepshabitus gericht. Ze moest dat ook zijn zoals benadrukt werd in verschillende handboeken voor 'de kunst van het handeldrijven' die in de vroegmoderne periode in Europa rouleerden.

Ideeën uit deze *ars mercatoria* over de handel als een in essentie eerbare professie, de respectabele kennis en bekwaamheden van kooplieden én de weldadige effecten van *le doux commerce* voor de hele maatschappij, blijken daarna ook terug te vinden bij Europese intellectuelen, die geleidelijk een meer welwillende visie op de koophandel begonnen te ontwikkelen. Via de encyclopedieën van de 18e eeuw zou deze nieuwe positieve (zij het soms nog wat ambivalente) beeldvorming over het handelskapitalisme uiteindelijk tot de bredere geletterde lagen van de Europese bevolking doordringen.

De *soft power* van de welvarende, tolerante en ook in cultureel opzicht bloeiende Republiek functioneerde daarbij als een belangrijk voorbeeld. Buitenlanders koppelden het succes van de Nederlandse Gouden Eeuw aan verondersteld Nederlandse karaktertrekken als betrouwbaarheid, noeste nijverheid, spaarzaamheid, commerciële scherpzinnigheid en prudentie. Dankzij deze *volksaard* zouden de Nederlanders in de koophandel hebben uitgeblonken.[453] Tegelijkertijd zien we hoe Nederlandse schrijvers die zelf geen negotie dreven, zich eveneens in toenemende mate met hun ondernemende landgenoten en dit succesvolle handelsimago gingen identificeren, later ook wanneer ze van buiten het handelsgewest Holland afkomstig waren.

Terwijl de aan Nederlanders toegeschreven karaktertrekken overwegend mannelijk geconnoteerd waren, gold het tegendeel voor de daarmee tot stand gebrachte welvaart, beschaving en tolerantie van de Republiek, die te danken was aan de koophandel als de *enige en algemene voedster* van het gemenebest.[454] In de vaderlandse poëzie bleek de handel tegelijkertijd mannelijk en vrouwelijk van aard te kunnen zijn – zoals indertijd ook het woord 'voedstervader' (pleegvader) een vergelijkbaar tweeslachtig karakter droeg. Het was mede dankzij deze vanuit genderperspectief zo intrigerende combinatie dat de Nederlandse handelsidentiteit symbolisch gesproken een androgyn aanzien kreeg.

Bedreigingen van buiten

Toen in de 18^{e} eeuw de Republiek haar voorsprong op andere West-Europese landen definitief verloor, onderging het reeds gelegde verband met toegenomen welvaart en beschaving echter een negatieve gedaanteverandering. Via veronderstelde neveneffecten als de weelde en een als onwaarachtig beschouwde wellevendheid kwamen nu verwijfdheid en verwekelijking steeds duidelijker in beeld als factoren die de oorspronkelijke Nederlandse cultuur zouden bedreigen – aanvankelijk alleen bij de rijkere bovenlaag, maar geleidelijk ook bij een breder deel van de bevolking.

Het betrof hier een bedreiging van buiten. Tenminste in de ogen van Nederlandse auteurs die de nieuwe verfijnde consumptiepatronen en omgangsvormen niet alleen als verwijfd maar ook als 'Frans' etiketteerden, in verband brachten met de toevloed van vreemdelingen en als oorzaak aanwezen voor het nationaal verval. Zij contrasteerden deze retorisch met de vroegere 'Bataafse' cultuur, die in hun gewesten een meer authentieke vorm van mannelijkheid zou hebben voortgebracht die met zijn eenvoud en oprechtheid te prefereren was boven de zwierige, meer gepolijste maar daarmee minder betrouwbaar geachte mannelijkheid van de zuiderling. Met die tegenstelling vinden we in dit verfransingsbetoog het vanuit de imagologie bekende noord-zuidpatroon terug dat ook elders in Europa onbetrouwbaarheid steevast als een zuidelijke eigenschap voorstelde.[455]

In de Nederlandse visie paste de rondborstige Bataaf hoe dan ook beter bij de Mercator Honestus die tot en met de 18e eeuw het leidende mannelijkheidsmodel vormde voor kooplieden in binnen- en buitenland – zoniet in de praktijk dan toch tenminste in theorie. Maar voor een overtuigende profilering van de Nederlandse koopman als integer en vertrouwenwekkend werd een (gefingeerde) tegenspeler nodig geacht, naar wie alle traditionele verdenkingen van oneerbaar gedrag konden worden omgebogen: de jood, de kleine schnabbelaar, de beursspeculant, de buitenlandse (wind)handelaar of bankroetier en later zelfs de inlandse rentenierende kapitalist die voor de gemakkelijke, minder eerbare winsten zouden gaan. Nederlandse auteurs suggereerden regelmatig dat gevallen van bedrog en frauduleus bankroet vaker bij immigranten of bij mensen met veel vermogen voorkwamen dan bij de eenvoudige Nederlander, die zijn morele kompas beter had weten te behouden.[456] De laakbare windhandel werd vaak neergezet als een buitenlandse uitvinding en praktijk.[457]

Wanneer zich lokaal ergens economische problemen voordeden, dan werden die niet zelden in verband gebracht met de komst van *vreemde omlopers* (marskramers), die kwalitatief minderwaardige goederen zouden aanvoeren en het plaatselijk ondernemerschap in de problemen brachten, terwijl de overheid onvoldoende zou ingrijpen.[458]

Dit was overigens geen exclusief Nederlands patroon. Ook elders werden nieuwkomers op stedelijke markten wantrouwend bejegend en voor zover mogelijk met gildebepalingen van de plaatselijke economie uitgesloten. Vooral in economisch zwakkere tijden, wanneer financiële onzekerheden een grote druk legden op de sociale status en daarmee op de mannelijkheid van de burgers, was agressie tegenover mededingers van buiten geen ongebruikelijk verschijnsel.[459]

Onbetrouwbaarheid (economisch of anderszins) is hoe dan ook een eigenschap die eerder aan buitenstaanders wordt toegeschreven dan aan de eigen groep, dat past bij het 'universele stereotype' dat bekend is uit de psychologie.[460] Maar voor een beroepsgroep wier handelen zo zwaar op vertrouwen en krediet steunde, was het nog belangrijker om elke gedachte aan malafide praktijken naar een symbolische Ander om te buigen. Ook in de professionele handboeken voor kooplieden werden daarom joodse, uitheemse of kleine handelaren als de oneerbare uitzonderingen binnen (of dus eigenlijk buíten) de beroepsgroep neergezet. Om de eerbare, vertrouwenwekkende mannelijkheid van de koopman geloofwaardig te maken, moesten andere groepen mannen discursief in diskrediet worden gebracht.

Mannelijkheid in meervoud

In het genre van de *ars mercatoria* vormde de integriteit van de Mercator Honestus niet alleen een functionele gedragscode voor de beroepspraktijk. Ze was tevens een reactie op oudere voorstellingen uit klassieke, christelijke en aristocratische hoek die de mannelijke eer en betrouwbaarheid van kooplieden in twijfel hadden getrokken. In de klassieke en christelijke traditie werd de hartstocht van de hebzucht als belangrijkste drijfveer achter het handeldrijven gezien. Alleen al door deze associatie met de als vrouwelijk gepercipieerde hartstochten kleefde aan het handeldrijven iets onmannelijks. Aan die hebzucht werd door buitenstaanders bovendien

een bereidwilligheid gekoppeld om zich ter wille van het profijt geheel naar anderen te voegen, terwijl dit een opgeven van de mannelijke controle en van mannelijke trouw aan hogere waarden zou betekenen.

In eerdere hoofdstukken zagen we dat Nederlanders als handelsvolk regelmatig van deze weinig eerzame meegaandheid beschuldigd werden. Tegelijkertijd ontdekten we in dit hoofdstuk dat de gedienstigheid en wellevendheid die in het verlengde van dit denken voor het handeldrijven noodzakelijk werden geacht, in het algemeen geen eigenschappen waren waar het nageslacht van de Bataven om bekend stond of waar het zichzelf gemakkelijk mee vereenzelvigde. Dat robuustere Bataafs-botte natiebeeld wrong op dit punt met de verondersteld inschikkelijke mentaliteit van de koopman – hoewel enkele patriottische auteurs uit de late 18e eeuw, zoals Engelberts en Wolff & Deken, die buigzaamheid en meegaandheid wél als vaderlandse karaktertrekken zouden typeren. Wat dit aangaat bestond er in het beeld en zelfbeeld van de Nederlanders als handelsnatie dus een discrepantie die zich niet liet oplossen.

Het eerlijke, prudente en werklustige imago dat in binnen- en buitenland voor de Nederlanders tot stand kwam, matchte daarentegen heel goed met de degelijk-mannelijke habitus die in de vroegmoderne periode in het algemeen voor kooplieden gepropageerd werd. Dat was waarschijnlijk geen toeval, het een zal met het andere hebben samengehangen. Maar ook aan deze voorstelling zaten wel wat rafelrandjes. Niet alle buitenlanders waren er bijvoorbeeld van overtuigd dat Nederlanders altijd even eerlijk waren. En dat enkele vooraanstaande Nederlandse literatoren commerciele misleiding in de 18e eeuw opeens als een vorm van respectabel gedrag gingen presenteren, geeft evenzeer te denken over de onkreukbaarheid van de vaderlandse kooplieden. Zo hingen er de nodige losse eindjes aan dat exemplarische Nederlandse handelsimago die niet helemaal overtuigend werden afgewerkt.

Ik heb het in dit boek reeds verschillende malen opgemerkt: het is eerder regel dan uitzondering dat een groep als geheel contradictoire karaktertrekken krijgt toegeschreven – zowel door eigen leden als door buitenstaanders. Coherentie en consistentie blijken geen vereisten voor beeldvormingsprocessen. Dat geldt ook voor de commerciële mannelijkheid van de Nederlanders, die zich in dit hoofdstuk in meer dan een opzicht gelaagd en meervoudig van karakter toonde.

Tot slot kunnen we concluderen dat de mannelijke eeropvattingen die in de handelssector domineerden, meer verinnerlijkt waren en gericht op rationaliteit dan die van de soldaat, zeeman of edelman, die gewend waren hun drang naar eer, vrijheid en glorie meer lichamelijk tot uitdrukking te brengen.[461] Terwijl de erecodes van deze groepen in de meeste Europese landen vooralsnog dominant bleven, werd aan de uiting daarvan in de stedelijke commerciële cultuur van de Republiek al vroeg minder ruimte gelaten. Dat wil niet zeggen dat Nederlandse kooplieden zich in het geheel niet door deze concurrerende erecodes lieten beïnvloeden. Volgens sommigen onder hen waren mannelijke moed, vrijheid en uiterlijk vertoon wel degelijk instrumenteel voor het bereiken van commercieel resultaat en aanzien. Desalniettemin ontleende het mannelijkheidsmodel van de succesvolle Nederlandse koopman in de tijd van de Republiek zijn eerbaarheid en aanzien overwegend aan zijn ratio, zijn matiging, zijn integriteit en zijn werkethos.

Dit vroegmoderne commerciële beroepsmodel kondigde daarmee tevens de meer ingehouden en cognitief getrainde stijlen van mannelijkheid aan die zo belangrijk zouden worden in de moderne westerse maatschappij met zijn sterk ontwikkelde dienstensector. De lichamelijk meer manifeste en martiale stijlen van mannelijkheid die in de voorgaande eeuwen hadden overheerst, zouden er uiteindelijk door in het defensief worden gedrongen.[462]

Hard en zacht – hoe mannelijkheid de Nederlandse identiteit van handelsnatie vormde

Hoewel er in het hoofd van velen een vanzelfsprekend verband bestaat tussen mannelijkheid en de identiteit van een natie, is dit verband voor de Nederlandse geschiedenis nog nauwelijks onderwerp van analyse geweest.[1] Dat komt omdat mannelijkheid doorgaans een niet-bewust waargenomen fenomeen vormt: ze is een vorm van identiteit die velen als zo natuurlijk en vaststaand ervaren dat ze tegelijkertijd dominant aanwezig en toch onopgemerkt blijft. In werkelijkheid is mannelijkheid echter relatief onbepaald en kan ze vele verschillende vormen aannemen. Het gaat om een breed spectrum van gedragsrepertoires die niet alleen de identiteit van individuele mannen vormgeven, maar ook de identiteit van sociale groepen die met dit gedrag geassocieerd kunnen worden, zoals naties. Ideeën over wat mannelijk is en wat niet mannelijk is, functioneren in elke cultuur als een weinig zichtbare doch funderende as van betekenisgeving. Als zodanig heeft mannelijkheid op de achtergrond een belangrijke invloed uitgeoefend op het beeld en zelfbeeld van Nederlanders als natie. In het historisch onderzoek naar de Nederlandse identiteit vormt ze echter een zo goed als vergeten dimensie.

Er bestaan in Nederland natuurlijk talloze boeken over de nationale helden van weleer en ook ontbreekt het niet aan opinies over wat deze mannen (en een enkele vrouw) voor de geschiedenis van Nederland betekend hebben.[2] Maar een studie die de verschillende mannelijkheidsstijlen van deze helden als zodanig analyseert en tot object van onderzoek maakt, bestaat nog niet. Ook *De ballen van de koopman* voorziet niet in die leemte. In plaats daarvan heeft de focus gelegen op het mannelijkheidsmodel van de Nederlandse koopman en de wijze waarop dat (door anderen als weinig heroïsch beschouwde) model de Nederlandse identiteit mede heeft gedefinieerd. Als een van de belangrijkste iconen van de Nederlandse identiteit is de koopman van de Gouden Eeuw prominent aanwezig in het historische beeld en zelfbeeld van Nederland. De commerciële vorm van mannelijkheid die ten tijde van de Republiek met dit icoon geassocieerd werd, heeft daarom tevens de identiteit van de Nederlanders als handelsnatie bepaald. Kenmerkend voor de Nederlandse handelsidentiteit in die vroegmoderne periode was, zo heb ik in dit boek betoogd, een dynamische combinatie van hardere en zachtere stijlen van mannelijkheid.

Commerciële mannelijkheid

Die hardere en tegelijk fysiek meer manifeste stijlen van mannelijkheid kwamen het sterkste in beeld bij de zeelieden die de handelsvloot bemanden en bij de koloniale kooplieden die overzee actief werden en daar het geweld niet schuwden. Voor de koopmannen in de Republiek zelf ontstond zeker na 1648 een daarvan afwijkende beeldvorming, in ieder geval bij buitenlanders die over het land schreven en daarbij doorgaans weinig onderscheid maakten naar provincie – al werden hun indrukken voornamelijk in de steden van het gewest Holland gevormd. Bij hen overheerste een voorstelling van Nederlanders als mannen die dusdanig op vrede en winst maken ingesteld waren dat zij confrontaties bij voorkeur uit de weg gingen en oorlogen door anderen lieten uitvechten. Deze beeldvorming ging in zekere zin al terug op de klassieke Oudheid, toen denkers als Plato, Caesar en Cicero zich laatdunkend over de koophandel hadden uitgelaten, omdat die mannen minder mannelijk zou maken. In de vroegmoderne tijd leefde deze gedachte voort in de politieke theorievorming over het klassieke republicanisme, waarvan sommige ideeën een zeer wijde verspreiding kenden

– zelfs bij personen die verder weinig affiniteit hadden met de republiek als politieke staatsvorm. Het weinig heldhaftige imago van de handeldrijvende Nederlanders paste naadloos binnen dit gedachtegoed. Het was opvallend sterk aanwezig bij Engelse auteurs, maar ook anderen verweten Nederlandse mannen op het punt van martialiteit een gebrek aan mannelijk eergevoel. Zij zouden zich eerder door de hartstocht van de hebzucht laten leiden dan door nobele mannelijke gevoelens als moed, vaderlandsliefde en het verlangen naar eer. Tegelijkertijd waardeerden buitenlanders wel degelijk het commerciële vernuft, de financiële betrouwbaarheid, het harde werken, de spaarzaamheid en prudentie die Nederlanders als succesvol handelsvolk collectief kregen toegeschreven – eigenschappen die indertijd eveneens overwegend mannelijk geconnoteerd waren.

Een ander punt waarop de voorstelling van een zachtere, confrontatiemijdende stijl van mannelijkheid voor Nederlanders tot stand kwam, was de verondersteld meegaande houding tegenover hun eega's, die al vroeg de naam kregen de baas te zijn – niet alleen in huis maar ook in de winkel en op het handelskantoor. In deze vroegmoderne gemeenplaats zagen we een aantal internationale topoi samenvloeien: het topos van de strijdbare Germaanse vrouwen en gemakzuchtige Germaanse mannen (afkomstig van Tacitus), het topos van de strijd om de broek dat indertijd in heel Noordwest-Europa gebruikt werd om 'verkeerde' sekseverhoudingen te typeren, en het topos van de goed onderlegde Nederlandse vrouw die met haar bijna mannelijke ziel in staat was zelfstandig een bedrijf te runnen (een voorstelling die haar wortels had in de Vlaamse en Brabantse handelssteden van de 16^{e} eeuw).

De commerciële 'mannelijkheid' van deze Nederlandse handelsvrouwen werd enerzijds bewonderd, maar anderzijds als een gevaar beschouwd voor de patriarchale machtsverhoudingen die zich in de Republiek bovendien ook op andere vlakken (relaties tussen vorst en onderdanen, tussen meester en bedienden, tussen ouders en kinderen) voor nogal wankel lieten aanzien. De achterliggende gedachte was dat handel burgerlijke vrijheden en sociale gelijkheid zou bevorderen, hetgeen in de vroegmoderne tijd niet noodzakelijk als positief beoordeeld werd. De emancipatie van de burgerij zorgde weliswaar voor economische bloei, maar kon tevens de politieke en sociale verhoudingen veranderen waarmee in de ogen van (aristocratische en monarchistische) bezoekers uit andere landen de fundamenten van het patriarchale systeem ondermijnd werden.

De meegaandheid die de houding van Nederlandse mannen tegenover hun vrouwen, kinderen en bedienden zou kenmerken, paste in een rijtje van vergelijkbare zachte kwaliteiten als inschikkelijkheid, soepelheid, tact, geduld en vriendelijkheid, die algemeen beschouwd werden als vereiste eigenschappen voor succesvol koopmanschap. Een dienstbare, meegaande en beheerste opstelling tegenover klanten is als gedragsrichtlijn terug te vinden in de professionele adviesboeken voor kooplieden die in grote getalen in het vroegmoderne Europa circuleerden. Daarin werd ook het idee verspreid van *le commerce doux*: de koophandel die overal op de wereld vriendschap, beschaving en welvaart zou brengen doordat volkeren dankzij de handel vreedzaam en in goed overleg goederen en kennis met elkaar konden uitwisselen. Natuurlijk was dit een ideaalbeeld en niet per se de werkelijkheid, zoals handelsoorlogen en het koloniale verleden van Europa laten zien. Toch drong deze geïdealiseerde voorstelling van de koophandel als zachte, beschavende kracht door tot in de grote Verlichtingsencyclopedieën van de 18^{e} eeuw. Langs die weg zou zij in belangrijke mate bijdragen aan een bredere acceptatie van het handelskapitalisme en marktdenken, dat vanuit de oudere christelijke en klassieke traditie lange tijd geassocieerd werd met morele grensoverschrijdingen die door de geldzucht zouden zijn ingegeven.

Toen met de Renaissance en vooral de Verlichting beschaving en vooruitgang de nieuwe credo's van de westerse mens werden, groeide in Europa ook de waardering voor de meer ingehouden, beschaafde stijlen van mannelijkheid die zich sterker op intellectueel vlak manifesteerden dan de ongeremde, ruwe en zich vooral lichamelijk manifesterende mannelijkheid van de krijgsman, zeeman en landarbeider.[3] Maatschappelijk geslaagde kooplieden lieten zich voorstaan op hun geletterdheid, intelligentie en universele ontwikkeling, die nodig waren om de risico's waarmee het handeldrijven gepaard ging, op de juiste wijze in te schatten en te beheersen. Ook die positieve voorstelling werd overgenomen door 18^{e}-eeuwse encyclopedisten.

De breed geletterde mannelijkheid van de koopman had het een en ander gemeen met de geletterdheid van de geleerden, een andere sociale groep die in de (vroeg)moderne periode met een fragieler soort mannelijkheid geassocieerd werd.[4] Daartegenover benadrukten sommige kooplieden dat het vele reizen en sjouwen het handeldrijven tot een fysiek zwaar beroep maakte waarvoor een sterk mannelijk lichaam vereist was.

Anderen die in de handel actief waren, presenteerden het als een strijdtoneel vol gevaren waarin eigenschappen als moed, wilskracht, energie, volharding en inzicht het verschil konden maken tussen winst en verlies, eer en oneer, welslagen en mislukken als man en koopman. Het zelfbeeld van de beroepsgroep was in die zin martialer, zelfbewuster en meer gefocust op het verwerven en behoud van eer dan het imago bij buitenstaanders doet vermoeden. Ook dat hadden kooplieden met geleerden en wetenschappers gemeen.

Het nationale zelfbeeld

In grote lijnen gold dit eveneens voor de collectieve zelfstereotypering van Nederlanders, die zichzelf in de loop van de tijd meer en meer met het beeld van een geslaagd handelsvolk begonnen te vereenzelvigen: intelligent, oprecht en eerlijk tot op het botte af, hardwerkend, zachtmoedig en vreedzaam, maar wel zo aan de vrijheid gehecht dat Bataafse helden haar waar nodig immer gewapenderhand zouden verdedigen – ook of juist op de woeste baren, waar zee- en kaapvaarders met hun ruwe kracht de martiale kant van de natie vertegenwoordigden.

Vond deze vereenzelviging aanvankelijk vooral plaats bij de bevolking van de kustgewesten Holland en Zeeland, in de loop van de 18^{e} eeuw verbreedde dat identificatieproces zich verder tot zelfs Nederlanders die geen handel dreven en uit andere gewesten afkomstig waren, zich lovend over de verdiensten van de koophandel voor het land begonnen uit te laten. Zacht, vreedzaam en nederig in haar praktijken, had de edele negotie de hele Republiek tot een rijke en sterke mogendheid gemaakt – leger en marine waren ermee gefinancierd, wetenschap en kunsten hadden ervan geprofiteerd en mondiale rijkdommen waren succesvol geëxploiteerd. Er zouden altijd kritische stemmen blijven opklinken maar de minder fraaie eigenschappen die van oudsher met het handeldrijven geassocieerd werden, probeerden Nederlandse literatoren nu aan andere sociale groepen toe te schrijven. En met enig succes. In de Nederlandse cultuur zouden voortaan niet de kooplieden, maar (joodse) beursspeculanten, uitheemse kramers, rentenierende kapitalisten en moedwillige bankroetiers in verband gebracht worden met oneerbaar geldgebruik en een gebrekkig geweten. De Nederlandse koopman was daarentegen een Mercator

Honestus: een eerzaam, betrouwbaar en rechtschapen man die zijn winsten niet ten koste van anderen maar dankzij een intelligente risicoanalyse verwierf.

In dit nationale zelfbeeld bleek weinig ruimte te zijn voor de plunderzucht en harde mores waar de koop- en zeelieden van de VOC en WIC wereldwijd om bekend kwamen te staan. Naarmate de inwoners van de Republiek succesvoller werden in de wereldhandel, kregen zij als koloniserende natie te maken met dezelfde zwarte legende over begane koloniale wreedheden als eerder de Spaanse conquistadores – een legende die overigens niet losstond van de koloniale werkelijkheid, maar zeker ook verband hield met de tijdelijke positie als Europees koploper in de race om koloniale rijkdommen. Nederlanders zelf bleven in meerderheid vasthouden aan een onschuldiger koloniaal zelfbeeld van vriendschappelijke betrekkingen met overzeese volkeren die – zwak en op zoek naar bescherming – vrijwillig de soevereiniteit aan hen zouden hebben afgestaan, zoals ook vrouwen bescherming plachten te zoeken in het huwelijk met een sterke ander.

De koloniale praktijk van het exploiteren van tot slaaf gemaakten bleek met een ander ideaalbeeld gelegitimeerd te worden dat evenzeer geseksueerd was: in principe moesten Nederlandse slavenbezitters hun kinderlijk gebleven slaven als zorgzame vaders behandelen en hen als zachte leermeesters binnen het christendom opvoeden. Deze modellen veronderstelden een zachtaardige en betrokken, doch superieure vorm van mannelijkheid die de koloniale betrekkingen moest rechtvaardigen. Zelfs de binnenlandse critici van koloniaal geweld en machtsmisbruik (critici die er wel degelijk waren – zo vanzelfsprekend waren deze praktijken ook in de context van die tijd niet) merkten vaak op dat Nederlanders zachtaardiger of in ieder geval niet wreder van aard waren dan andere volkeren.

In werkelijkheid bediende het Nederlandse handelskolonialisme zich voor het realiseren van haar doelstellingen (monopolievorming en maximale winsten) op andere continenten van een veel hardere en agressievere soort ondernemende mannelijkheid dan *in patria*. Ook elders in Europa maakten vorsten en bestuurders van handelscompagnieën bewust gebruik van meedogenloze 'sterke mannen' om hun koloniale ambities te verwezenlijken en een overzees imperium te bouwen, al hadden ze vaak moeite deze geweldenaars op afstand onder controle te houden. De Republiek was hierin geen uitzondering. De hoge bestuursambtenaren van Nederlandse

handelscompagnieën ter plaatse schreven de koloniale excessen ondertussen graag toe aan het 'foute' soort mannen uit andere bevolkingslagen, avonturiers zonder moreel besef die de koloniën bij gebrek aan beter hadden aangetrokken.

Het antikoloniale vertoog dat in reactie op het Europese koloniale project in de laatste decennia van de 18e eeuw in Europa tot ontwikkeling kwam, vergeleek de gewelddaden van deze kolonisten met het bloeddorstige gedrag van wilde beesten die, eenmaal vrijgelaten in de jungle, niet in de hand te houden waren. Andere uitwassen, zoals de luiheid, corruptie en weinig principiële houding van Europeanen voorbij de evenaar, zouden te wijten zijn aan het hete klimaat, dat naast wreedheid een 'verwijfde' zwakheid voor weelde en ledigheid deed ontstaan – zoals ook aan Aziatische vorstenhoven te zien zou zijn. Het kan geen kwaad om er nog eens op te wijzen dat met beide vergelijkingen het in Europa dominante ideaalbeeld van mannelijkheid (een christelijk-beschaafde vorm van man-zijn die zich in zijn vrijheid wist te matigen en zijn kracht tegenover anderen wist te beheersen) zelf buiten schot bleef. Want het zou de exotische omgeving zijn geweest die deze zelfzuchtige en destructieve manifestaties van mannelijkheid de ruimte had gegeven, niet de Europese beschaving, die de verantwoordelijkheid voor de ontspoorde mannelijkheid van deze expats daarmee resoluut van zich afschoof.

De inheemse Nederlandse variant van het genoemde Europese mannelijkheidsideaal bleek de Batavier te zijn, die zich in de tijd van de Republiek in een nieuwe belangstelling mocht verheugen. Dit Bataafse model van mannelijkheid ging weliswaar terug op prechristelijke tijden en blonk ook niet uit in beschaafde manieren, maar kreeg in de vroegmoderne tijd door zijn ideologen wel een innerlijke beschaving toegeschreven van eerlijke eenvoud die gepaard ging met een robuuste kracht en liefde voor de vrijheid van zijn volk. De Bataaf ontleende zijn populariteit deels aan het feit dat hij een contramodel vormde. Aanvankelijk vooral in stelling gebracht tegen de Spaanse vijand, werd hij in de 18e eeuw ingezet tegen de Nederlandse elite en tegen jongere generaties, die verfranst en verwijfd als zij waren (zo wilde het clichébeeld) de Republiek met hun liefde voor materiële luxe en buitenlandse manieren aan de rand van de afgrond zouden hebben gebracht. Hoewel de bewoners van de Lage Landen in de klassieke Oudheid bepaald niet bekend hadden gestaan als handelaren, liet deze constructie van Bataafse mannelijkheid zich dankzij zijn eerlijkheid goed

verenigen met het ideaalbeeld van de ondernemende Mercator Honestus, die zijn winsten zonder bedrog op eerzaam-mannelijke wijze realiseerde. Minder goed liet het Bataafse model van mannelijkheid zich verenigen met het denkbeeld dat kooplieden om succes te hebben, soepel en tactvol moesten kunnen meebuigen met hun klanten. Op dat punt lieten de verschillende denkstromingen zich moeizaam samenvoegen en bleef er in het nationale beeld en zelfbeeld een spanning aanwezig die onoplosbaar was.

Tradities en ontwikkelingen

Zowel de Bataafse mythe als het internationale ideaal van de Mercator Honestus waren dominante culturele tradities die vorm en inhoud gaven aan het type man-zijn dat aan Nederlanders als handelsnatie werd toegeschreven – door henzelf of door anderen. In deze conclusie zijn al meer van dergelijke invloedrijke culturele tradities voorbijgekomen: de theorievorming over het klassieke republicanisme, de beeldtraditie van de strijd om de broek, het gedachtegoed over de oude Germanen, de heldenverering van zee- en kaapvaarders, de zwarte legende van het kolonialisme en eeuwenoude klimaattheorieën. Samen met andere tradities leverden zij het vroegmoderne idioom waarmee, op de momenten dat het nodig werd geacht, over mannelijkheid gesproken en geschreven kon worden.

Dat gebeurde vooral wanneer een vigerend waardesysteem of een gevestigd zelfbeeld in het nauw werd gebracht. Zoals eerder gesteld, is mannelijkheid een vorm van identiteit die vaak voor vanzelfsprekend wordt aangenomen. Zij wordt pas becommentarieerd wanneer als mannelijk beschouwde waarden op een negatieve wijze dreigen te ontsporen of het anderszins laten afweten – zoals gebeurde bij Nederlandse kolonisten op andere continenten, *in patria* bij Nederlandse mannen die zich door hun echtgenotes lieten domineren, of bij de jongere generaties die door de weelde 'verwijfd' zouden zijn geraakt. Daarnaast worden zogeheten mannelijke waarden juist als positief element in stelling gebracht wanneer een persoon, groep of natie de noodzaak voelt zich opnieuw tegenover anderen te definiëren. Dat patroon zagen we onder andere op de momenten dat manmoedige prestaties op zee tot kern van de Nederlandse identiteit werden verklaard of wanneer kooplieden financiële betrouwbaarheid als

hun eigen vorm van mannelijke eer naar voren brachten als tegenhanger voor de martiale eer van anderen.

Het waren echter niet alleen culturele tradities maar ook economische en maatschappelijke ontwikkelingen die indertijd doorwerkten in de wijze waarop mannelijke identiteiten als die van de koopman of de Nederlanders als volk beoordeeld werden. Europa bevond zich destijds in een overgangsfase van een agrarisch, feodaal en patriarchaal samenlevingspatroon naar een vroegindustriële, kapitalistische en democratischer soort samenleving – waarbij ik op deze plek even alle nuanceringen achterwege laat waar deze schets eigenlijk om vraagt. Terwijl de mannelijkheidscodes in de oude maatschappijvorm nog vooral om fysieke kracht, martialiteit en autoriteit vroegen, had de nieuwe maatschappijvorm behoefte aan vormen van mannelijkheid die zich richtten op beheersing van technische vaardigheden, denkkracht en een soepele gelijkwaardige omgang met anderen. In de tijd van de Republiek zien we telkens opnieuw de bijbehorende waardesystemen tegen elkaar botsen. De uiteenlopende percepties en waarderingen van de mannelijkheid van de Nederlandse koopman kunnen deels uit die botsing verklaard kan worden.

Samen met enkele andere sterk verstedelijkte gebieden in Europa bevonden de Lage Landen zich in de voorhoede van het genoemde transformatieproces: de ligging en gesteldheid van de bodem veroorzaakten een vroegtijdige oriëntatie op handel en zeevaart, de regio kende een hoge verstedelijkingsgraad die een sterkere positie voor burgers en vrouwen mogelijk maakte, én er bestond al vroeg een lager-onderwijssysteem dat relatief toegankelijk was voor lagere klassen en in verhouding veel meisjes leerde schrijven en rekenen. Toen technologische vernieuwingen het voor Europa mogelijk maakten de wereldzeeën te gaan bevaren en de globalisering daarmee een nieuwe fase inging, waren de ontwikkelde Nederlanders er klaar voor om hun deel in de lucratieve mondiale handelsstromen op te eisen – daartoe mede gemotiveerd door hun conflict met het zich inmiddels wereldwijd uitstrekkende Spaanse Rijk. Terwijl de Zuidelijke Nederlanden door het verloop van de Tachtigjarige Oorlog de aansluiting bij de voorhoede verloren, hielp dezelfde oorlog de Noordelijke Nederlanden de internationale wedloop naar macht en rijkdom tijdelijk naar hun hand te zetten.

Zo wist de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zich voor enige tijd als economische en militaire mogendheid in het oog van de wereld

te spelen. Buitenlanders verwonderden zich over het succes, temeer daar in een tijd van monarchieën als dominante staatsvorm een republiek een uitzonderlijk model was. Ook toen later het mirakel aan de Noordzee wel zo ongeveer uitgewerkt bleek, bleef het voor anderen interessant om het wel en wee van die republiek van handeldrijvende burgers te blijven volgen en te becommentariëren – al was het maar om niet alleen van haar macht maar ook van haar val te leren.

Terugkerende mechanismen

Dat de tijd van de Republiek vormend is geweest voor de Nederlandse handelsidentiteit, is bepaald geen nieuwe gedachte. Wat *De ballen van de koopman* daarentegen wel als nieuw inzicht heeft opgeleverd, is dat in de achterliggende beeldvormingsprocessen ideeën over mannelijkheid van doorslaggevende betekenis zijn geweest. Behalve aan de genoemde dynamiek tussen verschillende stijlen en codes van mannelijkheid, alsmede de culturele tradities die daarvoor het idioom en de modellen leverden, heb ik in de voorgaande hoofdstukken aandacht gevraagd voor de sociale en politieke mechanismen die in dit proces van collectieve identiteitsvorming bij direct betrokkenen en buitenstaanders werkzaam waren.

Het gaat hier om telkens terugkerende patronen die in de sociale wetenschappen, imagologie en discoursanalyse onder uiteenlopende benamingen voor het heden beschreven zijn, maar waarvan de ideologische werking reeds in de tijd van de Republiek te herkennen valt. Ik noem hier het bewust creëren van verschillen met een nabije Ander, het overdrijven van noord-zuid en oost-westtegenstellingen, het groepsgewijs toeschrijven van kwaliteiten die onderling tegenstrijdig zijn, de projectie van problematische eigenschappen op andere groepen, de toe-eigening en positieve herformulering van denkbeelden over de eigen groep. Niet alleen heb ik laten zien dat deze processen de Nederlandse handelsidentiteit reeds in de periode van de Republiek gevormd hebben, maar ook dat daarbinnen gender steeds weer opnieuw aangewend werd als symbolische taal, dat de retoriek van mannelijke eer steeds weer opnieuw de kop opstak en dat vrouwen steeds weer als zinnebeeldige figuren gebruikt werden om solidariteit en onderscheid tussen mannen tot stand te brengen.

Met de seksegevoelige wijze waarop ik in *De ballen van de koopman* het beeld en zelfbeeld van de koopman en de identiteit van Nederland als handelsnatie geanalyseerd heb, hoop ik tevens aan anderen een voorbeeld te hebben gegeven van hoe men kan proberen het gebruik van mannelijkheid als instrument van betekenisgeving te doorgronden in een breder veld dan enkel de relaties tussen mannen en vrouwen. Bij die anderen denk ik aan historici, maar ook aan schrijvers, journalisten en programmamakers (m/v) die zich met het heden bezighouden. Want ook in onze 21^{e}-eeuwse maatschappij en cultuur worden ideeën over mannelijkheid nog steeds op vergelijkbare wijze ingezet om betekenis te genereren, zichzelf te definiëren en verschil met anderen te creëren.

NOTEN HOOFDSTUK 1

1 Zie over dit kinderboek en zijn ontvangst: Barfoot, 'Beyond Pug's Tour'.

2 Barfoot, 'Envy'. Overigens waren kritische geluiden niet alleen bij de Engelsen te horen, maar in de loop van de 18e eeuw ook meer en meer bij Duitsers en Fransen. Zie Van Ginkel, *Notities*, 19-22; Zahn, *Regenten*, 88-96; Goulemot, 'Images', 9-13.

3 Zie voor de historische identificatie o.a. Van Ginkel, *Notities*, 15-27; Zahn, *Regenten*, 77-80; Gabel en Jarren, *Kaufleute*, 140-152. Voor de tegenwoordige tijd o.a. Paasman, 'Klein aardrijkje', 331; Bolt, *Typisch Hollanders*, 38, 57; Phillips, *Naakte Nederlander*, 17; Joustra, *Vreemde ogen*, 44, 61, 106-108, 133-135. Voor de zelfidentificatie o.a. Van der Horst, *Lage hemel*, 177-211; Vuijsje et al., *Typisch Nederlands*, 72-73; WRR, *Identificatie*, 31.

4 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 167-175; Wander, 'Zindelijk Nederland', 183; Bientjes, *Holland*, 234.

5 Van Sas, 'Eigen en vreemd', 158-163.

6 Ten tijde van de Republiek beschreven buitenlanders niet alleen die karige maaltijden maar ook uitbundige schranspartijen als typerend voor de Nederlandse cultuur, zie daarover bijvoorbeeld Murris, *Hollande*, 90-95, 122-125, Van Strien-Chardonneau, *Voyage*, 263-264 en Van Stipriaan, *Lof*, 20, 131, 139-140. Dergelijke concurrerende beelden komt men bij groepsidentiteiten vaker tegen, zoals ik in hoofdstuk 2.4 nader zal bespreken.

7 Zie bijvoorbeeld de kaart van de Leo Belgicus door Petrus Kaerius in zijn *Germania Inferior*-atlas uit 1617, de kaart van Europa van Wilhelm Blaeu uit 1630 en de kaart van 't Graefschap Hollandt door C. Jzn. Visscher uit 1648 (afgebeeld in Koolhaas-Grosfeld, *Ontdekking*, 187). Zie over deze cartografische vernieuwing en een relativering van het begrip 'regionale dracht' in deze context: Grieshofer, 'Tracht', 57-59.

8 Speck, 'Britain'; Huizinga, 'Engelschen en Nederlanders', 378-381; Van Sas, 'Eigen en vreemd', 161; Meijer Drees, *Andere landen*, 118.

9 Park, 'Staging Republic', 189.

10 *L'identité sociale résidant dans la différence, c'est par rapport au plus proche, qui représente la plus grande ménace, qu'on affirme la difference*: Bourdieu, *Distinction*, 558. Vergelijk ook Tajfel, 'Social Categorization', 74-76.

11 *der Narzissmus der kleinen Differenzen*: Freud, *Unbehagen*, 474.

12 Barfoot, 'Envy', 238. Wat Engelse kooplieden en *gentlemen* met elkaar verbond maar ook wat hen onderscheidde, was in Engeland zelf overigens sinds de 16e eeuw punt van discussie. Zie daarover Stevenson, *Praise*, 77-91.

13 Sprat, *History*, 87-88. Zie voor vergelijkbare uitspraken uit de 18e eeuw bijvoorbeeld Lady Langham (1769), geparafraseerd in Van Strien, *Ontdekking*, 113 en Salmon, *Modern History*, deel 8, 289-290 en deel 9, 118.

14 Langford, *Polite and Commercial People*, 1-8. De stereotiepe Engelsman is daarom geen koopman, maar wel een gentleman óf een John Bull – zijn ruwe en recht-doorzee tegenspeler uit het volk: Spiering, 'English'.

15 *une nation de boutiquiers*. Auteurs die Napoleon hierin waren voorgegaan, waren o.a. de Schot Adam Smith in 1776 en de Welshman Josiah Tucker in 1766.

16 Leerssen, 'Nationale identiteit', 425-429. Een voorbeeld van het samenvallen van nationaal beeld en zelfbeeld trof men in de jaren negentig van de twintigste eeuw bij jongere generaties Duitsers, zie daarover Beelen, 'Duitse beeld', 283-284.

17 Leerssen en Beller, *Imagology*.

18 Leerssen, 'Mimesis', 174.

19 Frijhoff, 'Hoe talig is groepsidentiteit?', 10-11.

20 Definitie van de auteur geïnspireerd door Frijhoff, 'Identiteit', 622-625 en idem 'Zelfbeeld', 11-12.

21 Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 31.

22 Van Sas, 'Varieties', 6, 16.

23 Frijhoff, 'Hoe talig is groepsidentiteit?', 10; Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 22.

24 Bijvoorbeeld Pleij, *Herontdekking* en idem, *Cultuurgeschiedenis*.

25 Zie bijvoorbeeld de vele afwijzende reacties op de uitspraak *De Nederlander bestaat niet* van (indertijd nog prinses) Maxima op 24 september 2007, o.a. van Nederlandse Oranjeverenigingen en van de Argentijns-Nederlandse componist en schrijver Carlos Micháns in een ingezonden brief in *NRC Handelsblad* (27-09-2007). Recentelijk stelde de filosoof Gabriël van den Brink in een interview dat Nederlanders in het buitenland gemakkelijk herkenbaar zijn, zie 'Nederlanders pik je er zo uit' in *NRC Handelsblad* (1 maart 2018). Ook de Deens-Nederlandse letterkundige Jensen stelde onlangs in een onlinecollege voor de Universiteit van Nederland zonder veel reserves dat *de Nederlander wel degelijk bestaat*. URL: http://www.universiteitvannederland.nl/college/hoe-zorgde-een-fransman-ervoor-dat-wij-meer-van-nederland-gingen-houden/ (geraadpleegd 2-12-2018).

26 Zie bijvoorbeeld de verschillende bijdragen in Van den Brink, *Waartoe is Nederland?*, waarbij de twee laatstgenoemde perspectieven overigens in aandacht onderbedeeld zijn.

27 Scott, 'Evidence', 790-797; Chartier, 'Monde', 513-514; Hall, 'Who Needs Identity'.

28 Liu en Hilton, 'How the Past Weighs'; Beller en Leerssen, *Imagology*, 336; Van Ginkel, *Notities*, 31, 117-118.

29 Anderson, *Imagined Communities*.

30 Hobsbawm, 'Inventing Traditions'.

31 Nixon, 'Exhibiting Masculinity', 301.

32 Reicher, Hopkins en Condor, 'Lost Nation', 82.

33 Leerssen, *Bronnen*, 16; Frijhoff, 'Dutchness', 327-328, 332-333, 345-350; Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 37-38.

34 Knights, 'Historical Stereotypes', 244-245, 251.

35 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 167 en Van Stipriaan, *Lof*, 11-25.

36 Van Sas, *Metamorfose*, 596; Frijhoff, 'Dutchness', 329, 338-339.

37 Ook wat we harde feiten noemen, betekent weinig zonder de interventie van interpretatie. Dat impliceert dat in de geschiedschrijving zelfs feiten uiteindelijk niet geheel buiten het domein van de verbeelding geplaatst kunnen worden. Zie Frijhoff, 'Dutchness', 329-330.

38 Voor twee tegengestelde visies op bijvoorbeeld het fundamenteel-calvinistisch karakter van Nederland: Van der Vlies, 'Nederlandse identiteit', 6 en Van Rossem, *Typisch Nederland*, 58-59.

39 Krol, 'Dutch', 142; Van der Horst, 'Nederlandse zelfbeeld', 329, 333, 339; Van der Vlies, 'Nederlandse identiteit', 5-6; Van Rossem, *Typisch Nederland*, 6.

40 Zie bijvoorbeeld over de (marginale) plaats van het koloniale verleden en daarmee verbonden bevolkingsgroepen in de Nederlandse identiteit Legêne, *Spiegelreflex*, 209-212 en Oostindie, *Postcolonial Netherlands*, 11-18.

41 Hall, 'Who Needs Identity?', 3-5; Tajfel, 'Social Categorization'; Knight, 'Historical Stereotypes', 244-245.

42 Brewer en Brown, 'Intergroup Relations', 558-559; Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 43, 47-48.

43 Brewer en Brown, 'Intergroup Relations', 569; Buchanan, 'Stereotypes', 522-524.

44 Leerssen, 'Culturele identiteit', 12-13. Zie tevens Linssen, *Nationality Stereotypes*, 70-73, 91-94 en Beelen, 'Duitse beeld', 285-286.

45 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 175-179.

46 Junius, *Holland*, 288-289.

47 Zie voor een heldere analyse Maarten Schinkel, 'Goed rapport', in *NRC Handelsblad* (6-3-2012). Zie verder Sturkenboom, 'Amidst Unscrupulous Neighbours'.

48 Van Miert, 'Introduction', 8-10.

49 Schnabel, 'Immigration', sectie 4; Ghorashi, 'Nederlandse emancipatiemythe'.

50 Verstraete, ‘Gender’, 331 en Wekker, *White Innocence*, 113-115. Zo scoorde zelfverklaard kampioen emancipatie Nederland in 2015 in Europees verband relatief laag op gendergelijkheid, een van de door de Verenigde Naties voorgestelde Sustainable Development Goals voor de periode 2015-2030, zie CBS, *Meten*, 32, 53-54.
51 Pierson, ‘Nations’, 45; Forth, *Masculinity*, 11; Wekker, *White Innocence*, 99-100.
52 Mason, *Deconstructing America*, 173; Corbey, *Wildheid*, 78-79; Stanzel, *Europäer*, 66-67, 99-100; De Prins, ‘Seksuele fantasie’, 123-124, 137.
53 VOC, *Memorie*, 3.
54 Afgedrukt in Peters, *Wijze koopman*, 10. Op een tekening uit dezelfde periode (ibidem, p.218) door een overigens hoogopgeleide Duitser staat een Papoeaman met een staart onderaan zijn rug afgebeeld – opnieuw als illustratie van het veronderstelde gebrek aan menselijkheid bij dit volk. De Nederlandse koloniale interesse in de sekse- en familieverhoudingen bij de Papoea’s zou voortduren tot ver in de 20e eeuw, zie daarover Mak, *Huishouden*.
55 Zie hierover ook Kloek, *Vrouw*.
56 Zie bijvoorbeeld Terrall, ‘Heroic Narratives’ voor de wijze waarop dit gepostuleerde verband tussen mannelijkheid en ontdekkingszin door 18e-eeuwse Franse natuurwetenschappers werd ingezet om naam voor zichzelf te maken.
57 Scott, *Gender*, 44-48; Jansen, ‘Vele gezichten’, 47-57; Meijer, *In tekst gevat*, 2-10.
58 Zie de literatuur in de voorgaande noot.
59 Zie voor botheid als verondersteld Nederlandse eigenschap Sturkenboom, ‘Understanding Emotional Identities’, 167 en Van Stipriaan, *Lof*, voor huiselijkheid Schuurman, ‘Is huiselijkheid?’ en De Mare, *Huiselijke taferelen*, 43-47 en voor meegaandheid mijn betoog in hoofdstuk 3 van dit boek.
60 Galinsky, Hall en Cuddy, ‘Gendered Races’; Reeser, *Masculinities*, 145, 147, 149, 151.
61 Crenshaw, ‘Demarginalizing’. Zie voor een evaluatie en herijking van het hieruit ontstane veld van intersectionele studies Cho, Crenshaw en McCall, ‘Toward a Field’.
62 Zie voor overzichten van beider werk de aan hun gewijde lemma’s in de vanuit Spanje geïnitieerde *Encyclopedia of Afro-European Studies/Enciclopedia de Estudios Afroeuropeos*, URL: http://www.encyclopediaofafroeuropeanstudies.eu (geraadpleegd 2-12-2018). Recente interviews met zowel Essed als Wekker verschenen in het *Tijdschrift voor Genderstudies* 20 (2017) nr.3.
63 Zie bijvoorbeeld verschillende bijdragen in Blom, Hagemann en Hall, *Gendered Nations* en in Dudink, Hagemann en Tosh, *Masculinities*.
64 Forth, *Masculinity*, 13; Reeser, *Masculinities*, 173, 181-182.
65 Reeser, *Masculinities*, 147-149.
66 Forth, *Masculinity*, 89.
67 Gouda, ‘Beelden’; Blom, ‘Gender and Nation’, 17-18; Sinha, ‘Giving Masculinity’, 447-449, 453-454; Stanzel, ’Zur literarischen Imagologie’, 21-22.
68 Stanzel, *Europäer*, 23, 26; Lehfeldt, ‘Ideal Men’, 469.
69 De sleutelpublicaties hier zijn Said, *Orientalism*, aldaar bijvoorbeeld 56-57, 188-190, 207-208, 309-315 en Buruma en Margalit, *Occidentalism*, aldaar bijvoorbeeld 49, 58, 66. Zie hierover verder Reeser, *Masculinities*, 184-186.
70 Connell, *Masculinities*, 75-81; Nixon, ‘Exhibiting Masculinity’, 293-301; Forth, *Masculinity*, 3; Sinha, ‘Giving Masculinity’, 449-451; Shepard, ‘Anxious Patriarchs’, 289-292.
71 Zie hiervoor bijvoorbeeld de bijdragen in wetenschappelijke tijdschriften als *The Journal of Men’s Studies* (1992 - →), *Men and Masculinities* (1998 - →), en de themanummers van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16 (1995) nr.2 en de *BMGN – Low Countries Historical Review* 127 (2012).
72 Eagly en Kite, ‘Stereotypes’. Zie over dit verband verder Reeser, *Masculinities*, 171-196.
73 Frijhoff, ‘Identiteit’, 628-629; Madon et al., ‘Ethnic and National Stereotypes’.

74 Cinnirella, ‘Ethnic and National Stereotypes’, 40, 48-49; Eagly, ‘Prejudice’, 55; Weiler, ‘Ethnografische Typisierungen’, 102.
75 Lehfeldt, ‘Ideal Men’, 471-472.
76 Forth, *Masculinity*, 43-48; Florack, ‘French’, 155-157; Cohen, *Fashioning Masculinity*, 1-12; Lammersen, ‘Zelfbeeld’, 136. Zie voor het doorleven van het mannelijkheidsmodel van de hoveling ook Reeser, *Masculinities*, 220.
77 López de Albiada, ‘Spaniards’; Stanzel, *Europäer*, 26, 46-48; Meijer Drees, *Andere landen*, 79-99.
78 Frijhoff en Spies, *1650*, 185-188; Hitchcock en Cohen, ‘Introduction’, 13-17; Frevert, *Emotions*, 42; Van de Pol, ‘Prostitutie’; Spierenburg, ‘Jeugdgeweld’, 16-17.
79 Roodenburg, ‘Eer’ en De Waardt, ‘Geschiedenis’. Ook voor vrouwen was eer een relevant begrip, zie daarover o.a. Van de Pol, ‘Prostitutie’.
80 Frevert, *Emotions*, 3-5, 10-11, 29-30, 37-85; Matthey, *Eer*, 66-67.
81 Baxter en Margavio, ‘Honor’.
82 Vergelijk Taylor, ‘Credit’, 26.
83 Voor de vroegmoderne associatie tussen joden en oneer: Roodenburg, ‘Eer’, 138, 140-142 en Van de Pol, ‘Prostitutie’, 183, 194, 211.
84 Florack, ‘French’, 156; Forth, *Masculinity*, 132-133; Mosse, *Image*, 19, 70, 73.
85 Coste d’Arnobat, *Voyage*, 133; Goulemot, ‘Images’, 11 (Montesquieu); Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 214 (Affsprung).
86 Ferber, ‘Ideology’, 441; Méchoulan, *Amsterdam*, 81. Voor de historische associatie tussen joden en hebzucht: Gans en Van Leerssen, ‘Jews’.
87 Dudink, ‘Vanzelfsprekende mannelijkheid’ en ‘Multipurpose Masculinities’, 7-9; Mosse, *Image*, 3; Reeser, *Masculinities*, 1-15.
88 Een uitzondering vormt het werk van Dudink, Theo van der Meer, Benjamin Roberts en het themanummer *Low Countries Histories of Masculinity* van de *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012).

NOTEN HOOFDSTUK 2

1 Generaal-majoor Ton van Loon, commandant van de NAVO-troepen in Afghanistan in 2006, geciteerd in de column van Corine Vloet getiteld ‘Niet leuk meer’ in *NRC Handelsblad* (21 april 2007).
2 Dat het humanitaire gezicht van dit soort internationale interventiemachten vooral een kwestie van eenzijdige beeldvorming is, laat Žarkov zien in ‘New Wars’.
3 Dudink, ‘Wervingsvideo’.
4 Heine, *Verloren land*, 59-60; Menno van der Veen, ‘Nederland heeft een oorlogsmoraal nodig’, in *NRC Handelsblad* (23 juni 2007); Kees Versteegh, ‘Een golfje van vaderlandsliefde?’, in *NRC Handelsblad* (16 januari 2016).
5 Krol, ‘Dutch’, 144; Wesseling, *Vredelievend volk*, 11-12; Kunzle, *From Criminal to Courtier,* 626-627; McCloskey, *Bourgeois Virtues,* 208-210.
6 Von der Dunk, ‘Toen werd het levensgevaarlijk’, 16-21. Zie tevens Van der Horst, ‘Nederlandse zelfbeeld’, 333-335.
7 Recensie door Schoenmaker in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 382-383. Zie voor vergelijkbare koloniale kanttekeningen bij het met trots gekoesterde vreedzame zelfbeeld van de Nederlanders ook Blokker, *Als de wereld vergaat*, 130 en Wesseling, *Vredelievend volk*, 13-14.
8 Groen, ‘Oorlog en vrede’, 452.

9 Zie bijvoorbeeld tien jaar na dato, de meningen over Srebrenica geventileerd in *NRC Handelsblad* door o.a. Herman Vuijsje (25 juni 2005), Raymond van den Boogaard (25 juni 2005), M.L.M. Urlings (29 juni 2005), Jolande Withuis (29 juni 2005), L. van Heijningen (30 juni 2005), Erwin Lamme (30 juni 2005) en Thijs Broacades Zaalberg (13 juli 2005). Verder de opiniërende artikelen bij de arrestatie van Ratko Mladićop 26 mei 2011 in *NRC Handelsblad* van Bas Heijne (28 mei 2011), Frank Westerman (28 mei 2011) en Manon Uphoff (28 mei 2011). Bij de twintigjarige herdenking van Srebrenica in 2015 was de berichtgeving in de Nederlandse media afstandelijker geworden.

10 Resic, 'From Gilgamesh', 423-424. Uphoff (zie voorgaande noot) spreekt dan ook over 'ontmanning'. Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 15, 17 refereert eveneens aan het verband tussen strijdlust en mannelijkheid.

11 John Sheenan, in een discussie over de positie van homoseksuelen in het Amerikaanse leger, geciteerd in de column van Bas Heijne getiteld 'Waar vuur is' in *NRC Handelsblad* (20 maart 2010).

12 De *Dutch Approach* blijkt overigens geen uitvinding van Nederland en evenmin uniek Nederlands. Ze staat internationaal ook bekend als de 3D-aanpak (*Defense, Diplomacy, Development*).

13 Timothy Towell op een bijeenkomst van de Atlantic Council in Washington, 5 juni 2007, aangehaald door Ton-Jan Meeuws in *NRC Handelsblad* (6 juni 2007). Zie voor de Canadese scepsis over de Nederlandse sneuvelbereidheid in Afghanistan 'Nederlandse angsthazen onder vuur' in *NRC Handelsblad* (16 november 2006).

14 Zijderveld, 'Nature', 27.

15 Hofstede, *Gevolgen*, 7; Blokker, *Als de wereld vergaat*, 172.

16 Davis, 'Europe' en Pels, *Zwak*, 43.

17 Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 15.

18 Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog,* 62, 93-96, 144, 172-173, 195, 199, 211-213; Meijer Drees, *Andere landen,* 100, 104; Boeijen, 'Bijzondere vijand', 4, 8.

19 Meijer Drees, *Andere landen*, 91.

20 Zie verder Frijhoff en Spies, *1650,* 34-35 en de verschillende bijdragen in de begripshistorische bundels over vaderland en vrijheid geredigeerd door Van Sas, *Vaderland* en door Haitsma Mulier en Velema, *Vrijheid.* Zie voor de schuttersstukken Knevel, 'Lof der burgerdeugd', 194-195.

21 Zie Spicer, 'Renaissance Elbow' voor de symboliek van de uitstekende elleboog die indertijd als typisch mannelijk gold.

22 Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 28, 46; Van der Coelen, 'Bataven', 149-167; Duits, 'Tussen Bato en Burgerhart', 195-214; Langereis, 'Botte boeren', 80, 82, 84-87; en Haitsma Mulier, 'Bataafse mythe', 349-351, 354.

23 Citaat uit 1612 van de naar Amsterdam uitgeweken Gentenaar Petrus Montanus in zijn toegevoegd commentaar bij Guicciardini's *Beschrijvinghe*, aldaar 26. Zie verder bijvoorbeeld *Baeto oft oorsprong der Hollanderen* (1617) van Pieter Corneliszoon Hooft, *Batavische broeders of Onderdruckte Vrijheid* (1662) van Joost van den Vondel, of De Groot in zijn *Parallelon rerumpublicarum liber tertius* (1602), vertaald als *Vergelijking der gemeenebesten*, deel 1, 59-78. De Groots oorspronkelijke Latijnse tekst is nooit separaat uitgegeven. Alleen het derde boek bleef bewaard en is in 1801-1803 samen met de vertaling door Meerman gepubliceerd.

24 De Spanjaarden vonden de Nederlanders wel degelijk ook moedig: Boeijen, 'Bijzondere vijand', 8.

25 Blom, 'Gender and Nation', 15, 17-19; Reeser, *Masculinities*, 173.

26 Blussé en Van Luyn, *China*, 78.

27 Salmon, *Modern History*, deel 9, 106-107.

28 Een verkennend overzicht voor beide zijden biedt Meijer Drees, *Andere landen,* 79-106.

29 Zie voor een illustratie van dit denken Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 103.

30 Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 194-198.

31 Stijl, *Opkomst*, 498.

32 Moryson, *Itinerary*, 287. Het citaat komt uit het vierde deel dat pas in 1903 voor het eerst gepubliceerd werd en vermoedelijk

tussen 1620 en 1623 geschreven is. Mededeling van de tekstbezorger Jacobsen Jensen op 217. Vergelijkbare opmerkingen over het aandeel van Engelse soldaten op p. 278 en bij Heylyn, *Cosmographie*, deel 2, 8.

33 An., *Exact Survey*, 175-180; Salmon, *Modern History*, deel 9, 111; Falconer, *Remarks*, 407; Coste d'Arnobat, *Voyage*, 173-181, 229-232, maar zie voor een tegengestelde positieve opmerking in dit verband An., *Remarques*, 18.

34 Frijhoff, 'Zelfbeeld', 6; Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 53.

35 Hume, 'National Characters', 250-251.

36 Zie over de oneervolle reputatie van vroegmoderne soldaten bijvoorbeeld Linch en McCormack, 'Defining Soldiers', 149-150.

37 Voor de historische achtergronden van die vergelijking: Holenstein, Maissen en Prak, *Republican Alternative*.

38 Huizinga, *Nederland's beschaving,* 41.

39 Van Gelder noemt grofweg dezelfde percentages voor het Staatse leger als voor de verschillende takken van zeevaart (koopvaardij, marine, walvisvaart, VOC en WIC), namelijk bij benadering 50% buitenlanders, van wie het grootste deel Duitstaligen: *Oost-Indisch avontuur*, 14, 53-55. De cijfers van Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 194-198, komen daar ruwweg mee overeen. Voor de gewone visserij lag het percentage buitenlanders wel veel lager (De Wit, 'Zeemansvrouwen', 60), voor de 18e-eeuwse walvisvaart daarentegen hoger (Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 195).

40 Huizinga, *Nederland's beschaving,* 36, 39-43. In de oorspronkelijk in het Duits gestelde tekst uit 1933 zijn de (al dan niet) pacifistische neigingen en moed van de Nederlanders nog geen issue voor Huizinga. In zijn pamflet *Nederland's geestesmerk* uit 1934 beschouwde hij een gebrek aan (valse) heroïek zelfs als een positieve grondtrek van het Nederlandse volk (8-10). In navolging van Huizinga achten overigens ook andere historici de term 'pacifisme' voor deze vroege periode een anachronisme. Zie Boogman, *Spel en spelers*, 149 en Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 19.

41 Aangehaald bij Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 13, die de tekst uit Boogman, *Spel en spelers,* 149 haalde, welke laatste hem op zijn beurt heeft ontleend aan Van Deventer, *Gedenkstukken,* deel 3, 141. De uitspraak werd door Van Deventer aan Van Oldenbarnevelt toegeschreven, maar naar Boogman meent ten onrechte.

42 Kunzle, *From Criminal to Courtier*, 2-3; Smits-Veldt, 'Vaderland', 98, 101; Heylyn, *Cosmographie*, deel 2, 33.

43 Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 31, 44, 47, 240; Boeijen, 'Bijzondere vijand', 2; Van Ginkel, *Notities*, 18.

44 Cornelis Pietersz. Hooft aangehaald in Kuijpers en Prak, 'Gevestigden en buitenstaanders' , 198. Zie voor het geuzenlied *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, lemma 'vreedzaam', betekenis 5.

45 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, lemma's 'zachtmoedig' en 'zachtmoedigheid'.

46 *non alia gens est ad humanitatem, ad benignitatem propensior, cuique minus adsit vel feritatis vel truculentiae*: Mout, 'Bataafse oor' met Erasmus' Latijnse tekst als bijlage. Het blijft overigens wel een punt van discussie wie Erasmus precies onder zijn 'landgenoten' verstond.

47 Vergelijk bijvoorbeeld Groen en Blokker die beiden denken dat dit beeld van moderne makelij is, zie 'Oorlog en vrede', 453 en *Als de wereld vergaat*, 28.

48 Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 16-19.

49 Van Goor, *Coen*, 14, het betreft Isaac Commelin in zijn inleiding op de dertig gebundelde reisverslagen in *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Neederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie* (2 delen, Amsterdam 1645).

50 Rosen, 'Masculinity pacified'.

51 Stijl, *Opkomst*, 683 en *Le Francq, Natuurlyke historie*, deel 3, 429. Zie voor tijdelijke opflakkeringen van een martiaal zelfbeeld in tijden van (dreigende) oorlog bijvoorbeeld Engelberts, *Verdediging*, 58-60 en Leemans en Johannes, *Worm*, 678-680.

52 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 87, 136 (citaat) , 235; Moens, *Vriendin*, 295, in een betoog dat overigens bolstond van radicaal-militant taalgebruik. Zie voor de context Hagen, 'Republic', 70.

53 Stijl, *Opkomst*, 695-619 blies vooral de loftrompet over de VOC en was evenmin kritisch over de WIC. Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 434 beschouwde het kolonialisme *tot roem onzer natie*. Moens nam elders weliswaar stelling tegen de slavernij maar niet tegen het kolonialisme als zodanig, zie Paasman, *Reinhart*, 128-129, 138, 154. Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 136 claimde zelfs dat de Nederlanders door hun zachte aard geliefd waren geweest bij volkeren in Azië en Amerika, en liet zich ook elders (deel 3, 26) trots uit over twee eeuwen Nederlands kolonialisme.

54 Duke, 'In Defence', 237.

55 Zie de verschillende bijdragen in de door Van Sas geredigeerde bundel *Vaderland* voor de historische ontwikkeling van dit begrip.

56 Blockmans, *Metropolen*, 17-21.

57 Duke, 'In Defence', 237 en idem, 'Elusive Netherlands'; Tilmans, 'Ontwikkeling', 26-33; Stein, 'Introduction', 1-5; Enenkel, 'Nederlandse nationale bewustzijn', 29-30, 38-42; Kempers, 'Assemblage Nederlandse Leeuw', 68.

58 Smith, *Antiquity of Nations*; Gorski, 'Mosaic Moment'; Stein, 'Nationale identiteiten'; Jensen, *Vieren van vrede*.

59 Pierson, 'Nations', 45-46.

60 Frijhoff, 'Dutchness', 334-335; Van Sas, *Metamorfose*, 70, 161; Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 20-21.

61 Weeda, *Images of Ethnicity*; Tilmans, 'Ontwikkeling', 7-9, 49-53; Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 28-29, 38-41.

62 Duke, 'In Defence', 220; De Schepper, *Belgium nostrum*, 5; Haitsma Mulier, 'Begrip vaderland', 165.

63 Duke, 'In Defence', 224-232 en idem, 'Elusive Netherlands'; De Schepper, *Belgium nostrum*, 3-8; Scheller, 'Representatie en realisme', 49-54; Kempers, 'Assemblage Nederlandse Leeuw', 60-71.

64 Duke, 'Elusive Netherlands', 35-37; Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 36-46; Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, 4.

65 Groenveld, 'Natie en patria', 55-56, 79-80.

66 Van Sas, *Metamorfose*, 50; Enenkel, 'Nederlandse nationale bewustzijn'; Van der Zee, 'Van oudsher beschaafd', 43-44, 55-61; Duke, 'In Defence', 239.

67 Reresby ziet in zijn *Memoirs* – geschreven rond of na 1656 – bijvoorbeeld nog weinig verschillen met de Duitsers en Vlamingen (157-159). Ook Boussingault, *Guide universelle* (1665) 7-9, 27-42 signaleert nog weinig verschillen.

68 Enenkel, 'Nederlandse nationale bewustzijn'; Van Kessel, 'Van Fiandra naar Olanda'; Huizinga, 'Engelschen en Nederlanders', 355; Frijhoff en Spies, *1650*, 107.

69 *De fait, s'il y a de la distinction dans les Provinces, il y en a peu dans le genie et les moeurs des hommes*: Chappuzeau, *Entretiens*, 213-214.

70 Stein, 'Introduction', 9-10, 17-18; Duke, 'In Defence', 227-228, 235; Hoppenbrouwers, 'Dynamics', 38.

71 Pollmann, 'No Man's Land', 241-245; De Bruin, 'Begrip vaderland', 147, 152-153; Andriessen, *Jezuïeten*, 69-81.

72 Bloemendal, 'Vader des Vaderlands', 11-14, 17-23.

73 Pollmann, 'No Man's Land'; Van Zuilen, 'Bronnen'; Andriessen, *Jezuïeten*, 100-105, 226-227, 275-276, 321-325; De Schepper, *Belgium nostrum*, 37-39, 62-64; Groenveld, 'Natie en patria', 69-79.

74 An., *El Paternostro*, fragment uit de 'Ode' [zonder paginering]. Zie over dit pamflet ook Pollmann, 'No Man's Land', 256.

75 An., *El Paternostro*, fragment uit het 'Onze Vader' [zonder paginering].

76 Joannes David, *Domp-hooren der Nederlandscher Fackel*, geciteerd in Van Zuilen, 'Bronnen', 81. Zie voor dit pamflet ook Pollmann, 'No Man's Land', 251 en Andriessen, *Jezuïeten*, , 84-85, 149-151. Zie voor de invloed van de Nederlandse Jezuieten en hun ideeën over de toenmalige gebeurtenissen meer in het algemeen Andriessen, *Jezuïeten*.

77 Van Sas, 'Begrip vaderland', 4.

78 Zie hierover in meer algemene zin ook Reeser, *Masculinities*, 173, 189.
79 De Schepper, *Belgium nostrum*, 17-64.
80 Frijjhoff en Spies, *1650*, 127-129; Gorski, 'Mosaic Moment', 1434-1452; Jensen, 'Pre-Modern Dutch Identity'.
81 Gorski, 'Mosaic Moment', 1434-1435; Frijhoff en Spies, *1650*, 94-97.
82 Om die reden was ook niet elke koopman-regent per definitie op vrede uit, zie Spies, 'Inleiding', 63-64.
83 De Witt, *Brieven*, deel I, 515, betreft een brief gericht aan zijn neef Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek, d.d. 18 oktober 1657.
84 Bijvoorbeeld in de columns van J.L. Heldring in *NRC Handelsblad* (16 juni 2005 en 10 maart 2011) en H.D. Tjeenk Willink, 'Schikken, plooien en persuasie' in *NRC Handelsblad* (30 oktober 2005). Verder ook Blokker, *Als de wereld vergaat*, 79.
85 Von der Dunk, 'Toen werd het levensgevaarlijk', 16-20.
86 Price, 'First Modern Society?', 4-5, 17-19.
87 De Schepper, *Belgium nostrum*, 8-24.
88 Zie Forth, *Masculinity*, 21-41 voor het naast elkaar bestaan van deze mannelijkheidscodes in de periode 1500-1750.
89 Gietman, *Republiek*, 274; Rietbergen, 'Beeld', 645-647.
90 Johann Jacob Grabner, aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 197. Volgens Rietbergen, 'Beeld', 637 waren Duitstalige bezoekers sowieso gevoeliger voor de gewestelijke verschillen binnen de Republiek dan andere reizigers.
91 De Groot, *Vergelijking*, deel 1, 59.
92 Mout, 'Bataafse oor', 84-89; Langereis, 'Inleiding', 50-61; Tilmans, 'Ontwikkeling', 25-31; Haitsma Mulier, 'Begrip vaderland', 171-173.
93 Noordzij, 'Gelderse snaphanen'; Frijhoff, 'Gelderlandgefühl', 467, 471-473.
94 Geldenhouwer, *Historische werken*, 43. Met dank aan Aart Noordzij die mij op deze vindplaats attendeerde. Zie voor een volksrijmpje uit die tijd met dezelfde tegenstelling tussen onversaagde Gelderlanders en blode Hollanders Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 275-276.
95 Van Slichtenhorst, *Alle de XIV boeken,* deel I, 31. Zie hierover ook Frijhoff, 'Zelfbeeld', 22.
96 Van Leeuwen, *Batavia*, 375-378.
97 Zie voor een sociaalpsychologisch perspectief op dit proces Knights, 'Historical Stereotypes', 244.
98 Leerssen, 'Volksaard', 127-128, 136 en idem, *Bronnen*, 16.
99 Citaat uit de Nederlandse vertaling *Vergelijking der gemeenebesten* door Meerman , deel 2, 124, zie verder ook deel 1, 93-97.
100 Felltham, *Brief Character*, 118, 120-121, 127. Over de logica achter de vele tegenstrijdigheden in dit werk: Van Oost, 'Owen Felltham'.
101 Leerssen, 'Culturele identiteit', 12-13; Vuijsje en Van der Lans, *Typisch Nederlands,* 7-8; Beelen, 'Duitse beeld', 289.
102 Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 42, 49-50.
103 Hall, 'Missionary Stories', 205; zie ook Reicher, Hopkins en Condor, 'Lost Nation', 74.
104 Zie bijvoorbeeld Regin, *Traders*, 200-213 die precies deze tegenstellingen tot de essentie van de Nederlandse burgerlijke cultuur verklaart (als gerepresenteerd in het 17e-eeuws Amsterdam), zonder zich echter te realiseren dat ook de identiteiten van andere groepen door dit soort tegenstellingen bepaald worden.
105 Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 48.
106 Dellmann, *Images*, 23-24 biedt een compact overzicht van de betekenissen van 'cliché' en 'stereotype' in verschillende disciplines.
107 Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 37-38; Knights, 'Historical Stereotypes', 242-243.
108 Condor, 'Having History', 238-239; Zijderveld, 'Nature', 28-30, 35-36; Dellmann, *Images*, 24-25; Knights, 'Historical Stereotypes', 265-266.
109 Zie Spicer, 'Renaissance Elbow' voor de symboliek van de uitstekende elleboog die indertijd als typisch mannelijk gold.
110 *Belga parat varios industrias [industrius] arte labores/ Quas emit cauda [cauta] vengit [vendit] in orbe manu/ Die Niederländer*

handlen sehr/ In fremde Städte und auff dem Meer/ Vorsichtig in den Krieges-sachen/ Und könn[en] viel kunstreich Arbeit machen: Mosemanus, *Newe Summarische Welt-Historia*, 38. Merk op dat de krijgsreferentie ontbreekt in de regels Latijn.

111 Kunzle, *From Criminal to Courtier*, 1-2; Forth, *Masculinity*, 29-32.

112 Zie hierover hoofdstuk 5.2 en verder ook McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 253-300.

113 En volgens Jan Romein niet alleen bij de vroegmoderne werkelijkheid, zie zijn 'Oorsprong', 191.

114 Zie De Vries, *Ingelijst werk*, 117-153 voor een analyse en contextualisering van de wijze waarop Nederlandse kooplieden zich lieten portretteren.

115 Stanzel, *Europäischer Völkerspiegel*.

116 Mogelijk is dit omdat de volkenspiegels deels teruggrijpen op eerdere bronnen toen de inwoners van de Lage Landen nog in essentie als Germaans of Duits werden gezien. Een andere verklaring is dat Nederlanders na de Spaanse Successieoorlog en de Vrede van Utrecht in 1713 in de internationale verhoudingen geen noemenswaardige rol meer speelden.

117 Stanzel, *Europäer*, 58-64.

118 Weiler, 'Ethnographische Typisierungen', 97, 101-102, 112.

119 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 190.

120 Brückner, 'Die Welschen', 183-184, 193; Stanzel, *Europäischer Völkerspiegel*, 40-41.

121 *im Unternehmen [...] wie ein Fuchs*: aangehaald in Brückner, 'Die Welschen', 189.

122 *daß keine listigere und spitzfündigere Negotianten in Europa [...] als eben die Italiäner seyn*: Marperger, *Erste Fortsetzung*, 32.

123 Brückner, 'Die Welschen', 190-193 en Bannister, 'Outre-monts', 5. Dit stereotype gaat overigens mogelijk al terug op de Eerste Brief aan de Romeinen (8-31) van de apostel Paulus, zie hierover Weiler, 'Ethnografische Typisierungen', 107.

124 *Toute la politique des Hollandais et de ceux qui les gouvernaient n'avait alors pour but que deux choses: entretenier le commerce, abaisser la maison d'Orange. La moindre guerre leur nuisait à l'un et à l'autre, et leur principal support était en mon amitié*: aangehaald bij Nijenhuis, 'Du voyage', 103-104.

125 Bijvoorbeeld al in het 18e-eeuwse geschiedenisboek van Stijl, *Opkomst*, 676-678.

126 Zie over voortleven en verspreiding van dit idee Forth, *Masculinity*, 35, 114-138.

127 Noordzij, 'Gelderse snaphanen', 214; Mout, 'Bataafse oor', 85.

128 *quae ad effeminandos animos pertinent*: Caesar, *De Bello Gallico*, I.1.

129 Zie over dit fragment bij Calvete: Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 39.

130 Over dit werk en zijn auteur: Bannister, 'Outre-monts', 2-3.

131 Avity, *Estats*, 576, 592.

132 Hetzelfde fragment van Caesar treft men in deze periode verder aan bij bijvoorbeeld De Groot, *Vergelijking*, deel 1, 88 en bij Heylyn, *Cosmographie*, deel 2, 4. Hoola van Nooten, 'Voorreeden', xxxiii-xxxiv liet zich erdoor inspireren bij zijn beschrijving van de positie van de koophandel bij de Batavieren.

133 Zie over die afgunst Moryson, *Itinerary*, 257; An., *Holland*, 5; Raynal, *Histoire*, deel 5, 281, deel 8, 366 en deel 10, 172-173; Andrews, *Review*, 129; Peckham, *Tour*, 86; Bientjes, *Holland*, 234; Schmidt, *Niederlande*, 38; Barfoot, 'Envy', 234; Stapelbroek, 'Dutch Decline', 140-141; Tröhler, 'Switzerland', 91.

134 Aangehaald in Ray, *Travels*, I, 47.

135 Een smelleken is een kleine valk (de *Falco Columbiarus*) die in de winter naar andere gebieden trekt en in de Middeleeuwen door edelen gebruikt werd als jachtvalk. In het Engels heet de vogel een *merlin/merlyn*.

136 An., *Exact Survey*, 176-177. Zie voor de vergelijking met het smelleken eerder al Feltham, *Brief Character*, 118-119.

137 *die von Wucher und Habsucht ganz durchdrungene Geister sind zu nichts edlen fähig*: Christlob Mylius, aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 205 en in Schmidt, *Niederlande*, 36. Het Duitse oordeel over het Nederlandse vermogen tot hoffelijkheid is gemengder, zie hierover Chales de Beaulieu, 209-211.

138 *Ils se piquent un peu moins du point d'honneur que ne font les autres nations, mais il*

n'y en a point qui soit plus avide de lucre. Il semble qu'ils succent avec le lait le désir des richesses et l'ardeur d'en acquérir: Parival, *Délices*, deel 1, 19, en bijna identieke woorden bij Payen de Fercourt, *Voyages*, 44 en Chappuzeau, *Entretiens*, 214.

139 Sprat, *History*, 88; Raynal, *Histoire*, deel 1, 402-405; Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 206; Murris, *Hollande*, 63; De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 44; Meijer Drees, *Andere landen*, 124. Falconer, *Remarks*, 426 noemt ontbrekend eergevoel als eigenschap van handelsnaties in het algemeen, zonder de Republiek apart te noemen.

140 Zie bijvoorbeeld *De Hollandsche Spectator* nr.25 (18 januari 1732) 195, nr.66 (13 juni 1732) 48, nr.152 (10 april 1733), nr.339 (24 januari 1735) 69-72.

141 Meijer Drees, *Andere landen*, 82-90 (zie voor de term 82).

142 De Groot, *Vergelijking*, deel 2, 1-8 (citaat op 4).

143 Loosjes, *Characterkunde*, deel 1, 55. Zie voor andere negatieve referenties aan eerzucht 138, 210, 318, 320, 324.

144 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 192-227.

145 Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 190-196.

146 De la Court, *Interest*, 265-267.

147 Liquier, *Discours*, 72-74; Falconer, *Remarks*, 436; Hirschman, *Passions*, 63; Connell, *Masculinities*, 189-191; Speck, 'Britain', 173; Levillain, 'Glory', 187; Poska, 'Married Man', 7-8, 12; McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 201-203.

148 Zie over deze invulling van eer in de Oost-Nederlandse adelcultuur Gietman, *Republiek*, 13, 37-39, 81-83, 267. Zie over de houding van Oost-Nederlandse edelen tegenover de handel 27, 94, 100.

149 Zie over het politieke, economische en demografische wedervaren van de Hollandse adel tussen 1500 en 1650 Van Nierop, *Ridders*.

150 Romeyn de Hooghe, *Spiegel van staat des Vereenigde Nederlands* (1706), 12 aangehaald in Schama, *Overvloed*, 65.

151 Van Overbeke, *Anecdota*, nr. 409.

152 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1052.

153 Matthey, *Eer*, 65-75, 344; McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 295-297; Engel, 'Homo oeconomicus', 153. Zie voor een filosofische uitdieping van de verschillende gedragscodes van 'de handelaar' en 'de wachter': Jacob, *Systems*.

154 Roodenburg, *Eloquence*, 93-101; Roberts, *Sex*, 130-134.

155 Matthey, *Eer*, 491.

156 Frijhoff en Spies, *1650*, 218; Matthey, *Eer*, 501-502.

157 Matthey, *Eer*, 496.

158 Matthey, *Eer*, 15, 483, 497-502.

159 Roberts, *Sex*, 130-136.

160 Matthey, *Eer*, 14-16, 77-80, 115-140. Zie voor de volkse duels specifiek: idem, 101-109 en Spierenburg, 'Jeugdgeweld', 15-17.

161 Brief aan Abigail Adams (15 september 1780) en brief aan het Congres van Amerika (16 mei 1781).

162 *Da wird man sehen, wie der bloße Handelsgeist den Geist der Tapferkeit [...] aufhebet oder einschränket*: Herder, *Journal*, 76. Zie voor de achtergronden van die opmerking Mah, *Enlightenment Phantasies*, 7-8, 15-44.

163 Liquier, *Discours*, 72; Falconer, *Remarks*, 423; Pufendorf in Nijenhuis, 'Republican Risks', 267; Tröhler, 'Switzerland', 93.

164 Breval, *Remarks*, deel 1, 42.

165 Schama, *Overvloed*, 198; Moryson, *Itinerary*, 286; An., *Exact Survey*, 180, 182-183; Reresby, *Memoirs*, 159; Trusler, *Habitable World*, deel 10, 325; in mildere bewoordingen Marshall, *Travels*, deel 1, 46.

166 Coste d'Arnobat, *Voyage*, 179-180; Peckham, *Tour*, 76-77.

167 Zie Resic, 'From Gilgamesh', 423-424 en Reeser, *Masculinities*, 173 over het verband tussen mannelijkheid, vechtlust, moed en eer.

168 McDaniel, 'Enlightened History', 214.

169 *l'intérêt du commercant n'est pas la patrie, c'est l'espoir du gain*: Azémor, *Considérations*, 140.

170 Klein, *Trippen*, 200-202, 294. Zie voor varianten van de anekdote: An., *Quaeries*, 4; Murris, *Hollande*, 67; Liquier, *Discours*, 73, die daar overigens Voltaire citeert. Zelfs de Nederlander Van Hamelsveld haalde haar aan in zijn *Zedelyken toestand*, 390,

kort daarna gevolgd door landgenoot Ockerse die eveneens meende dat de Nederlandse winzucht tot gebrekkige vaderlandsliefde had geleid, zij het dat in de 17e eeuw beide nog wel samengingen, zie zijn *Ontwerp*, deel 3, 137, 139, 195-196.

171 Lesger, 'Merchants', 77. Zie verder Kernkamp, *Handel*, voor de structurele (legale en illegale) handel met de vijand tijdens het eerste deel van de Tachtigjarige Oorlog.

172 Zie Buck-Morss, *Hegel*, 9, aldaar noot 14 voor Smith. Tijdgenoten bij wie hetzelfde idee terug te vinden is, zijn onder andere Diderot in Raynal, *Histoire*, deel 10, 206 (die zich – althans op die plek – daarvan distantieert) en diens landgenoot Mably (die daarbij verwees naar de situatie in de Nederlandse Republiek), zie over de laatste Tröhler, 'Switzerland', 92-93.

173 *kann mann sie würcklich als Fremde ansehen*: Gersdorf, *Allgemeine und besondere Anmerkungen*, 57-67 (citaat 67).

174 Kapossy, 'Republican Futures', 285.

175 Barfoot, 'Envy', 225; Murris, *Hollande*, 62; Méchoulan, *Amsterdam*, 261-262.

176 Blom, 'Decay', 161; Barfoot, 'Envy', 231; Nijenhuis, 'Du voyage', 112; Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 174.

177 Barfoot, 'Envy', 220-231. Kritische noten daarover bij 18e-eeuwers Marshall, *Travels*, deel 1, 333-334 en Breval, *Remarks*, deel 1, 3.

178 Temple, *Observations*, 158-159.

179 Temple, *Observations*, 141-142. Overgenomen door o.a. Salmon, *Modern History*, deel 8, 292.

180 Temple, *Observations*, 164. Overgenomen door o.a. Peckham, *Tour,* 79-80.

181 Moryson, *Itinerary*, 279; Ahn, 'Anglo-French Treaty', 175-176.

182 Barfoot, 'Envy', 233.

183 Speck, 'Britain', 176-183, 192-194; Ahn, 'Anglo-French Treaty', 168-169.

184 Turner, *British Travel Writers*, 10, 17-19.

185 Zie bijvoorbeeld Guicciardini, *Beschryvinghe*, 26; Moryson, *Itinerary*, 286-287; Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 81, 89; Huet, *Grand tresor*, Preface [zonder paginering]; Raynal. *Histoire*, deel 9, 253; Azémor, *Considérations*, 163-164; Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 21, 676; Sinapius, *Lesebuch*, 153, 159. Voor meer auteurs uit Frankrijk, Duitsland, Polen en Noord-Amerika met een vergelijkbare mening: Murris, *Hollande*, 80, respectievelijk Chales de Beaulieu¸ *Deutsche Reisende,* 207, 212-214, Grzeskowiak-Krwawicz, 'Perception', 3-4 en Mijnhardt, 'Limits', 86.

186 Parival, *Délices*, deel 1, 20; An, *Holland*, 5; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 28; Famiano Strada, *De Bello Belgico*, aangehaald in Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 682; Andrews, *Review*, deel 2, 197-198. Vergelijk echter de veel satirischer bewoordingen over hetzelfde bij Felltham, *Brief Character*, 127 en de suggestie bij Falconer, *Remarks*, 417 dat juist zwakke naties en minder dappere individuen geneigd zijn zich in krijgskunst te verdiepen.

187 Huet, *Grand tresor*, Preface [zonder paginering]; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 144; Sinapius, *Lesebuch*, 153, 160; Montesquieu, aangehaald in Hont, 'Early Enlightenment Debate', 409.

188 Nijenhuis, 'Du voyage', 85-89, 110-113.

189 Parival, *Délices*, deel 1, 15; Andrews, *Review*, deel 2, 247-249.

190 Over deze auteur en zijn relatie met Nederland: Stapelbroek en Trampus, 'Commercial Reform', 197-198.

191 Pilati, *Lettres*, deel 1, 120-122.

192 *La république de Hollande offre en naissant un grand spectacle aux nations [...] Son industrie et son audace ont éclaté par-tout, mais plus particulièrement sur les mers et le continent des Indes*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 245-246. Vermoedelijk doelt Raynal hier op heel Azië, het continent van *'les Indes Orientales'*. Bewonderende woorden over de Nederlandse zeevaart verder in deel 1, 415-416.

193 Raynal, *Histoire*, deel 1, 261-264 (Azië); deel 2, 35 (Bantam); deel 5, 36-41 (Brazilië); deel 6, 317-318 (Curaçao).

194 Raynal, *Histoire*, deel 4, 361. Zie over deze expedities Klooster, *Dutch Moment*, 38, 72.

195 Raynal, *Histoire*, deel 8, 367-368. Toeschrijving aan Diderot in Duchet, *Diderot*, 95.
196 *honorable rivalité*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 173.
197 Sommer, *Wat een held!* 53-61.
198 Porteman, 'Idea', 234, 238-244; Lunsford, *Piracy*, 85-89; Frijhoff en Spies, *1650*, 133-135.
199 Van Loo, 'For Freedom', 174-178; Lunsford, *Piracy*, 4, 89-93, 190-192.
200 Zie voor de zeeman als mannelijk rolmodel Roberts, *Sex*, 218-219. Zie voor de geschiedenis van de aangehaalde uitdrukkingen en de relatie met zeevaart Spierenburg, 'Jeugdgeweld', 9.
201 Stijl, *Opkomst,* 497-498, 590-595 (citaat op 590). Een echo hiervan in Engelberts, *Verdediging*, 59.
202 Düll, 'Mercator Honestus', 91; Ferber, 'Ideology', 447.
203 Van Stipriaan en Bal, 'VOC', 213-214 en Van Welie, 'Slave Trading', 47-48. Als inmiddels bijna legendarisch voorbeeld geldt het enthousiasme van premier Jan-Peter Balkenende voor de VOC-mentaliteit, blijkend tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer op 28 september 2006 waarvan hij in een voordracht in het Rotterdams Maritiem Museum op 30 oktober 2016 nog geen afstand wilde doen.
204 Van Loo, 'For Freedom'; Lunsford, *Piracy*, 9-10, 177-180.
205 Temple, *Observations*, 159. Zie over de Zeeuwse kaapvaart verder Lunsford, *Piracy*, 31-33, 186-189.
206 Aldus Van Leeuwen in zijn *Batavia*, 374-375.
207 Van Leeuwen, *Batavia*, 371.
208 Lunsford, *Piracy*, 198-201; Klooster, *Dutch Moment*, 44-46.
209 Algra en Algra, *Dispereert niet*, deel 5, 317.
210 Opgenomen in Komrijs bloemlezing *Geld*, 23-24.
211 Israel, *Dutch Republic*, 679; Lunsford, *Piracy*, 194, 197-198, 201.
212 Hondius, *Gids*, 68.
213 Lunsford, *Piracy*, 24-28, 183-186; Van Loo, 'For Freedom', 182, 190; Klooster, *Dutch Moment*, 43, 87-88.
214 Zahn, *Rebellen*, 78.
215 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 118-122.
216 Een 18^{e}-eeuws voorbeeld is Stijl, *Opkomst*, 595. Meer in het algemeen hierover: Lawrence, 'Cult', 140, 142.
217 Van Gelder, 'Noodzaak' en idem, *Oost-Indisch avontuur*, 118-121; Muthu, *Enlightenment*, 86.
218 Klooster, *Dutch Moment*, 113.
219 Spies, *Bij noorden om*; Frijhoff, *Wegen*, 512-515.
220 Van Gelder, *Naar het aards paradijs*.
221 Andrews, *Review,* deel 2, 197-198. Zie ook Israel, *Dutch Republic*, 679.
222 Over de vrouwen aan boord: Ketelaars, *Compagniesdochters*, 129-139, 155-174. Over de mannencultuur: Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur,* 149-172; Klooster, *Dutch Moment*, 118; Corn, *Scents*, 205-206. Zie verder Haafners commentaar op de kapiteins van de VOC in Van der Velde, *Wie onder palmen*, 49-50.
223 Roberts, 'Drinking', 245-247.
224 Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 157, 163; Van der Meer, *Sodoms zaad*, 271-273.
225 Trumbach, 'Gender'; Shorter, *Written in the Flesh*, 61-74.
226 Roberts, *Sex*, 96, 178-179, 181.
227 Nyenborgh, *Bericht*, 225 waarschuwde Indiëgangers voor precies deze gedragingen.
228 Emmer en Gommans, *Rijk*, 49 noemen voor de VOC alleen al een continu gemiddelde van zes- tot vijftienduizend personeelsleden op zee in de 18^{e} eeuw.
229 Stijl, *Opkomst*, 593-595; Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 139.
230 Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 36, 500; Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 137-139, 143-145.
231 Ondanks de symbolische connotaties verwees 'ziel' oorspronkelijk naar de 'ceel' (schuld- of transportbrief) die de geronselde moest overhandigen in ruil voor de geleverde diensten. Hiermee kon later bij een VOC-kantoor een deel van de gage geclaimd worden maar de 'ceel' kon ook tussentijds worden doorverkocht aan anderen, vandaar de naam 'zielverkoper'. De naam 'volkshouder' had vooral

betrekking op bemiddelaars die zelf een logement hielden.

232 Van der Heijden en Van den Heuvel, 'Surviving Strategies'.

233 Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 49-50, 122, 124, 134, 139-142.

234 Een latere Pruisische auteur verwees daarbij tevens naar Raynal, zie Bientjes, *Holland*, 237. Zie voor overige kritische auteurs hierover idem, 237-239, Schmidt, *Niederlande*, 40-42 en Coste d'Arnobat, *Voyage*, 164-165. Verder ook de auteurs aangehaald door Van Gelder in de vorige noot.

235 Le Laboureur, *Histoire*, 73, 77; Payen de Fercourt, *Voyages*, 44-45; Lucä, *Chronist*, 68; ; La Motraye, *Voyages*, deel 2, 172, 473; Salmon, *Modern History*, deel 8, 304; Coste d'Arnobat, *Voyage*, 205; Becket, *Trip*, deel 2, 119-121. Zie voor nog meer auteurs over de inhalige herbergier en verwanten, Murris, *Hollande*, 64-66; Schmidt, *Niederlande*, 40; Bientjes, *Holland*, 225, 236; Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 204-207; Dunthorne, 'British Travellers', 79; Vanysacker, 'Impressies', 59; De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 41.

236 Levillain, 'Glory', 183, 187; Piqué, 'Caractères', 141; Kapossy, 'Republican Futures', 279; Murris, *Hollande*, 65.

237 Murris, *Hollande*, 65; Goulemot, 'Images', 10. Zoals bekend lag Voltaire in de clinch met een Nederlandse uitgever, zodat hij ook Nederlandse uitgevers inhaligheid verweet, zie De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 62-63.

238 Van Leuve, *'s Waerelds koopslot*, 126; Van Hamelsveld, *Zedelijke toestand*, 378-379.

239 Van Gelder, O*ost-Indisch avontuur*, 53-55, 173. Zie verder Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 194-198.

240 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 876-878.

241 Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 198.

242 Van Rossum, 'Intra-Aziatische vaart', 46-61.

243 Emmer en Gommans, *Rijk*, 59-60.

244 Frijhoff, 'Multilingualism', 145-146.

245 Het verwijt van *schijtebroeken* treft men in een van de vele pamfletten naar aanleiding van de verloren zeeslag van Lowestoft in 1665, zie Panhuysen, *Ware vrijheid*, 310-311 en Lunsford, *Piracy*, 94-95. Een ander voorbeeld vormt de verslaglegging over de weinig eervolle aftocht na de mislukte aanval op het Portugese Macao in 1622, zie daarover Van Amstel, *Barbaren*, 54-55.

246 Wolff en Deken, *Brieven*, deel 1, 76-85.

247 Zie hierover Forth, *Masculinity*, 21-22, 28-29, 116-117.

248 Vondel, *Zeemagazyn*, vers 79. Zie hierover ook Calis, *Vondel*, 82-84.

249 Pamflet uit 1653, aangehaald in Sommer, *Wat een held!* 58.

250 Lawrence, 'Cult'.

251 Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 380; Honings, 'Lillende lijven'; Leemans en Johannes, *Worm*, 674-680. Zie Eekhout, 'Helden' voor de meer materiële objecten die op de markt werden gebracht ter herinnering aan 'de overwinning'.

252 Wolff en Deken, *Brieven*, deel 1, 86-87. Zie voor de iconische status van dit koopmanspersonage: Sturkenboom, 'Abraham Blankaart'.

253 Van Deinsen, 'Toen 't volk'.

254 *Il y a bien des gens au monde qui [...] s'imaginent qu'il n'y a dans les Provinces Unies que des marchands et des matelots*: Chappuzeau, *Entretiens*, 202, hetzelfde opgemerkt door Goulemot, 'Images', 9, 13 voor Fransen uit de 18^e^ eeuw.

255 Ik ontleen de vergelijking met de Argonauten aan Chappuzeau, *Entretiens*, 182-183. Met name Piet Heyn werd vaak vergeleken met Jason, de leider van de Argonauten, zie hierover Lawrence, 'Cult', 39.

256 Zie ook Heylyn, *Cosmographie*, deel 2, 5.

257 Guicciardini, *Descrittione*, 40.

258 Moryson, *Itinerary*, 286-287, en op 270: *being delighted in navigation by nature - as born and bred in the midst of seas and waters.*

259 De Groot, *Vergelijking*, deel 2, 109-119, 128-129 van het Nederlandstalige deel; Nellissen, 'Smetius', 51-53.

260 Parival, *Délices*, deel 1, 33; Child, *Brief Observations*, 3-4; Marperger, *Historischer Kauffmann*, 263, 270-271, 300; Pilati, *Lettres*, deel 1, 222, 258-271. Er werd vanaf de

12e eeuw op haring gevist, maar pas met de nieuwe conserveringsmethode van het haringkaken in de 14e eeuw werd het mogelijk de vis over grotere afstanden te vervoeren en dus verder weg te gaan halen.

261 Poulsen, 'Imitation'.

262 Lesger, 'Wereld', 121-129, 185; Jonker en Sluyterman, *At Home*, 19-21. Het standaardwerk over de Baltische graanhandel is Van Tielhof, *Mother*.

263 Geerdink, 'Toe-eigening', 40-42; Panhuysen, *Ware vrijheid*, 268-275.

264 Vondel, *Zeemagazyn*, vers 262 (citaat) en vers 294 (Sont). Zie verder Geerdink, 'Toe-eigening', 42-45 voor andere trotse referenties aan deze overwinning. Zie voor de buitenlanders bijvoorbeeld Chappuzeau, *Entretiens*, 198; Parival, *Délices*, deel 1, 32; Temple, *Observations*, 204; Savary, *Parfait negociant*, deel 2, 108-113; Marperger, *Historischer Kauffmann*, 298-299 en idem, *Erste Fortsetzung*, 29; Salmon, *Modern History*, deel 9, 85-86.

265 Marperger, *Historischer Kauffmann*, 267.

266 Ik refereer hier aan de uit Zuidlaren afkomstige Lodewijk van Heiden (1773-1850) die bij de slag om Navarino (1829) definitief zijn naam vestigde als Nederlandse zeeheld in Russische dienst.

267 Felltham, *Brief Character*, 121. Zie ook Vázquez, *Algemeene Beschrijving*, 93 en Moryson, *Itinerary,* 258, 272-273, 299.

268 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen*, 21-53. Zie voor de bekendheid van dit fenomeen bij buitenlandse auteurs, Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 123.

269 Ketelaars, *Compagniesdochters*, 27-59.

270 Dekker en Van de Pol, *Vrouwen*, 15, 30, 50-51; Ditz, 'New Men's History', 25-26; Eltis, *Rise*, 85-86.

271 Kloek, *Kenau*, 70-72.

272 Kloek, 'Hasselaer, Kenau Simonsdr.', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/KenauSimonsdrHasselaer (geraadpleegd 7-6-2018).

273 Falconer, *Remarks*, 409; Azémor, 141. Verder ook de Franse econoom Melon, besproken in Hirschman, *Passions*, 80-81.

274 Zie voor de vrouwen: Ditz, 'New Men's History', 25-26.Vergelijk voor de mannen Poska, 'Married Man', 3-4, 16-17.

275 Respectievelijk Avity, *Estats*, 577, Chappuzeau, *Entretiens*, 198-201 en de vaak minder complimenteuze Payen de Fercourt, *Voyages*, 45, 60. Verder ook An., *Methode*, 40. Zie voor een Duits bewonderend relaas Sinapius, *Lesebuch*, 153-165 die zich hier overigens voor een groot deel door Raynals *Histoire des deux Indes* laat leiden. Dat Neptunus respect had voor de Nederlandse zeelieden duikt als narratief detail ook op in een Amsterdams boekje uit 1597 dat verhaalt over een imaginaire zeereis langs de Noordpool naar het oosten, zie Spies, *Bij noorden om*, 143.

276 Temple, *Observations* 135-136, overgenomen door Salmon in zijn *Modern History*, deel 8, 289. Vergelijk Francis Barnham, aangehaald in Ray, *Travels*, 46: *I cannot allow the Low-Dutch to be of a valiant and courageous temper generally, notwithstanding they fight so well at sea*.

277 Felltham, *Brief Character*, 121.

278 Mundy, *Travels*, deel 4, 71-72 (zomer van 1640). Verder de hierboven al genoemde Moryson, *Itinerary*, 270, 286-287, Heylyn, *Cosmographie*, deel 2, 5 en Peckham, *Tour*, 84.

279 Pepys, *Diary*, 29 juli 1667. Zie over deze tocht Panhuysen, *Ware vrijheid*, 329-340.

280 Andrews, *Review*, deel 2, 223

281 Andrews, *Review*, deel 2, citaat van 215, zie verder 129-133, 208, 223, 245-251. Voor hun vaderlandsliefde: 142, 156, 183, 191, 202-203.

282 Bijvoorbeeld Andrews, *Review*, deel 2, 129, 131, 213, 246.

283 Zie de verschillende bijdragen en discussies in Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*. De overwegend anglocentrische historiografie is meerdere malen bekritiseerd door Nederlandse historici, meest recent nog door Weststeijn, *Commercial Republicanism*, die in zijn introductie ook een bruikbaar overzicht biedt van het debat.

284 De weinige positieve geluiden over de handel die daar bij klassieke auteurs tegenover stonden, werden o.a.

samengevat door Barlaeus in zijn *Mercator sapiens*, 31-32, 46 (Latijn) of 63-64, 83 (Ned.).

285 Samenvatting gebaseerd op 18e-eeuwse bronnen zoals Marperger, *Nothwendige und nützliche Fragen*, 304, 308-312; Liquier, *Discours*, 1, 24-25; Falconer, *Remarks*, 408-412, 515-518; Azémor, *Considérations*, 278-279; Sulivan, *Philosophical Rhapsodies*, deel 3, 60-62; Sinapius, *Lesebuch*, 104-105. Voor een moderne samenvatting: Klein, *Patriots republikanisme*, 53-54 of McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 261-262.

286 Zie voor de verschillende betekenissen van burgerschap en de toegang ervan voor vrouwen Everard en Aerts, 'Burgeres' en Lindemann, *Merchant Republics*, 6-7 die benadrukken dat alleen de politieke invulling van burgerschap exclusief mannelijk was terwijl vrouwen van de andere invullingen (zoals bijvoorbeeld het poorterschap van een stad met bijbehorende economische privileges) niet waren uitgesloten.

287 Pocock, *Machiavellian Moment*.

288 Mah, *Enlightenment Phantasies*, 7-9, 122; Forth, *Masculinity*, 114, 126, 129.

289 Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 10-11, 348, passim; Kossmann, 'Dutch Republicanism', 169-171; Mah, *Enlightenment Phantasies*, 17-25; Stapelbroek en Trampus, 'Commercial Reform', 194.

290 Smith-Rosenberg, 'Political Camp', 275-276; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 200.

291 *le doux commerce*: aangehaald in Hirschman, *Passions*, 56-63, 80 en McDaniel, 'Enlightened History', 206. Zie Terjanian, *Commerce*, 9-16 voor de voorgeschiedenis van het begrip: Montesquieu bedacht *le doux commerce* niet helemaal zelf, maar baseerde het waarschijnlijk op passages in Savarys *Le parfait negociant* (1675) of Montaignes *Essais* (1588), welke laatste het begrip echter in een geheel andere context gebruikte.

292 Velema, 'Homo mercator', 438 (Ferguson).

293 Hont, 'Early Enlightenment Debate', 387-395. Over Mandeville's positie in het republikeinse denken: Blom, 'Decay', 157-161 en Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 353.

294 Coke, *Discourse*, 'Preface to the Reader' [zonder paginering].

295 *dont l'esprit pacifique s'élève à un degré de puissance qui les honore*: Percheron de la Galézière, *Épitome*, deel 2, 329.

296 Andrews, *Review*, deel 2, 245-250.

297 Azémor, *Considérations*, 146, 151, 276.

298 Falconer, *Remarks*, 407; Raynal, *Histoire*, deel 1, 419-423. Zie verder Ferguson, aangehaald in McDaniel, 'Enlightened History', 209, 214.

299 Coste d'Arnobat, *Voyage*, 179-184.

300 Bijvoorbeeld bij Falconer, *Remarks*, 407, 410-411. McDaniel, 'Enlightened History', 205-206, 211, 216 beschrijft adequaat de ideeënhistorische context van deze vergelijking.

301 In ieder geval in de ogen van een aantal Zwitserse denkers in de 18e eeuw, zie hierover Tröhler, 'Switzerland', 94 en Kapossy, 'Neo-Roman Republicanism'. Voor meeromvattende analyses van de vergelijking tussen Nederland en Zwitserland in die tijd: Kapossy, 'Republican Futures' en Nijenhuis, 'Republican Risks', 260-262. Voor het uitstralingseffect buiten Zwitserland: Breval, R*emarks*, deel 1, 107-108 en Hont, 'Early Enlightenment Debate', 409.

302 Zie over Voltaire Rietbergen, 'Beeld', 640-641. Zie verder Andrews, *Review*, deel 2, 171-178, 212-215, 220, 227-237; An., Remarques, 50; Pilati, *Lettres*, deel 1, 122; Falconer, *Remarks*, 432; Smellie, *Encyclopaedia Britannica*, deel 2, 239; Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende,* 207-208; Van Strien, *British Travellers*, 156.

303 Het meest uitgebreid (en in republikeinse bewoordingen) geanalyseerd door leunstoelreiziger Marshall, *Travels*, deel 1, 334-347. Zie verder o.a. Salmon, *Modern History*, deel 8, 300; Breval, *Remarks*, deel 1, 15; Coste d'Arnobat, *Voyage*, 148, 219-220; McDaniel, 'Enlightened History', 213-215.

304 Spies, 'Inleiding', 112-113; Engel, 'Homo oeconomicus', 150.

305 Falconer, *Remarks*, 405, 439-440; Liquier, *Discours*, 15-34; Gersdorf, *Allgemeine und besondere Anmerkungen*, 75-76. Gersdorf

stelde verder in zijn inleiding (iii-vi) dat voor landen die niet aan zee lagen, alle buitenlandse handel in de praktijk schadelijk was.

306 Sinapius, *Lesebuch*, 92; Ferguson, in McDaniel, 'Enlightened History', 208.

307 Parival, *Délices*, deel 1, 31; Temple, *Observations*, 207-208; Pallavicino, aangehaald in Huizinga, *Nederland's beschaving*, 83; Falconer, *Remarks*, 405, 440, hier de vergelijking met China.

308 Stapelbroek en Trampus, 'Commercial Reform', 194.

309 Haitsma Mulier, *Venice*; Kossmann, 'Dutch Republicanism'; Velema, 'That a Republic is Better'; Israel, 'Monarchy'; Mijnhardt, 'Limits'; Weststijn, *Commercial Republicanism*.

310 *Les Hollandois […] étoient devenus républicains par hasard, et commerçans par nécessité*: Raynal, *Histoire,* deel 5, 35.

311 De Groot, *Vergelijking*, deel 1, p. 84, 88.

312 Kossmann, 'Introduction', 20-21.

313 Klooster, *Dutch Moment*, 74-76.

314 Aangehaald in Blokker, *Als de wereld*, 63-64.

315 Blom, 'Decay', 155-157, 165.

316 *Bickerse Beroerten* (1650) C3, aangehaald in Blom, 'Decay', 156.

317 Haitsma Mulier, *Venice*, 164-167, 203-205; Mijnhardt, 'Limits', 82; Kossmann, 'Dutch Republicanism', 180-181.

318 Blom, 'Decay', 157-158.

319 Zie bijvoorbeeld De la Court, *Interest*, 63-65 en over Hollands eer en schande: 265-267. Zie verder Haitsma Mulier, 'Comment', 27 en Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 1, 23, 348, passim.

320 Haitsma Mulier, *Venice*, 166; Van Ittersum, 'Miracle', 97-98.

321 Zie voor het radicale democratische en tegelijkertijd koloniale denken van Pieter Plockhoy en Franciscus van den Enden bijvoorbeeld Blom en Looijesteijn, 'Ordinary People'.

322 Velema, 'That a Republic is Better', 19-23 en Blom, 'Decay', 163-165.

323 Dudink, 'Masculinity', 77-95 en Klein, *Patriots republikanisme*.

324 Kok, *Oorsprong,* 46-47. Zie voor de 14e-eeuwse origine van de schutterijen Stein, 'Urban Networks', 52.

325 Een uitgebreide kritiek werd bijvoorbeeld geleverd door de orangistische jurist, boekhandelaar en uitgever Elie Luzac in *Hollands Rijkdom* (1780-1783), zie Velema, 'Homo mercator' en idem, *Enlightenment*, 120-135. Een andere expliciete stellingname tegen het klassiek-republikeinse gedachtegoed met betrekking tot Holland treft men bij Le Roy, *Commerce*, 4-5, 19-20.

326 Rotmans, 'Circles', 79, 83-84, 95-100.

327 Sturkenboom, *Spectators,* 201-214. Uitzonderingen als *De Borger* (17 april 1780) 254 en *De Philosooph* (9 februari 1767) 44 lijken integrale vertalingen van uit het buitenland overgenomen teksten te zijn.

328 Nijenhuis, *Joodse philosophe*, 104-111; Velema, *Enlightenment*, 139; Hont, 'Early Enlightenment Debate'; Le Roy, *Commerce*, 21-28; Sinapius, *Lesebuch*, 296-299.

329 Fritschy, Patriottenbeweging'; Sturkenboom, 'Amidst Unscrupulous Neighbours'.

330 Jacob, 'Was the Eighteenth Century Republican?', 15-20; Sturkenboom, 'Merchants' en idem, 'Staging the Merchant'. Ook buitenlanders deelden deze visie in de 18e eeuw, zie bijvoorbeeld Marshall, *Travels*, deel 1, 42-43.

331 Zie over hardere, gewelddadige versus zachtere, verbindende typen mannelijkheid ook Forth, *Masculinity*, 3.

332 Zie over de logica van inconsistent handelen in andere contexten, ook Burke, 'Performing history', 44-48.

333 Frits Bolkestein: *tijd […] voor de harde mannen*, in: *HP/De Tijd* (8 juli 2005), aangehaald in Pels, *Zwak*, 42; 'Thierry Baudet: Vlammend protest tegen islam en Europese dwang', in *Reformatorisch Dagblad* (7 april 2015); 'Jan Roos: Wij zijn een partij met kloten', in *NRC Handelsblad* (31 oktober 2016).

334 Van der Horst, 'Nederlandse zelfbeeld', 337-338. Pleij constateert hetzelfde maar pleit voor een herwaardering van eenvoudige uitingen van nationalisme zoals die zich manifesteren bij voetbalwedstrijden

en Koninginnedag, *Herontdekking*, 17-20, 87-89, 100-107.

335 Pels, *Zwak voor Nederland*, 123-129, passim.

336 Huizinga, *Nederland's geestesmerk*, 16-17. Zie ook Blokker, *Als de wereld vergaat*, 178.

337 Phillips, *Naakte Nederlander*, 40-41.

338 Zie voor een nadere beschrijving van dit mechanisme Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 49. Voorbeelden uit andere landen van een dergelijke toe-eigeningsproces biedt Leerssen, 'Image', 343.

339 De Kuyper, *Met gemengde gevoelens*, 82; Van der Horst, 'Nederlandse zelfbeeld', 338.

340 Van Sas, 'Varieties', 7-12; Leerssen, *Bronnen*, 11-13; De Foer, *Onder Hollanders*, 24-36.

341 Zie bijvoorbeeld De Bruin, *Dutch women*; De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*; Kloek, *Vrouw*.

342 Zie hierover ook Frijhoff, 'Identiteit', 630-631 en Romein, 'Oorsprong', 197.

343 Zie voor dit proces van totstandkoming van stereotiepe groepsattributen: Eagly, 'Prejudice', 54-55.

344 Recente reflecties hierop in Van den Brink, *Waartoe*?

NOTEN HOOFDSTUK 3

1 Elda Dorren, 'Leuke meiden en geleerde dichters', in *NRC Handelsblad* (8 augustus 2005).

2 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 12-14; Schama, *Overvloed*, 404-406; Haks, *Huwelijk*, 155-156; De Bruin, *Dutch women*, 59-60. Kloek, *Vrouw*, 28-31 trekt in navolging van Gabbard, 'Gender Stereotyping', 87 de lijn zelfs door tot Tacitus in de Oudheid.

3 Benthem wordt aangehaald in veel (buitenlandse) publicaties, o.a. Schmidt, *Niederlande* , 60; Bientjes, *Holland,* 233; Israel, *Dutch Republic*, 677; Chua, *Wereldrijk*, 199; Kloek, 'Geschiedenis', 13.

4 Kloek, *Vrouw*. Ook de uitleg van het begrip 'topos' ontleen ik hier, inclusief enkele bewoordingen, direct aan Kloek, *Vrouw*, 28.

5 Metken, *Kampf*, 9-10; Beaumont-Maillet, *Guerre*, 14; Clark, *Struggle*, 68.

6 Kloek, *Vrouw*, 17, 20; Metken, *Kampf*, 63-66, 84.

7 We zouden die komkommer kunnen zien als een modern substituut voor de worst die in een 16e-eeuwse prent de broek verving waar door vrouwen om gevochten werd. Daar was de betekenis echter evident niet de strijd om de mácht maar de strijd om de mán. Zie voor een reproductie van deze prent uitgegeven door Joos de Bosscher, Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 169 met bespreking ervan op 166-170.

8 Schama, *Overvloed*, 409.

9 Reeser, *Masculinities*, 7-9.

10 Zie Ditz, 'New Men's History', 17-19 die hiervoor ook naar Eve Sedgewicks klassieker *Between Men* (1985) verwijst.

11 Eefje Oomen, 'Hollandse vrouwen gedragen zich als mannen', interview met Evgenyi Levchenko in *Algemeen Dagblad* (5 maart 2016) en Janneke Gieles, 'Nederlandse vrouwen zijn te mannelijk', Kaouthar Darmoni in haar Aletta Jacobs Lezing op 7 maart 2005 in *Psychologie Magazine* (1 mei 2005). Zie verder White en Boucke, *The UnDutchables,* 78-79 en Stupp, *Beneden de zeespiegel,* 122, 167-178.

12 Van Rossem, *Typisch Nederland*, 7-8.

13 Aangehaald door Kloek in *Vrouw*, 27.

14 *De Examinator of de Hollandsche Zeedenmeester* (8 mei 1730) 139; *De Verreezene*

Hollandsche Socrates (27 februari 1741) 68-69 en hetzelfde verhaal opnieuw gepubliceerd in het *Zinryk en Schertzend Woordenboek* (3 juni 1760) 180; *De Patriot of de Hollandsche Zedenmeester* (19 september 1742) 126. Zie over deze tijdschriftenauteurs verder ook Sturkenboom, *Spectators*, 118-121 en Kloek, *Vrouw*, 115-117.

15 Zie voor de huidige stand van zaken met betrekking tot de emancipatie van Nederlandse vrouwen de tweejaarlijkse Emancipatiemonitor van het Centraal Bureau voor de Statistiek in samenwerking met het Sociaal Cultureel Planbureau alsmede de rapporten over *gender equality* van Eurostat. Kanttekeningen ook in De Bruin, *Dutch women*, 24-37, 121-133, Ghorashi, 'Nederlandse emancipatiemythe' en Wekker, *White Innocence*, 113-115.

16 Zie bijvoorbeeld Groenewold, *Land in Sicht*, 182, die op basis van een historisch vergelijkend onderzoek voor Nederland en Duitsland een 'duidingswaaier' samenstelde waar het heersende 'prestatie-paradigma' voor Duitsers als mannelijk en voor Nederlanders als vrouwelijk werd betiteld. Dit werd onder meer overgenomen door de Nederlander Beelen in zijn 'Duitse beeld', 287.

17 Hofstede, *Culture's Consequences*, 286 en idem, *Masculinity*, 9.

18 Hofstede, *Culture's Consequences*, 298, 306, 312, 318, 323, 330 en idem, *Masculinity*, 16-17.

19 Bijvoorbeeld bij *Pauw & Witteman*, zie voor de reacties Hans Beerekamp, 'Zapkliklees. De feminiene cultuur van Nederlanders', in *NRC Handelsblad* (9 september 2009). GroenLinks-politicus Dick Pels liet zich door Hofstede inspireren bij zijn pleidooi voor een nieuwe Nederlandse politiek, zie zijn *Zwak*, 42-47. Marketeer Freek Janssen nam Hofstedes onderzoek als uitgangspunt voor zijn verkenning van 'Typisch Nederlands op Social Media', zie http://www.marketingfacts.nl/berichten/typisch-nederlands-op-social-media (geraadpleegd 2-12-2018).

20 Zie voor de Top 20 https://wingedspur01.wordpress.com/2008/08/15/the-top-21-most-influential-business-thinkers/ (geraadpleegd 2-12-2018). Zie voor zijn citatiescore William Newburry's synopsis bij de 'Bibliographies' van Oxford University Press http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199846740/obo-9780199846740-0069.xml (geraadpleegd 2-12-2018).

21 Zie voor de kritiek van een historicus bijvoorbeeld Van Rossem in *Typisch Nederland*, 52-57 en van een literatuurwetenschapper Leerssen, 'Nationale identiteit', 418-424 en idem, 'Culturele verschillen', met een repliek van Hofstede in 'Commentaar'. Zie voor een sociaalwetenschappelijke kritiek waarbij Hofstedes onderzoek wordt aangehaald als voorbeeld van hoe het niet moet, bijvoorbeeld McSweeney in 'Hofstede's Model' en voor een repliek op de laatste Hofstede, 'Dimensions'.

22 Hofstede, *Masculinity*, xii, 10-13.

23 Hofstede, *Gevolgen*, 4-8.

24 Hofstede, *Culture's Consequences*, 332-333 en idem, *Masculinity*, 4-5. Zie voor de actieve rol van vrouwen bij de Vikingen, niet alleen in het thuisland maar ook hun minder bekende aandeel in het vestigen van nieuwe nederzettingen elders, Jesh, *Women* en beknopter haar BBC-website http://www.bbc.co.uk/history/ancient/vikings/women_01.shtml 29 maart 2011 (geraadpleegd 23-1-2013).

25 Matthey, *Eer*, 489 (Scandinavie) , 67-68 en 529, aldaar noot 31 (Hofstede).

26 Aldus, kort samengevat, de reactie van Maarten van Rossem op Hofstedes model in *Typisch Nederland*, 55.

27 Deze vraag is geïnspireerd door het betoog over de ideologische inzet van mannelijkheid van Dudink en Hagemann in 'Masculinity', 6.

28 Bijvoorbeeld Trusler, *Habitable World*, deel 11, 63, Salmon, *Modern History*, deel 8, 298-299 en recentelijk nog in Bolt, *Typisch Hollanders*, 34 en Corn, *Scents*, 180. Duidelijk te herleiden varianten vinden we bij Lucä, *Chronist*, 98 en bij verschillende auteurs genoemd door Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 141, Murris, *Hollande*, 139 en

Wander, 'Zindelijk Nederland', 180, 184. Ook Van Strien-Chardonneau, *Voyage,* 260, wijst op de populariteit van Temples anekdotes onder Franse reizigers.

29 Wander, 'Zindelijk Nederland', 184.

30 *une douce patronne*: Temple, *Memoirs*, 459.

31 Kloek, 'Walenburgh, Maria van', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland.* URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/MariaVanWalenburgh (geraadpleegd 9-5-2018).

32 Reresby, *Memoirs*, 160; Van Strien, *British Travellers*, 155.

33 Parival, *Délices*, 25. Temple gebruikte Parival wel vaker als inspiratiebron, zie Nijenhuis, 'Du voyage', 112.

34 Kloek, 'Geschiedenis', 14; Schama, *Overvloed*, 380; Krol, 'Dutch', 143.

35 Onder andere te vinden bij Van Overbeke, *Anecdota*, nr. 447 en 2340 (met legerheld Prins Frederik Hendrik die in een Amsterdamse burgemeesterswoning gewillig zijn laarzen voor muilen verwisselt) en in Parival, *Délices*, 25.

36 Kloek, *Vrouw*, 30, onderschrift bij afbeelding.

37 Kloek, 'Geschiedenis', 23, noot 12 aldaar. Zie hierover ook Wander, 'Zindelijk Nederland', 180-181.

38 Van Bavel en Gelderblom werken in 'Economic Origins' deze verklaring (overigens al genoemd in Huizinga, *Nederland's beschaving*, 84) verder uit.

39 Kloek, *Vrouw*, 69-71, 81-84.

40 Van der Heijden en Oomen, *Beschrijving*, 38-40; Sorgeloos, 'Sources imprimées'; Jacqmain, 'Inleiding', 12 .

41 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 171-175, voor Temple 174.

42 Eerdere vermeldingen van een van deze karakteristieken treft men bijvoorbeeld bij de Nederlander Erasmus in 1520, de Italiaan Antonio de Beatis in 1521, en de Spanjaarden Juan Luis Vives in 1526 en Vicente Álvarez in 1551. Zie voor de opmerkingen van deze auteurs die wat betreft het mannelijke gedrag van de vrouwen mogelijk door Tacitus geïnspireerd waren, respectievelijk De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 23, Haks, *Huwelijk,* 156 en Kloek, *Vrouw*, 28-31. Volgens Jacqmain, 'Inleiding', 12 was Guicciardini in ieder geval bekend met het werk van Vives en Erasmus.

43 Ook Haks, *Huwelijk*, 156, heeft geen eerdere bronnen kunnen traceren.

44 *si mescolano ancora di comprare et vendere mercantie et beni et di por mano et bocca in tutti gli altri affari virili, et ciò con tanta destrezza et diligentia, che in molte parti, come in Hollanda et in Silanda, gli huomini lascian far quasi ogni cosa a loro. Il qual modo di proccedere, aggiunto alla naturale avidità femminina d'imperare [et contradire], non è dubbio che le rende troppo imperiose et talhor troppo fastidiose et fiere*: Guicciardini, *Descrittione*, 43-44. Dat vrouwen geneigd zijn tot tegenspraak was een aanvulling in de derde editie van 1588 die in de eerste editie van 1567 nog ontbrak.

45 Van der Heijden en Oomen, *Beschrijving*, 5, 7, 25-26.

46 Avity, *Estats*, 577; Moryson, *Itinerary*, 258, 272-273, 287, 299-300; Boussingault, *Guide,* 29; Bon, aangehaald in Schmidt, *Niederlande*, 59-61; Salmon, *Modern History*, deel 9, 129 en tot slot de 'Notice historique sur la Hollande', in Maréchal, *Costumes civils,* deel 1, 4-5.

47 *Les femmes et les filles portent ordinairement des caleçons pour se garantir du froid. En général elles sont fort sédentaires et peu dissipées. On les charge du commerce de détail, et en effet, cela leur convient mieux qu'aux hommes. Ceux-ci s'occupent des affaires du dehors. Il arrive delà que les maris ne sont pas toujours les maîtres chez eux. Leurs moitiés contractent dans leur comptoir l'habitude de la propriété exclusive. Outre cela, la régularité de leur conduite leur donne un ascendant dont il est difficile de se défendre à la longue. Mais la plupart des ménages sont paisibles et même heureux*: Maréchal, *Costumes civils,* deel 1, 'Notice historique sur la Hollande', 4-5, anoniem maar vermoedelijk van de hand van Maréchal.

48 Verklarende voetnoot van Watson in Felltham, *Brief Character*, 114. Zie voor een afbeelding van deze dracht door een

Venetiaanse vrouw Fabre, *Geschiedenis*, 45. Zie over de geschiedenis en naamgeving van de broek in het algemeen Metken, *Kampf*, 12-17, 24-25.

49 Dit in tegenstelling tot eerdere vermeldingen van Nederlandse vrouwenbroeken bij Moryson en andere Engelstalige reizigers die dateren uit een tijd dat dit kledingstuk in Engeland waarschijnlijk nog onbekend was. Zie Moryson, *Itinerary*, 255, 264, 300 en Felltham, *Brief Character*, 114 en de voetnoot van Watson aldaar over de introductie van de vrouwenbroek in Engeland. Een late vermelding van de Nederlandse vrouwenbroek treft men ook nog in het compilatiewerk van Trusler, *Habitable World*, deel 11, 62.

50 Dudink, 'Legs', 69; Jones en Stallybrass, *Renaissance Clothing*, 2-6.

51 Kloek, 'Geschiedenis', 13, 15; Van Strien-Chardonneau, *Voyage*, 260.

52 La Roche, *Tagebuch,* 67-68. Zie voor een weging van La Roche's ambivalente mening over de Nederlandse handelspraktijken, Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 220. Zie meer in het algemeen over ambivalentie in reisverslagen Van Ginkel, *Notities*, 30-31.

53 Moryson, *Itinerary,* 258, 272-273, 299-300; Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 93.

54 Zie over Junius als geleerde Van Miert, *Kaleidoscopic Scholarship*.

55 Moryson, *Itinerary*, 273. Volgens 304 en 287 had hij ook Marchantius, Botero en Guicciardini gelezen.

56 Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 95. Zie over Vázquez verder Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige oorlog*, 147-148 en zijn eigen voorwoord bij zijn 'Algemeene beschrijving', 82-85.

57 Kloek, Kenau, 70-72.

58 *Viragines dicas*: Junius, *Batavia*, 221. Zie voor Meermans vertaling zijn aanvulling op het door hem vertaalde *Parallelon rerumpublicarum* van Hugo de Groot: *Vergelijking der gemeenebesten*, deel 2, aldaar 501. Zie voor een moderne vertaling door Nico de Glas ("Ze doen je haast aan mannen denken"): Junius, *Holland*, 287.

59 Citaat uit de Nederlandse vertaling *Vergelijking der gemeenebesten* door Meerman, deel 2, 144.

60 Ibidem.

61 Behalve de Italiaanse, Franse of Duitse uitgave kan het ook de Nederlandse vertaling van Cornelis Kilianus zijn geweest die al ruim voor de vertraagde publicatie in 1612 in handschrift zal hebben gecirculeerd, zoals dat in die tijd vaak gebeurde. De Groot verkeerde in dezelfde kringen als uitgever Blaeu die de vertaling uiteindelijk vijf jaar na het overlijden van Kilianus op de markt bracht. Zie Zwager, 'Ludovico Guicciardini', 11-14.

62 Johan Meerman in *Vergelijking der gemeenebesten*, deel 2, 500.

63 Het hoofdwerk hierover is nog altijd Van den Heuvel, *Women and Entrepreneurship*.

64 Kappelhof, 'Vrouwen buitenshuis', 45-46; Boeijen, 'Bijzondere vijand', 10-11; Zimmerman, *Women*, 74; Mosmuller, 'Handel', zonder paginering, zie Inleiding aldaar.

65 Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 92-94.

66 Felltham, *Brief Character*, 131 heeft het hier overigens niet alleen over hun activiteiten als koopvrouwen maar ook als boerinnen.

67 Van Meteren, *Belgische of Nederlantsche Historie van onsen tijden* (1599) in Rye, *England*, 73; Gabbard, 'Dutch Wives', 241-244; Philips, *Scientific Lady*, 38-42; Hunt, *Middling Sort*, 59; Spufford, 'Literacy', 260; Barker-Benfield, *Culture*, 129.

68 Child, *Brief Observations*, 4-5.

69 Coke, *Discourse*, 50, 69-70, 75; Philips, *Scientific Lady*, 33-39.

70 August Friedrich Bon, aangehaald in De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 92.

71 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 13; Kloek, 'Geschiedenis', 6-11; Dekker, 'Vrouwen', 415, 419.

72 Marije Willems, 'NRC checkt: "Nederlanders derde van Europa in riskant drankgebruik" ', in *NRC Handelsblad* (1-06-2017). Voor de meest recente onderzoekscijfers verwijs ik verder naar de sites van STAP (Nederlands Instituut voor Alcoholbeleid) http://www.stap.nl en van het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en

Milieu) https://www.volksgezondheidenzorg.info/search/site/alcoholgebruik (beide geraadpleegd 1-8-2017).

73 Voor de rol van alcohol in het dagelijks leven van de Republiek: Roberts, 'Drinking', 238-242 en Laan, *Drank en drinkgerei*, 179-188. Voor de mannelijke drinkcultuur van rederijkers in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden: Van Bruaene en Van Bouchaute, 'Rederijkers'.

74 Guicciardini, *Beschryvinghe*, 29; Moryson, *Itinerary*, 232; Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 89, 92-100, 105-107; Avity, *Estats*, 591; An., *Methode*, 38; De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 26-27; Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 44; Watson, 'Introduction', 99, 135-136; Hoenselaars, 'National Stereotypes', 88; Meijer Drees, *Andere landen*, 100-104, 116-117

75 Gabbard, 'Gender Stereotyping', 86-87; Kloek, *Vrouw*, 30.

76 Moryson, *Itinerary*, 261, 262, 287; Felltham, *Brief Character*, 125; Temple, *Observations*, 150-152.

77 Weeda, *Images*, 40, 296-323.

78 Montanus in Guicciardini, *Beschryvinge*, 29.

79 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 751-752, 763, 937-938 suggereerde dit emancipatoire effect al voor de vissersvrouwen van Maassluis en Vlaardingen en Van den Heuvel, *Bij uijtlandigheijt*, 44-45 voor de vrouwen van VOC-zeelieden. Zie over Nederlandse zeemansvrouwen in de periode van de Republiek verder De Wit, 'Zeemansvrouwen' en Van der Heijden en Van den Heuvel, 'Surviving Strategies'.

80 Van Leeuwen, *Batavia*, 319, 321; Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 763; Roberts, 'Rokende soldaten', 67-71; Van den Heuvel, *Bij uijtlandigheijt*, 11-12.

81 Schmidt, *Niederlande*, 34, 42.

82 Temple, *Observations*, 136-137.

83 *les marchands et les artisans*: Parival, *Délices*, deel 1, 17. De passage is pas opgenomen in edities die verschenen na Parivals overlijden in 1669.

84 Bijvoorbeeld bij Liquier, *Discours*, 14.

85 Dit wordt duidelijk in Parival *Délices*, deel 1, 18 wanneer voor *ceux qui trafiquent en gros* ook de term *marchans* [sic] gebezigd wordt en de term tevens opduikt voor kooplieden met hoge bestuurlijke functies.

86 Defoe, zelf actief in de handel, benadrukte in *General History*, 10-11 bijvoorbeeld de noodzaak van verschillende benamingen. De Franse koopman-bankier Savary gebruikte in zijn *Parfait negociant* (1675) weliswaar *marchant* en *négociant* door elkaar, maar hij onderscheidde ook de *marchand en détail* en de *marchand en gros*, zie bijvoorbeeld deel 1, 4. Ook de Duitse koopmanszoon Krünitz onderscheidde in zijn *Öekonomisch-technologische Enzyklopädie*, deel 36, 488-490, 500 verschillende categorieën kooplieden.

87 Brewer en Brown, 'Intergroup Relations', 558-559.

88 Zie voor de overlap tussen de verschillende categorieën kooplieden, handelaren en winkeliers in de vroegmoderne praktijk: Sugiura, 'Groothandel'; Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 29-30; De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 92; Jonker en Sluyterman, *At Home*, 25, 87 (ill.); Stabel, 'From Market', 92-93; Sharpe, 'Gender', 292, 297; Rabuzzi, 'Women', 439-440; Roche, 'Introduction', 16.

89 Salmon, *Modern History*, deel 9, 129.

90 Defoe, *Complete English Tradesman*, deel 1, 213-227 (citaat 219).

91 Van Meteren, *Belgische of Nederlantsche Historie van onsen tijden* (1599) in Rye, *England*, 73.

92 Zie voor *caveats* bij het gebruik van reisliteratuur als bron bijvoorbeeld Gabbard, 'Gender Stereotyping', 86; Van Strien-Chardonnay, *Voyage*, 129-173; Rietbergen, 'Beeld', 636-637; Van Strien, *British Travellers*, 42-48.

93 Van den Heuvel, *Vrouwen*, 25-27 die voor dit inzicht naar het vernieuwende onderzoek van Clé Lesger verwijst. Zie hierover verder ook Scott, 'Comment', 244-248.

94 Falconer, *Remarks*, 408. Zie Forth, *Masculinity*, 7-8 over het wijdverbreide idee dat een sedentaire levenswijze mannen minder mannelijk zou maken.

95 Zie Lammersen, ‘Zelfbeeld’, 133, 139-143 voor dit soort strategische keuzes in het (zelf)beeld van groepen.
96 Poovey, ‘Accommodating merchants’, 13-14; Smail, ‘Credit’, 450; Engel, ‘Homo oeconomicus’, 154-155; Langford, *Englishness*, 236-237; Van Goor, *Prelude*, 33; Méchoulan, *Amsterdam*, 83.
97 Hirschman, *Passions*, 59-63.
98 Falconer, *Remarks*, 447-448.
99 Ibidem, 434-436. Zie voor een Italiaan met dezelfde opvattingen Zwager, ‘Ludovico Guicciardini’, 4 en voor de Franse houding bijvoorbeeld Bergeron, ‘Businessman’, 139-140.
100 Ditz, ‘Shipwrecked’, 58, 67-72.
101 Terrall, ‘Masculine Knowledge’, 183-184, 189.
102 Tröhler, ‘Switzerland’, 95.
103 Pocock, *Virtue*, 98-100, 114; Smith-Rosenberg, ‘Political Camp’, 275-276.
104 ‘Gewigtigste Lessen’ in Chomel en Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* , deel 3, 1588-1589 (citaat 1588). Vergelijk voor mijn toeschrijving aan Savary diens *Parfait negociant*, deel 1, 314-316 en voor de tussenstap Chomels oorspronkelijke Franstalige editie *Dictionnaire Oeconomique* (Parijs 1709) deel 2, 12-13.
105 Jongbloet-van Houtte, *Brieven*, 184; Roper, ‘Stealing Manhood’, 130.
106 Zimmerman, *Women*, 8-9. Zie ook Todt en Shattuck, ‘Capable Entrepreneurs’ voor Hardenbroeck en andere handeldrijvende vrouwen in het Nieuw-Nederland van de 17e eeuw.
107 Kappelhof, ‘Vrouwen buitenshuis’, 53.
108 ‘Gewigtigste Lessen’, 1589, genoemd in noot 104; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 51-52; Raynal, *Histoire*, deel 10, 200.
109 Krünitz, *Öekonomisch-techonologische Enzyclopädie*, deel 36 (1786) 546, lemma ‘Kaufmann’.
110 Cotrugli, *Della mercatura*, 74, 75, zie verder ook 81; Browne, *Marchants Avizo*, 10-11, 56.
111 Zie voor de aan vrouwen toegeschreven tact en mensenkennis Alice Clark, aangehaald in Van den Heuvel, *Women*, 47.
112 *onde nelle conversatione sono civili, trattabili, aperti et pronti a ogni cosa*: Guicciardini, *Descrittione*, 42-43.
113 Grootes, ‘Literator’, 366.
114 Velema, ‘Homo mercator’, 437.
115 Zillesen, *Onderzoek*, deel 6, 35.
116 Gabbard, ‘Gender Stereotyping’, 88-89, 94-95; McKeon, ‘Historicizing Patriarchy’, 295-300; Harvey, *Little Republic*, 2-8.
117 Reresby, *Memoirs*, 157-158.
118 Moryson, *Itinerary*, 274, 285.
119 Lucä, *Chronist*, 75, 104. Andere anekdotes die de gemeenzame omgang met de stadhouder moesten illustreren, worden aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 202, hetgeen doet vermoeden dat het onderwerp zich bij Duitse reizigers na Lucä tot een topos ontwikkelde.
120 Le Laboureur, *Histoire*, 58, 73.
121 Peckham, *Tour*, 32-33; zie verder ook De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 40, 42, 50
122 De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 80; Rietbergen, ‘Beeld’, 638.
123 Trusler, *Habitable World*, deel 10, 325-326.
124 Marshall, *Travels*, deel 1, 45. Hier ontbreekt echter de anekdote over Frederik V. Zie over Marshall (wiens echte naam John Hill was) Van Ginkel, *Notities*, 28 aan wie ik ook de benaming *leunstoelreiziger* ontleen.
125 Gabbard, ‘Gender Stereotyping’, 93.
126 Rietbergen, ‘Beeld’, 636-639, 651 die daarbij signaleert dat de visie van Duitstalige bezoekers heterogener was.
127 Reresby, *Memoirs*, 157.
128 Moryson, *Itinerary*, 273, zie verder ook 260 over de Nederlandse houding tegenover edelen.
129 Zie over dit werk Watson, ‘Introduction’ en Van Oost, ‘Owen Felltham’.
130 Felltham, *Brief Character*, 118-123, 126; zie voor deze interpretatie verder Gabbard, ‘Gender Stereotyping’, 91-96 alsmede Watson, ‘Introduction’, 98-99 en kritischer (met meer oog voor de tegenstrijdigheden) Van Oost, ‘Owen Felltham’, 200-208.
131 Salmon, *Modern History*, deel 8, 302. Vergelijk Felltham, *Brief Character*, 123.

132 Zie voor de vanzelfsprekendheid van dit (ook in Engeland niet onbegrensde) tuchtigingsrecht bijvoorbeeld Bailey, 'Shaping London Merchant Identities', 332-334.

133 Parival, *Délices*, deel 1, 19, 22 en verder 149-152. Nota bene: in de herziene uitgave van 1728 zijn de door de nieuwe editeur gekozen bewoordingen veel scherper: *men mag hier niemand slaan, zélfs niet het huispersoneel dat hier brutaler is dan waar ook ter wereld* (p. 30).

134 *une si juste harmonie que les petits ne peuvent etre gourmandés par les grands, ny les pauvres par les riches et opulents. Certes la Hollande ne souffre point de serf ny d'esclave. Ils sont libres et francs si tost qu'ils ont touché la terre*: Boussingault, *Guide*, 24-25. Zie over de juridische status van slaven in de Republiek hoofdstuk 4.8 van dit boek.

135 Felltham, *Brief Character*, 118. Na hem onder andere terug te vinden in het anonieme *Quaeries*, 4.

136 *geringste Mensch in Holland nicht vertragen*: aangehaald in Schmidt, *Niederlande*, 60. Andere Duitstalige bezoekers die zich over dit taboe verwonderden vindt men bij Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 202.

137 Zie bijvoorbeeld Schreuder, *Cupido*, 84.

138 Haks, *Huwelijk*, 168.

139 Zie bijvoorbeeld Parival, *Délices*, deel 1, 26 en de voorbeelden genoemd in Schmidt, *Niederlande*, 60; Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 199-201; Murris, *Hollande*, 105-106; Schama, *Overvloed*, 423; Van Strien, *British Travellers*, 158.

140 Reresby, *Memoirs*, 159. Zie voor Bon de aanhaling in Schmidt, *Niederlande*, 60 en (vertaald) in De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 93-94.

141 Haks, *Huwelijk*, 153-154; Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 35.

142 Haks, *Huwelijk*, 154.

143 Moryson, *Itinerary*, 272; Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 14; Schmidt, 'Vrouwen', 34-35.

144 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 14; Schmidt, 'Vrouwen', 35; Haks, *Huwelijk*, 153-154. Contemporaine grappen over dit onderwerp zijn te vinden in Van Overbeke, *Anecdota*, onder andere nrs. 208, 390, 517, 912.

145 *Da dieses nun die Mutter sahe, welche zweifelsohne nach holländischer Art das Regiment im Hause führte, so kam sie eilends gelaufen des Kindes Streiche zu revanchiren, und gab dem Manne auf öffentlicher Strasse einen Backenstreich. Der Mann aber mochte sich dessen schämen und lief ohne Weilen mit seiner treckenen Ohrfeige wieder ins Haus, und die Frau folgte ihm, wahrscheinlich um ihn noch mehr mit solcher Liebesspeise zu tractiren. Ringsum aber erschallete ein lautes Gelächter über den armen Sünder*: Lucä, *Chronist*, 92.

146 Zie bijvoorbeeld ook Felltham, *Brief Character*, 123; Parival, *Delices*, deel 1, 21-22; De la Barre, aangehaald in De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 81; Aglionby, aangehaald in Schama, *Overvloed*, 485.

147 Payen de Fercourt, *Voyages*, 132-133.

148 Falconer, *Remarks*, 432, 434-436. Uit de moderne tijd beperkt ik me hier tot Zahn, *Regenten*, 77-78 en Méchoulan, *Amsterdam*, 79-127.

149 Blockmans, *Metropolen*, 21. Overigens is een hoge graad van urbanisatie geen noodzakelijke of dwingende voorwaarde voor het ontwikkelen van een commerciële mentaliteit, maar wordt deze op het platteland net als in de stad bevorderd indien er sprake is van een relatief hoge graad van vrijheid en gelijkheid, verankerd in lokale instituties, zie Curtis, 'Trends', 65, 73, 77.

150 Voltaire, 'Lettre'.

151 *Le commerce est la profession des gens égaux*: boek V, hoofdstuk 8, p.52 in editie van 1749.

152 Hunt, *Middling Sort*, 216; Larrère, 'Women', 147.

153 McDaniel, 'Enlightened History', 209-210, 212; Buck-Morss, *Hegel*, 8, passim.

154 Parival, *Délices*, deel 1, 153.

155 In de 18e eeuw bijvoorbeeld Azémor, *Considérations*, 159-161, Castilhon, *Considérations*, 68 en Pilati, *Lettres*, deel 1, 220. In de 17e eeuw bijvoorbeeld de Nederlandse gebroeders De La Court, zie daarvoor

Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 346.

156 Velema, 'That a Republic is Better', 21; Larrère, 'Women', 148; Rietbergen, 'Beeld', 638; Park, 'Staging Republic', 187, 194.

157 Connell muntte de term 'patriarchal dividend' in *Masculinities*, 77, 82.

158 Zie bijvoorbeeld in Nederland Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 26-29 en De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 93-100. Voor andere landen de auteurs genoemd in de volgende noten.

159 Shepard, 'Manhood'; McKeon, 'Historicizing Patriarchy'; Roper, 'Was There a Crisis', 37-39; Clark, *Struggle*, 2; Hendrix, 'Masculinity', 71-72.

160 Shepard, 'Anxious Patriarchs', 282-283, 291; Hendrix and Nunn, 'Introduction', xvii; Hendrix, 'Masculinity', 78-79, 83-84, 87; Harvey, 'History', 298-299; Roper, 'Was There a Crisis', 47-48. Voor kritische kanttekeningen bij deze zienswijze: Ditz, 'New Men's History', 5-7, 20-25.

161 Harvey, *Little Republic*, 4.

162 Buruma en Margalit, *Occidentalism*, 133-134.

163 De Jongh en Luijten, *Spiegel*, 138; Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 171; Metken, *Kampf*, 15, 40; Clark, *Struggle*, 68; Leuker, 'Widerspenstige und tugendhafte Gattinnen', 110; Hitchcock en Cohen, 'Introduction', 15.

164 Adams, *Familial State*, 31; Hunt, *Middling Sort*, 211.

165 Sturkenboom, 'Bok'.

166 Gabbard, 'Gender Stereotyping', 93-96.

167 Ook letterlijk, bijvoorbeeld in het Engelse toneelstuk *The Tragedy of Sir John Van Olden Barnavelt* (1619), zie Park, 'Staging Republic', 197-198.

168 Salmon, *Modern history*, deel 9, 129.

169 Voor recent sociaaleconomisch onderzoek dat deze beeldvorming over de Republiek wat betreft de positie van vrouwen lijkt te ondersteunen: Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer'.

170 Gietman, *Republiek*, 105-106. Zie voor de gevoeligheid Hunt, *Middling Sort*, 211.

171 Zie over de permanente druk op mannelijke privileges in verschillende culturen Milam en Nye, 'Introduction', 7.

172 Dresen-Coenders, 'Strijd', 180; Leuker, 'Widerspenstige und tugendhaftige Gattinnen', 117-118.

173 Metken, *Kampf*, 37-95; Meyer, *Volks- en kinderprent*, 404-405; Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 59. Over Engeland, zie Metken, *Kampf*, 86-88 en Clark, *Struggle*, 68-73, 302 aldaar noot 37.

174 Zie bijvoorbeeld de vele reproducties in Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', in Metken, *Kampf*, in Beaumont-Maillet, *Guerre,* en op de website 'Le mariage sous l'Ancien Régime' van prof. Claire Carlin van de University of Victoria in Canada, URL: https://mariage.uvic.ca/toc_gravure.html (geraadpleegd 2-12-2018). Afbeeldingen waar vrouwen onderling om een broek (lees man) vechten – een andere thematiek dus – zijn bekend van prenten, schoenlepels, sierborden en bijenkorven uit een groter deel van Europa: Slovenië, Italië, Frankrijk, de Duitse landen, Noorwegen, Rusland, Denemarken, de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Zie Metken, *Kampf*, 96-137.

175 Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 76-86; Davis, 'Women', 150-152; Dürr, 'Herrschaft', 341-346.

176 Davis, 'Women'; Clark, *Struggle*, 68-69; Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 235-236; Sturkenboom, 'Bok'.

177 Davis, 'Women', 153, 171, 182-183; Metken, *Kampf*, 43, 91-93; Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 60-63. Zie Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 235-241 voor de ondergang van het genre van de 'verkeerde wereld' in het algemeen.

178 Prak, 'People'.

179 Schama, *Overvloed*, 446.

180 *uxor id iubet, cuius in huius modi rebus imperium nostis*: Erasmus, *Boek*, 169.

181 Lemma 'Colghenens', in: Bietenholz en Deutscher, *Contemporaries*, deel 1, 329; Juten, 'Familie Colghenens'; Slootmans, 'Erasmus'.

182 Herdrukt in Sturkenboom, *Verdeelde Verlichting*, 17-24. Het verhaal werd later nog eens gepubliceerd in het *Zinryk en*

Schertzend Woordenboek (3 juni 1760) en was overigens geïnspireerd door een soortgelijke vertelling in *De Hollandsche Spectator* (21 maart 1732), waarin echter geen koopman figureerde.

183 *De Verreezene Hollandsche Socrates* (27 februari 1741) 72.

184 Wolff en Deken, *Historie*, deel 1, 334.

185 Connell, *Masculinities*, 76-77. Voor een kritische evaluatie van dit begrip vanuit de geschiedwetenschap Dudink, 'Mannelijkheid' en Tosh, 'Hegemonic Masculinity'.

186 De Française Sophie Perrier meent bijvoorbeeld dat Nederlandse mannen zich in hun relatie met vrouwen nog altijd minder 'mannelijk' gedragen dan mannen in andere landen en beschrijft hun reactie wanneer zij Nederlandse mannen met die mening confronteert, zie haar *Mannen*, 120. Voor een meer wetenschappelijke analyse van dit veelal geïnternaliseerde conflict tussen stijlen van mannelijkheid: Forth, *Masculinity*, 2-4, 16, 21-22.

187 Zie over het werk van deze eerste Nederlandse antropoloog Koolhaas-Grosfeld, *Ontdekking*, 91-152.

188 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 721 en 763 (citaten), en verder 756-762 voor de karakterologische overeenkomsten tussen deze lokale groepen.

189 Johannes en Leemans laten dit fraai zien in 'Van den handel', 27-30.

190 Schmidt, 'Labour Ideologies', 51-53; Van den Heuvel, *Women*, 43; Schama, *Overvloed*, 391, 403.

191 Van den Heuvel, *Women*, 44-45; Everard, 'Kolhorner keetmeiden', 57; Schmidt, 'Labour Ideologies', 55-56, 66-67.

192 Mosmuller, 'Handel', zonder paginering, zie paragraaf 4.3 aldaar.

193 Spreuken 31: 18-24.

194 Calis, *Vondel*, 69, 157-158.

195 Wunder, 'Überlegungen', 20-21; Metken, *Kampf*, 47-48; Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 75, 77; Clark, *Struggle*, 75.

196 Een inkijkje in de samenwerking van een Rotterdams echtpaar dat zich rond 1600 bezighield met de productie en verkoop van geweven tijken (beddenovertrekken), biedt Frijhoff in 'Kinderwens'.

197 Vergelijk ook Bull, aangehaald in Harvey, *Little Republic*, 77, die iets vergelijkbaars zegt over de relatief gelijkwaardige verhoudingen in koopmanshuishoudens.

198 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 13-16; Leuker, 'Widerspenstige und tugendhaftige Gattinnen', 117-118.

199 Aangehaald in Van Deursen, *Kopergeld*, deel 2, 13.

200 Schama, *Overvloed*, 409. *De biecht der getrouwden* was het vervolg op het bekendere *De tien vermakelijkheden van het huwelijk* van dezelfde auteur.

201 Tot en met 1717 in jaarlijks terugkerende voorstellingen, in totaal 58 uitvoeringen in de periode 1688-1732. Informatie ontleend aan Onstage (Online Datasystem of Theatre in Amsterdam in the Golden Age), URL: http://www.vondel.humanities.uva.nl/onstage/plays/870 (geraadpleegd 13-9-2017).

202 Leuker, 'Widerspenstige und tugendhaftige Gattinnen'; Schama, *Overvloed*, 445-455; Sturkenboom, *Spectators,* 90-125.

203 Winkelman, 'Nawoord', 117-118.

204 Sneller, 'Reading', 33.

205 Leuker, 'Widerspenstige und tugendhaftige Gattinnen', 117-118.

206 Leuker, 'Women's Sphere', 66-67.

207 *die Bosheit und Herzschaft der Holländischer Weiber über ihre Männer ganz ungemein wohl und natürlich vorgestellet*: Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, deel 2, 416.

208 Winkelman, 'Nawoord', 111-112.

209 Leuker, 'Widerspenstige und tugendhafte Gattinnen', 104 aldaar noot 36.

210 Sturkenboom, *Spectators,* 118.

211 Meyer, *Volks- en kinderprent*, 495-500.

212 De Meyer, *Volks- en kinderprent*, 499. Voor een reproductie Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 73.

213 Zie over deze serie prenten Metken, *Kampf,* 66-69 en Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 170-176, waaraan ik veel van de navolgende informatie ontleen.

214 In de eerste editie uit 1596 als no. 28 en in de tweede druk van 1611 als no. 49.

215 Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 96-98.

216 Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 170-176.

217 Metken, *Kampf*, 53.

218 De Jongh en Luijten, *Spiegel*, 138; Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 170 en 253, noot 24 (voor Verbeeck).
219 Over de klasse-verschillen bij de mannenbroek: Dudink, 'Legs', 59-61.
220 *Hoc ex parte mihi nunc vendico* [vendito] *subligar, heus tu*: bijvoorbeeld in de editie uit 1627, digitaal toegankelijk gemaakt door de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel via URL: http://diglib.hab.de/drucke/xb-6550/start.htm (geraadpleegd 29-09-2017) afbeelding 49.
221 Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 97-98.
222 Gereproduceerd in Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 59.
223 Van Overbeke, *Anecdota*, grap nr. 1849.
224 Hazelzet, *Verkeerde werelden*, 108-111; Metken, *Kampf*, 66-69, 72.
225 De Jongh en Luijten, *Spiegel*, 139; Metken, *Kampf*, 69.
226 *Es ist gross Creutz im Hauss/ All Wolfahrt weicht auch drauss/ Wanns Weib den Mann ansicht/ Ihr Bein in die Hosen sticht.*
227 Leuker, 'Widerspenstige und tugendhafte Gattinnen', 116-117.
228 Hazelzet, *Verkeerde werelden,* 103-112; Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 58-59; De Vries, *Ingelijst werk*. 145-146.
229 Maeterlinck, *Genre satyrique* 206; Butler, *Language*, 58-59; Metken, *Kampf*, 35, 45, 52-54, 61-62. Andere plaatsen in Frankrijk met deze misericordes zijn Bourg, Saint-Seurin (Gironde), Presles (Seine-et-Oise) en Villefranche-de-Rouergue. Op de genoemde Engelse misericordes is overigens de broek als symbool van deze machtsstrijd afwezig.
230 Zie voor voorbeelden Metken, *Kampf*, 37-42, 48, 52, 62 en Beaumont-Maillet, *Guerre*, 70-71, 89-90.
231 De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 44-54.
232 Goldgar, *Tulipmania*, 276 (citaat); Shepard, 'Manhood', 75-90; Hendrix, 'Masculinity', 72, 79-80; Clark, *Struggle*, 265-266.
233 Clark, *Struggle*, 63-64; Wunder, 'Überlegungen', 20.
234 De Moor en Van Zanden, 'Every Woman', 182; Wunder, 'Überlegungen', 19-20; Hufton, 'Vrouwen', 15-16.
235 Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst'.
236 Zie speciaal voor Hollandse gilderegels en -praktijken Schmidt, 'Women'.
237 Zie voor vrouwenarbeid in de Republiek: Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 18-20; Wijsenbeek, 'Van priseersters'; Dekker, 'Vrouwen', 419-421; Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 43-46; Everard, 'Verandering' en idem, 'Kolhorner keetmeiden'. Zie voor andere (West-)Europese landen bijvoorbeeld Hufton, 'Vrouwen', 14-23; Wunder, 'Überlegungen', 20-24; Laurence, 'How Free were English Women?', 131-134.
238 Volgens Van de Pol, 'Lure', 78.
239 Van de Pol, 'Lure', 78 noemt voor vroegmodern Europa – stad en platteland – een gemiddelde sekseratio van 110 (11 vrouwen op 10 mannen) .
240 Dresen-Coenders, 'Machtsbalans', 78.
241 Junius, *Holland*, 308.
242 Moryson, *Itinerary*, 272, 299.
243 Avity, *Estats*, 577.
244 Moryson, *Itinerary*, 272.
245 Op een andere plaats brengt hij dit dan ook wel degelijk als een van de mogelijke verklaringen naar voren: Moryson, *Itinerary*, 287.
246 Zie voor dit verondersteld verband tussen flegmatisch karakter en vochtige omgeving Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 167-178.
247 Moryson, *Itinerary*, 273.
248 Ibidem.
249 Laurence, 'How Free were English Women?', 129, 134.
250 *la Hollande comme une ville continuelle, vû qu'en effet il y a si peu de distance de l'une à l'autre*: Chappuzeau, *Entretiens*, 203, met een verwijzing naar *Voyage du Duc de Rohan fait en l'an 1600*. De 'verrandstedelijking' werd in 1716 ook beschreven door lady Mary Wortley Montagu, zie Rietbergen, 'Beeld', 637.
251 De Schepper, *Belgium Nostrum*, 9; Van der Woude, 'Demografische ontwikkeling', 128-139; Hélin, 'Demografische ontwikkeling', 193-194.
252 De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*, 49.
253 Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 44-46.

254 De Moor en Van Zanden, 'Every Woman' en idem, *Girl Power*, 22-23; Frijhoff, 'Confessions'; Spufford, 'Literacy', 248-263, 269-271; Van der Woude, 'Alfabetisering', 257, 262.

255 Marthin Wentsel, *T' Fondament van Arithmetica, mette Italiaensche Practijck, midtsgaders d'aller nootwendichste stucken van den Reghel van Interest* (Middelburg 1599), voorrede, aangehaald in Kool, *Conste*, 207.

256 Schmidt, 'Vrouwen', 27-33; Van Nierop, 'Coornherts huwelijk', 39.

257 Rabuzzi, 'Women', 449-453. Zie over het zelfstandig voeren van een huishouden Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 42 aldaar noot 67.

258 Rabuzzi, 'Fading Images', 369.

259 Overlaet, 'Ghehouden en gheacht', 21 aldaar noot 7; Van Aert, 'Tussen norm en praktijk', 24, 26, 28.

260 Van den Heuvel, 'Openbaar koopvrouw', 12-14 en uitgebreider in idem, *Women*, 56-69.

261 Schmidt, 'Vrouwen', 36-38; Van den Heuvel, *Women*, 64.

262 Zie voor een voorbeeld uit 16e-eeuws Antwerpen Van Aert, 'Tussen norm en praktijk', 38-39.

263 Overlaet, 'Ghehouden en gheacht', 18-20; Van den Heuvel, *Women*, 65-68 en idem, 'Openbaar koopvrouw', 14.

264 Zie voor Engeland: McIntosh, 'Benefits' en Hunt, *Middling Sort*, 138-142. Voor Duitsland: Rabuzzi, 'Women', Beachy, 'Business', 311-312, 315, en Schötz, *Handelsfrauen,* 43-72. Voor Frankrijk: Marion, 'What is that "e" ', Dufournaud en Michon, 'Femmes', secties 1, 22-29, en Lanza, *From Wives to Widows*, 40, 101. Voor Vlaanderen: Van Aert, 'Tussen norm en praktijk', 29-31, 37-40 en Overlaet, 'Ghehouden en gheacht'.

265 Van den Heuvel, *Women*, 59-63.

266 Spence, 'Women', 25-30.

267 Rabuzzi, 'Women', 438-442; Beachy, 'Business', 315-320; Mosmuller, 'Handel', aldaar paragraaf 2.3.

268 Van Aert, 'Trade', 299, 301-302.

269 Dufournaud en Michon, 'Femmes', passim.

270 Simonton, 'Toleration', 33, 37, 39-44; Van den Heuvel, *Women*, 21-24; Schmidt, 'Women', 170-171, 174, 179, 182-185.

271 Schötz, *Handelsfrauen*, 87, 186-189.

272 Sharpe, 'Gender', 286, 292, 299, 301; Hunt, *Middling Sort*, 132-134; Van den Heuvel, *Women*, 236-237.

273 Sharpe, 'Gender', 286.

274 Simonton, 'Toleration'.

275 Juratic en Pellegrin, 'Femmes', 482, 487, 489-490.

276 Zie voor de Middeleeuwen Farmer, 'Merchant Women', 92-94, 100-101 en voor de periode daarna Simonton, 'Toleration', 39-40.

277 Van den Heuvel, *Women*, 132-134, 174-175, 267-277.

278 Schmidt, 'Women'.

279 Met dat argument verdedigde Marperger in 1714 althans de handelsactiviteiten van vrouwen die daarin volgens hem ook vaak succesvoller bleken dan hun (overleden) mannen. Zie *Nothwendige und nützliche Frage*, 93-94.

280 Zie over het grote aantal vrouwen dat vanaf de 16e eeuw actief was op de geldmarkt Hanus, 'Bossche renteniersters', Van der Heijden, *Geldschieters*, 161-162 en Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer', 47-49.

281 Dit was wel de conclusie van Mosmuller over de vermogende Amsterdamse koopvrouwen uit 1742, zie haar 'Handel', zonder paginering, paragraaf 4.3 en de conclusie aldaar.

282 Van den Heuvel, *Women*, 220-222, 230-237, 267-277.

283 Van den Heuvel, *Women*, 176, 325.

284 Rietbergen, 'Beeld', 637.

285 Dunthorne, 'Early Romantic Travellers'; Smith, 'What Travellers', 52-53, 61-62.

286 Pomeranz en Topik, *World*, 28-31.

287 Pomeranz en Topik, *World*, 29.

288 Voor Afrika, zie Everts, 'Huwen', 188-192. Voor Noord-Amerika, zie Waterman, 'Not Confined to Village Clearings' en Todt en Shattuck, 'Capable Entrepreneurs', 206-207.

289 Dit inzicht dank ik mede aan Laurence, 'How Free were English Women?', 129, 134. Schmidt, 'Women', 184 komt tot dezelfde conclusie aangaande de zichtbaarheid en het aandeel van Hollandse vrouwen in andere sectoren van de stedelijke economie.
290 Dufournaud en Michon, 'Femmes', sectie 13 melden dat Franse koopvrouwen hun boekhouding vaak noodgedwongen aan anderen overlieten. Hunt, *Middling Sort*, 59, 81-92, 125-126 onderstreept dat tot de late 17e eeuw de mate van scholing van Engelse middenklassenmeisjes afhankelijk was van toevalsfactoren. In Duitse koopmansfamilies was het volgens Heide Wunder al vroeger gebruikelijk dat dochters leerden boekhouden, zie Spence 'Women', 25. Zie voor de Nederlanden de literatuur genoemd in noot 254.
291 De Moor en Van Zanden, 'Every Woman', 192-208; Van de Haar, 'Van nimf tot schoolvrouw', 11-15; Van Aert, 'Trade', 310; Spufford, 'Literacy', 248, 253.
292 Van Aert, 'Trade'; Roelens, 'Visible Women', 18-22.
293 Blockmans, *Metropolen*.
294 Stein, 'Urban Network', 61-71.
295 Blockmans, *Metropolen*, 276-295, 548-556, 583.
296 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 242-253; De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 20-22, 80-106.
297 Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 20-22, 33-36; Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 56-57; Hendrix, 'Vreemd volk', 5, 7-9.
298 Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 20-22 (150.000); Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 207 (100.000).
299 Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 23-88; Pleij, *Herontdekking*, 33-34; Stein, 'Introduction', 6.
300 Van Gelder, 'Nederlandse opstand', 27-39.
301 Guicciardini, *Descrittione*, 158; daarna bijvoorbeeld ook in Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 3, 693. Zie voor de logica achter deze juridische bevoorrechting Zwager, 'Ludovico Guicciardini', 3.
302 Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 69-75, 85-88; De Schepper, *Belgium nostrum*, 72-75; Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 62-63. Zie voor een verklaring van dit religieuze fanatisme vanuit migratieperspectief: Frijhoff, 'Multilingualism', 114-115.
303 Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen', 94, 100, 103-106; De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 30, 157-158, 176; Heyning, Koldewei en Sens, *Anders bekeken*, 29-31; Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 59-60.
304 Al en Lesger, 'Twee volken'; Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 57-70; Hendrix, 'Vreemd volk', 9-10.
305 Aangehaald in De Schepper, *Belgium nostrum*, 75. Zie ook De Roy van Zuydewijn, *Van koopman tot icoon*, 30, 37-39.
306 Zie voor de verschillende betekenissen van het begrip: Van Stipriaan, 'Hollandse botheid'.
307 Van Stipriaan, 'Spaanschen Brabander', 52-54; Hoenselaars, 'Sources', 116-122.
308 Meijer Drees, 'Beeldvorming', 91-92. Zie ook Hoenselaars, 'Sources', 123 en Van Stipriaan, 'Spaanschen Brabander', 54.
309 Van Stipriaan, 'Spaanschen Brabander', 46-47.
310 Hoenselaars, 'Sources', 129-133.
311 Van Stipriaan, 'Historische distantie'.
312 Van Stipriaan, 'Spaanschen Brabander', 54-60. Pollmann, 'Brabanters' geeft overigens een andere interpretatie van Bredero's *Spaansche Brabander* waarin ze stelt dat Bredero bovenal waarschuwt voor de politieke onbetrouwbaarheid van de Zuid-Nederlandse bondgenoten die in toenemende mate gemene zaak maken met de Spanjaarden.
313 Sturkenboom, 'Staging the Merchant', 213-216; Grootes, 'Literator', 367.
314 Van Stipriaan, *Leugens*, 109-130.
315 Van Stipriaan, 'Historische distantie', 118-120.
316 Meijer Drees, *Andere landen*, 57-72; Hendrix, 'Vreemd volk', 10-11.
317 Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 49.
318 Meijer Drees, *Andere landen*, 120.
319 Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 47; Reicher, Hopkins en Condor, 'Lost Nation', 65.
320 De Beatis, *Voyage*, 123.

321 Van Kessel, ‘Van Fiandra naar Olanda’.
322 Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 43-45, 257 aldaar noot 82.
323 Gabbard, ‘Gender Stereotyping’, 87; Kloek, *Vrouw*, 28-30.
324 *in molte parti, come in Hollanda et in Silanda*: Guicciardini, *Descrittione*, 43-44.
325 Guicciardini, *Descrittione*, 141, 155.
326 Van der Heijden en Oomen, *Beschrijving*, 27-29.
327 Jacqmain, ‘Inleiding’, 12.
328 Avity, *Estats,* 577.
329 *trop imperieuses*: Chappuzeau, *Entretiens*, 227.
330 Heylyn, *Cosmographie,* deel 2, 4.
331 Het voorval dat Vázquez ter illustratie van dat laatste noemde, betrof de verdediging van Antwerpen, zie zijn ‘Algemeene beschrijving’, 92-93.
332 Zie bijvoorbeeld Otten en Wentura, ‘Self-Anchoring’; Vanhoomissen en Van Overwalle, ‘Me or Not Me’; Cinnirella, ‘Ethnic and National Stereotypes’.
333 Bijvoorbeeld Frederik van Wirtemberg (1602), aangehaald in Rye, *England*, 14. Zie verder Brückner, ‘Welschen’, 188; Laurence, ‘How Free were English Women’, 129; De Vrankrijker, *In andermans ogen*, 92.
334 Stanzel, *Europäer*, 14-17, met een poging tot uitleg op 61-68.
335 *Das Frauenzimmer in Engelland liebt sehr die Freyheit, daß sie auch öfften denen Männern die Herrschaft disputirlich machen, und [...] daß man im Sprichwort saget: Engeland sey ein Paradieß der Weiber, ein Fege-Feuer der Knecht, und eine Hölle der Esel. Dahero auch die Italiäner zu sagen pflegen: Wenn eine Brücke über den Canal von Engelland wäre, so würden alle Weiber in Europa hinüber lauffen*: aangehaald in Stanzel, *Europäer*, 66.
336 Hunt, *Middling Sort*, 212.
337 Laurence, ‘How Free were English Women’, 135.
338 Rye, *England*, 14, 73, 197. Het Engelse gezegde spreekt overigens over paarden en niet over ezels, welke laatste in alle waarschijnlijkheid een Italiaanse bedenksel waren.
339 Ibidem, 197, aldaar noot 31.
340 Van Meteren, *Belgische of Nederlantsche Historie van onsen tijden* (1599) in Rye, *England*, 72-73 en Cats, *Houwelick*, deel 3.2 oftewel deel 4 (‘Christelick huys-wyf, vertoont inde ghestalte van *vrouwe*, tweede deel’), 92 recto en 104 verso.
341 Gabbard, ‘Gender Stereotyping’, 84, 96.
342 Harvey, *Little Republic*, 188-189.
343 Barthes, *Elements of Semiology* (1967) 77, aangehaald in Reeser, *Masculinities*, 9.

NOTEN HOOFDSTUK 4

1 Ik voeg me naar het Nederlandse spraakgebruik dat tot nu toe de term ‘kolonialisme’ hanteert voor het eigen koloniale verleden, terwijl de term ‘imperialisme’ gebezigd wordt voor het streven naar mondiale macht door grotere landen in de moderne tijd – een onderscheid dat op zich al het een en ander zegt over het Nederlandse koloniale zelfbeeld. Mijn keuze voor de term handelskolonialisme impliceert echter niet dat Nederlanders in de vroegmoderne tijd níet geprobeerd zouden hebben een overzees *empire* op te bouwen. Dat hebben ze wel, zoals bijvoorbeeld aangetoond door Fitzmaurice in ‘Dutch Empire’ en Klooster in *Dutch Moment*. Zie voor het Nederlands woordgebruik voor het koloniale verleden Van

Goor, *Prelude*, 9, 102, Raben, 'New Dutch Imperial History', 9-10 en Koekkoek, Richard en Weststeijn, 'Visions of Dutch Empire', 81-83, 91-93.

2 Jacob, *Strangers*, 3, 66-94 en Frijhoff, 'Cosmopolitisme', 36. Hoe handel ook bij kleinschalige handelaren een pragmatisch soort kosmopolitisme bevordert, beschrijft Mathews (met de nodige kanttekeningen) in *Ghetto*, zijn studie over de Chunking Mansions die het multi-etnische centrum van 'lage globalisering' vormen in hedendaags Hongkong.

3 Sneller, 'Reading', 23.

4 Deze vraagstelling sluit aan bij een relatief recente beweging die om meer aandacht vraagt voor de werking van mannelijkheid in de wereldgeschiedenis, zie hierover Strasser en Tinsman, 'It's a Man's World?'. In de koloniale geschiedschrijving is mannelijkheid al eerder geproblematiseerd, onder andere dankzij het vroege werk van Mrinalini Sinha.

5 Zie over de doorwerking van het koloniale verleden in het heden bijvoorbeeld Jones, 'Slavernij'; Small, *Living History*; Small en Hira, *20 Questions*; Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*; Wekker, *White Innocence*; Nzume, *Hallo*; Legêne, *Spiegelreflex*; Oost-Indie, *Postcolonial Netherlands*; Knevel, *Meerstemmig verleden*.

6 Rodriguez, *Historical Encyclopedia*, deel 2, 541-542; Muthu, *Enlightenment*, 72; Agnani, 'Doux Commerce', 77; Stuurman, *Uitvinding*, 295.

7 Op de titelpagina stond 1770 als publicatiejaar, maar dat is incorrect.

8 Muthu, *Enlightenment*, 4-6. Zie voor de encyclopedische opzet van het werk Terjanian, *Commerce*, 18.

9 *toute colonie, supposant l'autorité dans une contrée et l'obéissance dans une autre contrée éloignée, est un établissement vicieux dans son principe*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 398 en vergelijkbare uitspraken bijvoorbeeld in deel 5, 192 en deel 7, 1-5. Zie voor een politiek-filosofische ontleding van het antikolonialisme in *Histoire des deux Indes* Muthu, *Enlightenment*, 72-121.

10 Afhankelijk van de gehanteerde definitie zou men ook de Grieks-Romeinse geschiedschrijver Polybius als aartsvader van *global history* kunnen beschouwen, zie Robertson en Inglish, 'Global Animus', 41-42. Maar de vele 'wereldgeschiedenissen' die aan *Histoire des deux Indes* voorafgingen, vormden inhoudelijk een ander genre, zie daarover De la Porte, 'History'.

11 Tegenover de titelpagina van deel 1, editie uitgegeven in Den Haag maar net als de eerste Amsterdamse editie nog zonder naam van drukker of auteur.

12 De orde van de Jezuïeten werd in 1773 door Paus Clemens XIV opgeheven, maar Raynal verliet al in 1747 de orde, zie Stuurman, 'Diderot en Raynal', 110.

13 Terjanian, *Commerce*, 19.

14 Benot, *Diderot*, 180-181, 215-217, 226 aldaar noot 1, 241-259.

15 Hoewel bekend als de editie van 1780, verscheen zij pas vanaf maart 1781: Benot, *Diderot*, 162. Over Diderots aandeel o.a. Duchet, *Diderot*; Strugnell, 'Dialogue'; Goggi, 'Quelques remarques' en idem, 'Voyage', 104-106.

16 Strugnell, 'Dialogue', 410-411.

17 Strugnell, 'Dialogue', 411-413; Agnani, 'Doux Commerce', 75. Diderots reisverslag *Voyage en Hollande* is in het Nederlands uitgegeven onder de titel *Over Holland*.

18 Benot, *Diderot*, 258; McDaniel, 'Enlightened History', 211.

19 Zie voor opzet, stijl, inhoud en totstandkoming van Raynals werk in het algemeen Lüsebrink en Strugnell, *L'Histoire*. Zie meer specifiek voor de samenwerking tussen Diderot en Raynal: Strugnell, 'Dialogue', 417-422, Duchet, *Diderot*, 159-176, en Benot, *Diderot*, 180-181, 257-259 (258 voor Raynal en slavenhandel).

20 Abu-Lughod, 'World System'; Pomeranz en Topik, *World*; McNeill en McNeill, *Human Web*.

21 Stuurman, *Global Equality*, 9-10, 19-23 en idem, 'Diderot en Raynal', 113-117; Lüsebrink en Strugnell, *L'Histoire*, 7-8. Zie voor de historische verwevenheid van economische expansie en geweld: Pomeranz en Topik, *World*, 147-178.

22 Zie voor het Franse Verlichtingsdenken vanuit deze invalshoek: Terjanian, *Commerce*, 1-25.

23 Benot, *Diderot*, 179-180.

24 Hunt, *Inventing Human Rights*, 24; Stuurman, *Global Equality*, 18. Zie Jansz, 'Onze natuurgenoten' voor de toepassing van dit politieke mensenrechtenvocabulaire in de Nederlandse praktijk.

25 Benot, 'Traces'; Mix, 'L'Histoire'; Muthu, 'Conquest', 215. Zie voor Nederland Salverda, 'Raynal' en Paasman, *Reinhart*, 110-111, 130, 212.

26 De vergelijking met Spartacus komt alleen voor in de tweede editie, maar in de derde editie van Raynals *Histoire* is wel Diderots profetie gehandhaafd dat in de toekomst een zwarte held een einde zou kunnen maken aan de slavernij (deel 6, 183). In de eerste editie ontbreekt deze passage nog die geïnspireerd zou zijn door Sébastien Merciers *l'An deux milles quatre cent quarante* (1771), zie daarover Benot, *Diderot*, 212-215. Zie voor de toeschrijving aan Diderot ook Duchet, *Diderot*, 85. Vergelijkbare voorspellingen vinden we later weer bij andere antikoloniale auteurs zoals Haafner, zie hierover Van der Velde, *Wie onder palmen*, 174.

27 Stuurman, *Global Equality*, 19; Muthu, *Enlightenment*, 109.

28 Lüsebrink en Tietz, *Lectures*, 6; Rodriguez, *Historical Encyclopedia*, 418-419, 541-542. Louverture zou mogelijk pas geïnteresseerd zijn geraakt in Raynals *Histoire des deux Indes* toen een van zijn Franse tegenstanders, generaal Laveau, hem bij een ontmoeting in 1796 de zwarte Spartacus (aangekondigd door Raynal) noemde, zie daarover Benot, *Diderot*, 217.

29 Tignor, *Worlds*, 651-653.

30 Benot, *Diderot*, 206-212.

31 Zie voor de toeschrijving aan Diderot Duchet, *Diderot*, 85. Zie idem, 159-176 voor het interveniërende karakter van Diderots bijdragen aan *Histoire des deux Indes*.

32 *chaque nation Européenne a une maniere de traiter ses esclaves qui lui est propre. L'Espagnol en fait les compagnons de son indolence; le Portugais, les instrumens de ses débauches; le Hollandois, les victimes de son avarice. Aux yeux de l'Anglois, ce sont des êtres purement physiques, qu'il ne faut pas user ou détruire sans nécessité. Mais jamais il se familiarise avec eux, jamais il ne leur sourit, jamais il ne leur parle. On diroit il craint de leur laisser soupçonner que le nature ait pu mettre entre eux et lui quelque trait de ressemblance. Aussi en est-il haï. Le François, moins fier, moins dédaigneux, accorde aux Africains une sorte de moralité. Et ces malheureux, touchés de l'honneur de se voir traités comme des créatures presque intelligentes, paroissent oublier qu'un maître impatient de faire fortune, outre presque toujours la mesure de leur travaux et les laisse manquer souvent des subsistances*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 140. In de eerste editie behandelt hetzelfde fragment (daar in deel 4) slechts het verschil tussen de Engelsen en Fransen en is milder over de Engelsen. De Spanjaarden, Portugezen en Nederlanders zijn toegevoegd in de tweede editie van 1774.

33 Zie bijvoorbeeld verder Raynal, *Histoire*, deel 6, 130. Hierover ook Stuurman, *Uitvinding*, 298.

34 Goggi, 'Voyage', 86-87.

35 Vrouwen vormden meer dan 40% van de Britse slaveneigenaren die bij de abolitie in 1833 compensatie verkregen van de Britse regering, zie *Legacies of British Slave-ownership* (Catherine Hall e.a., University College London). http://www.ucl.ac.uk/lbs (geraadpleegd 19-7-2013). Van de Amsterdamse slaveneigenaren die bij de Nederlandse abolitie in 1863 in kaart gebracht zijn, was een vergelijkbaar percentage vrouw, zie *Slaveneigenaren in Amsterdam 1863* (Dienke Hondius e.a., Vrije Universiteit Amsterdam). https://maps.google.nl/maps/ms?msid=200753703523385355304.0004c09f33f83588 01212&msa=0&hl=nl&ie=UTF8&ll=52.372874,4.89 (geraadpleegd 19-7-2013).

36 Om praktische redenen wijs ik het gebruik van deze inmiddels bekritiseerde standaardtermen met betrekking tot slavernij en slavenhandel niet categorisch af: ter wille van de leesbaarheid van mijn

zinnen zal ik ze blijven gebruiken naast bewuster gekozen nieuwe termen als 'tot slaaf gemaakten' en 'plantagewerkkamp'. Deze pragmatische keuze impliceert voor mij niet dat het 'houden' van tot slaaf gemaakte mensen vergelijkbaar zou zijn met het 'houden' van vee, noch dat de voor dit doel uit het Afrikaanse binnenland ontvoerde en met geweld naar de kust gebrachte Afrikanen reeds als slaaf beschouwd moeten worden voordat zij aan Europese 'slavenhalers' werden verkocht, noch dat de eerder bestaande slavenhandel in Afrika van dezelfde aard was als de handel die zich als gevolg van de Europese vraag ontwikkelde. Zie voor kritische kanttekeningen bij het standaardvocabulaire Small, *Living History*, 9 en Willemsen en Nimako, *Dutch Atlantic*, 45-50.

37 Prévost, *Histoire,* deel 23, Livre IV, Chapitre 1, 79.

38 Brot, 'L'abbé Raynal' en Goggi, 'Méthode', 333-335, 342-352.

39 Editie 1863, net als bij Robinet onder de ingang 'esclave'. Meunier plaatst het citaat onder de ingang 'nègre'.

40 Terjanian, *Commerce*, 19.

41 Gilles Bancarel, *'Les 49 éditions de l'Histoire des deux Indes',* http://www.abbe-raynal.org/histoire-des-deux-indes.html. juni 2002 (geraadpleegd 17-4-2013).

42 Salverda, 'Raynal', 220, 230-234.

43 Terjanian, *Commerce*, 18.

44 Zie voor de receptie Lüsebrink en Tietz, *Lectures de Raynal* en speciaal voor de invloed in de Amerikaanse koloniën Ventura, 'Lectures' en Tortarolo, 'Réception'. De term creool verwijst hier niet naar Afro-Surinamers maar naar personen die uit Europese ouders geboren worden in een ander werelddeel.

45 Zie voor de Nederlandse receptie Salverda, 'Raynal', 221-227 en Paasman, *Reinhart*, 110-111, 126, 130, 135, 212. Paasman is tevens de belangrijkste bron voor het werk van Post. Zie over de receptie van Haafners antikoloniale teksten Van der Velde, *Wie onder palmen*, 177-212. Zie Van Meerkerk, *Gebroeders* over de Van Hogendorps en Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren* over Van Haren.

46 Goggi, 'Voyage', 90, 97-98.

47 Paasman, *Reinhart*, 107, 138, 149.

48 Zie bijvoorbeeld Luzac, *Hollands Rijkdom*, deel 4, 117 en verder Salverda, 'Raynal', 222, 224. Die kritische houding was overigens al te vinden in *La richesse de la Hollande* van Accarias de Sérionne, de tekst die het uitgangspunt vormde voor Luzacs werk. Aan deze meningsverschillen werd ook gerefereerd door Pilati in zijn *Lettres*, deel 2, 57-58.

49 Volgens Strugnell, 'Dialogue', 412-413 handelen in de derde editie van *Histoire des deux Indes* ongeveer 250 pagina's over de Nederlandse aanwezigheid overzee, tegenover 480 over Portugal, 750 over Spanje, 900 over Frankrijk en 1000 over Engeland als koloniale mogendheden. Denemarken komt slechts kort ter sprake en de resterende pagina's betreffen voor het grootste deel meer algemene beschouwingen over koloniale vraagstukken.

50 Over Diderots aandeel hier: Duchet, *Diderot*, 67-68 en Strugnell, 'Dialogue', 412-413.

51 Raynal, *Histoire*, deel 1, 350-356, 369-373, 386-393.

52 Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen', 14. Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 47 noemt enkele naamvarianten die op hetzelfde neerkomen.

53 *il ne me devoit rien* en *il faut que je me fasse payer par les héritiers*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 359. Zie voor Raynals Nederlandse contacten Salverda, 'Raynal', 217-219. Dezelfde passage treft men overigens in Diderots reisjournaal over Holland uit de jaren 1773-1774 (*Over Holland*, 106), dus het is evengoed mogelijk dat het Diderot is die hier een van zijn informanten aanhaalt.

54 Zie Diderot, *Over Holland*, 55, Du Perron, *Muze*, 69, Méchoulan, *Amsterdam*, 246 en Corn, *Scents*, 198 voor verschillende variaties.

55 Usselincx, aangehaald in Van Rees, 'Willem Usselincx', 301. Een vergelijkbare uitspraak over het 'gewin als noordster'

treft men in 1671 bij de Duitser Bon, aangehaald in Schmidt, *Niederlande*, 35.

56 Rietbergen, *Japan*, 19; Blussé en Van Luyn, *China*, 105. In 'Accumulating the World' betoogt Schmidt dat ook deze wetenschappelijke belangstelling voor andere werelddelen in de Republiek commercieel werd uitgebaat.

57 Opgenomen in Du Perron, *Muze*, 42-51.

58 Van Overbeke, *Anecdota*, nrs. 83, 216.

59 Peters, 'VOC-vrouwen', 72-73, 81; Ketelaars, *Compagniesdochters*, 192-194.

60 Zie bijvoorbeeld 'Een Calis-liedt' van F.G. Drieduym uit 1670, opgenomen in Du Perron, *Muze*, 57-58. Over de betekenis van dit soort liederen De Prins, 'Seksuele fantasie', 135-136.

61 Matthijs Cramer, *Borts voyagie naar de kuste van China en Formosa, 1662-1664* (Amsterdam 1670) 16, aangehaald in Van Amstel, *Barbaren*, 274.

62 *une nation dégénerée*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 310 (citaat) en verder deel 2, 19.

63 Raynal, *Histoire,* deel 1, 346-347 (over de Javanen); deel 1, 223-226 en deel 2, 275 (over de Portugezen). De passage over de verwijfde Portugezen werd o.a. door Sinapius overgenomen in zijn *Lesebuch*, 160 en is in iets andere bewoordingen ook terug te vinden bij Pilati, *Lettres*, deel 2, 6.

64 *Dans un climat chaud où le corps perd de sa vigueur, l'âme doit perdre de sa force. Dans un pays où la nature et les usages conduisent à la mollesse, on s'y laisse entraîner. Dans des contrées où on est venu pour s'enrichir, on oublie aisément d'être juste*: Raynal, *Histoire,* deel 2, 218 (citaat over de Engelsen). Zie voor de Spanjaarden deel 3, 438, 453. Voor de toeschrijving aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 70, 74.

65 Raynal, *Histoire,* deel 2, 474.

66 Lehfeldt, 'Ideal Men', 479-480.

67 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 175-178.

68 Zie behalve de reeds genoemde passages bijvoorbeeld nog Raynal, *Histoire,* deel 1, 229-232, 369 en deel 6, 217.

69 *mollesse Asiatique* en *hommes efféminés*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 81, 262; deel 2, 487, 514, 395; deel 3, 111.

70 Stuurman, *Uitvinding*, 296.

71 Zie bijvoorbeeld Le Roy, *Commerce vengé*, 18 of het oordeel van Rijcklof van Goens (1619-1682) over de vorsten van Java, aangehaald in De Prins, 'Seksuele fantasie', 121-122.

72 Reeser, *Masculinities*, 31-32.

73 Salmon, *Modern History*, deel 9, 106-107.

74 *Ils se livrerent à cette mollesse, dont on contracte si aisément l'habitude dans les pays chauds*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 362-363, 388-390 (citaat 387).

75 *hommes vertueux*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 389-390; deel 6, 353. Zie Duchet, *Diderot*, 67-68, 88 voor Diderots aandeel hier.

76 Sinapius, *Lesebuch*, 195-196, zie 216 voor de overname uit *Histoire des deux Indes*.

77 Van Welie, 'Slave Trading', 85; Sens, 'Dutch Antislavery Attitudes', 95.

78 Van Santen, *VOC-dienaar*, 54.

79 Wagenaar, *Kaneel*, 97.

80 Raynal, *Histoire,* deel 1, 362.

81 Peters, 'VOC-vrouwen', 89.

82 Raynal, *Histoire,* deel 1, 363-364.

83 Barend-van Haeften, 'Inleiding', 19 en De Prins, 'Seksuele fantasie', 133. Zie voor de 20e eeuw nog Ketelaars, *Compagniesdochters*, 178, 202.

84 Barend-van Haeften, 'In de Oost-Indise Spiegel', 64. Tavernier was evenmin een fan van Nederlandse mannen, zie daarover Boxer, 'Jean Baptiste Tavernier', 205-207. Zijn *Recueil* was overigens een vervolg op de eerste twee delen van *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier* (1676) en werd bij latere edities als derde deel daarin opgenomen.

85 Zie over auteur, werk, drukgeschiedenis en receptie Barend-van Haeften, 'In de Oost-Indise Spiegel', Vanvugt, *Nestbevuilers*, 39-41 en De Prins, 'Seksuele fantasie', 130-135.

86 Over deze vrouwen in het algemeen Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen'. Over hun belang voor de handelsrelaties voor de mannen: Pomeranz en Topik, *World* , 28-31. Over een specifiek geval: Blussé, *Bitters bruid*. Ook elders in Azië en Afrika functioneerden lokale echtgenotes vaak als tussenpersoon bij handelstransacties, zie daarover Blussé en Van Luyn,

China, 126; Everts, 'Huwen'; Kooijmans, *Vriendschap*, 287.

87 Jacobs, *Koopman*, 175.

88 Pretorius, *Al laggende*, 55-56; Fourie en Uys, 'Luxury Product Consumption'.

89 Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen', 32; Ketelaars, *Compagniesdochters*, 203-205.

90 Braunschweig, 'Wegen', 492-495.

91 Ketelaars, *Compagniesdochters*, 202-205.

92 Sturkenboom, *Spectators*, 210-211.

93 Vanvugt, *Nestbevuilers*, 60.

94 Ketelaars, *Compagniesdochters*, 204-205.

95 Raynal noemde in dit verband niet Mossel maar de voorgaande gouverneur-generaal te Batavia, Gustaaf Willem Imhoff (1705-1750).

96 Raynal, *Histoire,* deel 1, 349-350, 363-364, 371.

97 Stijl, *Opkomst*, 607-609.

98 Lehfeldt, 'Ideal Men', 482-483.

99 *cet esprit d'ordre et d'économie, qui distingue partout leur nation*: Raynal, *Histoire,* deel 8, 377 (citaat). Zie ook deel 1, 416.

100 Dit idee van een blijvende Nederlandse invloed op de mentaliteit in New York, vormt ook de leidraad in Shorto, *Nieuw-Amsterdam*, zij het dat Shorto andere eigenschappen benadrukt dan Raynal.

101 *ce mauvais esprit se communiqua de proche en proche*: Raynal, *Histoire,* deel 8, 378.

102 Deze episode uit de jaren 1643-1645 wordt uitgebreid geanalyseerd in Frijhoff, *Wegen*, 699-701, 713-732 en Shorto, *Nieuw-Nederland*, 133-152. Overigens bestonden er tussen de Nederlandse nieuwkomers en inheems-Amerikaanse volkeren in die tijd ook vriendschappelijke (handels)relaties, zoals bijvoorbeeld beschreven door Venema in *Beverwijck*, 167-172.

103 Raynal, *Histoire,* deel 1, 341-343. Zie voor inkijkjes in de levens van (witte) vrouwen in de Kaapkolonie ten tijde van de Republiek: Pretorius, *Al laggende* en Barend-van Haeften, 'Want de egaliteit', 27-37. Overigens was slechts een deel van de Europese kolonisten in de Kaapkolonie uit de Republiek afkomstig: Emmer en Gommans, *Rijk*, 55.

104 Vartija, *Colour*, 27-33.

105 Ross, 'Abolitionism', 186 en Kieskamp, 'Wereld', 81. Zie verder Pretorius, *Al laggende,* 43, die stelt dat vooroordelen gebaseerd op huidskleur in de Kaapkolonie pas tegen het einde van de 18e eeuw virulent werden en signaleert dat voor die tijd vrijgemaakte slaven als volwaardig lid in de samenleving konden participeren. Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 69, 73 bespreekt hoe Afrikanen en Aziaten lidmaat konden worden van de gereformeerde kerk in de Kaapkolonie, zelfs wanneer zij onvrij waren. Ook in de Republiek werden zwarte bedienden lidmaat van de gereformeerde kerk, zie Schreuder, *Cupido*, 62, 208, 211.

106 Zie hierover in andere contexten ook Gray, 'Color', 134-136 en Wheeler, 'Complexion'. Schreuder, *Cupido*, 77-90, 105-107, 120-130, 236-241 beschrijft hoe aan het hof van de Oranjes de Afro-Nederlandse Cupido en Sideron hoog konden stijgen in de hiërarchie van hofdienaren en later zelfs samen met anderen een eigen (witte) knecht ter beschikking kregen.

107 Zie over de vergelijking Worden, 'Indian Ocean Slavery', 29-30, Van Stipriaan en Bal, 'VOC', 234-236 en Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 12-16, 21-22, 81-83.

108 Over het slavenbestaan in de Kaapkolonie Worden, *Slavery*, 86-101.

109 Kieskamp, 'Wereld', 81-82. Zie voor andere vormen van verzet ook Worden, *Slavery*, 119-137.

110 Coste d'Arnobat, *Voyage*, 162 bijvoorbeeld plaatste wel degelijk vraagtekens bij het zachte bewind dat volgens de Nederlander Cornelis de Pauw in zijn *Recherches philosophiques sur les Américains* (1771) (mogelijk Raynals bron) aan de Kaap gevoerd werd.

111 Benot, *Diderot*, 173-174; McDaniel, 'Enlightened History', 211-213.

112 Raynal, *Histoire,* deel 1, 326-327, 334.

113 *aux idées malheureusement reçues chez les Européens*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 334-335, 340, 345-346. Zie voor de achtergronden van dit proces Worden, *Slavery*, 7-8, 19-20. Zie voor de toeschrijving aan

Diderot Muthu, *Enlightenment*, 110-111 en Benot, *Diderot*, 176-178.

114 Rousseau greep hiervoor terug op Prévost die op zijn beurt een samenvatting gaf van de eerste monografie over Kaap de Goede Hoop van de hand van de Duitse astronoom Peter Kolb, in 1719 voor het eerst gepubliceerd in het Duits, daarna vertaald in het Nederlands, Engels en Frans. Zie hierover Huigen, *Knowledge*, 33-58 en Goggi, 'Méthode', 351-355. Vergelijkbare ideeën over de Khoikhoi treft men daarna bij veel andere auteurs, zoals Coste d'Arnobat, *Voyage*, 163 alsook Haafner en Le Vaillant. Zie voor de invloed van laatstgenoemde op Haafner: Van der Velde, *Wie onder palmen*, 166.

115 *geste sera celui de la bienfaisance, leur regard de l'humanité. Mais la cruauté, mais la trahison sont au fond de leur coeur*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 327-335, 343-344 (citaat 333-334), toeschrijving aan Diderot in Duchet, *Diderot*, 67, 172-173.

116 Zie Goggi, 'Méthode', 351-355 voor een analyse van de bronnen en totstandkoming van dit hoofdstuk in de eerste editie van Raynal.

117 Raynal, *Histoire,* deel 4, 202-205 en deel 5, 3-5, beide van de hand van Diderot volgens Duchet, *Diderot*, 76, 79. Zie hierover ook Stuurman, 'Diderot en Raynal', 113-114.

118 Zie over dit dubbele Verlichtingsdenken van Raynal en Diderot in het algemeen Stuurman, 'Diderot en Raynal' en speciaal voor dit hoofdstuk over de Kaapkolonie Goggi, 'Méthode', 354-355. Over dezelfde tweeslachtigheid van het Verlichtingsdenken in andere teksten: Sturkenboom, 'Gespleten beschavingsteksten'.

119 *la soif de l'or* en *tous indistinctement*: Raynal, *Histoire,* deel 5, 3. In algemene termen over de Europeanen gesteld: deel 1, 296; deel 2, 150; deel 5, 35; deel 8, 328-329. Zie voor specifieke naties bijvoorbeeld: deel 1, 278, 310 (Portugezen); deel 2, 150, 206 en deel 7, 437-438 (Engelsen); deel 4, 58, 228, 329 (Spanjaarden); deel 5, 35 (Fransen).

120 *peuples policés* en *Il n'y a pas une seule nation en Europe, qui ne pense avoir les plus légitimes raisons pour s'emparer les richesses de l'Inde*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 307.

121 Raynal, *Histoire,* deel 8, 328-329. Voor de toeschrijving: Duchet, *Diderot*, 94.

122 Andrade, 'Beyond Guns'.

123 Löwensteyn, 'Helse hebzucht', 253, 255, 258.

124 Sturkenboom, *Spectators*, 164-167 (Avaritia) en 210-211 (vrouwelijke karakter van Luxuria).

125 Raynal, *Histoire,* deel 1, 273-275.

126 Boot, 'Japan, China', 76-78, 87; Escoffery, 'Teaching', 1-6.

127 Verschillende uitspraken in die trant ter plaatse gedaan in Rietbergen, *Japan*, 74-75, 80, 161, 164.

128 Antonio van Diemen, aangehaald in Rietbergen, *Japan*, 175.

129 Oliver Goldsmith (1760), aangehaald in Barfoot, 'Envy', 234, zie verder ook 233, 247. Goldsmith presenteert zich in zijn brief als een imaginaire Chinese ooggetuige, een idee dat hij zowel naar vorm als inhoud grotendeels had ontleend aan de *Lettres Chinoises* (1739-1742) van de Franse Marquis d'Argens. Zie verder D'Orville, *Histoire*, deel 1, 342-343 en Liquier, *Discours*, 72 voetnoot aldaar.

130 Rietbergen, *Japan*, 29-32, 50-52, 78-79, 163-179.

131 Pseudonym van Richard Joseph Sulivan in *Philosophical Rhapsodies*, deel 1, 189-190. Zie ook zijn Franse tijdgenoot D'Orville, *Histoire*, deel 1, 342.

132 Ahn, 'Anglo-French Treaty', 178; Vrankrijker, *In andermans ogen*, 55-57; Legêne, 'Spirit', 82; Van Strien, *Ontdekking*, 113.

133 Zie voor het veronderstelde verband tussen godsdienstige standvastigheid en sekse: Stelling, 'T is not in man', 41.

134 Pilati, *Lettres*, deel 2, 45. Daarmee sprak hij zijn eerdere lofprijzing van eenvoudige scheepslieden als authentieke en betrouwbare auteurs (deel 2, 3-4) juist tegen.

135 Aldus althans Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 1390 die zich zelf in deze discussie neutraal opstelde.

136 Aangehaald in Coste d'Arnobat in *Voyage*, 146 voetnoot aldaar. Zie verder in de 17e eeuw An., *Exact Survey*, 86, 128,

Rosenhagen, *Perle*, 12, 70 en Kämpfer, aangehaald in Ufer, 'Imagining', 37.
137 Stuurman, *Uitvinding*, 296; Muthu, *Enlightenment*, 111-114.
138 *sans avoir flétri la caractère*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 274.
139 Van Amstel, *Barbaren*, 185-186.
140 Blussé en Van Luyn, *China*, 127, zie verder 73 en 89 voor de omstandigheden van Nieuhofs reis in 1655, en wat uitgebreider in Van Amstel, *Barbaren*, 182-200.
141 Chua, *Wereldrijk*, 109-110.
142 Wagenaar, *Kaneel*, 105, 117.
143 Raynal, *Histoire,* deel 4, 361; deel 5, 35-41.
144 Klooster, *Dutch Moment*, 34-43.
145 Nellissen, 'Smetius', 51-52; Lunsford, *Piracy*, 183.
146 Van Welie, 'Slave Trading', 59 en Brienen, *Visions*. Zie voor een relativering Israel, 'Religious Toleration', 14-21, Oostindie, 'Slippery Paths', 74 en Protschky, 'Between Corporate and Familial Responsibility', 159-161.
147 *Qua patet orbis* (ontleend aan Ovidius) betekent 'over heel de wereld'. Protschy, 'Between Corporate and Familial Responsibility' biedt een uitgebalanceerde analyse van het koloniaal-mannelijke gedragsrepertoire van Johan Maurits. Zie verder Blackburn, *Making*, 194-198 en Emmer en Gommans, *Rijk*, 56, 213-217.
148 Raynal, *Histoire,* deel 5, 51-59. Zie hierover ook Blackburn, *Making*, 196-201 en Emmer en Gommans, *Rijk*, 218-221.
149 Zillesen, *Onderzoek*, deel 3, 288.
150 *um der Compagnie Ausgaben zu ersparen, und [sie] verkauften den Portugiesen Waffen und Kriegsmunition, weil Geld dabey zu gewinnen war*: Sinapius, *Lesebuch*, 166.
151 Stijl, *Opkomst*, 615.
152 Zie over de andere oorzaken Adams, *Familial State*, 58-63 en Klooster, *Dutch Moment*, 77-90.
153 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 34-45.
154 Van Rossum en Fatah-Black, 'Wat is winst', 4. Zie voor de realiteit van de winsten in de slavenhandel het debat gevoerd tussen deze auteurs en Piet Emmer in het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) nrs. 1 en 4.
155 Den Heijer, *Geschiedenis*, 69-76; Oostindie, 'Slippery Paths', 62-64; Van Welie, 'Slave Trading', 58.
156 Den Heijer, *Geschiedenis*.
157 Raynal, *Histoire*, deel 6, 117-120.
158 *honteux trafic*: Raynal, *Histoire,* deel 6, 119. Zie hierover verder Van der Ham, *Dof goud*, 120-123.
159 Goudbeek, 'Levende lading', 53; Paesie, *Geschiedenis MCC*, 102.
160 Paesie, 'Zeeuwen', 2-8, 10-12; Den Heijer, *Goud*, 276-283; Postma, *Dutch*, 79-83.
161 *déplorables victimes de cette avidité cruelle*: Raynal, *Histoire,* deel 6, 119.
162 Van Welie, 'Slave Trading', 71 over 1687 en 1688. In 1644 zouden in het Braziliaanse Recife, dan nog onder bestuur van de WIC, 5.565 Afrikanen zijn ingevoerd, zie Blackburn, *Making*, 195 en Van Welie, 'Slave Trading', 60, speciaal de toelichting op tabel 4.
163 Van Welie, 'Slave Trading', 53, 55 en Emmer, 'Winst', 67.
164 Het getal van 600.000 is een recente raming inclusief de illegale slaventransporten, afkomstig van Paesie, 'Zeeuwen', 3, 10. Zie voor een andere recente herberekening met een vergelijkbare uitkomst Van Rossum en Fatah-Black, 'Wat is winst', 13-15. Ook Van Welie, 'Slave Trading', 52-56 biedt een genuanceerde weergave van de beschikbare cijfers.
165 Deze zogeheten *asiento* werd door de Spaanse kroon niet rechtstreeks toegekend aan de WIC, die dus via tussenpersonen moest werken in tegenstelling tot de Portugezen eerder en de Fransen en Engelsen later. Zie Postma, *Dutch*, 26-55 en Den Heijer, *Goud*, 140-165 of korter samengevat Paesie, 'Zeeuwen', 4-6 en Van Welie, 'Slave Trading', 60-63.
166 Huet, *Grand tresor*, 277-278. De auteur (volgens Morineau, 'Entre usurier', 432 níet Huet) lijkt echter op dit punt slecht geïnformeerd en schrijft in opvallend neutrale bewoordingen over de slavenhandel die hij nergens veroordeelt.
167 Salmon, *Modern History*, deel 9, 92.
168 Eltis, *Rise*, 53.
169 Oostindie, 'British Capital', 29.

170 *C'est ainsi que le commerce a trouvé l'art d'endormir et de tromper la discorde*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 310-321 (citaat 320).

171 Van Rossum, *Kleurrijke tragiek* biedt een goede introductie.

172 Vink, 'World's Oldest Trade', 135, 148-149; Emmer en Gommans, *Rijk*, 55; Hondius, *Gids*, 60.

173 Niemeijer, *Batavia*, 54; Blackburn, *Making*, 190.

174 Compagniesdienaar op de kust van Coromandel, aangehaald in Niemeijer, *Batavia*, 54.

175 Coste d'Arnobat, *Voyage*, 163.

176 Oostindie, 'Squaring the Circle', 153; Van Welie, 'Slave Trading', 70-72; Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 24-27. Voor de meest gedetailleerde cijfers en berekeningen, zie Vink, 'World's Oldest Trade', 163-168.

177 Van Welie, 'Slave Trading', 68, 72; Vink, 'World's Oldest Trade', 139-146.

178 Vink, 'World's Oldest Trade', 132.

179 Raynal, *Histoire*, deel 1, 366.

180 Van Stipriaan en Bal, 'VOC', 232-233 en Allen, 'Satisfying the Want', 61 die zich beiden op de studie van Reid baseren. Vergelijk ook Niemeijer, *Batavia*, 61. Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 22-31 biedt ook cijfers voor de andere Aziatische vestigingen van de VOC.

181 Van Welie, 'Slave Trading', 67, 73.

182 Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 12, 33-48.

183 Allen, 'Satisfying the Want', 56-57, 64; Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 37, 82.

184 Allen, 'Satisfying the Want', 58.

185 Vink, 'World's Oldest Trade', 146, 160-163; Van Welie, 'Slave Trading', 72-73, 78, 83; Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 49-55, 60-62.

186 Vink, 'World's Oldest Trade', 160, 166-167; Van Welie, 'Slave Trading', 85; Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 55-60.

187 Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen'; Van Welie, 'Slave Trading', 86-87.

188 Vink, 'World's Oldest Trade', 148, verder in het artikel noemt hij voor andere jaren nog hogere aantallen; Niemeijer, *Batavia*, 50-64.

189 Niemeijer, *Batavia*, 27, 39-49, 65-81 en Drost, 'Bordering', 159-160.

190 Niemeijer, *Batavia*, 57-61; Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 27-30.

191 *atrocité* en *maîtres barbares*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 361.

192 Van Hogendorp, *Kraspoekol*.

193 Niemeijer, *Batavia*, 28-29.

194 Raynal, *Histoire,* deel 6, 136-137.

195 Van Rossum, *Kleurrijke tragiek*, 63-77.

196 Huigen, *Knowledge*, 147-168. Huigen noemt verder Le Vaillant en Sparrman als Franse respectievelijk Zweedse auteur die aan dit beeld bijdroegen, zie over de laatste tevens Panhuysen, *Nederlander*, 36-37. Ook de (half-)Nederlander Jacob Haafner verhaalde met afschuw hoe in Kaapstad in 1767 een jonge slavin levend verbrand werd. Hij zag dit soort wreedheden echter niet als onderscheidend voor Nederlanders maar eerder als kenmerkend voor het Europese kolonialisme dat hij op zijn beurt nog het sterkst bij de Engelsen veroordeelde. Zie Van der Velde, *Wie onder palmen*, 26, 195-198.

197 Schmidt, *Innocence*, 68-122; Frijhoff en Spies, *1650*, 38-39; Vink, 'Freedom', 23.

198 Van Goor, *Coen*, 433-466.

199 Akveld en Jacobs, *Kleurrijke wereld*, 113. Ondanks navraag is onbekend van wanneer deze bijnaam precies dateert.

200 Cook, *Matters*, 180-187, 189; Corn, *Scents*, 120-124, 145.

201 Zandvliet, *Nederlandse ontmoeting*, 133, 136-139.

202 Van Amstel, *Barbaren*, 114-148, 163-181.

203 *la terreur de tous les peuples de l'Asie*: An., *Methode*, 42. Zie voor de soldaten onder het compagniespersoneel Prak, *Gouden Eeuw*, 134.

204 *atrocités qu'ils ont commises*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 283-289, 297 (citaat 289); deel 2, 466; deel 8, 329.

205 Zie met betrekking tot Formosa bijvoorbeeld Van Amstel, *Barbaren*, 124, 175, 181, met betrekking tot Banten Den Heijer, *Geschiedenis*, 65 en met betrekking tot de Molukken bijvoorbeeld Vanvugt, *Nestbevuilers*, 27-29, 31-32 en Van Goor, *Coen*, 457, 513.

206 Corn, *Scents*, 194 en Spies, 'Inleiding', 255-256.

207 Lunsford, *Piracy*, 208-209 en Ufer, 'Imagining', 37.
208 Zie Goor, *Prelude*, 10-11, waarbij nog gevoegd kunnen worden de titels genoemd door Lunsford, *Piracy*, 262 (aldaar noot 67-68), de regels in Van Leuve, *'s Waerelds koopslot*, 108-111 en in *Muze*, de bloemlezing van Du Perron uit de Nederlandse bellettrie over de Oost in de periode 1600-1780, waar zowel triomfzangen als kritischer reacties op de koloniale uitwassen te vinden zijn.
209 Vondel, *Lof*, vers 417-420. Zie hierover Spies, 'Inleiding', 66-70, 232-256 en idem, 'Apparaat', 151-156, maar voor een andere interpretatie ook Blommendaal, 'Zeevaart', 77-80 en Van Goor, *Coen*, 349-350.
210 Du Perron, *Muze*, 26.
211 Van Nyenborgh, *Bericht*, 168-169.
212 Van Haren, *Koopman*, 3.
213 Vanvugt geeft in *Nestbevuilers* veel andere voorbeelden van koloniale critici in de vroegmoderne tijd.
214 Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 965, 1390.
215 Corn, *Scents*, 119-186.
216 Zie voor de achtergronden van het verdrag en het mislukken ervan Gaastra, *Dutch East India Company*, 39-50.
217 *avarice atroce*: Raynal, *Histoire,* deel 2, 18-23.
218 Een uitzondering vormt Andrews, *Review*, deel 2, 150-151 die in 1770 stelde dat de moord de daad was van enkelingen, benadrukkend dat de Nederlanders zich bij talrijke andere gelegenheden juist een vriend van het Engelse volk getoond hadden.
219 Het citaat komt uit de titel van het eerste Engelse pamflet uit 1624. Zie verder Temple, *Observations*, 160; An., *Exact Survey*, 80-85; Van Strien, *Ontdekking*, 114; Vanvugt, *Zwartboek*, 70-73.
220 Ahn, 'Anglo-French Treaty', 178.
221 Van Strien, *Ontdekking*, 113-114.
222 Aangehaald in Meijer Drees, *Andere landen*, 124.
223 Een zo'n hedendaagse bestseller is *Nathaniel's Nutmeg* van Giles Milton (1999) met verwijten van ongekende meedogenloosheid, extreem geweld en geraffineerde wreedheid op bijvoorbeeld p.15, 62, 294, 300 van de Nederlandse vertaling.
224 Hans Beerekamp, 'Wij zijn grof en louche', in *NRC Handelsblad* (23 mei 2013).
225 Zie voor de Fransen An., *Methode*, 40. Zie voor de Oostenrijkse Nederlanders Serruys, 'Austrian Netherlands' Transit Policy', 8. Voor een late echo bij de Belgen Bolt, *Typisch Hollanders*, 6.
226 *der Gewalt, der List, und der Verrätherey*: Sinapius, *Lesebuch*, 173 (verwijzing naar Raynal op 216). Vergelijk verder Rosenhagen, *Perle*, 36 en Marperger, *Erste Fortsetzung*, 31 voor een kritiek op de prijsbeheersingspraktijken van de VOC, die soms een deel van de specerijenoogst verbrandde om zeker te zijn van een goede prijs.
227 Coste d'Arnobat, *Voyage*, 141.
228 Rosenhagen, *Perle*, 36; Coste d'Arnobat, *Voyage*, 140-143; Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 3, 695.
229 Milton, *Nathaniels nootmuskaat*, 306-309; Corn, *Scents*, 174.
230 An., *Waerachtigh verhael*, tweede pagina van het voorwoord.
231 An., *Waerachtigh verhael*, 17.
232 An., *Exact Survey*, 128.
233 Vergelijkbare latere uitspraken bijvoorbeeld aangehaald in Oostindie, 'British Capital', 52 en Postma, *Dutch*, 24.
234 Raynal, *Histoire*, deel 8, 366; Van der Ham, *Dof goud*, 133.
235 Aangehaald in Scholz, die in 'Blood', 473-477 een fraaie genderanalyse van Drydens gedicht biedt. Vergelijk ook An., *Exact Survey*, 78-80.
236 Corn, *Scents*, 137, 149-176.
237 Coen, aangehaald in Van Amstel, *Barbaren*, 48.
238 Spies, 'Inleiding', 66-67, 239-253; Van Goor, *Coen*, 358-359, 465; Corn, *Scents*, 172, 194; Milton, *Nathaniels nootmuskaat*, 288.
239 Citaat aangehaald in Gaastra, *Dutch East India Company*, 40, 175 (aldaar noot 4).
240 Milton, *Nathaniels nootmuskaat*, 288.
241 Van Goor, *Coen*, 513-516; Du Perron, *Muze*, 119, 187-188; Oostindie, 'Squaring the Circle', 137, 140, 143, 145 (aldaar noot 12); Sommer, *Wat een held!* 45-52.

242 Aangehaald in Oostindie, *Postkoloniale beeldenstormen*, 8. Zie over Multatuli's gemengde oordeel over Daendels ook Frijhoff, 'Hattemer', 158.
243 Frijhoff, 'Hattemer', 139-140.
244 Van Goor, *Prelude*, 67-82.
245 Corn, *Scents*, 171-175.
246 Connell, 'Masculinities and Globalization', 12-13.
247 Raynal, *Histoire,* deel 1, 348.
248 Zie hierover ook Niemeijer, *Batavia*, 190-206.
249 Raynal, *Histoire,* deel 1, 361-362; deel 2, 168. Deze passage was overigens langer in de eerste editie van de *Histoire des deux Indes*, zie Salverda, 'Raynal', 220-221.
250 Raben, 'Uit de suiker'; Jacobs, *Koopman*, 194-195.
251 Jacobs, *Koopman*, 178; Vanvugt, *Zwartboek*, 142; Blussé en Van Luyn, *China*, 138.
252 Zie bijvoorbeeld het toegevoegde commentaar van Meerman bij De Groots *Vergelijking der gemeenebesten*, deel 1, 321. Verder schreef Onno Zwier van Haren in een brief aan Willem IV op cynische toon 'lovend' over de Chinezenmoord, een kritiek die door zijn biograaf Van Vliet abusievelijk geïnterpreteerd is als daadwerkelijke lof, zie zijn *Onno Zwier van Haren,* 100-101.
253 Aangehaald in Leemans en Johannes, *Worm*, 573-574
254 Aangehaald in Du Perron, *Muze*, 163-164. Zie ook 172-173 voor een vergelijkbare 'zegezang'.
255 Vanvugt. *Nestbevuilers*, 63.
256 Blussé en Van Luyn, *China*, 141, 63.
257 D'Orville, *Histoire*, deel 1, 7.
258 Falconer, *Remarks*, 405, 432, 437 is in dit opzicht nog uitgesproken positief, maar later zou de vergelijking tussen China en de Republiek overwegend in negatieve termen geduid worden, zie Blussé en Van Luyn, *China*, 12, 86 en bijvoorbeeld Becket, *Trip*, deel 2, 120. Zie voor vroegmoderne reizigers die Nederland als een exotisch klein China beschreven, Wander, 'Zindelijk Nederland', 169, 189.
259 Blussé en Van Luyn, *China*, 11-12.
260 Van Amstel, *Barbaren*, 75-76; Boot, 'Japan, China', 79-80; Chua, *Wereldrijk*, 96.
261 Van Amstel, *Barbaren*, citaat op 74; Blussé en Van Luyn, *China*, 13-14.
262 Chua, *Wereldrijk*, 113-114.
263 Niemeijer, *Batavia*, 66.
264 Amstel, *Barbaren*, 20.
265 Blussé en Van Luyn, *China*, 143-144, zie voor andere niet noodzakelijk representatieve opinies 100-105.
266 Raynal, *Histoire*, deel 1, 333-334; deel 2, 480; deel 3, 27-28; deel 4, 274; deel 5, 189-190; deel 6, 165. Zie hierover ook Muthu, *Enlightenment*, 87-97.
267 *sans commettre de grandes injustices*: Raynal, *Histoire*, deel 2, 479.
268 Raynal, *Histoire*, deel 2, 235 en deel 10, 209-215.
269 *Politike Discoursen* (1662), deel 3, 264, aangehaald in Haitsma Mulier, *Myth*, 166.
270 Ook bij zijn inleiding op de Nederlandse vertaling van Condillac uit 1782 zou Hoola van Nooten bijvoorbeeld nog met ingehouden trots alle koloniale veroveringen van de Nederlanders in Oost en West opsommen, zie zijn 'Voorreeden', xlvi-lii.
271 Raynal, *Histoire,* deel 1, 222-223 en deel 2, 183 (Portugezen); deel 2, 204-220 (Engelsen); deel 2, 250 (Fransen); deel 3, 283-294, 313, 342 en deel 4, 3-9, 57, 228 (Spanjaarden).
272 *Mißbrauch der Gewalt einer handvoll glücklicher und listiger Europäer über Millionen gute Indianer*: La Roche, *Tagebuch*, 148.
273 Legêne, 'European Character', 112. Het is minder bekend maar ook Denemarken en Zweden hadden koloniale bezittingen. Daarover verscheen onlangs Weiss, *Ports of Globalisation.*
274 *toutes les nations maritimes conquérantes*: Coste d'Arnobat, *Voyage*, 162.
275 *Cette métamorphose de l'Européen expatrié est un phénomene si étrange, […] la réflexion se tourmente pour en découvrir le principe*: Raynal, *Histoire,* deel 5, 190.
276 Raynal, *Histoire,* deel 2, 218. Zie Duchet, *Diderot*, 70 voor Diderots auteurschap hier.
277 Raynal, *Histoire,* deel 5, 1-3, 190-193. Zie Duchet, *Diderot*, 82 voor de toeschrijving aan Diderot.
278 *hommes indigens et avides, sans talent et sans moeurs, étrangers à tout sentiment*

d'honneur et à toute notion d'équité: Raynal, *Histoire,* deel 5, 192-193.
279 Diderot, *Over Holland*, 55.
280 Zie hierover ook Muthu, *Enlightenment*, 85-87.
281 Zie bijvoorbeeld Konijnenburg, 'Proeve', 128.
282 Van der Velde, *Wie onder palmen*, 153.
283 Bernardus Bosch, 'Onderzoek, of de mensch natuurlyk wreed is', in *De Menschenvriend* 2 (1789) nr. 81, 232. Zie Sturkenboom, 'Gespleten beschavingsteksten' voor een microanalyse van deze tekst.
284 In de tekst van Bosch (noot hierboven) wordt dat ook gesteld dat *alle Wilden* per definitie wreed zijn. Zie over de tweezijdigheid van deze metafoor verder ook Wekker, *White Innocence*, 40-41.
285 Raynal, *Histoire,* deel 1, 95-96, 217, 286, 346-347; deel 2, 49; deel 3, 313; deel 6, 3, 136-137. Overigens waren de auteurs in andere passages ook positief over de Islamitische cultuur, zie bijvoorbeeld deel 3, 50-51 en 266.
286 *les religions ont toujours été cruelles dans les pays arides, sujets aux inondations, aux volcans, et elles ont toujours été douces dans les pays que la nature a bien traités. Toutes portent l'empreinte du climat où elles sont nées*: Raynal, *Histoire*, deel 2, 49.
287 Muthu, *Enlightenment*, 112-113; Benot, *Diderot*, 181.
288 Citaat en twee voorbeelden van mishandelende vrouwen in Barreau, 'De waare staat van den slaaven-handel in onze Nederlandsche colonien' (1790) 274-275, aangehaald door Paasman, *Reinhart*, 242, aldaar noot 261a. Zie voor andere voorbeelden met vergelijkbare opmerkingen over de vrouwelijke natuur Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis*, 143 en Sturkenboom, 'Gespleten beschavingsteksten', 297-298.
289 Raynal, *Histoire*, deel 6, 223-225.
290 Fatah-Black, 'Genderrollen', 5-6.
291 Paasman, *Reinhart*, 143 en Van Meerkerk, *Gebroeders*, 89.
292 Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen', 26; Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis*, 141-143; Niemeijer, *Batavia*, 190; Du Perron, *Muze*, 112-114; Van der Velde, *Wie onder palmen*, 27-28.
293 Kousbroek, 'Mems'.
294 Van Welie, 'Slave Trading', 85-86.
295 Kousbroek, 'Mems', 153; Niemeijer, *Batavia*, 190, 205; Neus-van der Putten, 'Yellow Lady', 129.
296 Aerts, 'Gemengde gevoelens', 170.
297 Zie Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis*, 141 en voor Brazilië Harris, 'Myth', 44.
298 Zie hierover ook Van de Walle, 'Soete dieren', 476, 481. Zo lijkt de origine van de verhalen over de uitzonderlijke wreedheid van de in Suriname opgegroeide plantersvrouw Susanna du Plessis, deels bij haar ex-man gelegen te hebben, zie Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis*, 148-151.
299 Zie hierover Niemeijer, *Batavia*, 190, 205.
300 Hoogbergen en De Theye, 'Surinaamse vrouwen', 126-128.
301 Zie Fatah-Black, 'Genderrollen', 4 en de verhalen opgetekend in Hoogbergen, *Kamp*, 19-34.
302 Vergelijkbare verhalen die qua horreur niet onderdoen voor de Nederlandse, zijn bijvoorbeeld overgeleverd over slavenhoudsters en -houders op de plantages in Portugees Brazilië, zie hiervoor Harris, 'Myth', 44-45 en verder meer in het algemeen Oostindie, *Paradijs*, 91-92.
303 Hoetink, 'Race Relations', 181-186 en Van Welie, 'Slave Trading', 75-88.
304 Raynal, *Histoire*, deel 6, 130. De grotere bemanning op Franse slavenschepen was geen bewuste keuze ingegeven door een humanitaire instelling, want die ontbrak ook bij de Franse slavenhalers. Meer bemanning was simpelweg noodzakelijke vanwege de afwijkende wijze waarop de Fransen hun schepen construeerden en laadden. Zie het ooggetuigenverslag van een Franse slavenhaler, besproken door Meyer, 'Quand un armateur', 168-169, 173-174
305 Pieter Emmer verdedigt deze positie nog steeds wanneer hij als specialist geïnterviewd wordt op de Nederlandse televisie. Voor een kritiek op deze stellingname: Priester, 'Behandeling', 8, 10 en Smalle en Hira, *20 Questions*, 44-45.

306 Priester, 'Behandeling'.
307 Aangehaald in Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 111.
308 Bijvoorbeeld de Drentse dominee J. Picardt in een geschrift uit 1660, de Zeeuwse scheepsarts D.H. Gallandat in 1769, de anonieme auteurs van *Brieven over het bestuur der colonien Essequebo en Demerary* (1785-1788) en de Amsterdamse koopman Abraham Barreau in een toespraak voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Amsterdam in 1790. Zie over deze teksten Paasman, *Reinhart*, 101, 105-108, 149 en over Barreau Hartog, *Spectatoriale geschriften*, 335-336 en Vuyk, 'Konijnenburgs protest', 112-113.
309 Benot, *Diderot*, 211; Blakely, *Blacks*, 187.
310 Konijnenburg, 'Proeve', 138.
311 Aangehaald in Willem Frijhoff, *Wegen*, 506.
312 Postma, *Dutch*, 73-76.
313 Den Heijer, *Goud*, 220-262; Van der Ham, *Dof goud*, 37-38, 44, 75.
314 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 107-109.
315 Raynal, *Histoire*, deel 6, 132. Zie voor het auteurschap van Pechméja hier: Benot, *Diderot*, 206-212.
316 Van der Ham, *Dof goud*, 120-122.
317 Aldus de zoon van een Franse slavenhaler uit de 18e eeuw, aangehaald in Meyer, 'Quand un armateur', 172.
318 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 123-129; Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*, 25. Voor de Middelburgsche Commercie Compagnie zijn lagere cijfers overgeleverd, maar zijn de verhalen over het verzet aan boord even indrukwekkend: Priester, 'Behandeling', 16-19 en Paesie, *Geschiedenis MCC*, 102-103.
319 Raynal, *Histoire*, deel 6, 335 (Suriname), 317 (Sint Maarten), 320 (Sint Eustatius).
320 Raynal, *Histoire*, deel 6, 343-352.
321 Bij de Sociëteit van Suriname waren er drie aandeelhouders: de WIC, de stad Amsterdam en de adellijke familie Van Aerssen van Sommelsdijk, zie Oostindie, 'British Capital', 34-35.
322 *s'accordoient rarement avec l'intérêt public*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 346.
323 Pilati, *Lettres*, deel 2, 67, die hier overigens *La Richesse de la Hollande* (1778) van Sérionne, bewerkt door Luzac, aanhaalt.
324 *des peines plus atroces furent infligées*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 328, 349-351. Zie 333 voor de infrastructuur.
325 Bij eigenaren van verschillende nationaliteiten: Tignor, *Worlds*, 128-131.
326 Hoogbergen den De Theye, 'Surinaamse vrouwen', 131-132.
327 Buck-Morss, *Hegel*, 29.
328 Emmer en Gommans, *Rijk*, 164-167.
329 Hoogbergen, *Kamp* en idem, *Bosnegers*. Zie over de guerrillatactieken verder Emmer en Gommans, *Rijk*, 190-192. Zij melden ook dat *marronage* in Berbice, Essequebo en Demerary minder succesvol was dan in Suriname, omdat de inheemse groepen in de binnenlanden daar betere relaties onderhielden met de Europeanen en de gevluchte Afrikanen vaker naar de plantagewerkkampen terugbrachten.
330 *Marronage* beperkte zich niet tot de Nederlandse koloniën. Het woord 'marron' is afgeleid van het Spaanse *cimarron*, hetgeen 'mensen van de hoogten' betekent. Het verwees naar de bergachtige binnenlanden van Latijns Amerika, waar veel tot slaaf gemaakten naartoe vluchtten zodra ze de kans zagen.
331 *des soldats amollis, des officiers sans talent et sans honneur*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 328-329 (citaat 328).
332 Raynal, *Histoire*, deel 6, 349-350.
333 Paasman, *Reinhart*, 93, 133-138; Vanvugt, *Nestbevuilers*, 56.
334 Konijnenburg, 'Proeve', 126.
335 Paasman, *Reinhart*, 136-138, 178-179.
336 Raynal, *Histoire*, deel 6, 350. Dit zijn niet Diderots befaamde woorden over een zwarte Spartacus of de naamloze heroische slavenleider in latere edities. Die treft men in een eerder gedeelte van *Histoire des deux Indes* (boek XI in deel 6, 183) dat niet alleen op de Nederlandse koloniën betrekking heeft.
337 Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 24, 370-377, zie voor de genoemde passage 376-377.

338 Raynal, *Histoire*, deel 6, 340 maar uitgebreider in 1774, deel 4, 351-352. Zie voor mogelijke redenen van deze inkorting Benot, *Diderot*, 348 en Salverda, 'Raynal', 221. Zie over de opstand zelf Baakman, 'Power' en Schreuder, *Cupido*, 71-73.

339 Zie daarover Neus-van der Putten, 'Yellow Lady', 117-118.

340 *so wird man leicht erachten, daß das Freysprechen unter einer Nation bey welcher der Golddurst die Haupt- und vielleicht die einzige Leidenschaft ist, nicht gewöhnlich seyn könne. Die Colonisten sind van solchen menschlichen Handlungen so weit entfernt, daß sie die Grausamkeit viel weiter getrieben haben, als je auf den anderen Eylanden geschehen ist*: Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 24, 375, overgenomen uit *Histoire* (1774), deel 4, 350. Het is onduidelijk wat Krünitz met *die andere eilanden* bedoelt. De oorspronkelijke Franse tekst spreekt over *de eilanden* als contrast tot de koloniën op het Caraïbische vasteland. Het lijkt erop dat Krünitz hier abusievelijk veronderstelde dat Nederlands Guyana een eiland was en dat hij een contrast wilde creëren met Caraïbische eilanden die door andere Europeanen gekoloniseerd waren.

341 Raynal, *Histoire*, deel 6, 139-145.

342 Zie Benot, *Diderot*, 206 voor de toeschrijving aan Pechméja.

343 Raynal, *Histoire*, deel 6, 145-153, maar zie ook 133-136 voor edelmoedigheid toegeschreven aan slaven.

344 Paasman, *Reinhart*, 143, 145.

345 Raynal, *Histoire*, deel 6, 154-183. Zie Benot, *Diderot*, 210-212 en Duchet, *Diderot*, 85 voor de toeschrijving aan Diderot.

346 Een vroege en radicale stem maar niet de eerste: Diderot werd bijvoorbeeld voorafgegaan door Rousseau en Montesquieu, welke laatste hij in *Histoire des deux Indes* ook noemt, zie Paasman, *Reinhart*, 109-110.

347 Colley, *Britons*, 350-360; Jennings, 'Joseph Woods'; Muthu, 'Conquest', 215-218.

348 Paasman, *Reinhart*, 143.

349 Oostindie, *Paradijs*, 68-107.

350 Oostindie, *Paradijs*, 68-72. In zijn filosofische vertelling *La Princesse de Babylone* (1768, chapitre XV) zou Voltaire opnieuw naar de Nederlanders uithalen die zonder enig verstand van boeken desalniettemin *als de factoren van het heelal, [...] het vernuft zo goed als de waren van andere naties verkochten* (*comme ils étaient les facteurs de l'univers, [...] vendaient l'esprit des autres nations ainsi que leurs denrées*).

351 Oostindie, *Paradijs*, 76-91.

352 *Die Hollander verhandeln die ihrigen unmenschlich, die Franzosen sind liebreich, und die Engländer edelmüthig gegen die armen Geschöpfe*: *Tagebuch*, 150 (citaat), zie 148 voor de referentie aan *Histoire des deux Indes*.

353 Paasman, *Reinhart*, 153-154.

354 *die Habsucht [...] ist die Ursache, warum sich die Europäer in Surinam und Westindien, zur Schande der Menschheit, so unerhörter Ungerechtigkeiten und Grausamkeiten schuldig machen*: uit de latere editie van Hoffmann (Stuttgart 1846) 114.

355 Raynal, *Histoire*, deel 6, 335.

356 Fatah-Black, 'Swiss Village'; Oostindie, 'British Capital'; Hoogbergen, *Kamp*, 37-38.

357 Hoetink, 'Race Relations', 180; Oostindie, *Paradijs*, 104; Emmer en Gommans, *Rijk*, 165.

358 Fatah-Black, 'Swiss Village', 34.

359 Onlangs verscheen de biografie van deze letterkundig getalenteerde avonturier: Van Gelder, *Dichter*.

360 Zie over deze zogeheten Boni-oorlogen Hoogbergen, *Bosnegers*.

361 Oostindie, *Paradijs*, 74, 80-83; Klarer, 'Humanitarian Pornography', 559-560.

362 Klarer, 'Humanitarian Pornography'.

363 Oostindie, *Paradijs*, 78, 82; Klarer, 'Humanitarian Pornography', 578.

364 Mede door toedoen van de Duitse Nederlander Philip Fermin, die tussen 1754 en 1762 als 'landsgeneesheer' in Suriname verbleef en daarna een aantal werken over de kolonie publiceerde, zie Oostindie, *Paradijs*, 78-79.

365 Oostindie, *Paradijs*, 73, 82-92.

366 Harris, 'Myth', 44.

367 Zie bijvoorbeeld nog recentelijk Eltis, *Rise*, 1-3, passim.

368 Zie voor een vroege *debunking* van het idee dat slaven bij katholiek kolonisatoren beter af waren dan bij protestantse, Harris, 'Myth' en Hoetink, 'Race Relations' (beiden 1969). Zie Van Welie, 'Slave Trading', 75 en Rodriguez, *Historical Encyclopedia*, 245, 628 voor samenvattingen van dit debat dat op gang gebracht werd door controversiële theses van Frank Tannenbaum (in 1946) en Stanley Elkins (in 1959).

369 Small en Hira, *20 Questions*, 44-45.

370 Zie Genovese, 'Treatment' voor de methodologische valkuilen bij een dergelijke vergelijking. Voor een toepassing op Suriname, zie Oostindie, *Paradijs*, 92-107.

371 Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*, 80-82.

372 Oostindie, *Paradijs*, 105-107.

373 Aangehaald in Van Amstel, *Barbaren*, 124.

374 Agnani, 'Doux Commerce', 75; Duchet, *Diderot*, 165-166. Zie voor de tijdgenoten ook Muthu, 'Conquest'.

375 *En effet, les peuples qui ont poli tous les autres, ont été commerçans*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 4-5. Zie voor de toeschrijving Duchet, *Diderot*, 65.

376 Duchet, *Diderot*, 163-164; Terjanian, *Commerce*, 19.

377 Raynal, *Histoire*, deel 10, 206 – toegeschreven aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 102.

378 Raynal, *Histoire*, deel 10, 77-78.

379 *moins citoyen peut-être, mais on devient plus homme*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 277.

380 Van Goor, *Coen*, 17.

381 Raynal, *Histoire*, deel 10, 216-217. Voor de toeschrijving aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 102.

382 Die vrouwelijke connotatie blijkt bijvoorbeeld uit het (inmiddels verouderde) Nederlandse woord voor pleegvader: 'voedstervader'.

383 *en parcourant la terre, en franchissant les mers, en levant les obstacles qui s'opposoient à la communication des peuples, en étendant la sphere des besoins et le désir des jouissances, il multiplie les travaux, il encourage l'industrie, il devient en quelque sorte le moteur du monde*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 187.

384 *pour leur bonheur mutuel*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 207. Toegeschreven aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 102. Een soortgelijke uitspraak van Voltaire treft men op het einde van diens 'Lettre sur le commerce'.

385 *bienfaiteurs de l'humanité*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 307.

386 *Leur douceur et leur bonnefoi leur concilioient les peuples. Bientôt plusieurs se déclarèrent contre leurs anciens oppresseurs*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 262, maar zie ook 278, 312 en 376-377 en over de zich misdragende Portugezen verder o.a. deel 1, 221-223. Vergelijk de beschrijving in Pilati, *Lettres*, deel 2, 5-6, 14, die duidelijk geënt is op Raynals voorstelling van zaken die op haar beurt veel weg heeft van de manier waarop Nederlanders zichzelf regelmatig als redders van het Oosten presenteerden, zie daarover bijvoorbeeld Du Perron, *Muze*, 78 en Vanvugt, *Nestbevuilers*, 47.

387 Vroege bron: Huet, *Grand tresor*, 177-178, die overigens verwijst naar een niet met naam genoemde Engelse auteur. Relativering: Raynal, *Histoire*, deel 1, 261 bovenaan, betreft waarschijnlijk een latere interventie van Diderot, zie hierover ook Benot, *Diderot*, 174. Evenzo de relativering in Pilati, *Lettres*, deel 2, 7-9, 15-16, 31.

388 Van Ittersum, 'Hugo Grotius', 533-534; Weststeijn, 'Love', 34; Van der Pol, *VOC*, 7, 10, 18; Jacobs, *Koopman*, 56. Zie voor vergelijkbare vroege vriendschapsverdragen met kleine Afrikaanse vorsten, Van der Ham, *Dof goud*, 45-47 en Den Heijer, *Goud*, 13-14. Voor het Atlantisch gebied Weststeijn, 'Love', 38-40 en Klooster, *Dutch Moment*, 70.

389 Kooijmans, *Vriendschap*, 14-17, 175-176, 239, 252, 309, 326-329. Voor soortgelijke opvattingen in Engeland en koloniaal Noord-Amerika Ferber, 'Ideology', 435-436 respectievelijk Ditz, 'Shipwrecked', 70-72.

390 Trivellato, 'Images', 52; Zijlstra, 'Build and Sustain Trust', 118, 124.

391 Raynal, *Histoire*, deel 7, 7, 193-194, 311.

392 Raynal, *Histoire*, deel 7, 310.

393 Zie over die rol bijvoorbeeld Frijhoff, 'Relevance', 13, alsmede verschillende andere bijdragen in het themanummer

'The International Relevance of Dutch History' van de *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) nrs. 2-3. Recent stelde Verbrugge in de voetsporen van Raynal ons land nog voor als gidsland voor de vrijheid, die we aan het water en de handel te danken zouden hebben, zie zijn 'Vrijheid'.

394 *C'est alors, peut-être, que la divinité contemple avec plaisir son ouvrage, et ne se repent pas d'avoir fait l'homme*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 192-199 (citaat op 199).

395 Benot, *Diderot*, 180-181.

396 *les spéculations embrassent toutes les contrées de la terre, [...] les opérations compliquées lient les nations les plus eloignées, par qui l'univers entiers devient une famille*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 199-209 (citaat op 203). Voor toeschrijving aan Diderot zie Duchet, *Diderot*, 102.

397 Franse Verlichtingsdenkers waren bekend met Mandevilles gedachtengoed, zeker sinds de Franse vertaling in 1740, zie daarover Benrekassa, 'Négoce', 379.

398 *ces intrépides républicains [...] au sein de l'océan avec leur divinité tutélaire, la liberté*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 189-190. Overigens werd de Republiek al eerder om deze reden in adviesliteratuur voor kooplieden als navolgenswaardig voorbeeld aangehaald, zie bijvoorbeeld Marperger, *Erste Fortsetzung*, 28-29 en Mahrenholz, *Von Manufacturen*, 36-39.

399 Dit is een topos in de vroegmoderne literatuur over het Nederlandse handelssucces, zie bijvoorbeeld ook Huet, *Grand tresor*, 22-24 en Marperger, *Historischer Kauffmann*, 261, 273.

400 *La liberté de conscience dont on y jouïssoit, et la douceur des loix, y attiroient tous les hommes qu'opprimoient en cent endroits l'intolérance et la dureté du gouvernement. Elle procuroit des moyens de subsistance à quiconque vouloit s'établir et travailler chez elle*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 415. Zie ook deel 10, 191-192.

401 Zie voor de feitelijke vrijheden van de diverse gezindten in de Republiek Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 178-187, 208-210. Zie voor een diepere analyse van de religieuze verhoudingen en cultuur Frijhoff, 'Was the Dutch Republic?'

402 Zie bijvoorbeeld Pilati, *Lettres*, deel 2, 46, 62.

403 *Tels sont les progrès de l'esprit de commerce, qu'il fait taire tous les préjugés de nation ou de religion devant l'intérêt général qui doit lier les hommes*: Raynal, *Histoire*, deel 6, 335, situatie in West-Indië. Passage toegeschreven aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 87, 166. Het religieuze klimaat in de Kaapkolonie was echter minder tolerant, zoals Diderot en Raynal het bestuur aldaar verweten, zie *Histoire*, deel 1, 342.

404 Zie voor godsdienstige spanningen in de Nederlandse koloniën onder anderen Fatah-Black, 'Swiss Village', 47-48; Krabbendam, 'From New Netherland'; Israel, 'Religious Toleration', 21-24; Klooster, *Dutch Moment*, 223-224, 228-233; Frijhoff en Spies, *1650*, 373-374.

405 *avarice eclairée*: Raynal, *Histoire,* deel 1, 286, en verder ook 278. Zie voor de noodzaak van een religieus gedoogbeleid in de Nederlandse koloniën ook Emmer en Gommans, *Rijk*, 457.

406 *Hollande, ce port universel de la paix et de la liberté*: Raynal, *Histoire*, deel 8, 322. Zie ook deel 1, 416-417.

407 Raynal, *Histoire*, deel 1, 245-255.

408 Een ander voorbeeld was de idealisering van de Republiek in het 18e-eeuwse Japan. De scholen voor 'Hollandkunde' die hier vanaf 1786 werden opgericht, kwamen voort uit het feit dat de bevolking geen contact met de buitenwereld was toegestaan en zij uitsluitend via de Nederlanders op Deshima toegang kreeg tot westerse kennis. Het geïdealiseerde 'Holland' stond voor moderne kennis, waarvan de ontwikkeling in eigen land werd tegengehouden. Zie hierover onder anderen Emmer en Gommans, *Rijk*, 123.

409 Zie over deze tweespalt in de tekst van *Histoire des deux Indes*, ook Benot, *Diderot*, 173-180.

410 Raynal, *Histoire*, deel 1, 307, 340, 342, 345.

411 Raynal, *Histoire*, deel 1, 259, woordelijk overgenomen door Pilati, *Lettres*, deel 1, 230.

412 Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 1390; Wagner, *Idea Mercaturae*, 9; Rosenhagen, *Perle*, 20; J.J. Becher, *Politische Discurs* (1668), aangehaald in Hulshof, 'Duitsch econoom', 67, 70, 72, 82; J.P. Ricard, *Le négoce d'Amsterdam* (1722), aangehaald in Méchoulan, *Amsterdam*, 94-95.
413 Muthu, *Enlightenment*, 95-99; Benot, *Diderot*, 180.
414 Stijl, *Opkomst*, 602.
415 Andrews, *Review*, deel 2, 196 (citaat); Zillesen, *Onderzoek*, deel 3, 169; Parival, *Délices*, deel 1, 35.
416 Fitzmaurice, 'Dutch Empire', 102-104.
417 *l'amour de l'égalité, de la frugalité, des loix et des citoyens*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 259-261 (citaat op 260).
418 Raynal, *Histoire*, deel 6, 346-347.
419 Zie Muthu, *Enlightenment*, 100-101, 104-111 en idem, 'Conquest', 206-208, 212-213 voor een vergelijkbare vrees bij tijdgenoten over bijvoorbeeld de macht van de Engelse East India Company.
420 Connell, 'Masculinities', 14-16.
421 De analyse van Diderot vertoont opmerkelijk veel overeenkomsten met moderne analyses van de situatie in de Republiek zoals die van sociologe Adams in *Familial State* en economisch historicus Van Bavel in *Onzichtbare hand*, 291-296.
422 Raynal, *Histoire*, deel 1, 417-423. Zie Duchet, *Diderot*, 68 voor gedeeltelijke toeschrijving aan Diderot en Benot, *Diderot*, 178-180 voor gedeeltelijke toeschrijving aan Raynal.
423 Engelberts, *Verdediging*, 98.
424 *Bataves, la destinée de toute nation commerçante est d'être riche, lâche, corrumpue et subjuguée. Demandez-vous où vous-en êtes*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 423.
425 Zie voor een korte analyse van dit thema ook Benot, *Diderot*, 178-180.
426 Raben, 'New Dutch Imperial History', 10. Voor de Oost: Vink, 'Freedom', 41. Voor de West: Den Heijer, *Geschiedenis*, 81-96. Voor de Kaap: Ketelaars, *Compagniesdochters*, 152-155.
427 Azémor, *Considérations*, 146, 151.
428 Van Goor, *Prelude*, 7-25 en Klooster, *Dutch Moment*, 3-112. Zie ook Adams, *Familial State*, 19-22, 63-68.
429 Huydecooper in 1763, aangehaald in Kooijmans, *Vriendschap*, 319 respectievelijk Coen in 1621, aangehaald in Van Goor, *Coen*, 445.
430 Ketelaars, *Compagniesdochters*, 139-155.
431 Ibidem. Verder ook Taylor, 'Europese en Euraziatische vrouwen', 11-18 en Peters, 'VOC-vrouwen', 70-71.
432 Brieven van 11 mei 1620 en 6 september 1622 , in: Colenbrander, *Coen*, deel 1, 555, 732.
433 Ketelaars, *Compagniesdochters*, 141.
434 Klooster, *Dutch Moment*, 192-194, 212. Zie voor het relaas van een vrouw die haar vader vergezelde op zijn reis naar Guyana, Barend-van Haeften, 'Mislukte kolonisatie'.
435 Neus-van der Putten, 'Yellow Lady', 115-116, 132-133 en Wekker, *White Innocence*, 42-43, 132-135. Het verbod betrof zowel vrije als onvrije niet-witte vrouwen.
436 Zie voor een aantal van deze ondernemende vrouwen Todt en Shattuck, 'Capable Entrepreneurs', Venema, *Beverwijck*, 188-191 en Frijhoff, *Wegen*, 603-639.
437 Frijhoff, *Wegen*, 707-713.
438 Zie Frijhoff, *Wegen*, 836-867 voor de mythevorming rond predikantsvrouw Anneke Jans in Nieuw-Nederland en Neus-van der Putten, *Susanna du Plessis* voor de mythevorming rond de gelijknamige plantersvrouw in Suriname, die overigens in Suriname geboren was.
439 Aangehaald in Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 48.
440 Ik ontleen de vergelijking aan Corn, *Scents*, 187-199.
441 Brief van 26 maart 1622, in: Colenbrander, *Coen*, deel 1, 711 en 717.
442 Ibidem, 709.
443 Van Amstel, *Barbaren*, 180-181.
444 Jan Willem Kals, aangehaald in Vanvugt, *Nestbevuilers*, 53.
445 Aangehaald in Kooijmans, *Vriendschap*, 298, zie verder ook 288, 293.
446 Van der Velde, *Wie onder palmen*, 148.
447 Parival, *Délices*, deel 1, 21-22.
448 Raynal, *Histoire,* deel 5, 192-193. Zie hierover ook Stuurman, 'Diderot en Raynal', 116, 119.

449 *Es waren nicht Kaufleute, die in Amerika mordeten und allem Gefühl der Menschlichkeit entsagten. Es war eine Rotte von Bosewichtern, die das Vaterland ausgespien hat*: Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 21, 677.

450 Zie Ellis en Meyer, 'Introduction', 1, 7-9 voor dit proces van 'Othering'. Zie verder Sturkenboom, 'Gespleten beschavingsteksten' voor een gedetailleerde analyse van een vergelijkbare casus.

451 Eltis, *Rise*, 35-36; Blackburn, *Making*, 197; Klooster, *Dutch Moment*, 189-198, 214.

452 Drescher, 'Long Goodbye', 45-46; Blackburn, *Making*, 202-203.

453 Sinapius, *Lesebuch*, 346.

454 Kooijmans, *Vriendschap*, 271-285.

455 Ibidem, 317-322.

456 Van Meerkerk, *Gebroeders*, 28; Calis, *Vondel*, 299-302. Ander voorbeeld uit de Rotterdamse regentenfamilie Gevers in Adams, *Familial State*, 84.

457 Emmer en Gommans, *Rijk*, 55-60, 163; Venema, *Beverwijck*, 101; Klooster, *Dutch Moment*, 5-6, 215-227.

458 Venema, *Kiliaen van Rensselaer*, 215-267; Hulshof, 'Duitsch econoom', 70-72.

459 Zie over zo'n wervingscampagne Blom en Looijesteijn, 'Ordinary People'.

460 Hondius, *Gids*, 96 maakt melding van Amsterdamse oproerkraaiers die na een belastingoproer in 1696 naar Suriname verbannen werden.

461 Emmer en Gommans, *Rijk*, 160, 164, 167-168, 229-233; Eltis, *Rise*, 11-16, 41, 44, 50-52, 72.

462 *indigne commerce*: Raynal, *Histoire*, deel 9, 151-158 (citaat 153). Zie hierover verder Emmer en Gommans, *Rijk*, 227-228 en Eltis, *Rise*, 38.

463 Raynal, *Histoire*, deel 1, 402-405. Toeschrijving aan Diderot in Duchet, *Diderot*, 67. Een letterlijke aanhaling van de desbetreffende passage treft men bij Pilati, *Lettres*, deel 1, 216-217.

464 Felltham, *Brief Character*, 121; Pilati, *Lettres*, deel 2, 3, 200; Parival, *Délices*, deel 1, 16; Temple, *Observations*, 135 en overgenomen door Salmon, *Modern History*, deel 8, 289; Liquier, *Discours*, 73.

465 Zie over het topos van de ongevoelige, onbeschaafde Nederlander Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities'. Voor meer historische voorbeelden Van Strien, *British Travellers*, 157.

466 Van Gelder, 'Noodzaak', 55 en idem, *Oost-Indisch avontuur*, 48-50.

467 Corn, *Scents*, 127. Zie voor een later verkrachtingsgeval in de regio, Nagel, 'Usurpatoren', 94.

468 Rietbergen, *Japan*, 49.

469 Du Perron, *Muze*, 147.

470 Steyaert, 'In 't Oosten', 46-49 (citaat op 49). Vergelijk ook de zeemansliederen in Du Perron, *Muze*, 132, 190-191 waar de lokale Aziatische vrouwen 'dat zwarte geyle goed', 'beesten' en 'duivelsgebroed' heten. Zie voor een verdergaande duiding De Prins, 'Seksuele fantasie', 134-137.

471 Aangehaald in Gelderblom, 'Hier liet ick', 88-89. Onder historici is Van Overbeke ook bekend geworden door de moppenverzameling die hij naliet. Zie over zijn persoon de 'Inleiding' bij zijn *Anecdota*, ix-xl.

472 Van Gelder, *Oost-Indisch avontuur*, 166 geeft een beschrijving van het hardhandige 'executiespel' dat bij windstilte aan boord gespeeld werd. In Nyenborgh, *Bericht*, 225 treft men bij wijze van waarschuwing een opsomming van de *ongeregeldheden, zonden en ongebondenheden* onder Oost-Indiëvaarders.

473 Roberts, *Sex*, 22.

474 Roberts, 'Drinking', 245. Zie over deze morele tweedeling in mannelijkheid Shepard, 'Anxious Patriarchs', 292-294 en Reeser, *Masculinities*, 219, 221.

475 Van der Pol, *VOC*, 183-185.

476 Schouten, *Oost-Indische voyagie*, 200. Zie over de persoon en het (veelgelezen) werk van deze 17e-eeuwer Barend-van Haeften, 'Inleiding'.

477 Scholz, 'Blood', 476; Barend-van Haeften, 'Want de egaliteit', 39 en idem, 'Mislukte kolonisatie', 96. Zie voor een dieper gaande analyse van dat koloniale appel aan seksuele verlangens verder De Prins, 'Seksuele fantasie' en vooral Mason, 'Continental Incontinence'.

478 De door Jan Punt gemaakte titelprent zelf verbeeldde de VOC (en niet Batavia zoals vaak gedacht) en wel als een blanke vorstin die over het Oosten heerste, inclusief de voor haar knielende Aziatische onderdanen – een allegorie ontleend aan het dichtwerk van De Marre met reminiscenties aan Hollandse (steden)maagden.
479 Klooster, *Dutch Moment*, 35.
480 Coen verzocht de Heren Zeventien bij herhaling om dergelijk fatsoenlijk volk, bijvoorbeeld in de hier geciteerde brief van 26 maart 1622, in: Colenbrander, *Coen*, deel 1, 709.
481 Zie de gevallen van twee Nederlandse predikanten op Ambon, beschreven door Drost in 'Bordering', 151, 158-168.
482 Van Loo, 'For Freedom', 182-185.
483 Blokker, *Als de wereld*, 67.
484 Blussé en Van Luyn, *China*, 40-41, 73.
485 Het betrof de uit Middelburg afkomstige Hans Putmans, zie Van Amstel, *Barbaren*, 82-87, 105-113 en Andrade, 'Company's Chinese Pirates'.
486 17e-eeuwse vertaling van Portugese brief aan de Kantonese autoriteiten d.d. 1653, aangehaald in Van Amstel, *Barbaren*, 184. Zie verder ook 198-200.
487 Blussé en Van Luyn, *China*, 49 (citaat); Rietbergen, *Japan*, 50, 52.
488 Niemeijer, *Batavia*, 31-32.
489 *sans loix, sans patrie et sans maître*: Raynal, *Histoire*, deel 1, 349-350. Zie ook Pilati, *Lettres*, deel 2, 5 die Raynals woorden net niet letterlijk overneemt.
490 Pomeranz, *World*, 160. Vondel bijvoorbeeld weigerde in *Zeemagazyn*, vers 7 de *schijn van wettigheid* van kaapvaarders van andere mogendheden te erkennen en beschreef hen ook elders in het gedicht als *zeetirannen*, *zeepest*, *zeegedrocht* en *zeevloek* – ongetwijfeld ingegeven door zijn eigen ervaringen met kapers als koopman. Zie daarover Spies, 'Inleiding', 56 en Calis, *Vondel*, 78.
491 Zie voor een fraai staaltje ontkenning: De la Court, *Interest*, 64.
492 Zie hierover ook Terjanian, *Commerce*, 25.
493 Stijl, *Opkomst*, 597.
494 Terjanian, *Commerce*, 93-136, 185.
495 Lunsford, *Piracy*, 1-6, 141-147, 156-178. Zie voor een klacht uit de Levant: Van den Boogert, 'Bode Hassan', 35-36.
496 Zie voor de zich terugtrekkende (doopsgezinde) aandeelhouders Spies, 'Inleiding', 120-121 en Sprunger, 'Entrepreneurs', 216-217. Zie voor de omrekening http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php (geraadpleegd 30 augustus 2018), waarbij men zich wel bewust moet zijn dat lonen en prijzen zich indertijd op een heel andere manier tot elkaar verhielden dan tegenwoordig.
497 Van Loo, 'For Freedom', 184, 191.
498 Park, 'Staging republic', 198-201.
499 Van Ittersum, 'Hugo Grotius'; Emmer en Gommans, *Rijk*, 21-22; Fitzmaurice, 'Dutch Empire', 102.
500 Van Loo, 'For Freedom', 190; Lunsford, *Piracy*, 19, 181.
501 Postma, *Dutch*, 78-79.
502 Lunsford, *Piracy*, 167-169, 181-183.
503 Den Heijer, *Geschiedenis*, 55-68.
504 Lunsford, *Piracy*, 1-5, 35-64.
505 Lunsford, *Piracy*, 3, 144, 146, 161-163.
506 Van Loo, 'For Freedom', 191; Lunsford, *Piracy*, 56-57, 79-85.
507 Lunsford, *Piracy*, 103, 119-120.
508 Benali en Obdeijn, *Marokko*, 56, 61-64 (Moerad Raïs), 82-85 (christenslaven); Boon, 'Genomen door den Turck' (feit en fictie betreffende de christenslaven); Heinsen-Roach, 'Reluctant State' (vrijkoop-praktijken).
509 Lunsford, *Piracy*, 142-144.
510 Frijhoff, *Wegen*, 707-713.
511 Matthey, *Eer*, 104, 347-353; Worden, 'Demanding Satisfaction'.
512 Spierenburg, 'Jeugdgeweld', 9.
513 Bredero, *Moortje* (1615), aangehaald in Paasman, *Reinhart*, 116. Zie verder Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 34-39; Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 33; Drescher, 'Epilogue', 245.
514 Zie zijn ingevoegde commentaar uit 1612 bij de eerste Nederlandse vertaling van Guicciardini, *Beschryvinghe*, 27.
515 Vanvugt, *Nestbevuilers*, 20-23.
516 Hoola van Nooten, 'Voorreeden', xlvi, overigens ontleend aan wat Véron de Forbonnais over de Hollanders schreef

onder het lemma 'Commerce' in Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 3, 694: *trop foibles encore pour n'être pas des marchands pacifique.*

517 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 28-30; Eltis, *Rise*, 6-8.

518 Zie hierover Haarnack en Hondius, 'Swart', 90-91.

519 Aangehaald in Udemans, *Geestelyck roer*, folio 182.

520 Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 33-34.

521 Hondius, 'Afrikanen', 15.

522 Hondius, 'Blacks', 32-40.

523 Hondius, 'Access', 382-386; Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*, 33-35; Drescher, 'Long Goodbye', 49-50; Schreuder, *Cupido*, 226, 230.

524 Huussen, 'Staatsregeling', 219-223.

525 Frijhoff, *Wegen*, 771-772.

526 Boussingault, *Guide*, 24-25.

527 *Sklaven müßten auf niederländischem Boden freigelassen werden und könnten gehen wohin sie wollten*: Johann Beckman, aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 202.

528 Schreuder, *Cupido*, 69.

529 Hondius, 'Access', 380-385.

530 Vink, 'Freedom', 45 en Hondius, *Gids*, 19, 31. Schreuder maakt zelfs melding van het (onderhands) aankopen van 'moren' door Duitse edellieden in de Republiek, daar waarschijnlijk aangevoerd door kapiteins van de Middelburgsche Commercie Compagnie, zie *Cupido*, 26-27, 224-225, 237, 245 aldaar noot 8.

531 Huusen, 'Staatsregeling', 220-221.

532 Ibidem en Schreuder, *Cupido*, 27. Het edict noemt een termijn van zes tot twaalf maanden dat een meester zijn 'eigendom' langs juridische weg kan reclameren en naar de koloniën kan terugsturen.

533 Aangehaald in Huussen, 'Staatsregeling', 222. Zie ook Buck-Morss, *Hegel*, 28 over de legitimatie van slavernij door vrijheid gelijk te stellen aan de bescherming van persoonlijke bezittingen.

534 Schmidt, 'Vrouwen'.

535 Zie voor de connotatie tussen vrijheid en mannelijkheid Reeser, *Masculinities*, 25 en Forth, *Masculinity*, 28-29.

536 Burgerschapsexperiment: Koekkoek, *Citizenship Experiment*. Vrijheidsbeginsel: Hondius, 'Access', 378.

537 Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*, 33, 87-122; Jansz, 'Onze natuurgenoten', 505-508.

538 Huussen, 'Staatsregeling'; Schutte, 'Zedelijke verplichting'; Jansz, 'Onze natuurgenoten', 501-505. Zie voor de invloed van de gebeurtenissen op St. Domingo Koekkoek, *Citizenship Experiment*, 57-130.

539 Paasman, *Reinhart*, 109-120, 124-136, 209-211; Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting*, 311-342; Leemans en Johannes, *Worm*, 572-583; Schutte, 'Zedelijke verplichting', 108-109; Vuyk, 'Konijnenburgs protest'.

540 Paasman, *Reinhart*, 147.

541 Post, *Reinhart*, deel 2, 41-42.

542 Ibidem, en (voor het afscheid) deel 3, 338. Zie voor een uitgebreider analyse van deze passages Paasman, *Reinhart*, 87-96, 165-170. Voor het voortleven van dit stereotype van de vrolijke, kinderlijke zwarte man in de Nederlandse traditie van het Sinterklaasfeest: Wekker, *White Innocence*, 140-141, 150.

543 Konijnenburg, 'Proeve', 140. Voor een politiek-filosofische analyse van deze breder gedeelde gedachtegang Koekkoek, *Citizenship Experiment*, 91-92, 110-116. Voor een algemener overzicht van het weinig radicale Nederlandse slavernij-denken in deze periode: Sens, 'Dutch Antislavery Attitudes'.

544 Vergelijk Gouda, 'Beelden', 78.

545 Van Hogendorp, *Kraspoekol*, iii. Zie voor zijn correspondentie met Diderot Van Meerkerk, *Gebroeders*, 27.

546 Leemans en Johannes, *Worm*, 577-578.

547 Koekkoek, *Citizenship Experiment*, 126-128; Van Meerkerk, *Gebroeders*, 126-136, 154-156, 248-255.

548 Noot van Meerman te vinden in zijn vertaling van De Groot, *Vergelijking der gemeenebesten*, deel 1, 315-321 (citaat 321).

549 Van Stipriaan, 'Stilte'; Jansz, 'Onze natuurgenoten', 508-511; Nimako en Willemsen, *Dutch Atlantic*, 87-122; Janse, 'Balanceerkunst' en idem, *Afschaffers*, 51-127.

550 Ook een ‘verlicht’ denkend historicus als Cornelis Zillesen verwees in zijn *Onderzoek*, deel 3, 254 zonder enige vorm van kritiek naar de *rijke Afrikaanse slavenhandel*.
551 Wintle, ‘Visualizing Commerce’, 72: het betreft het nog steeds bestaande pand aan de Oudezijds Voorburgwal 187. Zie voor andere restanten van het slavernijverleden in Amsterdam en andere Nederlandse steden de website www.MappingSlavery.nl (geraadpleegd 19-11-2016).
552 Vink, ‘Freedom’, 28-29.
553 Frijhoff, *Wegen*, 766.
554 Niemeijer, *Batavia*, 54; Blackburn, *Making*, 190.
555 Frijhoff en Spies, *1650*, 111.
556 Vink, ‘Freedom’, 37-38 (mededogen, kinderen) en Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 34-35 (brieven van thuisblijvers).
557 Vink, ‘Freedom’, 30.
558 Blackburn, *Making*, 189, 193; Drescher, ‘Long Goodbye’, 30, 34; Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 34-45; Den Heijer, *Geschiedenis*, 16, 76.
559 Paasman, *Reinhart*, 98-99; Vink, ‘World’s Oldest Trade’, 152; Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 35-36; Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 34.
560 Van Ittersum, ‘Long Goodbye’; Weststeijn, ‘Love’, 25-30, 34-35; Fitzmaurice, ‘Dutch Empire’, 99-102.
561 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 36-38; Paasman, *Reinhart*, 100-103, 211-212; Beins, ‘Wirtschaftsethik’, 107-108.
562 Kaplan, ‘Jewish Artists’, 81-86.
563 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 179-183 (citaat 183). Zie verder Paasman, *Reinhart*, 100-101 en voor de reformatorische achtergrond van Udemans’ denken Vergunst, *Godefridus Cornmelisz. Udemans*.
564 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 182, die deze woorden ontleende aan de contrareformatorische theoloog Johannes van der Meulen uit het katholieke Leuven.
565 Ibidem.
566 Frijhoff, *Wegen*, 497-500, 779-781; Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 57.
567 Frijhoff, *Wegen*, 766-767 noot 16 aldaar, 776; Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 61-65.
568 Zie voor de kersteningspraktijken in de Oost Niemeijer, *Batavia*, 268-272 en Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 56-67 en voor de Kaapkolonie ibidem, 67-75. Voor Nieuw-Nederland Jacobs, ‘Van Angola’, 70-72 en Frijhoff, *Wegen*, 772-779 en voor de Goudkust ibidem, 527-539. Voor het Caraïbisch gebied Oostindie en Paasman, ‘Dutch Attitudes’, 354 en Paasman, *Reinhart*, 194-201.
569 Emmer, *Nederlandse slavenhandel*, 43; Paasman, *Reinhart*, 103, 157-165; Klooster, *Dutch Moment*, 249-251.
570 Usselincx, geparafraseerd door Van Rees in ‘Willem Usselinck’, 299. Een vergelijkbare kritiek enkele decennia later van Jacobus Hondius en ruim een eeuw later van Johannes Willem Kals wordt aangehaald in Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 42 respectievelijk Schutte, ‘Zedelijke verplichting’, 106.
571 Paasman, *Reinhart*, 99-100.
572 Schutte, ‘Zedelijke verplichting’, 102, 106.
573 Vink, ‘Freedom’, 32.
574 Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 27-45.
575 Hondius, aangehaald in Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 29 en 42.
576 Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 40-42; Paasman, *Reinhart*, 101-102.
577 De Mey, *Werken*, deel 1, 297-302 en Smytegelt, *Christens eenige troost*, 636. Zie over Smytegelt, die overigens zijn aandelen in de WIC niet van de hand deed, ook Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 28-29, 45 en voor de achtergrond van zijn denken Van den Broeke, ‘Economische ethiek’.
578 Vink, ‘Freedom’, 35-37.
579 Konijnenburg, ‘Proeve’, 126-127.
580 Idem, 139-140. Zie over Konijnenburgs opvattingen in deze verder Koekkoek, *Citizenship Experiment*, 82-83, 89, 112-116 en Vuyk, ‘Konijnenburgs protest’.
581 T.K., ‘De slavenhandel’, in *Almanak van vernuft en smaak* (1793), aangehaald in Paasman, *Reinhart*, 128.
582 Leemans en Johannes, *Worm*, 579.
583 Drescher, ‘Long Goodbye’, 34; Vink, ‘Freedom’, 28. Zie voor de achtergronden ook

Frijhoff en Spies, *1650*, 127-128, 360 en Gorski, 'Mosaic Moment', 1436-1443.

584 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 181.

585 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 180 en 183. Zie hierover verder Paasman, *Reinhart*, 99-100, 104-105, 211; Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 41 en idem, 'Zedelijke verplichting', 107; Vink, 'Freedom', 33.

586 Drescher, 'Long Goodbye', 34. Zie hierover ook Koekkoek, Richard en Weststeijn, 'Visions', 85-86.

587 Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 216.

588 Vink, 'Freedom', 39-40.

589 Heurnius, aangehaald in Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 35, mijn cursivering.

590 Weststeijn, 'Love'; Vink, 'Freedom', 42-43; Wagenaar, *Kaneel*, 16, 25-26, 33, 101-119. Daarentegen stelt Nagel in 'Usurpatoren' dat de historiografie het gebruik van militaire middelen in verhouding tot de andere strategieën die de VOC hanteerde, onevenredig veel benadrukt heeft.

591 Ockerse, *Ontwerp* deel 3, 136.

592 Du Perron, *Muze*, 78.

593 Gouda, 'Van gecastreerde onderdanen', 33-36 en idem, 'Beelden', 67, 69, 75-78.

594 Stijl, *Opkomst*, 606.

595 Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 43; Van Welie, 'Slave Trading', 49-50; Hondius, 'Access', 384.

596 Drescher, 'Long Goodbye', 43, 51 en Jansz, 'Onze natuurgenoten', 502-503.

597 Eltis, *Rise*, 3. Vergelijk eerder al Drescher, 'Epilogue', 255-256.

598 Eltis, *Rise*, 22, 26, 55. Deze gedachtegang wordt verder uitgewerkt in Buck-Morss, *Hegel*, 21-36.

599 Stijl, *Opkomst*, 606.

600 Benot, *Diderot*, 173-176, 180.

601 *L'Esprit national est le résultat d'un grand nombre de causes, dont les unes sont constants et les autres variables. [...] Mais cet esprit, qui doit présider au conseil des peuples et qui n'y préside pas toujours, ne régle presque jamais les actions des particuliers. Ils ont des intérêts qui les dominent, des passions qui les tormentent ou les aveuglent, et il n'en est presque aucun qui n'élevât sa prospérité sur la ruine publique. Les métropoles des empires sont les foyers de l'esprit national, c'est-à-dire, les endroits où il se montre avec le plus d'énergie dans le discours, et où il est le plus parfaitement dédaigné dans les actions. [...] A mesure que la distance de la capitale s'accroît, ce masque se détache. Il tombe sur la frontière. D'un hémisphere à l'autre que devient-il? Rien. Passé l'équateur, l'homme n'est ni Anglois, ni Hollandois, ni François, ni Espagnol, ni Portugais. Il ne conserve de sa patrie que les principes et les préjugés qui autorisent ou excusent sa conduit [...] capable de tous les forfaits qui le conduiront le plus rapidement à ses fins*: Raynal, *Histoire*, deel 5, 1-3. Toeschrijving aan Diderot in Duchet, *Diderot*, 79.

602 Muthu, *Enlightenment*, 73-74.

603 Zie over Diderots ideaal van kolonievorming ook Agnani, 'Doux Commerce' en Stuurman, *Global Equality*, 19-23.

604 Diderot sprak uiteraard niet van 'genen' maar bezigde de term 'consanguinité', het delen van bloed. Zie Raynal, *Histoire*, deel 5, 3-5. Toeschrijving aan Diderot in Duchet, *Diderot*, 79.

605 Zie hierover ook Muthu, *Enlightenment*, 74-76.

606 Raynal, *Histoire*, deel 1, 390.

607 Muthu, *Enlightenment*, 72-121.

608 Strugnell. 'Dialogue', 417-422.

609 Muthu, 'Conquest'; Agnani, 'Doux Commerce', 80.

610 Zie over verwijfdheid en beestachtigheid als veel gebruikte tegenbeelden voor normatieve mannelijkheid in Europa ook Ellis en Meyer, 'Introduction', 5.

611 Raben, 'New Dutch Imperial History', 17-25; Van Goor, *Prelude*, 11-16; Gouda, 'Beelden', 64-65, 69.

612 Zie hierover ook Legêne, 'European Character', 111-113.

613 *Or l'essence d'une nation est que tous les individus aient beaucoup de choses en commun, et aussi que tous aient oublié bien des choses*: Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*, 11. Recentelijk hield Oostindie in *Postkoloniale beeldenstormen*, 36 nog een genuanceerd pleidooi voor het overdrachtelijk 'vergeten' van bepaalde tegenstellingen terwille van een verbindend nationaal verhaal.

614 Wie toch in een dergelijke psychoanalytische verklaring geïnteresseerd is, leest Wekker, *White Innocence*, 159-167.

1 Vanhoornissen en Van Overwalle, 'Me or not Me'; Cinnirella, 'Ethnic and National Stereotypes', 43-44; Otten en Wentura, 'Self-Anchoring'.
2 Roodenburg, 'Eer'; De Waardt, 'Geschiedenis'; Gietman, *Republiek*.
3 Andries van der Meulen sr. in een brief aan broer Daniel, 30 mei 1585, in: Jongbloet-van Houtte, *Brieven*, 266.
4 Kooijmans, *Vriendschap*, 38-41, 52-54 en passim voor referenties aan 'eer' in de archieven van verschillende koopmansfamilies uit de 17[e] en 18[e] eeuw.
5 Ibidem, 11, 16-17, 136-139 voor koopmansfamilies; Adams, *Familial State*, 75-76, 96-97, 112 voor regentenfamilies; Gietman, *Republiek*, 47-77, 103-186 voor adellijke families.
6 Zie voor het belang van de 'beroepseer' voor Noord-Europese mannen Roodenburg, 'Eer', 134.
7 Van Gelder, 'Levensbeschouwing', 30, 44; Hunt, *Middling Sort*, 40.
8 Evangelie van Lucas 12:21 (citaat) en 16: 19-31, aangehaald in Marperger, *Erste Fortsetzung*, 418. Zie voor vergelijkbare christelijke aanmaningen in een Nederlands adviesboek Van Nyenborgh, *Bericht*, 191, 193 en voor discussies daarover onder Nederlandse predikanten Beins, 'Wirtschaftsethik', 123-130.
9 Spies, 'Koopman' en Van Houdt, 'Handel', 225-227, 232-233.
10 Van Nyenborgh, *Bericht*, 170 (citaat), 184 (Cicero), 201 (verwijzing naar Cassiodus), vergelijk verder 168-169, 185, 212-213 waarin de auteur zijn twijfels uit bij minder eervolle handel.
11 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 15.
12 Zie Calis, *Vondel*, 137 (hebzucht) en 78-79 (Vondels investeringen).
13 Vondel, *Inwydinge van't Stadthuis t'Amsterdam* (1655), aangehaald in Spies, 'Kunsten', 299. Zie voor Vondels ambivalente houding tegenover 'eer en oneer' in de handel bovendien Spies, 'Inleiding', 109-121.
14 Raynal, *Histoire*, deel 4, 329. Zie hierover ook Jansen, 'Geslaagde spreken', 37-38.
15 De Vries, *Ingelijst werk*, 125-126.
16 De Vries, *Ingelijst werk*, 122-125.
17 Vitullo en Wolfthal, 'Trading Values'; Murray, 'Devil's Evangelists'; Beins, 'Wirtschaftsethik', 114-118, 128-153; Vandommele, *Als in een spiegel*, 297-298, 328-338; Bostoen, *Dichterschap*, 276-279; Sturkenboom, 'Simple Burgher', 29-36; McCloskey, *Bourgeois Virtues,* 261-262; Morineau, 'Entre usurier', 427-428; Roper, 'Stealing Manhood', 132-133.
18 Hengstmengel, *Divine oeconomy*; Appleby, *Economic Thought*, 69-72, 80-81, 96-97; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 172-177, 189; Todeschini, 'Theological Roots'; Vitullo en Wolfthal, 'Trading Values', 155-157; Spies, 'Inleiding', 112-115; Bostoen, *Dichterschap*, 292-293.
19 Zie voor dit argument de Breslauer filosoof Christian Garve, aangehaald in Engel, 'Homo oeconomicus', 153. Het aan de Oder gelegen Breslau identificeerde zich als Hanzestad sterk met de handel.
20 Appleby, *Economic Thought*, 61-81; De Vries, *Ingelijst werk*, 124-153; Davids, 'Economic Discourse'; Roche, 'Introduction', 12-19; Morineau, 'Entre usurier', 429-432.
21 Vitullo en Wolfthal, 'Trading Values', 157-166; Rublack, 'Matter', 48.
22 Cotrugli, *Mercatura*, 10 verso.
23 Peri, *Il negotiante* en Savary, *Parfait negociant*. Over de beïnvloeding Tucci, 'Introduzione', 17 en Trivellato, 'Images', 56.
24 *profit illicite et odieux* en *profit permis et legitime: celui qui se fait dans un commerce juste et qu'on exerce avec probité*: Savary, *Dictionnaire*, deel 2, 1223.
25 Engel, 'Homo oeconomicus'; Düll, 'Mercator Honestus', 98-101; Vandommele, *Als in een spiegel*, 312-328. Arthur Weststeijn noemt dit ideaaltype met een verwijzing naar Barlaeus de 'wijze koopman' maar in

essentie gaat het om het ideaaltype van de *eerbare* koopman wiens privébelang niet strijdt met het algemeen belang, zie Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 22, 184-189, 194-196, 203-204, 346-348.

26 McCloskey, *Virtuous Virtues*, 294-296.

27 Matthey, *Eer*, 69.

28 Chomel en Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* , deel 3, 1591.

29 Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 50-51.

30 Spence, 'Women', 23-25.

31 Smail, 'Credit', 439; Kooijmans, 'Koopman', 78-80; Ditz, 'Shipwrecked', 67-68;Taylor, 'Credit', 13; Shepard, 'Manhood', 77, 83, 85-89; Goldgar, *Tulipmania*, 283-285.

32 De la Court, *Interest*, 76.

33 Zijlstra, 'Build and Sustain Trust', 122-123.

34 Baute, *Cort relaas*, 31, 65.

35 Lees Goldgar, *Tulipmania*, 195-196, 250-254, 283-304 over de crisis die het grootschalig schenden van commerciele erecodes tijdens de tulpengekte van 1636-1637 teweegbracht in de Nederlandse samenleving.

36 Van Nyenborgh, *Bericht*, 198 (citaat), 212, 239.

37 Engel, 'Homo oeconomicus', 155.

38 *Le crédit d'un commerçant renaît plus difficilement encore que l'honneur d'une femme*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 206.

39 Zie bijvoorbeeld Vlessing, 'Portuguese-Jewish Merchant Community' voor 17e-eeuws Amsterdam en Braverman, 'Spectator', voor de (vooroordelen over) joden in 18e-eeuws Londen.

40 Trivellato, 'Images', 51, 54-55, 63-67.

41 Goldgar, *Tulipmania*, 266, 318; Israel, 'Merkwaardig literair werk', 161-162, 164; Sturkenboom, 'Staging', 220.

42 Van Nyenborgh, *Bericht*, 163-168, 191-195, 198, 214; Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 37; Kooijmans, 'Koopman', 72-80; Smail, 'Coming of Age', 239-240; Hunt, *Middling Sort*, 60-61.

43 Van Nyenborgh, *Bericht*, 210, 215; Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 35-36.

44 McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 290-293; De Vries, *Ingelijst werk*, 125.

45 Van der Meersch, 'Laatste vaderlijke lessen', 160-169 (citaat op 165). Zie ook Van Nyenborgh, *Bericht*, 204-205 voor alle zorgen van een koopman in dichtvorm..

46 Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 319-321. Ook Van Nyenborgh verzamelde spreuken die onder meer daarop betrekking hadden, zie bijvoorbeeld *Bericht*, 199-200.

47 Van Gelder, 'Levensbeschouwing', 30; Petram, *Bakermat*, 154; Lindemann, 'Anxious Merchant', 165.

48 Zijlstra, 'Build and Sustain Trust', 119.

49 *honneste homme*: Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 246-247. Zie verder Frijhoff, 'Formation', 180-181.

50 Smail, 'Credit', 450. Zie over het belang van beleefdheid tegenover relaties ook Kooijmans, 'Koopman', 80.

51 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 246; Smail, 'Credit', 445.

52 Matson, 'Accounting', 183-184, 187 (citaat van Edward Hewitt op 183).

53 Van Nyenborgh, *Bericht*, 191, 213; Zijlstra, 'Build and Sustain Trust', 119.

54 Kooijmans, *Vriendschap*, 52-54, 57; Smail, 'Coming of Age'; Hunt, *Middling Sorts*, 47-51, 72; Lindemann, 'Anxious Merchant', 171-172.

55 Trivellato, 'Merchant's Letters', 91-93, 98-99.

56 Lindemann, 'Anxious Merchant', 171, 174.

57 Kooijmans, *Vriendschap*, 53.

58 Ellis en Meyer, 'Introduction', 7, 9 over onvolwassenheid als tegenpool van mannelijkheid.

59 De Vries, *Ingelijst werk*, 130.

60 Kooijmans, *Vriendschap*, 52-53; Smail, 'Coming of Age', 239.

61 Georg Wansey, aangehaald in Smail, 'Coming of Age', 234.

62 McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 251-262.

63 Smail, 'Coming of Age', 240. Vergelijk het gebruik van de term *prudenza* als *raison d'état* in 17e -eeuws Italië, zie Haitsma Mulier, *Venice*, 34.

64 Bostoen, *Dichterschap*, 294-295; Van Houdt, 'Handel', 232.

65 Kooijmans, 'Koopman', 78.

66 De Witt, *Brieven*, deel 3, 474-475, met dank aan Luc Panhuysen voor de

attendering. Zie voor Deutz' buitenlandse ondernemingen De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 175-176. Deutz en De Witt hadden de nodige zakelijke belangen gemeenschappelijk, zie daarover Panhuysen, *Ware vrijheid*, 258-260.

67 Roper, 'Stealing Manhood', 133; Ferber, 'Ideology', 437, 446.

68 Van Gelder, *Levensbeschouwing*, 182.

69 Velema, 'Homo mercator', 435 en idem, *Enlightenment*, 129.

70 *omnes volunt viriliter emere et care vendere*: Van Nyenborgh, *Bericht*, 201.

71 Penso de la Vega, *Confusión*, 92 (Nederlandse vertaling); Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 119; Sadler, 'News'; Trivellato, 'Merchants' Letters'; Jeannin, 'Distinction', 367-374.

72 Roper, 'Stealing Manhood', 127-130.

73 Vergelijk Van Houdt, 'Handel', 228-230 en Hunt, *Middling Sort*, 179-181 voor astrologie als informatiebron voor kooplieden in de 16^{e} en 17^{e} eeuw.

74 Aangehaald in Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 78.

75 Lesger, 'Merchants', 78-83; Van Gelder, *Levensbeschouwing*, 178-184. Zie voor Hoofts houding tegenover Zuid-Nederlandse immigranten bijvoorbeeld Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 61. Zie voor Fugger en zijn zonen bijvoorbeeld Rublack, 'Matter', 47-51, 78-79 en voor Luzac Velema, *Enlightenment*, 116.

76 Kooijmans, 'Koopman', 67.

77 Kooijmans, 'Koopman', 74.

78 McCloskey, *Bourgeois Virtues*, 216-222, 241-245.

79 Smail, 'Credit', 454-455; Lindemann, 'Anxious Merchant', 172-173; Bergeron, 'Businessman', 126.

80 Ditz, 'Shipwrecked', 53-54, 66-72.

81 Aangehaald in Ditz, 'Shipwrecked', 51, 69, 72.

82 Jeremiah James Colman, aangehaald in Davidoff en Hall, *Family Fortunes*, 228.

83 *weder zu kühn noch zu furchtsam*: Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, deel 15, 261. Diderots echo *Ne soyez ni pusillanimes, ni téméraires* is te vinden in Raynal, *Histoire*, deel 10, 205. Zie Duchet, *Diderot*, 102 voor de toeschrijving aan Diderot.

84 Jeannin, 'Distinction', 363; Braunstein, 'Wegen', 460.

85 Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 193-200; Hunt, *Middling Sort*, 50; Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 36, 547.

86 Zie Rublack, 'Matter', 48-55, 80-84 voor dergelijke strategische investeringen in materie voor de zakenbelangen van de Fuggerfamilie in Augsburg.

87 Zie voor de relatie tussen verschillende vormen van kapitaal Bourdieu, *Opstellen*, 120-141.

88 Van Leuve, *'s Waerelds koopslot*, 116-117 (originele cursivering uit de 18^{e} eeuw). Voormalig zijdehandelaar Van Leuve presenteert op deze pagina's het koopmanschap nadrukkelijk als een activiteit waar ook eerbiedwaardige regenten zich nog steeds mee bezig kunnen houden – mogelijk in een poging zichzelf te rehabiliteren na een eerder faillissement.

89 Kooijmans, 'Koopman', 86-92; Lesger, 'Merchants', 84-85.

90 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 36; Matson, 'Accounting', 184; Lindemann, 'Anxious Merchant', 176; Cook, *Matters*, 53-54.

91 *Ein Kaufmann der viel Gold auf dem Rocke trägt, hat wenig im Beutel*: Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 36, 547.

92 Nyenborg, *Bericht*, 205-206.

93 Hunt, *Middling Sort*, 37, 39; Rublack, 'Matter', 79-80.

94 Kooijmans, *Vriendschap*, 116-120; Smail, 'Coming of Age', 234-235; Hunt, *Middling Sort*, 46-52; Lindemann, 'Anxious Merchant', 171; Müller, 'Merchants', 132-133.

95 Joost van den Vondel in 1625 aan zijn broer Willem in Rome, aangehaald in Calis, *Vondel*, 111-112.

96 Cotrugli, *Mercatura*, 67; Smail, 'Coming of Age', 236; Forth, *Masculinity*, 50-52.

97 Hunt, *Middling Sort*, 50; Van Stipriaan, *Lof*, 140.

98 Zie voor de memoires van een Japanse koopman uit die tijd waaruit een vergelijkbaar mannelijk eerbesef sprak Roberts, 'Name', 61-64.

99 Van Gelder, 'Levensbeschouwing', 46; Matson, 'Accounting', 185-197; Smail, 'Coming of Age', 241; Lindemann, 'Anxious Merchant', 168-177; Jeannin, 'Distinction', 374.
100 Udemans, *Geestelyck roer*, folio 11-15.
101 De la Court, *Interest*, 82, 85, 87 (citaten).
102 Lindemann, 'Anxious Merchant', 174-177.
103 Goldgar, *Tulipmania*, 282 en Van de Pol, 'Prostitutie', 186.
104 De la Court, *Interest*, 86 en Petram, *Bakermat*, 154.
105 Goldgar, *Tulipmania*, 194-196, 250-252; Engel, 'Homo oeconomicus', 155.
106 Baute, *Cort relaas*, 59.
107 Petram, *Bakermat*, 154.
108 Taylor, 'Credit', 26, 27; Smail, 'Credit', 442, 446-451; Ditz, 'Shipwrecked', 53.
109 Roper, 'Stealing manhood', 138-139.
110 Davidoff en Hall, *Family Fortunes*, 235.
111 Smail, 'Credit', 455.
112 Spies, 'Koopman', 166.
113 Aldus de Britse 'econoom', ondernemer en koopmanszoon Malachy Postletwhayt in *The Merchant's Public Counting-House* (1751) 5-6, aangehaald in Hooch, 'Professional Ethics', 156.
114 *da fanciullezza imbeva li gesti, i modi, i costumi, et la conversatione mercantile, con facondia et gravità, in ogni gesto, et atto*: Cotrugli, *Mercatura*, 12.
115 Bourdieu, *Opstellen*, 44.
116 Sinapius, *Lesebuch*, 79-88.
117 *panchant [sic] au commerce*: Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 3, 38-42 (citaat op 39). Zie over Savarys ideeën in deze ook Julia, 'Éducation', 215-218.
118 'Ode op het Cijfpher boeck van welervaren Mr. Willem Bartgens, Frans schoolmeester, door C.V.M.', opgenomen in Bartjens, *De Cijfferinghe*, 4-6. Zie 31-32 voor de identificatie van de auteur.
119 Zie hierover Bourdieu, *Distinction*, 149-150.
120 Ellis en Meyer, 'Introduction', 9.
121 Harkness, 'Accounting'.
122 Hunt, *Middling Sort*, 56-58.
123 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 938-939 (citaat), 1296.
124 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 40.
125 Frijhoff, 'Formation'.
126 Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 48.
127 Zie over Franse scholen Frijhoff, 'Van onderwijs', 21-23 alsook 'Frans onderwijs', 57-74 en Swiggers, 'Capitalizing Multilingual Competence', 58-59. Zie over (de complexiteit van) het vroegmoderne handelsrekenen Cohen, 'Reckoning', Kool, *Conste*, en Beckers en Kool, *Willem Bartjens*. Ook Jeannin, 'Distinction', 375-379 benadrukt de weinig wetenschappelijke benadering van het handelsrekenen in die tijd.
128 Frijhoff, 'Formation', 192-196 en idem, 'Frans onderwijs', 69-71; Davids, 'Bookkeeper's Tale'; Spufford, 'Literacy', 248-263.
129 Zie voor alle citaten in deze alinea [Bosma], 'Ontwerp eener Koopmans Akademie', 338-342.
130 Zie over de handelsschool van Bosma verder Keyser, 'Intekenboek', 70-74.
131 Zie voor de sociale verschillen en historische veranderingen in dit soort reizen voor de jeugd in de Nederlandse Republiek Frijhoff, 'Éducation' en idem, 'Académie protestante', 67-70.
132 Bonger, *Dirck Volckertszoon Coornhert*, 24.
133 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 93-94.
134 Frijhoff, 'Académie protestante', 62, 83-87 en idem, 'Éducation', 628-629.
135 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1314-1316 (citaat).
136 Baute, *Cort relaas*, 15-17, 76; Kooijmans, *Vriendschap*, 35-38, 112-120; Frijhoff, 'Formation', 190-191, 196-198 en idem, 'Multilingualism', 139-140, 144.
137 Van der Meersch, 'Laatste vaderlijke lessen', 160-169 (citaat op 161).
138 Van Dixhoorn, 'Writing Poetry'; Heesakkers, 'Kooplieden', 231; Rauschenbach, 'Elzevirian Republics'; Van Berkel, 'Dutch Republic', 100-103.
139 [Bosma], 'Ontwerp', 343-344 (citaat) en Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1030, 1314-1317.
140 Frijhoff, 'Formation'; Bostoen, *Bonis*; Peters, *Wijze koopman*; Davids, 'Economic Discourse', 92.
141 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 40-41 bijvoorbeeld achtte kennis van de humaniora niet relevant en zelfs schadelijk, maar

tijdgenoot Peri, *Negotiante*, deel 2, 8 beval die kennis wel aan.

142 Harkness, 'Accounting', 212-223. Zie over de vorming van buitenlandse kooplieden verder Jeannin, 'Distinction', 375-396; Bergeron, 'Businessman', 122-125; Julia, 'Éducation'; Hoock, 'Marchand', 54-60; McGrath, *Merchants*, x-xiii, xxxi-xxxii.

143 *huomo universalissimo*: Cotrugli, *Mercatura*, 68, zie verder ook 69-72. Een overzicht en analyse van de honderden titels die binnen dit genre tot het begin van de 19e eeuw in omloop kwamen, wordt geboden in Hoock, Jeannin en Kaiser, *Ars Mercatoria.*

144 Jeannin, 'Distinction', 375; Hoock, 'Professional Ethics'; McGrath, 'Introduction', xxviii-xxxii.

145 Hoock, 'Professional Ethics', 148, 154 en idem, 'Marchand', 56 .

146 Cotrugli, *Mercatura*, 63-83.

147 Ibidem, 103 verso - 106.

148 Vitullo en Wolfthal, 'Trading Values', 178. Over de veronderstelde koude natuur van vrouwen, zie Sturkenboom, *Spectators*, 258-259.

149 Cotrugli, *Mercatura*, 74, 76, 80.

150 Browne, *Marchants Avizo*, 10-11, 56; Guicciardini, *Descrittione*, 42-43. Het is overigens niet uit te sluiten dat Browne en Guicciardini in deze beïnvloed waren door Cotrugli.

151 Van Nyenborgh, *Bericht*, 214.

152 Wolff en Deken, *Brieven*, deel 3, 88, 262-266.

153 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 316; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 51-52. Zie hierover ook Engel, 'Homo oeconomicus', 154-155.

154 Zie Forth, *Masculinity*, passim, voor de controverses rond dat nieuwe beschaafde mannelijkheidsmodel.

155 Secretan, *Marchand philosophe,* 81-98; Spies, 'Koopman', 169-170.

156 Coornhert, 'Coopman', citaten in caput XXXII, liefdadigheid in caput XXXIIII tot en met XLIIII.

157 Roche, 'Introduction', 15-16.

158 Beins, 'Wirtschaftsethik'.

159 Coornhert, 'Coopman', caput LI-LII. Zie verder Sturkenboom, 'Simple Burgher', 34-35.

160 Defoe, *Complete English Tradesman*, deel 1, 227-269 en deel 2, 63-86, 153-158. Zie over dit adviesboek ook Hoock, 'Professional Ethics', 155-156 en over Defoe's economische opvattingen De Goede, 'Mastering', 62-70.

161 Cotrugli, *Mercatura*, 7-10, 65-67; Koltze, *Lobrede* [zonder paginering]; Peri, *Negotiante*, deel 2, 2, 7-10; Udemans, *Geestelyck roer*, 12-15; Van Nyenborgh, *Bericht*, 166, 185; Wagner, *Idea Mercaturae*, 8-10; Lassenius, *Bürgerliche Reise- und Tischreden*, 54-60; Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 1-2; Rosenhagen, *Perle*, 1-3; Defoe, *General History*, 10; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 129-131, 315-316, 320; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 43-44; Sinapius, *Lesebuch*, 378-391, deels ontleend aan Krünitz, *Oekonomische Encyclopädie*, deel 21, 672-677.

162 Huet, *Grand tresor*, 1-23; Sinapius, *Lesebuch*, 88-216.

163 Koltze, *Lobrede*. Zie verder ook Udemans, *Geestelyck roer*, 13; Turquet de Mayerne, *Traicté*, 10; Van Nyenborgh, *Bericht*, 166.

164 Turquet de Mayerne, *Traicté*, 10; Koltze, *Lobrede*; Van Nyenborgh, *Bericht*, 166, 186; Savary, *Parfait negociant*, deel 2, 1; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 98-106; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 137-147.

165 Koltze, *Lobrede* [zonder paginering]; Udemans, *Geestelyck roer*, 11-12; Van Nyenborgh, *Bericht*, 210-215; Rosenhagen, *Perle*, 12; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 321-332. Zie over deze laatste auteur ook Hoock, 'Marchand', 54-56.

166 *Telles manieres de trafficques sont pour le plus desseins de mauvais estrangers*: Turquet de Mayerne, *Traicté*, 11. Zie verder Marperger, *Erste Fortsetzung*, 26-27, 32 en Sinapius, *Lesebuch*, 197 welke laatste Hollandse renteniers van woeker beschuldigt.

167 Cleirac, *Usance*, 2; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 106-110; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 25, 278. Een verdediging treft men echter in Sinapius,

Lesebuch, 353-354. Zie over de beeldvorming van (Sefardische) joden in de *ars mercatoria* ook Trivellato, 'Images', 55-59.

168 Savary, *Parfait negociant*, deel 2, 1; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 52-53, 127; Marperger, *Erste Fortsetzung*, 141, 145-147. Zie voor de klassieke ideeën hierover Van Houdt, 'Handel', 225.

169 Verus, *Discurs*, deel 1, ii-iv en deel 2, 100-104.

170 Browne, *Marchants Avizo*, 9-12, 55-57; Barlaeus, *Mercator*, 35-40 (Latijn), 68-75 (Ned.); Peri, *Negotiante*, deel 2, 8-9; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 50-60; Defoe, *Complete English Tradesman*, deel 1, 31-129, 149-199, 269-291 en deel 2, 86-133. Een uitzondering vormt Savary met zijn kanttekening in *Parfait negociant*, deel 1, 34 dat de koopman onafhankelijk van zijn deugden ook simpelweg geluk of pech kan hebben.

171 Cotrugli, *Mercatura*, 68-72; Barlaeus, *Mercator*, 62, 77-80; Peri, *Negotiante*, deel 2, 8-9; Penso de la Vega, *Confusión*, 143-144 (Nederlandse vertaling); Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 49-50, 52-57, duidelijk geënt op Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 34-35; Defoe, *Complete English Tradesman*, deel 1, 3-4, 19-31, 309-323.

172 *prudens, et capables de gouverner leurs affaires avec honneur*: Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 37. Dito bij Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 50.

173 Chomel en Chalmot, *Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek*, deel 3, 1591, vertaling van Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 37 – woordelijk terug te vinden in *Dictionnaire Oeconomique* (Parijs 1709) deel 2, 117.

174 Zie bijvoorbeeld ook Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, deel 15, 260-261, met een verwijzing naar de Duitse uitgave van Savarys werk.

175 Krünitz, *Oekonomische Encyclopädie*, deel 36, 541-548.

176 Chambers, *Cyclopaedia* , vol.2, 533, Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, deel 15, 260-261 en Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 10, 83 zijn alle herkenbaar geënt op Savary, *Dictionnaire*, deel 2, 648-649. Het meest uitgebreide overzicht treft men opnieuw in Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 36, 512-538 die mogelijk meerdere bronnen gebruikte.

177 *veritablement habile homme, capable d'entreprendre et de faire toute sorte commerce soit de terre soit de mer*. Zie Hoock, 'Professional Ethics' en Trivellato, 'Images', 56 over de invloed van deze *Dictionnaire*.

178 Jeannin, 'Distinction', 390, 397. De perceptie van de koophandel als een wetenschap zou volgens Raynal het eerst in Engeland ontstaan zijn, zie *Histoire*, deel 10, 192. Cotrugli, *Mercatura*, 68-71 wijdde al een hoofdstuk aan de *scienza del mercante* maar hij bedoelde de kennis en kunde van kooplieden in meer algemene zin als onderdeel van de *arte della mercatura*.

179 Marperger, *Erste Fortsetzung*, 283-306.

180 *Admirez ici le génie du négociant. Le même esprit qu'avoit Newton pour calculer la marche des astres, il l'emploie à suivre la marche des peoples commerçans qui fecondent la terre. Ses problèmes sont d'autant plus difficiles à résoudre, que les conditions n'en sont pas simples, abstraites et déterminées comme en géométrie mais dependent des caprices des hommes et de l'instabilité de mille évènemens compliquées. Cette justesse de combinaisons qui doivent avoir Cromwell et Richelieu, l'un pour détruire, l'autre pour cimenter le despotisme des rois, il la possède et va plus loin: car il embrasse les deux mondes dans son coup-d'oeil, et dirige les opérations sur une infinité de rapports qu'il n'est donné que rarement à l'homme d'état, ou même au philosophe de saisir et d'apprécier. Rien ne doit échapper à son vue*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 199. Duchet, *Diderot*, 102 schrijft ook de tien daaropvolgende pagina's waaruit ik hierna nog een aantal malen zal citeren, aan Diderot toe. Zie Terjanian, *Commerce*, 18 over de encyclopedische opzet van *Histoire des deux Indes* en Velema, *Enlightenment*, 130 voor wat zich laat aanzien als een rechtstreekse bewerking van deze passage uit *Histoire des deux Indes* in het werk van Luzac.

181 *Le commerce est une science qui demande encore plus la connaissance des hommes que des choses. Sa difficulté vient moins de la multiplicité des affaires que de l'avidité de ceux qui la conduisent*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 200; Cotrugli, *Mercatura*, 71.
182 Raynal, *Histoire*, deel 10, 202-203.
183 Morineau, 'Entre usurier', 432-433.
184 Gera, 'Kruidenier', 39-40.
185 *Que votre parole soit sacrée. Ruinez-vous, s'il le faut, plutôt que d'y manquer* en *Montrez que l'honneur vous est plus précieux que l'or*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 203-209 (citaten op 204).
186 Julia, 'Éducation', 215-216; Méchoulan, *Amsterdam*, 81-82; Lindemann, *Merchant Republics*, 182.
187 Bergeron, 'Businessman', 139-140.
188 Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 41.
189 *malheur à celui en qui cet esprit [du commerce] seroit exclusif du sentiment de l'honneur!*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 207.
190 Zie voor de genoemde lemma's Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 3, 690-700; deel 10, 83-84; deel 11, 75, herkenbaar overgeschreven uit Savary, *Dictionnaire,* deel 2, 648-655, 856-857.
191 Benrekassa, 'Négoce'.
192 Zie Vartija, *Colour*, 6, 13-14 voor de gewoonte van encyclopedisten om te lenen uit elkaars werk.
193 *ehrwürdige Stelle* en *Wohlthäter des menschlichen Geschlechtes*: Köster en Roos, *Deutsche Encyclopädie*, deel 19, 429. Verder Chambers, *Cyclopaedia*, deel 2, 532.
194 *wenn nicht eitle Habsucht, [nicht] niederiger Eigennutz, nicht Eitelkeit, sondern wahre, allgemeine Menschenliebe die vornehmste Triebfeder seiner Geschäftigkeit ist*: Köster en Roos, *Deutsche Encyclopädie*, deel 19, 429. Verder Chambers, *Cyclopaedia*, deel 1, 273. Beide uitspraken had Chambers overgenomen van Savary, *Dictionnaire*, deel 2, 1222 respectievelijk deel 1, 830.
195 Zie bijvoorbeeld het lemma 'Nègres', in Savary, *Dictionnaire*, deel 2, 858, of het lemma 'Negroes' in Smellie, *Encyclopaedia Britannica*, deel 3, 396. Zie voor een diepere analyse van dit onderwerp in andere 18e-eeuwse encyclopedieën Vartija, *Colour*, 79-80, 143-156, 214-222.
196 Diderot en d'Alembert, *Encyclopédie*, deel 3, 690-691; Krünitz, *Oekonomische Enzyclopädie*, deel 21, 677 en deel 36, 503.
197 Hirschman, *Passions*, 59-60.
198 Chomel en Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek*, deel 3, 1583. Vergelijk Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 1.
199 Terjanian, *Commerce*, 9-16.
200 Spies, 'Inleiding', 110-116, 182-183, 197-214 en Park, 'Staging Republic', 199, 201 (De Groot). Voor de 18e eeuw: Muthu, 'Conquest', Pocock, *Virtue*, 49 en Johannes en Leemans, 'Van den Handel', 19-22.
201 Junius, *Batavia*, 220 (in de vertaling *Holland*, 286).
202 Cook, *Matters*, 46-48.
203 De Groot, *Vergelijking*, deel 1, 26.
204 Ibidem, 97.
205 Moryson, *Itinerary*, 285-286; Strada, *De Bello Belgico*, aangehaald in Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 683; Parival, *Délices*, deel 1, 15; Engelberts, *Verdediging*, 12-13, 38-39.
206 Van Leeuwen, *Batavia*, 339, 374-375. Zie over Boxhorn Meijer Drees, *Andere landen*, 65-67.
207 Zillesen, *Onderzoek*, deel 1, 115 (citaat), deel 6, 35. Voor vergelijkbare uitlatingen Stijl, *Opkomst*, 402 en Luzac, *Hollands rijkdom*, deel 1, motto bij titelpagina (overgenomen van Accarias de Sérionne). Zie in deze over de laatste ook Velema, *Enlightenment*, 125-130 en idem, 'Homo mercator', 434-436. Zie echter Loosjes, *Characterkunde*, deel 2, 88-90 die aan deze beeldvorming refereert maar haar tegelijkertijd voor de Hanzetijd relativeert.
208 Leemans en Johannes, 'Van den handel', 19-22.
209 Secretan, *Marchand philosophe*.
210 Barlaeus, *Mercator*, 33-44 (Latijn), 65-80 (Ned.) (citaat op 34 respectievelijk 66).
211 Barlaeus, *Mercator*, 31-32 (Latijn), 63-64 (Ned.) (citaten op 32 respectievelijk 64).
212 Secretan, *Marchand philosophe*, 81, 98 wijst op de mogelijke invloed van Coornherts *Coopman* op Barlaeus.
213 Zie bijvoorbeeld de verwijzing naar Barlaeus in Marpergers *Historischer*

Kauffmann, 268-269. Verder citeerden zowel Nyenborgh, *Bericht*, 186 als Koltze, *Lobrede* [zonder paginering] dezelfde passage als Barlaeus uit Plutarchus' *Vita Solonis*, caput II, de eerste zonder, de tweede mét verwijzing.

214 Van Nyenborgh, *Bericht*, 166, 185-186 (citaat), 242.

215 Barlaeus, *Mercator*, 30 (Latijn), 61-62 (Ned.).

216 Bostoen, *Dichterschap*, 292-294.

217 *das Gemüth des Menschen zur Begierde der Vielwissenheit, oder doch der Kenntniss solcher Dinge*: Marperger, *Erste Fortsetzung*, 43, zie verder ook 40-44.

218 Harkness, 'Accounting', 206, 211, 215-223.

219 Cook, *Matters*. Voor een 18e-eeuwse voorloper: Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 34-36.

220 Van Berkel, 'Rediscovering Clusius'; Goldgar, *Tulipmania*, 11-16; Méchoulan, *Amsterdam*, 254-256.

221 Harkness, 'Accounting'; Rauschenbach, 'Elzevirian Republics', 95-96; Cook, *Matters*, 412-414.

222 *ingenieux à depouïllir toute l'Asie de ses trésors, comme toute l'Europe de ses sçavans hommes*: Chappuzeau, *Entretiens*, 183.

223 Chua, *Wereldrijk*, 201.

224 Zie voor reikwijdte en grenzen van deze tolerantie bijvoorbeeld: Price, 'First Modern Society?', 14-17 en eerder al hoofdstuk 4.5 in dit boek.

225 *religion universelle de toutes les âmes justes et éclairées*: Raynal, *Histoire*, deel 10, 192, toegeschreven aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 102.

226 Falconer, *Remarks*, 410-448.

227 Falconer, *Remarks*, 447-448 en 415 (citaat). Zie Terjanian, *Commerce*, 14 voor de oorsprong van deze zin in Montesquieus *De l'esprit des lois*.

228 Zie voor de 17e eeuw bijvoorbeeld Mundy, *Travels*, 70 en Temple, *Observations*, 181-184. Zie voor de 18e eeuw Andrews, *Review*, deel 2, 139-144, Pilati, *Lettres*, deel 2, 46 (over koloniën) en verder de voorbeelden genoemd in Bots, 'Tolerantie', 659-660 en Kapossy, 'Republican Futures', 281-282, 284-285.

229 Castilhon, *Considérations*, 473-474.

230 Child, *Brief Observations*, 5; Temple, *Observations*, 184, 195-196; Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 165.

231 Child, *Brief Observations*, 5; Marperger, *Historischer Kauffmann*, 277, die daarvoor naar het werk van Sir Walter Raleigh verwees; idem, *Erste Fortsetzung*, 278, 282; Von Mahrenholz, *Von Manufacturen*, 37.

232 Lucä, *Chronist*, 84, die aan het einde van de 18e eeuw hierin nagevolgd werd door de Duitse predikant Andreas Riem, zie Bientjes, *Holland*, 110.

233 Felltham, *Character*, 122; Reresby, *Memoirs*, 156-157 An., *Quaeries*, 4; An., *Methode*, 39-40. Verdere voorbeelden worden genoemd in Meijer Drees, *Andere landen*, 124; Chua, *Wereldrijk*, 186, 193; Van Strien, *Ontdekking*, 113; Bots, 'Tolerantie', 660-662.

234 Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 152.

235 Ibidem. Zie over dit internationale topos in de late 18e eeuw ook Sturkenboom, 'Abraham Blankaart', 253. Voor een 21e-eeuwse echo Zimmerman, *Women*, 120.

236 *pour sa beauté, pour sa richesse, pour l'orgeuil de ses habitans, et pour la confusion des langues, des nations et des religions*: Le Laboureur, *Histoire*, 70-71.

237 Le Laboureur, *Histoire*, 71; Coste d'Arnobat, *Voyage*, 133, 207. Zie voor de Joodse gemeenschap in de Republiek Frijhoff en Spies, *1650*, 112-125.

238 Krabbendam, 'From New Netherland', 65.

239 Cleirac, *Usance*, 131; Chappuzeau, *Entretiens familiers*, 218-219; An., *Methode*, 38-39; Boussingault, *Guide universelle*, 16-20.

240 Zie over de wijde verspreiding van het idee Gods verkozen volk te zijn: Reicher, Hopkins en Condor, 'Lost Nation', 68.

241 Frijhoff en Spies, *1650*, 127-128, 360 en Schama, *Overvloed*, 103-133, in het bijzonder 125 voor de religieuze onverdraagzaamheid. Zie over de Nederlanders als tweede volk Israëls verder Campos Boralevi, 'Classical Foundational Myths' en Gorski, 'Mosaic Moment', 1436-1443.

242 Vondel, *Hymnus*, vers 365-366 (citaat) en nog negatiever in zijn *Tweedraght* en zijn

Zeemagazyn, vers 274-276. Zie voor de benoeming van Vondel als 'eerste dichter des vaderlands' de website *Erfgoed in Beeld* van de Universiteit van Amsterdam https://www.uvaerfgoed.nl/beeldbank/nl/Vondel (geraadpleegd 6-10-2016).

243 Du Perron, *Muze*, 149 (citaat uit anoniem gedicht uit 1722), zie verder 20 en 124 voor de negatieve houding tegenover moslims in de 17e en 18e eeuw. Ook bij VOC-bestuurders heerste een groot wantrouwen tegenover de *Moorse natie* in de Oost-Indische archipel, zie Blokker, *Als de wereld*, 65.

244 Zie voor deze vroegmoderne perceptie van moslims Calefas-Strebelle, 'Muslim "others" '.

245 Frijhoff en Spies, *1650*, 353, 358-359, 448; Spies, 'Kunsten', 299; Méchoulan, *Amsterdam*, 54-55.

246 Van Gelder, *Levensbeschouwing*, 41, 186-189. Zie Van Stipriaan, *Lof*, 23, 136 over Hoofts patriottisme.

247 Van Leuve, *'s Waerelds koopslot*, 78-84 (geciteerde dichtregels 83-84), 117-118 (betrekkingen met Perzen en Armeniërs).

248 Bijvoorbeeld door Leidenaar Pieter de la Court, of zijn navolger die in 1714 een *Korte schets van 's Lands welwezen* publiceerde – zie Nijenhuis, 'Ontwikkeling', 245-247.

249 Zillesen, *Onderzoek*, deel 3, 251, respectievelijk Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 149-151.

250 Tignor, *Worlds*, 606.

251 Van der Pol, *VOC*, 79, 180.

252 Tignor, *Worlds*, 602.

253 Van den Boogert, 'Haga'. Nog eerder met zijn erkenning was de sultan van Marokko die al in 1610 een verdrag met de Staten-Generaal sloot, zie daarover Benali en Obdeijn, *Marokko*, 36.

254 De goede handelsbetrekkingen tussen de Republiek en de Levant riepen later in de 17e eeuw bij Payen de Fercourt, *Voyages*, 46 afgunst en bewondering op.

255 *Moscowiter, Araber, Persianer, Türck und Jud*: Marperger, *Historischer Kauffmann*, 268-269, overigens ontleend aan Barlaeus' werk. Zie Philipp van Zesen, aangehaald in Wagenaar, 'Mécanismes', 74 voor een vergelijkbare opsomming inclusief Hindoes.

256 De Decker, *Oorspronkelijke dichtstukken*, deel 1, 218. Zie over de ontwikkeling van de Amsterdamse beurs ook Wagenaar, 'Mécanismes', 70-81, Petram, *Bakermat* en Leemans, *Beurs*.

257 Zie voor de *global animus* van andere 17e-eeuwse Amsterdammers Ufer, 'Globalization', 101-105. Het begrip werd gemunt door Robertson en Inglish voor het kosmopolitisch bewustzijn van groepen burgers in Griekse stadstaten en het klassieke Rome, zie hun 'Global Animus'.

258 Zie voor zijn leven de inleiding bij De Decker, *Oorspronkelijke dichtstukken*, deel 1, viii-ix.

259 Mijnhardt, 'Urbanization', 147.

260 Guicciardini, *Descrittione*, 169; Moryson, *Itinerary*, 294-295; Vázquez, 'Algemeene beschrijving', 92. Zie voor de vroeg ontwikkelde meertaligheid in het zuidelijke Brabant Swiggers, 'Capitalizing Multilingual Competence' en voor een breder (niet uitsluitend handels)perspectief op het fenomeen van meertaligheid in de Republiek Frijhoff, 'Multilingualism'.

261 Van Goor, *Prelude*, 62.

262 Zie voor het Spaans Baute, *Cort relaas,* 16, 76, voor het Italiaans De Bruijn-van der Helm, 'Godt' en voor het Frans als onderdeel van handelsonderwijs Spufford, 'Literacy', 248-254. Zie voor de talenkennis van VOC-dienaren respectievelijk Du Perron, *Muze*, 183, Rietbergen, *Japan*, 46, 87, 181, Vanvugt, *Nestbevuilers*, 21, 69, Wagenaar, *Kaneel*, 95-97 en Van Santen *VOC-dienaar*, 54-55.

263 Venema, *Beverwijck*, 165-167; Frijhoff, 'Multilingualism', 147-149.

264 Kooijmans, *Vriendschap*, 298, 324.

265 Verrept, 'Verhaal'; Van Strien-Chardonneau en Kok Escalle, 'Parival tot Baudet', 7-12; De Boer, 'Italiaanse syntaxis' en idem, 'Jeroen'; Naborn, 'NT2 in New Jersey'.

266 Oudshoorn, 'Eerste Nederlands-Russische gespreksboek'.

267 Barlaeus, *Mercator*, 30 (Latijn), 62 (Ned.). Zie hierover ook Jansen, 'Geslaagde spreken', 37-39.

268 Coornhert, *Coopman*, caput XIX.
269 Terrall, 'Masculine Knowledge', 184-186, 189.
270 Cotrugli, *Mercatura*, 65; Koltze, *Lobrede* [zonder paginering]; Peri, *Negotiante*, deel 2, 7-8; Van Nyenborgh, *Bericht*, 166; Wagner, *Idea Mercaturae*, 8-9; Lassenius, *Bürgerliche Reise- und Tischreden*, 53-60; Marperger, *Nothwendige und nützliche Frage*, 315-316, 320; Sinapius, *Lesebuch*, 385.
271 Raynal, *Histoire*, deel 10, 187; Muthu, 'Conquest', 199.
272 An, *Holland*, 5; Child, *Brief Observations*, 3; Marperger, *Historischer Kauffmann*, 274-277, met een verwijzing naar het werk van Walter Raleigh; Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 964, 966; Von Mahrenholz, *Von Manufacturen*, 38, 42.
273 Noordegraaf en Van Zanden, 'Early Modern Economic Growth', 429-435.
274 Prak, 'People', 156.
275 Coke, *Discourse*, Preface [zonder paginering]; Child, *Brief Observations*, 3-6; Huet, *Grand tresor*, Preface [zonder paginering]; Savary, *Dictionnaire*, viii, alsook de Duitse mercantilist Johan Joachim Becher, besproken in Hulshof, 'Duitsch econoom'.
276 *le magasin de l'Europe, ou pour mieux dire presque de l'Univers*: Boussingault, *Guide*, 102. Zie voor deze beeldspraak ook Corn, *Scents*, 177-186; Wagenaar, 'Mécanismes', 71; Méchoulan, 'Leçon', 11. Zie voor Antwerpen Chytraeus, *Voyages*, 95-96 en Rublack, 'Matter', 52. Over de rijk gevulde magazijnen van de VOC en WIC treft men verder o.a. bewonderende opmerkingen bij Lucä, *Chronist*, 90 en Rosenhagen, *Perle*, 36.
277 Barlaeus, *Mercator*, 27-28, 47 (Latijn) 57-59, 84 (Ned.), bijvoorbeeld aangehaald in Marperger, *Historischer Kauffmann*, 267-269. Expliciet bedoeld als propaganda voor het buitenland was Barlaeus' verslag van het bezoek van Maria de Medici aan Amsterdam in 1638 met daarin soortgelijke beelden, zie daarover Soll, 'Accounting', 123-124.
278 Vondel, aangehaald in Gelderblom, *Mannen*, 86. Zie verder Frijhoff en Prak, 'Centrum' en Van Stipriaan, *Lof*, 206.
279 Wintle, 'Visualizing Commerce', 67-73; Lesger, 'Merchants', 84-87; Ufer, 'Globalization', 101-105; Goldgar, *Tulipmania*, 9-11; Frijhoff en Spies, *1650*, 449-450; Spies, 'Kunsten', 331, 343-352.
280 Gelderblom, *Mannen*, 86-90.
281 Zie voor vermeldingen bij buitenlanders bijvoorbeeld Boussingault, *Guide*, 110; Temple, *Observations*, 83-84, 194; An., *Remarques*, 13; De Pöllnitz, *Memoires*, deel 3, 305; Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 964; Andrews, *Review*, deel 2, 191. Zie over de symbolische waarde van dit geld Sturkenboom, 'Amidst Unscrupulous Neighbours'. Zie voor de geschiedenis van de bank verder Van Nieuwkerk, *Hollands gouden glorie*, 118-148 of Wagenaar, 'Mécanismes', 59-70.
282 Felltham, *Brief Character*, 125-126; Raynal, *Histoire*, deel 10, 199 – toegeschreven aan Diderot, zie Duchet, *Diderot*, 102.
283 In de 18e eeuw associeerden sommigen beschaving en cultuur wel overwegend met mannen en mannelijkheid, maar daar stond een sterke tegenbeweging tegenover die deze verdiensten juist met vrouwen en vrouwelijkheid associeerde. Zie Sturkenboom, *Spectators*, 133, 220-221.
284 *fait toute la douceur de la vie*: Savary, *Parfait negociant*, deel 1, 1.
285 Johannes en Leemans, 'Van den handel', 13.
286 Moryson, *Itinerary*, 285.
287 Parival, *Délices*, deel 1, 15; Felltham, *Brief Character*, 128; An., *Remarques*, 50; Johann Jacob Volkmann, aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 208; Samuel von Pufendorff, aangehaald in Schmidt, *Niederlande*, 34; André Thouin, aangehaald in Van Strien-Chardonneau, *Voyage*, 257; Antoine la Barre de Beaumarchais, aangehaald in Van Strien-Chardonneau, 'La Barre', 128; Ricard, aangehaald in Méchoulan, *Amsterdam*, 82, 122-123; Andrews, *Review*, deel 2, 182, 191-193; Le Roy, *Commerce*, 20; Adam Smith, aangehaald in Johannes en Leemans, 'Van den handel', 21-22.
288 Child, *Brief Observations*, 3-4.
289 *fidele à sa parole*: Coste d'Arnobat, *Voyage*, 206. Zie echter ook 133-135, waar hij

stelt dat deze ware Nederlanders inmiddels een minderheid zijn geworden door het grote aantal vreemdelingen, joden en rassenvermenging. Infame praktijken zijn daarmee standaard geworden in de Nederlandse commissiehandel met een terugloop als gevolg.

290 Johann Jacob Grabner, aangehaald in Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 209.

291 Andrews, *Review*, deel 2, 231, 236-237.

292 Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 206. Zie verder bijvoorbeeld de kritiek op inhalige herbergiers en zielverkopers, besproken in hoofdstuk 2.7.

293 Temple, *Observations*, 136, overgenomen in een late (posthume) editie van Parival, *Délices*, deel 1, 17 en eveneens terug te vinden in Salmon, *Modern History*, deel 8, 289-290.

294 Vergelijk ook de opmerking van Falconer, *Remarks*, 413 (voetnoot aldaar) over de sociale gelaagdheid van oneerlijke transacties bij Chinezen. Zie verder Van Houdt, 'Handel', 225-226 voor de verspreiding van dit klassieke gedachtegoed via het humanistisch neostoïcisme.

295 Zie voor de Fransen Morineau, 'Entre usurier', 431-432. Zie voor het gemengdere beeld bij de Engelsen hoofdstuk 1.1 van dit boek en bij de Duitstaligen Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 119 en Schmidt, *Niederlande*, 34-42.

296 Azémor, *Considérations*, 279; Jacques le Moine de l'Espine, aangehaald in Méchoulan, *Amsterdam*, 109-110.

297 Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 965. Een vergelijkbaar idee met betrekking tot de Nederlandse handelswijze in Suriname die niet zou stroken met de algemene eerlijkheid van haar kooplieden, treft men in Pilati, *Lettres*, deel 2, 67 die dat overigens naar eigen zeggen ontleende aan *La Richesses de la Hollande* (1778), door hem toegeschreven aan Elie Luzac (deel 1, 200).

298 Temple, *Observations*, 136.

299 Parival, *Délices*, deel 1, 17; Pufendorff, aangehaald in Schmidt, *Niederlande*, 34; Falconer, *Remarks*, 413.

300 Andrews, *Review*, deel 2, 192.

301 Zie voor Engelsen verder bijvoorbeeld Felltham, *Brief Character*, 125-128; Temple, *Observations*, 149, 206; Andrews, *Review*, deel 2, 171-175, 182, 220 en de auteurs aangehaald in Van Strien, *British Travellers*, 141-142. Zie voor Duitsers bijvoorbeeld An, *Holland*, 4-5; Marperger, *Historischer Kauffmann*, 261, 273 en de auteurs aangehaald in Hulshof, 'Duitsch econoom', 67, Schmidt, *Niederlande*, 34-35 en Chales de Beaulieu, *Deutsche Reisende*, 122, 208, 214. Zie voor Fransen An., *Remarques*, 50 en de auteurs aangehaald in Murris, *Hollande*, 79-81, Goulemot, 'Images', 8, Rietbergen, 'Beeld', 640-641 en Van Strien-Chardonneau, *Voyage*, 257.

302 Weber, *Protestant Ethic*. Zie voor toetsing en bekritisering dan wel nuancering van Webers these voor het Nederlandse calvinisme Beins, 'Wirtschaftsethik', voor Nederlandse doopsgezinden Sprunger, 'Entrepreneurs', voor Duitse piëtisten Mettele, 'Kommerz' en voor Engelse unitariërs Jacob, 'Commerce'.

303 Frijhoff en Spies, *1650*, 127-128, 360.

304 Een uitzondering vormt Child, *Brief Observations*, 4 die het gematigde uitgavenpatroon belangrijker acht en de werklust ongenoemd laat tussen zijn vijftien succesfactoren voor de Nederlandse handel.

305 Guicciardini, *Beschryvinghe*, 28-29.

306 Zie voor een 18e-eeuwse relativering van dat harde werken Coste d'Arnobat, *Voyage*, 168-169.

307 Zie Rodríguez Pérez, *Tachtigjarige Oorlog*, 34, 39, 44 en verder Chytraeus, *Voyages*, 95-96.

308 Stanzel, *Europäer*, 64. Zie als voorbeeld Ockerse, *Ontwerp*, deel 2, 282.

309 Moryson, *Itinerary*, 288.

310 Savary, *Parfait Negociant*, deel 1, 33-34; Roper, 'Stealing Manhood', 126.

311 Moryson, *Itinerary*, 288. Zie hierover verder Mout, 'Bataafse oor' en Van Stipriaan, *Lof*, 15-25. De frustratie hierover treft men bijvoorbeeld bij Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 337.

312 *vrai oracles du commerce*: Huet, *Grand tresor*, Preface [zonder paginering].

313 Guicciardini, *Beschryvinghe*, 28-29; Moryson, *Itinerary*, 288; Felltham, *Brief*

Character, 127; Becher, aangehaald in Hulshof, 'Duitsch econoom', 67; Andrews, *Review*, deel 2, 131.

314 Zie de lemma's 'geslepen' en 'geslepenheid' in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en verder bijvoorbeeld Hoola van Nooten die in 1782 nog in positieve zin over de *geslepene, naarstige en kundige* kooplieden van Holland repte in zijn 'Voorreeden', xliii bij Condillacs *Beschouwing van de koophandel*. Die voorrede steunde zwaar op het lemma 'commerce' in de Franse Encyclopédie (deel 3, p. 693) maar bovengenoemde positieve kwalificatie is door Hoola van Nooten zelf in de desbetreffende passage toegevoegd.

315 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 185.

316 Zie hoofdstuk 3.2 en voor het tot dat moment mannelijk imago van boekhouden Gabbard, 'Dutch Wives', 243. Nederlandse vrouwen waren echter niet de enige die deze kunst beheersten, zie voor enkele Engelse boekhoudende vrouwen Harkness, 'Accounting', 210-211 en Hunt, *Middling Sort*, 58-59.

317 Soll, 'Accounting'.

318 Parival, *Délices*, deel 1, 15, 20; Temple, *Observations*, 112, 197 Andrews, *Review*, deel 2, 131, 184, 204, 217, 231; Strada, *De Bello Belgico*, aangehaald in Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 681; La Barre de Beaumarchais, aangehaald in Van Strien-Chardonneau, 'La Barre', 128.

319 Guicciardini, *Descrittione*, 43.

320 Andrews, *Review*, deel 2, 216-217.

321 De Groot, *Vergelijking*, deel 2, 143.

322 De Groot, *Vergelijking*, deel 2, 13. Dat de voorvaderlijke handelswinsten altijd op eerlijke wijze verkregen werden, is later een terugkerend onderwerp bij Ockerse in zijn *Ontwerp*, deel 3, 140, 183, 188, 223.

323 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1457-1458.

324 Zie ook zijn eerdere positieve inleiding in *Natuurlyke historie*, deel 3, 1332 bij dit soort Hollandse vermaken en spelen: *Ik behoef hier ter hunner ere niet op te halen den roem dien zij door hunne dapperheid, hunnen koophandel en hunne oefenzucht verkregen hebben.*

325 Zie bijvoorbeeld ook zijn tijdgenoot Hoola van Nooten, 'Voorreeden', xxxiv-xxxvi.

326 Van Leeuwen, *Batavia*, 375.

327 Bijvoorbeeld bij Engelberts, *Verdediging*, 58.

328 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 135.

329 Ibidem. Zie over de gunstige uitwerking van deze eigenschappen op de handel verder 51-53, 120.

330 Ibidem, 140, 183, 223.

331 Zie Frijhoff, 'Zelfbeeld', 23-28. Zie Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 276-282 voor karakterologische verschillen tussen de Nederlandse provincies die Ockerse onderkent maar tegelijkertijd relativeert, mogelijk in navolging van Engelberts, *Verdediging*, 52-54.

332 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 1-3, 109 (genie).

333 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 235-236.

334 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 118-119, overigens hier in een context van Nederlandse letteren en wetenschappen. Zie verder zijn gelaatkundige schets op p. 96 waarin hij de Nederlander een *manlijk vooruitstaande neus en kin* toewijst en p. 184 waar hij de voorvaderlijke deugd een *manlijken tred* toeschrijft.

335 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 135. Zie voor zijn analyse van het Nederlandse rechtssysteem 79-89 en van de verwording van het oorspronkelijke nationale karakter onder invloed van de commerciële geest 137-143, 223-226. Ockerse lijkt in zijn woordkeus (indirect) beïnvloed door Mirabeau die in 1763 het gebruik van de term *système mercantile* muntte, zie Terjanian, *Commerce*, 5.

336 Frijhoff, 'Zelfbeeld', 9-11; Rietbergen, 'Beeld', 647.

337 [Bosma], 'Ontwerp', 337, overigens niet toevallig in een tekst waarin hij diezelfde kooplieden gunstig probeerde te stemmen voor zijn initiatief om een handelsschool op te richten. Zie ook Lindemann, *Merchant Republics*, 172-213 over de vanzelfsprekende identificatie van Amsterdammers met handel en kooplieden.

338 Vergelijk 'Lof van den Nederlandschen koophandel' van A.H. Hagendoorn uit 1777, waarin deze dichter eveneens *taaie*

lijdzaamheid en *manhafte moed* als eigenschappen van kooplieden benadrukte, aangehaald in Johannes en Leemans, 'Van den handel', 10.

339 Van Haren, *Koopman*, 1-8 (citaten op 7-8).

340 Velema, *Enlightenment*, 131 (Luzac), Swildens, *Vaderlandsch A-B boek* (lemma Schip), Johannes en Leemans, 'Van den handel', 13 (Bakker).

341 De Groot, *Vergelijking*, deel 1, 84. Ook elders sprak hij over handel als wapen , zie daarover Fitzmaurice, 'Dutch Empire', 99.

342 Stijl, *Opkomst*, 401-403 (citaat op 402).

343 Ibidem, 606. Zonder er al te diep op in te gaan, stelde Stijl elders (498) dat de Nederlandse landaard in al haar kleurenrijkdom toch als één samengesmolten geheel gezien moest worden.

344 Zie voor de contemporaine handelsreputatie van de vroegmiddeleeuwse Friezen (die het hele kustgebied tussen het Zwin en de Wezer bewoonden) bijvoorbeeld Zillesen, *Onderzoek*, deel 2, 12 en Hoola van Nooten, 'Voorreeden', xxxiv.

345 Zoals de geboren Limburger Swildens in zijn *Vaderlandsch A-B boek* (lemma's Indiaan en Schip), de Utrechtenaar Van Hamelsveld, die in zijn *Zedelyke toestand*, 389-395 overigens wel een kritischer verhaal over de handel presenteerde, of de geboren Groninger Engelberts in de tweede druk van zijn *Verdediging*, 58-59, 66, 71, 89. De laatste schaarde expliciet de inwoners van alle zeven provinciën onder de *Hollandse natie* (iii, 54) – daarbij evident geïnspireerd door de kleuren-beeldspraak van Stijl (besproken in noot 343).

346 Een sterk staaltje treft men in *De Hollandsche Spectator* nr.59 (19 mei 1732) 225-228. Zie verder Kloek en Mijnhardt, *1800*, 75-78 voor de wijze waarop niet-Hollanders als Justus van Effen en Cornelis van Engelen in hun spectatoriale geschriften de koophandel tot fundament van de Nederlandse identiteit maakten. Zie echter ook Koolhaas-Grosfeld, *Ontdekking*, 32-36, 258 voor contemporain verzet tegen dat economisch eenzijdige natiebeeld en *passim* voor (Hollandse!) tijdgenoten die eind 18e eeuw juist een nieuw en regionaal gedifferentieerder natiebeeld tot stand brachten.

347 Voor de invloed van het beeld van buitenstaanders op het zelfbeeld Leerssen, *Bronnen*, 16 en voor een voorbeeld van de omgekeerde beweging Frijhoff, 'Zelfbeeld', 12.

348 Aangehaald in Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 93.

349 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 681-684 (citaat op 681), met verwijzing naar de Nederlandse vertaling van *De Bello Belgico* (vertaling 1655, oorspronkelijk 1632-1650).

350 Zie Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 62, 72, 76, 107, 110 (Pilati), deel 2, 300-307 (andere bruikbare buitenlandse werken), en deel 2, 284-285, 296-297, 313-316 (zijn *caveats*).

351 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 650-654 (betreft Temples mening over Nederlandse zuinigheid); Engelberts, *Verdediging*, 12-13 (betreft Engelse beschuldigingen van gevoelloosheid).

352 Van Leeuwen, *Batavia*, 319 (citaat), 364 (bewijsplaats met referentie aan Temples werk).

353 Ibidem, 320.

354 *De Hollandsche Spectator* nr. 36 (29 februari 1732) .

355 Ibidem, 44.

356 Zie over de iconische vaderlandse functie van dit koopmanspersonage Sturkenboom, 'Abraham Blankaart'.

357 Wolff en Deken, *Brieven*, deel 3, 364-370 (citaat op 368).

358 Ibidem, deel 1, 163 (edele negotie) en deel 3, 84-86 (eerlijkheid als leefregel, in een advies aan een jongere collega).

359 In een ingezonden brief aan *De Hollandsche Spectator* nr.265 (10 mei 1734) 194 protesteerde de remonstrantse predikant Willem Suderman bijvoorbeeld tegen de volgens hem wijdverbreide misvatting dat moreel dubieus gedrag in de koophandel geoorloofd was als de tegenpartij zich hetzelfde gedroeg. Over de identificatie van deze briefschrijver Buijnsters, 'Lezersbrieven', 135.

360 Zie voor Paulus Wildschut als zwakker koopmanskarakter: Leemans en Johannes, *Worm*, 540-544.

361 Sturkenboom, *Spectators*, 306-310.

362 Ibidem, 344-347 voor de associatie tussen sentimentaliteit en vrouwelijkheid in de 18e eeuw.

363 Wolff en Deken, *Brieven*, deel 1, 184; deel 3, 88, 266 (citaat).

364 Ibidem, deel 3, 264. Dit meegaande gedrag van deze Nederlanders wordt in de volgende alinea's verder geprofileerd door het te contrasteren met *dat lage, kruipende, waardoor zo menig mof hier zijn fortuin maakt*.

365 Zie hiervoor niet alleen *Brieven van Abraham Blankaart,* maar ook *Historie van den heer Willem Leevend* en *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut*.

366 Vandommele, *Als in een spiegel*, 328-338, Bostoen, *Dichterschap*, 279-289 en idem, 'Zo eerlijk als goud', 335-342.

367 Sturkenboom, 'Staging the Merchant', 213-214 en idem, 'Simple Burgher', 32-34.

368 Uitgebreider en met meer nuances beargumenteerd in Sturkenboom, 'Staging the Merchant'. Zie over de windhandeltoneelstukken verder Leemans, 'Verse Weavers'.

369 Zie voor de ontwikkeling van de Amsterdamse beurs Petram, *Bakermat*.

370 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 141, 178 (citaat); Van Leuve, *'s Waerelds koopslot*, 116-117, 120; Luzac, *Droit naturel*, aangehaald in Velema, 'Homo mercator', 440. Zie Ferber, 'Ideology', over de ideaaltypische tegenstelling woekeraar-koopman bij Shakespeare. Vergelijk verder Van Stipriaan, *Lof*, 109-130 en Koolhaas, 'Behind the Mask' voor contemporaine ideeën over sociale maskers en het verhullen van persoonlijke intenties in de 17e respectievelijk 18e eeuw.

371 *De Hollandsche Spectator* nr. 233 (18 januari 1734) 181. Zie over echte en vermeende lezersbrieven in *De Hollandsche Spectator* Buijnsters, 'Lezersbrieven'.

372 *De Hollandsche Spectator* nr. 233 (18 januari 1734) 180.

373 Lindemann, *Merchant Republic*, 177-179, 183-185, 214-215 betoogt dat Van Effen zich in hoge mate identificeerde met de koopman als prototype van de eerbiedwaardige en intelligente burger, overigens net als spectatoriale auteurs in Engeland en Duitsland in de decennia daarvoor.

374 Sturkenboom, 'Staging the Merchant', 220. Zie ook Lindemann, *Merchant Republics*, 203-205 voor het voortlevend antisemitisme in handelssteden die voor het overige bekend stonden om hun 'tolerantie'. Een fraai voorbeeld van die ambivalentie treffen we ook bij Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 427-428, die enerzijds rept van de *listige kunstenarijen* en *woekerzucht* van joden, maar hen anderzijds waardeert om *hunnen ijver in den koophandel* en verdiensten voor het land.

375 Petram, *Bakermat*, 114-131.

376 Zie voor achtergrond en duiding van dit boek Petram, *Bakermat*, 9-13, 209-214 en Israel, 'Merkwaardig literair werk'.

377 Petram, *Bakermat*, 211.

378 Israel, 'Merkwaardig literair werk', 163. Zie Leemans, 'Verse Weavers' voor een tweetal Nederlandse toneelstukken waarin Gijsbert Tijssens rond 1720 deze nuances eveneens aanbracht.

379 Penso de la Vega, *Confusión*, 225-273 (citaat op 251).

380 Asmussen, 'Kux', 174-176.

381 Zijn werk is dan ook opgenomen in de onvolprezen DBNL, de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren, al werd het pas in de 20e eeuw in het Nederlands vertaald.

382 Pocock, *Virtue*, 113-114; Baxter en Margavio, 'Honor', 124.

383 Hirschman, *Passions*; Baxter en Margavio, 'Honor', 127; Asmussen, 'Kux', 171-181.

384 *De Hollandsche Spectator* nr.230 (8 januari 1734) 154-160 (citaat op 154).

385 Roche, 'Introduction', 12; Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 214.

386 Asmussen, 'Kux', 170-172, 176; Van Houdt, 'Handel', 228, Roper, 'Stealing Manhood', 133 en Ahn, 'Anglo-French Treaty', 172.

387 Sturkenboom, *Spectators*, 125-128.

388 Sturkenboom, 'Staging the Merchant', 218-219.

389 Zie voor Vrouwe Fortuin, Lady Credit en genderassociaties bij de financiële handel vanaf circa 1700 Pocock, *Virtue*, 98-100 en

De Goede, 'Mastering'. Voor de 16e en 17e eeuw: Asmussen, 'Kux', 170-173.

390 De Goede, 'Repoliticizing Financial Risk'.

391 Pocock, *Virtue*, 108-113; Fritschy, 'Patriottenbeweging'.

392 Zie over dit essay, de vertaling en receptie in de Republiek: Weber, 'Predicting Bankruptcy'.

393 Velema, 'Homo mercator', 440 en idem, *Enlightenment*, 141.

394 Bijvoorbeeld Zillesen, *Onderzoek*, deel 3, 325, deel 6, 93-98 en Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 361-362. Zie voor andere voorbeelden Sturkenboom, 'Merchants' en hoofdstuk 5.9 van dit boek.

395 Zillesen, *Onderzoek*, deel 6, 98-101; Van Effen bij monde van zijn koopman in *De Hollandsche Spectator* nr. 233 (18 januari 1734) 183-184.

396 Zie voor (de rationaliteit van) deze ontwikkeling De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 163-197 en (deels uit een nieuw corporaal familieperspectief) Adams, *Familial State*, 151-154.

397 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 52-53. De werklust was bij Ockerse natuurlijk een algemene oudvaderlandse karaktertrek, zie deel 3, 46, 51, 183.

398 Zie kort Davids, 'Groei', 56-66 en De Vries en van der Woude, 'Nederland'. Zie uitgebreider De Vries en van der Woude, *Nederland*, 396-398, 782-790. Vergelijk echter de visie van Van Bavel die in *Onzichtbare hand*, 213-306 het opkomst- en vervalthema wel degelijk van toepassing acht op de economie van de Nederlanden en daarbij het omslagpunt al relatief vroeg in de 17e eeuw plaatst.

399 Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 205-212.

400 Adams, *Familial State*, 138.

401 Mijnhardt, 'Dutch Enlightenment', 209 (in andere landen) ; Meijer Drees, *Andere landen,* 59 (in 16e-eeuws Holland); Blom 'Decay', 153-157 (in 17e-eeuwse Republiek); Lehfelt, 'Ideal Men' (in 17e-eeuws Spanje).

402 Zie Forth, *Masculinity*, 4-10.

403 Zie voor de betekenissen van weelde het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en verder Sturkenboom, *Spectators*, 201-203 (betekenisveld) en 210-212 (idee dat weelde gepaard gaat met meer vrouwelijke invloed).

404 Zie Nijenhuis, 'Weelde', 49-54 voor het handjevol Nederlandse auteurs dat een genuanceerdere analyse bood van de effecten van de weelde. Onder hen Luzac, die de weelde zelfs ronduit verdedigde als motor voor handel en vooruitgang, zie Velema, *Enlightenment*, 127, 139.

405 Zie voor de genoemde genres respectievelijk Sturkenboom, *Spectators*, 147-155 (tijdschriften); idem, 'Merchants', 100-106 (pamfletliteratuur); idem, 'Staging', 211-212, 222-223 (toneel).

406 Anonieme commentator in de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen* I (1768) deel 2, 492, aangehaald in Nijenhuis, *Joodse philosophe*, 112.

407 Zie bijvoorbeeld Loosjes, *Characterkunde*, deel 1, 36, Zillesen, *Onderzoek*, deel 6, 55 en van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 94-97, 103-104. Zie over Engelberts' patriottische activiteiten en invloed ook Koolhaas-Grosfeld, *Ondekking*, 19-36.

408 Afgaande op het pagina's lange citaat bij Engelberts, hadden de Britse auteurs voor hun kritiek op de weinig hartstochtelijke Nederlandse volksaard selectief gewinkeld in Temples *Observations*.

409 Engelberts, *Verdediging*, 15 en 97 (citaten), 9-13 (Engelse vooroordelen), 17-18, 44-46, 89 (deugden), 93-119 (dreigende verbastering), 79 en 97 (associatie weelde-verwijfdheid).

410 Ibidem, 98-99 en Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 100-102.

411 Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 143 (citaat), 404.

412 Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities', 180-182.

413 Van Hamelsveld, *Zedelyke toestand*, 359-364.

414 Ibidem, 93, 377-379, 393 (citaat), maar zie ook 160-161 waar hij in vergelijkbare bewoordingen Montesquieus ideeën over de handel samenvat. Voor een andere echo hiervan Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 137.

415 Swildens, aangehaald in Van Sas, *Metamorfose*, 107.

416 Schama, *Overvloed en onbehagen*, 295-348; Meijer Drees, *Andere landen*, 60-65; Ufer, 'Imagining', 34-42.
417 Zie Roberts, *Sex*, voor de uitbundige mannelijkheid van een jongere generatie en bijvoorbeeld Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 45-67 of Roy van Zuydewijn, *Koopman*, 131-196 voor de joyeuzere leefstijl van de nieuwe immigranten uit het Zuiden.
418 Sturkenboom, *Spectators*, 201-214.
419 Stijl, *Opkomst*, 681-694 (citaat op 692).
420 Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 39-42, 50-55, passim (citaten 39 en 41).
421 Ibidem, 27, 39. Tijdgenoot Luzac maakte zich druk over dezelfde problemen maar keerde zich tegen het idee van cyclisch verval en weelde als oorzaak, zie daarover Velema, *Enlightenment*,138-143.
422 Zillesen, *Onderzoek*, deel 1, 46, 87, 115, 171-173, 231; deel 4, 129.
423 Zie voor de cyclische geschiedopvatting van Nederlandse opiniemakers in een tijd van lineair Verlichtingsdenken ook Dudink, 'Masculinity' en Rotgans, 'Circles'.
424 Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 192-193; Nijenhuis, *Joodse philosophe*, 97-98, 105; Velema, *Enlightenment*, 120-121; Sturkenboom, *Spectators*, 208-209; Kloek en Mijnhardt, *1800*, 178.
425 Ockerse hield in zijn *Ontwerp*, deel 3, 137-142 de Nederlandse handelsgeest direct verantwoordelijk voor *onze verbastering in geaardheid en beginselen* (138).
426 Engelberts, *Verdediging*, 6 (citaat) en 110.
427 Ibidem, 18.
428 Ik ontleen deze karakterisering van Engelberts aan Van Hamelsveld, *Zedelyken toestand*, 98.
429 Zillesen, *Onderzoek*, deel 6, 58; Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 26-27, 41-42, 45-46; Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 545-549.
430 Zie bijvoorbeeld Le Francq, Natuurlyke historie, deel 3, 422-425 en de anonieme auteur aangehaald in Nijenhuis, 'Ontwikkeling', 247. Zie ter vergelijking voor de 17[e] eeuw bijvoorbeeld Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 189-190 en Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 56-66.
431 Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 189, 211; Sturkenboom, *Staging*, 218-219.
432 Engelberts, *Verdediging*, 55-57 (citaat op 57) en Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 422-423. Zie over de soliditeit van deze argumenten in die tijd ook Lucassen en Lucassen, *Winnaars*, 190, 210, 219-220.
433 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 398-399, 679-680, 1035-1036, 1073.
434 Engelberts, *Verdediging*, 55-56.
435 Zie bijvoorbeeld Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 42, 48; Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1042 (*Walen* hier in de betekenis van Franstaligen), 1090; Engelberts, *Verdediging*, 88-95 die overigens evenals Stijl (*Opkomst* 687) daarnaast een te grote invloed van de Engelse modes signaleert.
436 Zie Frijhoff, 'Verfransing', 600 voor verfransing als narratief begrip.
437 Frijhoff, 'Verfransing' en 'Multilingualism', 137-140.
438 Van Stipriaan, *Lof*, 16-18 (citaat Roemer Visscher); Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 60-66; Meijer Drees, *Andere landen*, 62-65; Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 66-70.
439 Sturkenboom, *Spectators*, 212-213, 232-233 en Jourdan, 'L'image', 100-102.
440 *De Hollandsche Spectator* nr.26 (21 januari 1732) 201.
441 Zie bijvoorbeeld Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 48-49 en Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 430, 630-631. Voor andere voorbeelden Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 65, Frijhoff, 'Dutch Enlightenment', 292-293 en Kloek en Mijnhardt, *1800*, 77-78.
442 Sturkenboom, *Spectators*, 209-214.
443 Forth, *Masculinity*, 7-8.
444 Weststeijn, Commercial Republicanism, 192-196.
445 Engelberts, *Verdediging*, 89-91 (citaat op 90), Stijl, *Opkomst*, 685-687 (citaat op 685), respectievelijk Zillesen, *Onderzoek*, deel 6, 58.
446 Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the Mask', 252-258 en Kloek en Mijnhardt, *1800*, 78. Deze kritiek was ook in Hamburgse koopmanskringen te horen, zie Lindemann, *Merchant Republics*, 181-182, 211-213, die de zorgen om onoprechtheid in verband

brengt met nieuwe financieel-economische praktijken vanaf de late 17e eeuw.

447 Zie Van Hamelsveld, *Zedelyken toestand*, 387-388 (citaten), Stijl, *Opkomst*, 402 en Ockerse, *Ontwerp*, deel 3, 55-56, 188, maar zie aldaar ook 159-160 voor een kritischer bespreking van de Nederlandse directheid.

448 Zie Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the Mask', 252-253 voor Van Effen over hoofse misleiding en *De Hollandsche Spectator* nr. 36 (29 februari 1732) over commerciële misleiding.

449 Koolhaas-Grosfeld, 'Behind the Mask', 257-258.

450 Dit type vertoog was verre van uniek voor de Republiek, zie Forth, *Masculinity*, 10-12 voor het achterliggende patroon.

451 Zie Ditz, 'New Men's History', 17-19 voor andere 18e-eeuwse voorbeelden van het gebruik van de symbolische vrouw.

452 Over die dynamiek ook Forth, *Masculinity*, 3.

453 *génie de nation*: Savary, *Dictionnaire*, deel 1, 1388.

454 *De Hollandsche Spectator* nr.59 (19 mei 1732) 227.

455 Leerssen, 'Culturele identiteit', 12-13.

456 Van Deursen, *Kopergeld*, deel 1, 61 (Hooft over Zuid-Nederlanders), Van de Pol, 'Prostitutie', 186 (anonymus over Duitsers en *de groten*) en Sturkenboom, 'Simple Burgher', 28-36 (Coornhert over het geweten van armen versus rijken).

457 Le Francq, *Natuurlyke historie*, deel 3, 1458; Sturkenboom, 'Staging the Merchant', 218-220.

458 Koolhaas-Grosfeld, *Ontdekking*, 27 (citaat), 328, aldaar noot 40; Salman, 'Vreemde loopers'.

459 Simonton, 'Toleration', 35-37 voor Europese voorbeelden uit de 18e eeuw en Roper, 'Stealing Manhood', 132-133 voor 16e-eeuws Augsburg.

460 Brewer en Brown, 'Intergroup Relations', 569; Buchanan, 'Stereotypes', 522-524.

461 Zie voor het naast elkaar bestaan van die verschillende eeropvattingen Smail, 'Credit', 452-455 en idem, 'Coming of Age', 239-244, 246.

462 Forth, *Masculinity*, 21-41.

NOTEN CONCLUSIE

1 Zie voor dit verband bijvoorbeeld Reeser, *Masculinities*, 171-199. Voor Nederland biedt Stefan Dudink met zijn publicaties als een van de weinigen inzicht in de relatie tussen mannelijkheid en nationale identiteit.

2 Sommer, *Wat een held*, verheft tussen negen andere vaderlanders ook Anne Frank als een *morele held* (15) op een voetstuk. Zij representeert voor hem vooral *de onschuld, en dus het beschermwaardige* (15) en is daarmee eerder een vrouwelijke martelaar dan een held in de klassieke zin van het woord (80-89).

3 Forth, *Masculinity*, 21-42.

4 Idem, 31-32 en Lieburg, *Ziekte*.

Bronnen en Literatuur

Toelichting: Voor zover mogelijk, is behalve de geraadpleegde uitgave ook het jaartal aangegeven waarin het werk oorspronkelijk verschenen is. De jaartallen die soms nog extra tussen vierkante haken zijn opgenomen, bijvoorbeeld bij reisteksten, verwijzen naar de jaren dat Nederland bezocht werd of naar de jaren dat de dan nog ongepubliceerde basistekst tot stand moet zijn gekomen. Indien een titel vanwege de lengte is afgekort, dan is dit aangegeven met [...].

Abu-Lughod, Janet Lippman, 'The World System in the Thirteenth Century: Dead End or Precursor?', in: Michael Adas (ed.), *Islamic & European Expansion. The Forging of a Global Order* (Philadelphia 1993) 75-102.

Accarias de Sérionne, Jacques, *La richesse de la Hollande* [...] (5 delen, Londen [Leiden] 1778).

Adams, Julia, *The Familial State. Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca/Londen 2005).

Aert, Laura Van – zie Van Aert, Laura.

Aerts, Mieke, 'Gemengde gevoelens bij gemengde berichten uit de Oost', in: *Deugd en ondeugd. Dertiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1993) 163-173.

Agnani, Sunil, '*Doux Commerce, Douce Colonisation*. Diderot and the Two Indies of the French Enlightenment', in: Larry Wolff en Mario Cipolloni (ed.). *The Anthropology of the Enlightenment* (Stanford 2007) 65-84.

Ahn, Doohwan, 'The Anglo-French Treaty of Commerce of 1713. Tory Trade Politics and the Question of Dutch Decline', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 167-180.

Akveld, Leo, en Els M. Jacobs (ed.), *De kleurrijke wereld van de VOC. Nationaal jubileumboek 1602-2002* (Bussum 2002).

Al, Niek, en Clé Lesger, ' "Twee volken [...] besloten binnen Amstels wallen"? Antwerpse migranten in Amsterdam omstreeks 1590', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 129-144.

Algra, Ale, en Hendrik Algra, *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden* (5 delen, Franeker 1978, oorspr. 13 delen, 1941-1954).

Allen, Richard B., 'Satisfying the "Want for Labouring People". European Slave Trading in the Indian Ocean', in: *Journal of World History* 21 (2010) 45-73.

Amstel, Aad van, *Barbaren, rebellen en mandarijnen. De VOC in de slag met China in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2011).

An.[oniem], *El Paternostro de gli spagnvoli. Ofte Rhijm-gedicht, so in Duytsch, als Italiaens, vervaetende t'goe-leven van de Spaignaerden ende haar comportementen ter plaetsen dat sij meyster zijn* [...] (Enkhuizen 1602).

An.[oniem], *An Exact Survey of the Affaires of the United Netherlands* (Londen 1665).

An.[oniem], *Holland, oder Beschreibung der sieben vereinigten Niederländischen Provintzen* (Leipzig 1672).

An.[oniem], *Methode facile pour apprendre l'histoire de la Republique Hollande. Depuis son origine jusqu'a present. Avec une description historique de cet état* (Parijs 1701).

An.[oniem], *Oost-Indisch praetjen, voorgevallen in Batavia, tusschen vier Nederlanders* [...] (s.l., s.a. [1663]), in: E. Du Perron (ed.), *De muze van Jan Companjie. Overzichtelijke*

verzameling van Nederlands-Oostindiese belletrie uit de Companjiestijd (1600-1780) (Bandoeng 1948, oorspr. 1939) 42-51.

An.[oniem], *Quaeries: or a Dish of Pickled-Herring Shread, Cut and Prepared According to the Dutch Fashion* [...] (Londen 1665).

An.[oniem], *Remarques d'un voyageur sur la Hollande, l'Allemagne, l'Italie, l'Espagne, le Portugal, l'Afrique, le Bresil, et quelques isles de la Méditerranée* [...] (Den Haag 1728).

An.[oniem], *Waerachtich verhael vande tijdinghen gecomen wt de Oost-Indien* [...] *aengaende de conspiratie ontdeckt in de eylanden van Amboyna ende de straffe by iustitie daerop ghevolght* (s.l., s.a. [1624]).

Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen/New York 1991, oorspr. 1983).

Andrade, Tonio, 'The Company's Chinese Pirates. How the Dutch East India Company Tried to Lead a Coalition of Pirates to War Against China (1621-1661)', in: *Journal of World History* 15 (2004) 415-444.

---, 'Beyond Guns, Germs and Steel. European Expansion and Maritime Asia, 1400-1750', in: *Journal of Early Modern History* 14 (2010) 165-186.

Andrews, John, *Review of the Characters of the Principal Nations in Europe* (2 delen, Londen 1770).

Andriessen, J., S.I., *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen 1957).

Appleby, Joyce Oldham, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England* (Los Angeles 2004, oorspr. 1978).

Asmussen, Tina, 'The *Kux* as a Site of Mediation: Economic Practices and Material Desires in the Early Modern German Mining Industry', in: Susanna Burghartz, Lucas Burkart en Christine Göttler (ed.), *Sites of Mediation. Connected Histories of Places, Processes, and Objects in Europe and Beyond, 1450-1650* (Leiden 2016) 159-182.

Avity, Pierre d', *Les estats, empires, royaumes, signeuries, duchez, et principautez du monde; representez en ce livre par la description et situation des pays, mœurs tant anciennes que modernes des nations, les richesses des provinces, les forces, le gouvernement, la religion, et la vie des princes qui ont gouverné chaque etat* [...] (Parijs 1635, oorspr.1613).

Azémor, d', *Considérations sur l'influence des moeurs dans l'état militaire des nations* (Londen 1788).

Baakman, E., ' "Their Power has been Broken, the Danger has Passed." Dutch Newspaper Coverage of the Berbice Slave Revolt, 1763', in: *Early Modern Low Countries* 2 (2018) nr. 1, 45-67.

Bailey, Merridee L., 'Shaping London Merchant Identities. Emotions, Reputations and Power in the Court of Chancery', in: Deborah Simonton (ed.), *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (Londen/New York 2017) 327-337.

Bannister, Mark, 'Outre-monts, Outre-Rhin, Outre-Manche. Comment les Français voyaient leurs voisins', in: Alain Montandon (ed.), *Le même et l'autre: regards européens* (Clermont-Ferrand 1997) 1-10.

Barend-van Haeften, Marijke, 'In de "Oost-Indise Spiegel" van Nicolaus de Graaff', in: *De Zeventiende Eeuw* 4 (1988) nr. 1, 51-69.

---,' "Want de egaliteit maalt die schepsels in het hoofd". Egodocumenten, vrouwen en verre reizen', in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 9 (2002) nr. 1, 27-46.

---, 'Inleiding', in: Michael Breet (ed.), *De* Oost-Indische Voyagie *van Wouter Schouten* (Zutphen 2003) 11-20.

---,'Een mislukte kolonisatie aan de Oyapoc door vrouwenogen bezien. Het verslag van een reis naar de Wilde Kust door Elisabeth van der Woude (1676-1677)', in: *De Zeventiende Eeuw* 21 (2005) 91-98.

Barfoot, C.C., ' "Envy, Fear and Wonder". English Views of Holland and the Dutch 1673-1764', in: C.C. Barfoot en Richard Todd (ed.), *The Great Emporium. The Low Countries as a Cultural Crossroads in the Renaissance and the Eighteenth Century* (Amsterdam 1992) 207-247.

---, 'Beyond *Pug's Tour*. Stereotyping Our "Fellow-Creatures" ', in: C.C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam/Atlanta 1997) 5-36.

Barker-Benfield, G.J., *The Culture of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain* (Chicago/Londen 1992).

Barlaeus, Caspar, *Mercator sapiens, sive oratio de conjungendis mercaturae et philosophiae studiis. Oratie gehouden bij de inwijding van de Illustere School te Amsterdam op 9 januari 1632*. Met Nederlandse vertaling en inleiding uitgegeven door S. van der Woude (Amsterdam 1967).

Bartjens, Willem, *De Cijfferinghe*, facsimile herdruk van de editie uit 1604, ingeleid door Danny Beckers en Marjolein Kool (Hilversum 2004).

Baute, David, *Cort relaas sedert den jare 1609. De avonturen van een Zeeuws koopman in Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog*, uitgegeven door Robert Kuiper met een inleiding door Rudolf Dekker en Robert Kuiper (Hilversum 2000).

Bavel, Bas van, *De onzichtbare hand. Hoe markteconomieën opkomen en neergaan* (Amsterdam 2018, oorspr. Oxford/New York 2016).

--- en Oscar Gelderblom, 'The Economic Origins of Cleanliness in the Dutch Golden Age', in: *Past and Present* (2009) nr. 205, 41-69.

Baxter, Vern, en A.V. Margavio, 'Honor, Self and Social Reproduction', in: *Journal for the Theory of Social Behaviour* 41(2010) 121-142.

Beachy, Robert, 'Business was a Family Affair. Women of Commerce in Central Europe, 1650-1880', in: *Histoire Sociale/Social History* 34 (2001) nr. 68, 307-330.

Beatis, Antonio de, *Voyage de Cardinal d'Aragon en Allemagne, Hollande, Belgique, France et Italie (1517-1518), traduit de l'Italien d'après un manuscrit du seizième siècle* [1521], (Parijs 1913).

Beaumont-Maillet, Laure, *La guerre des sexes. XV-XIXe siècles. Les albums du Cabinet des Estampes de la Bibliothèque nationale* (Parijs 1984).

Beckers, Danny, en Marjolein Kool, *Willem Bartjens,* De Cijfferinghe (1604). *Het rekenboek van de beroemde schoolmeester* (Hilversum 2004).

Becket, Andrew, *A Trip to Holland, Containing Sketches of Characters. Together with Cursory Observations on the Manners and Customs of the Dutch* (2 delen, Londen 1786).

Beelen, Hans, 'Het Duitse beeld van Nederland: stereotypen, tradities, "begegnungen" en spiegelingen', in: Jan Vis en Gebhard Moldenhauer (ed.), *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen 2000) 282-289.

Beins, Ernst, 'Die Wirtschaftsethik der Calvinistischen Kirche der Niederlande 1565-1650', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 24 (1931) 81-156.

Beller, Manfred, en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007).

Benali, Abdelkader, en Herman Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen, 1605-2005. Verslag van een reis door de tijd* (Amsterdam/Antwerpen 2005).

Benot, Yves, *Diderot, de l'athéisme à l'anticolonialisme* (Paris 1981, oorspr. 1970).

---, 'Traces de l'*Histoire des deux Indes* chez les anti-esclavagistes sous la Révolution', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L'*Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991) 141-154.

Benrekassa, Georges, 'Négoce et culture dans la France des Lumières. Le cas de l'Encyclopédie', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 577-593.

Bergeron, Louis, 'The Businessman', in: Michelle Vovelle (ed.), *Enlightenment Portraits* (Chicago 1997, oorspr. Italiaanse uitgave 1992) 122-142.

Berkel, Klaas van, 'Rediscovering Clusius. How Dutch Commerce contributed to the Emergence of Modern Science', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 123 (2008) nr. 2, 227-236.

---, 'The Dutch Republic. Laboratory of the Scientific Revolution', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) nrs. 2-3, 81-105.

Berkheij, Johannes Le Francq van – zie Le Francq van Berkheij, Johannes.

Bientjes, Julia, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender, 1400-1800* (Groningen 1967).

Bietenholz, Peter G., en Thomas B. Deutscher (ed.), *Contemporaries of Erasmus. A*

Biographical Register of the Renaissance and Reformation (3 delen, Toronto 1985-1987).
Blackburn, Robin, *The Making of New World Slavery. From the Baroque to the Modern, 1492-1800* (New York 1997).
Blakely, Allison, *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society* (Bloomington 1993).
Blockmans, Wim, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).
Bloemendal, Jan, 'Rond de Vader des Vaderlands. Oranje, Heinsius en Leiden', in: Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith (ed.), *"Typisch Nederlands". De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen 1999) 11-25.
Blokker, Jan jr., *Als de wereld vergaat, ga ik naar Nederland. De vaderlandse geschiedenis in 40 uitspraken en meer* (Amsterdam 2007).
Blom, Frans, en Henk Looijesteijn, 'Ordinary People in the New World. The City of Amsterdam, Colonial Policy, and Initiatives from Below, 1656-1664', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *In Praise of Ordinary People. Early Modern Britain and the Dutch Republic* (New York 2013) 203-235.
Blom, Hans, 'Decay and the Political Gestalt of Decline in Bernard Mandeville and his Dutch Contemporaries', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 153-166.
Blom, Ida, 'Gender and Nation in International Comparison', in: Ida Blom, Karen Hagemann en Catherine Hall (ed.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (Oxford/New York 2000) 3-26.
---, Karen Hagemann en Catherine Hall (ed.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (Oxford/New York 2000).
Blommendaal, J.L.P., 'De zeevaart: een lofwaardige of een dubieuze zaak?', in: *De Zeventiende Eeuw* 5 (1989) nr. 2, 69-81.
Blussé, Leonard, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1997).
--- en Floris-Jan van Luyn, *China en de Nederlanders. Geschiedenis van de Nederlands-Chinese betrekkingen 1600-2008* (Zutphen 2008).
Boeijen, J.C.M., 'Een bijzondere vijand. Spaanse kroniekschrijvers van de Tachtigjarige Oorlog over de Nederlandse volksaard', in: P.J.A.N. Rietbergen, F.M.A. Robber en H. de Schepper (ed.), *Tussen twee culturen. De Nederlandse en de Iberische wereld, 1550-1800* (Nijmegen 1991, oorspr. 1988) 1-13.
Boer, Minne G. de, 'Een Italiaanse syntaxis voor Coenraad van Beuningen. Over J.F. Roemers *Institutiones Linguae Italicae*', in: *Meesterwerk* nr. 13 (september 1998) 19-29.
---, 'Jeroen leert Italiaans voor de Grand Tour. Over de *Linguae Italicae Compendiosa Institutio* van Carolus Mulerius', in: *Meesterwerk* nr. 13 (september 1998) 43-47.
Boerma, Nico, Aernout Borms, Alfons Thijs en Jo Thijssen, *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, schoolprenten. Populaire grafiek in de Nederlanden, 1650-1950* (Nijmegen 2014).
Bolt, Rodney, *Dat zijn nou typisch Hollanders. Gids voor xenofoben* (Leiden 1995, oorspr. Horsham 1995).
Bonger, Henk, *Dirck Volckertszoon Coornhert. Een studie over een nuchter en vroom Nederlander* (Lochem 1941).
Boogert, Maurits van den, 'Haga en Halil Pasja. Grondleggers van de Turks-Nederlandse betrekkingen', in: Maurtis van den Boogert en Jan Jonker Roelants (ed.), *De Nederlands-Turkse betrekkingen. Portretten van een vierhonderdjarige geschiedenis* (Hilversum 2012) 17-23.
---, 'Bode Hasan wacht op antwoord. Een Turkse klacht over Zeeuwse kapers in 1710', in: Maurits van den Boogert en Jan Jonker Roelants (ed.), *De Nederlands-Turkse betrekkingen. Portretten van een vierhonderdjarige geschiedenis* (Hilversum 2012) 33-37.
Boogman, J.C., *Van spel en spelers* (Den Haag 1982).
Boon, Piet, 'Genomen door den Turck. Christenslaven in Noord-Afrika', in: Remmelt Daalder, Andrea Kieskamp en Dirk J. Tang (ed.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden en Amsterdam 2001) 58-68.
Boos, Carla, *De slavernij. Mensenhandel van de koloniale tijd tot nu* (Amsterdam 2011).
Boot, W.J., 'Japan, China, and the West', in: L. Blussé, W. Remmelink en I. Smits (ed.),

Bridging the Divide. 400 Years The Netherlands-Japan (Leiden/Hilversum 2000) 75-87.

[Bosma, Benjamin], 'Ontwerp eener Koopmans Akademie', in: *De Letter-, Historie- en Boek-beschouwer*, deel IV (1763) nr. 2, 337-344.

Bostoen, Karel, *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot* (Deventer 1987).

---, 'Zo eerlijk als goud. De ethiek van de wereldstad', in: Herman Pleij et al. (ed.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterlunde van de Middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 336-346.

---, *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman* (Hilversum 1998).

Bots, Hans, 'Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 657-669.

Bourdieu, Pierre, *La distinction. Critique social du jugement* (Parijs 1979).

---, *Opstellen over smaak, habitus en veldbegrip. Gekozen door Dick Pels* (Amsterdam 1989).

Boussingault, Adam, *La guide universelle de tous les Pays Bas, ou des dix-sept provinces qui fait voir au voyageur tout ce qu'il y a de plus beau, de plus rare, de plus antique, et de plus curieux* [...] (Parijs 1665).

Boxer, Charles R., 'Jean Baptiste Tavernier, a Controversial Huguenot Traveller and Trader, 1605-89', in: *Proceedings of the Huguenot Society of London* 24 (1985) nr. 3, 202-209.

Braunstein, Philippe, 'De wegen naar het intieme leven, veertiende-vijftiende eeuw', in: Philippe Ariès en Georges Duby (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van het feodale Europa tot de renaissance* (Amsterdam 1988, oorspr. Parijs 1985) 457-545.

Braverman, Richard, '*Spectator* 495. Addison and "the Race of People called Jews" ', in: *Studies in English Literature, 1500-1900* 34 (1994) nr. 3, 537-552.

Breval, John Durant, *Remarks on Several Parts of Europe* [...] (2 delen, Londen 1726-1738).

Brewer, Marilyn, en Rupert Brown, 'Intergroup Relations', in: Daniel T. Gildert, Susan T. Fiske en Gardner Lindzey (ed.), *Handbook Social Psychology* (Boston/New York 1998) 554-594.

Briels, J., *Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978).

Brienen, Rebecca Parker, *Visions of Savage Paradise. Albert Eckhout, Court Painter in Colonial Dutch Brazil* (Amsterdam 2006).

Brink, Gabriël van den (ed.), *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over het verleden, heden en toekomst van ons land* (Amsterdam 2018).

Broeke, W. van den, 'Economische ethiek in de preken van ds. Bernardus Smytegeld', in: *Zeeuws Tijdschrift* 18 (1968) 89-96.

Brot, Muriel, 'L'abbé Raynal, lecteur de l'*Histoire générale des voyages*: de la description à la démonstration', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Anthony Strugnell (ed.), *L*'Histoire des deux Indes: *réécriture et polygraphie* (Oxford 1995) 91-104.

B[rowne], J[ohn], *The Marchants Avizo. Very Necessarie for Their Sonnes and Servants, When They First Send Them Beyond the Seas, as to Spain and Portingale or Other Countreyes*. Edited by Patrick McGrath (Cambridge/Londen 1957, oorspr. Londen 1589).

Bruaene, Anne-Laure Van – zie Van Bruaene, Anne-Laure.

Brückner, Wolfgang, 'Die Welschen', in: Franz K. Stanzel (ed.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 1999) 183-194.

Bruijn-van der Helm, José de, ' "Godt geve u goeden dach"/ "Dio va dia il buon giorno". Italiaans leren door Nederlanders in de zestiende eeuw', in: *Meesterwerk* nr. 14 (januari 1999) 2-13.

Bruin, Ellen de, *Dutch women don't get depressed. Hoe komen die vrouwen zo stoer?* (Amsterdam 2007).

Bruin, G. de, 'Het begrip "vaderland" in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de*

vijftiende eeuw tot 1940 (Amsterdam 1999) 143-161.

Buchanan, William, 'Stereotypes and Tensions as Revealed by the Unesco International Poll', in: *Unesco International Social Science Bulletin* 3 (1951) 515-528.

Buck-Morss, Susan, *Hegel, Haiti, and Universal History* (Pittsburgh 2009).

Buijnsters, P.J., 'Lezersbrieven aan *De Hollandsche Spectator*', in: W. van den Berg en J. Stouten (ed.), *Het woord aan de lezer. Zeven literatuur-historische verkenningen* (Groningen 1987) 127-142.

Buisman, Jan Willem, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorische en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992).

Burke, Peter, 'Performing History. The Importance of Occasions', in: *Rethinking History* 9 (2005) nr. 1, 35-52.

Buruma, Ian, en Avishai Margalit, *Occidentalism. The West in the Eyes of its Enemies* (New York 2004).

Butler, Sara Margaret, *The Language of Abuse. Marital Violence in Late Medieval England* (Leiden 2007).

Caesar, Julius, *De Bello Gallico*, ed. J. Janssen (Leiden 1956).

Calefas-Strebelle, Audrey, 'Muslim "others"', in: Susan Broomhall (ed.), *Early Modern Emotions. An Introduction* (Londen/New York 2017) 300-303.

Calis, Piet, *Vondel. Het verhaal van zijn leven* (Amsterdam 2008).

Campos Boralevi, Lea, 'Classical Foundational Myths in European Republicanism: The Jewish Commonwealth', in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (ed.), *Republicanism. A Shared European Heritage* (2 delen, Cambridge/New York 2002) deel 1, 247-262.

Castilhon, [Jean-]Louis, *Considérations sur les causes physiques et morales de la diversité du génie, des moeurs et du gouvernement des nations. Tiré en partie d'un ouvrage anonyme* (Bouillon 1769).

Cats, Jacob, *Houwelick. Dat is het gansche gelegenheyt des echten-staets* (Middelburg 1625).

CBS, *Meten van SDG's: een eerste beeld voor Nederland* (Den Haag: Centraal Bureau voor Statistiek 2016).

Chales de Beaulieu, Anja, *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbars zwischen 1648 und 1795* (Peter Lang 2000).

Chambers, Ephraim (ed.), *Cyclopaedia, or, An Universal Dictionary of Arts and Sciences* (2 delen, Londen 1728).

Chappuzeau, Samuel, *Entretiens familiers, pour l'instruction de la noblesse étrangere* [...] (Genève 1665).

Chartier, Roger, 'Le monde comme représentation. Redéfinition de l'histoire culturelle', in: *Annales E.S.C.* 44 (1989) 1505-1520.

Child, Josiah, *Brief Observations concerning Trade and Interest of Money* (Londen 1668).

Cho, Sumin, Kimberlé Williams Crenshaw en Leslie McCall, 'Toward a Field of Intersectionality Studies. Theory, Applications, and Praxis', in: *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 38 (2013) 785-810.

Chomel, N., en J.A. de Chalmot (ed.), *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* [...] *tweede druk geheel verbetert en meer als de helfte vermeerdert* (7 delen, Leiden/Leeuwarden 1778, oorspr. Franse uitgave van Chomel 1709, eerste Nederlandse vertaling in 2 delen, 1743).

Chua, Amy, *Wereldrijk voor een dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten* (Amsterdam 2009, oorspr. New York 2007).

Chytraeus, Nathan, *Voyages en Europe (Hodoeporica). Poèmes latins de la Renaissance*, vertaald en ingeleid door Michel Bastiaensen (Leuven 1994, oorspr. Latijnse uitgave 1568).

Cinnirella, Marco, 'Ethnic and National Stereotypes: A Social Identity Perspective', in: C.C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam/Atlanta 1997) 37-51.

Clark, Anna, *The Struggle for the Breeches. Gender and the Making of the British Working Class* (Berkeley 1995).

Cleirac, Estienne, *Usance du négoce ou commerce de la banque des lettres de change* (Bordeaux 1656).

Coelen, Peter van der, 'De Bataven in de beeldende kunst', in: Louis Swinkels (ed.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen* volk (Amsterdam/Nijmegen 2004) 143-194.
Cohen, Michèle, *Fashioning Masculinity. National Identity and Language in the Eighteenth Century* (Londen/New York 1996).
Cohen, Patricia Cline, 'Reckoning with Commerce. Numeracy in Eighteenth-Century America', in: John Brewer (ed.), *Consumption and the World of Goods* (Londen/New York 1993) 320-335.
Coke, Roger, *A Discourse of Trade in Two Parts. The First Treats of the Reason of the Decay of the Strength, Wealth, and Trade of England, the Latter of the Growth and Increase of the Dutch Trade above the English* (Londen 1670).
Colenbrander, H.T. (ed.), *Jan Piertersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, verzameld door H.T. Colenbrander (7 delen, Den Haag 1919-1953).
Colley, Linda, *Britons. Forging the Nation, 1707-1837* (Londen 1992).
Condor, Susan, ' "Having history". A Social Psychological Exploration of Anglo-British Autostereotypes', in: C.C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam/Atlanta 1997) 213-253.
Connell, R.W., *Masculinities* (Cambridge/New York 1995).
---, 'Masculinities and Globalization', in: *Men and Masculinities* 1 (1998) 3-23.
Cook, Harold J., *Matters of Exchange. Commerce, Medicine, and Science in the Dutch Golden Age* (New Haven/Londen 2007).
Coornhert, Dirck Volckertszn, *De coopman, aenwysende d'oprechte conste om Christelyk ende met eene gelycken moede in 't winnen ende verliesen coophandel te dryven* (1580), in: D.V. Coornhert, *Wercken* (Amsterdam: Iacob Aertsz Colom 1630) vol. 2, fol. cccxxvii recto-cccxcii verso.
Corbey, Raymond, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika* (Baarn 1989).
Corn, Charles, *The Scents of Eden. A History of the Spice Trade* (New York/Tokyo 1999).
Coste d'Arnobat, Charles Pierre (geboren Pierre Nicolas), *Voyage au pays de Bambouc, suivi d'observations intéressantes sur les castes Indiennes, sur la Hollande, et sur l'Angleterre* [1774] (Brussel 1789).
Cotrugli, Benedetto, *Della mercatura et del mercante perfetto [...] utilissimi ad ogni mercante* (Venetië 1573, manuscript uit 1458).
[Court, Pieter de la], *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren, aangewezen door V.D.H.* (Amsterdam 1662).
Crenshaw, Kimberlé Williams, 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', in: *University of Chicago Legal Forum* (1989) 139-168.
Curtis, Daniel R., 'Trends in Rural Social and Economic History of the Pre-Industrial Low Countries. Recent Themes and Ideas in Journals and Books of the Past Five Years (2007-2013)', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 128 (2013) nr. 3, 60-95.
Davidoff, Leonore, en Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850. Revised Edition* (Londen en New York 2002, oorspr. 1987).
Davids, Karel, en Jan Lucassen (ed.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge/New York 1995).
---, 'The Bookkeeper's Tale. Learning Merchant Skills in the Northern Netherlands in the Sixteenth Century', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort (ed.), *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden 2004) 235-251.
---, 'Economic Discourse in Europe between Scholasticism and Mandeville: Convergence, Divergence and the Case of the Dutch Republic', in: Hubertus Busche en Stefan Hessbrügge-Walter (ed.), *Departure for Modern Europe: A Handbook of Early Modern Philosophy (1400-1700)* (Hamburg 2011) 80-95.
---, 'Groei en aanloop naar de *Great Divergence*: economische ontwikkelingen', in: Karel Davids en Marjolein 't Hart (ed.), *De wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam 2011) 37-82.
Davis, Belinda, 'Europe is a Peaceful Woman, America is a War-Mongering Man? The

1980s Peace Movement in NATO-Allied Europe.' Contribution to the Web-feature "European history – gender history", in: *Themenportal Europäische Geschichte* (2009), URL: http://www.europa.clio-online.de/2009/Article=409 (geraadpleegd 25-11-2011).

Davis, Natalie Zemon, 'Women on Top. Symbolic Sexual Inversion and Political Disorder in Early Modern Europe', in: Barbara A. Babcock (ed.), *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society* (Ithaca/Londen 1978) 147-189.

Decker, Jeremias de, *Oorspronkelijke dichtstukken van Jeremias de Decker*, inleiding en commentaar P.G. Witsen Geysbeek (2 delen, Amsterdam 1827).

Defoe, Daniel, *A General History of Trade [...] To be Continued Monthly* (Londen 1713).

---, *The Complete English Tradesman* (2 delen, Oxford 1841, oorspr. 1726).

Deinsen, Lieke van, ' "Toen 't volk een hoop verwijfde slaven scheen". Verleden en verval als zetstukken tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784)', in: Lotte Jensen en Nina Geerdink (ed.), *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering* (Hilversum 2013) 151-162.

Dekker, Rudolf, 'Vrouwen in middeleeuws en vroegmodern Nederland', in: Arlette Farge en Natalie Zemon Davis (ed.), *Geschiedenis van de vrouw. Van Renaissance tot de moderne tijd* (Amsterdam 1991) 415-443.

--- en Lotte van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van de vrouwelijke travestie* (Amsterdam 1992, oorspr. 1989).

Dellmann, Sarah, *Images of Dutchness. Popular Visual Media, the Emergence of National Clichés and the Creation of Supposed Common Knowledge about the Netherlands and the Dutch (1800-1914)* (dissertatie, Universiteit Utrecht 2015).

Deursen, A.Th. van, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (4 delen, Assen/Amsterdam 1978).

Deventer, M.L. van (ed.), *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd* (3 delen, Den Haag 1860-1865).

Diderot, Denis, *Over Holland. Een journalistieke reis 1773-1774*, ed. Yves Benot (Amsterdam/Antwerpen 1994, oorspr. Parijs 1982).

--- en Jean le Rond d'Alembert (ed.), *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (17 delen, Parijs 1751-1765).

Ditz, Toby L., 'Shipwrecked, or Masculinity Imperiled. Mercantile Representations of Failure and the Gendered Self in Eighteenth-Century Philadelphia', in: *The Journal of American History* 81 (1994-1995) 51-80.

---, 'The New Men's History and the Peculiar Absence of Gendered Power: Some Remedies from Early American Gender History', in: *Gender and History* 16 (2004) 1-35.

Dixhoorn, Arjan van, 'Writing Poetry as Intellectual Training. Chambers of Rhetoric and the Development of Vernacular Intellectual Life in the Low Countries between 1480 and 1600', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort (ed.), *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden 2004) 201-222.

Drescher, Seymour, 'The Long Goodbye. Dutch Capitalism and Antislavery in a Comparative Perspective', in: Gert Oostindie (ed.), *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 25-67.

---, 'Epilogue. Reflections', in: Gert Oostindie (ed.), *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 243-261.

Dresen-Coenders, Lène, 'De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroeg-moderne gezin', in: Harry Peeters, Lène Dresen-Coenders en Ton Brandenbarg (ed.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 57-98.

---, 'Strijd om de broek', in: Petty Bange et al. (ed.), *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen 1985) 180-181.

Drost, Alexander, 'Bordering jenseits territorialer Grenzen. Intersektionelle Denken und Ungleichheitsphänomene in "Niederländisch-Indien" im 17. Jahrhundert', in: *Zeitschrift der Historische Forschung. Beiheft* 56 (2018) 151-171.

Duchet, Michèle, *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'écriture fragmentaire* (Parijs 1978).

Dudink, Stefan, 'De vanzelfsprekende mannelijkheid', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16 (1995) 204-217.
---, 'Mannelijkheid en natie. Notitities over hegemoniale mannelijkheid en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (2001) nr. 1, 22-37.
---, 'Masculinity, Effeminacy, Time. Conceptual Change in the Dutch Age of Democratic Revolutions', in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en John Tosh (ed.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History* (Manchester/New York 2004) 77-95.
--- en Karen Hagemann, 'Masculinity in Politics and War in the Age of Democratic Revolutions, 1750-1850', in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en John Tosh (ed.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History* (Manchester/New York 2004) 3-21.
---, Karen Hagemann en John Tosh (ed.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History* (Manchester/New York 2004).
---, 'Multipurpose Masculinities. Gender and Power in Low Countries Histories of Masculinity', in: *BMGN - Low Countries Historical Journal* 127 (2012) 5-18.
---, 'Legs Fit for a King. Masculinity in the Staging of the Dutch Restoration Monarchy', in: *BMGN - Low Countries Historical Journal* 127 (2012) 45-71.
---, 'Een wervingsvideo van Defensie', in: Stefan Dudink en Liedeke Plate (ed.), *Mythen van gender. Essays voor Willy Jansen* (Nijmegen 2015) 281-286.
Dufournaud, Nicole, en Bernard Michon, 'Les femmes et le commerce maritime à Nantes (1660-1740): un rôle largement méconnu', in: *Clio. Histoire, Femmes et Société*, 23 (2006) 311-330, URL: http://clio.revues.org/index1926.html secties 1-55 (geraadpleegd 22-12-2011).
Duits, Henk, 'Tussen Bato en Burgerhart. Bataven en Bataafs verleden in de Nederlandse letterkunde van de Gouden Eeuw', in: Louis Swinkels (ed.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam/Nijmegen 2004) 195-214.
Duke, Alastair, 'The Elusive Netherlands. The Question of National Identity in the Early Modern Low Countries on the Eve of the Revolt', in: *BMGN* 119 (2004) 10-38.
---, 'In Defence of the Common Fatherland. Patriotism and Liberty in the Low Countries, 1555-1576', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 217-239.
Düll, Siegrid, ' "Mercator Honestus" und Totenkranz. Europaïsche Reflexe nach dem Fall von Konstantinopel. Ein Vorbericht zur Aufnahme englisher Grabsteine in Istanbul-Feriköy', in: *Südost-Forschungen* 48 (1989) 87-105.
Dunk, Hermann von der, '"Toen werd het levensgevaarlijk...". Nederland, oorlog en geweld', in: Connie Kristel et al. (ed.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 13-33.
Dunthorne, Hugh, 'British Travellers in Eighteenth-Century Holland: Tourism and the Appreciation of Dutch Culture', in: *British Journal for Eighteenth-Century Studies* 5 (1982) 77-84.
---, 'Early Romantic Travellers in Wales and the Netherlands during the 18th Century', in: *Dutch Crossing* 24 (2000) 208-222.
Du Perron, E. – zie Perron, E. Du.
Dürr, Renate, 'Herrschaft und Ordnung: zum Stellenwert normativer Literatur für socialhistorische Forschungen', in: Heide Wunder en Gisela Engel (ed.), *Geschlechterperspektiven. Forschungen zur frühen Neuzeit* (Königstein/Taunus 1998) 337-347.
Eagly, Alice H., 'Prejudice. Toward a More Inclusive Understanding', in: Alice H. Eagly, Reuben M. Baron en V. Lee Hamilton (ed.), *The Social Psychology of Group Identity and Social Conflict: Theory, Application and Practice* (Washington 2004) 45-65.
--- en Mary E. Kite, 'Are Stereotypes of Nationalities Applied to Both Women and Men?', in: *Journal of Personality and Social Psychology* 53 (1985) 451-462.
Eekhout, Marianne, 'Helden van Doggersbank. De herinneringscultuur van een onbesliste zeeslag op 5 augustus 1781', in: *De Achttiende Eeuw* 47 (2015) 146-169.
Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).

Ellis, Heather, en Jessica Meyer, ‘Introduction’, in: Heather Ellis (ed.), *Masculinity and the Other. Historical perspectives* (Newcastle upon Tyne 2009) 1-18.

Eltis, David, *Rise of African Slavery in the Americas* (Cambridge/New York 2000).

Emmer, Piet, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam/Antwerpen 2000).

---, ‘Winst in de marge? Een reactie van Piet Emmer op Matthias van Rossum en Karwan Fatah-Black “Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel” ’, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) nr. 4, 64-70.

--- en Jos Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld. De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012).

Enenkel, Karl, ‘Het Nederlandse “nationale bewustzijn” in biografische reeksen: Miraeus’ Elogia Belgica en Meursius’ Athenae Batavae’, in: Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith (ed.), *“Typisch Nederlands”. De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen 1999) 27-54.

---, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith (ed.), “*Typisch Nederlands”. De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen 1999).

Engel, Alexander, ‘Homo oeconomicus. Theoretische Dimensionen und historische Spezifität kaufmännischen Handelns’, in: Mark Häberlein und Christof Jeggle (ed.), *Praktiken des Handels. Geschäfte und soziale Beziehungen europäischer Kaufleute in Mittelalter und früher Neuzeit* (Konstanz 2010) 145-172.

Engelberts, Engelbertus, *Verdediging van de eer der Hollandsche natie* (Amsterdam 1776, oorspr. 1763).

Erasmus, Desiderius, *Het boek tegen de barbarij*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door István Bejczy (Nijmegen 2001, oorspr. Latijnse uitgave 1520).

Escoffery, David, ‘Teaching Merchant-Class Virtues with *Chushingura* and *The London Merchant*’, in: *CLCWeb. Comparative Literature and Culture* 5 (2003) nr. 2, article 4, 1-10, URL: http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol5/iss2/4 (geraadpleegd 29-04-2016).

Everard, Myriam, ‘Kolhorner keetmeiden en Leidse comptoirbediendes. Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850’, in: *Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) 45-90.

---, ‘Verandering *en* continuïteit in de arbeid van vrouwen. Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900’, in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) nr. 3, 81-102.

--- en Mieke Aerts, ‘De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip’, in: Joost Kloek en Karin Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21e eeuw* (Amsterdam 2002) 173-229.

Everts, Natalie, ‘Huwen met de blank. West-Afrikaaanse vrouwen en interculturele relaties in prekoloniaal Elmina’, in: J. Thomas Lindblad en Alicia Schrikker (ed.), *Het verre gezicht. Politieke en culturele relaties tussen Nederland en Azië, Afrika en Amerika. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Leonard Blussé* (Franeker 2011) 181-196.

Fabre, Maurice, *Geschiedenis van de mode* (Amsterdam 1967).

Falconer, William, *Remarks on the Influence of Climate, Situation, Nature of Country, Population, Nature of Food and Way of Life on the Disposition and Temper, Manners and Behaviour, Intellects, Laws and Customs, Form of Government and Religion of Mankind* (Londen 1781).

Farmer, Sharon, ‘Merchant Women and the Administrative Glass Ceiling in Thirteenth-Century Paris’, in: Theresa Earenfight (ed.), *Women and Wealth in Late Medieval Europe* (New York/Basingstoke 2010) 89-109.

Fatah-Black, Karwan, ‘A Swiss Village in the Dutch Tropics. The Limitations of Empire-Centred Approaches to the Early Modern Atlantic World’, in: *BMGN - Low Countries Historical Journal* 128 (2013) nr. 1, 31-52.

---, ‘Genderrollen in het werk en leven van Anton de Kom’, in: *Historica* 40 (2017) nr. 1, 3-7.

Felltham, Owen, *A Brief Character of the Low Countries under the States. Being Three*

Weeks Observation of the Vices and Vertues of the Inhabitants (1652) [1624-1625], ed. Graeme Watson, in: *Dutch Crossing* 27 (2003) 89-141.
Ferber, Michael, 'The Ideology of *The Merchant of Venice*', in: *English Literary Renaissance* 20 (1990) 431-464.
Fitzmaurice, Andrew, 'The Dutch Empire in Intellectual History', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 132 (2017) nr. 2, 97-109.
Florack, Ruth, 'French', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 154-159.
Forth, Christopher E., *Masculinity in the Modern West. Gender, Civilization and the Body* (New York 2008).
Fourie, Johan, en Jolandi Uys, 'Luxury Product Consumption in Eighteenth-Century Cape Colony Households', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) nr. 2, 29-60.
Francq van Berkheij, Johannes Le – zie Le Francq van Berkheij, Johannes.
Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur* (1930), in: *Gesammelte Werke, chronologisch geordnet*, Anna Freud en Marie Bonaparte (ed.) (18 delen, Londen/Frankfurt 1940-1987) deel 14, 421-516.
Frevert, Ute, *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (München 1991).
---, *Emotions in History – Lost and Found* (Boedapest/New York 2011).
Frijhoff, Willem, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (Maarssen 1983) 3-39.
---, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.
---, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 614-634.
---, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', in: *Documentatieblad Achttiende Eeuw* 24 (1992) 5-28.
---, 'The Dutch Enlightenment and the Creation of Popular Culture', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca/Londen 1992) 292-307.
---, *Wegen van Evert Willemsz.: Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
---, 'La formation des négociants de la République hollandaise', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 175-198.
--- en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
---, 'Cosmopolitisme', in: Vincenzo Ferrone en David Roche (ed.), *Le monde des Lumières* (Parijs 1999) 31-40.
---, 'Das Gelderlandgefühl damals und heute', in: Johannes Stinner en Karl-Heinz Tekath (ed.), *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Utrecht 2001) 467-476.
---, 'Hoe talig is groepsidentiteit? Reflecties vanuit de geschiedenis', in: *Taal en Tongval. Tijdschrift voor Taalvariatie* 17 (2004) 9-29.
--- en Maarten Prak, 'Centrum van de wereld', in: Willem Frijhoff (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam 2004) 9-15.
---, 'Éducation, savoir, compétence: les transformations du Grand Tour dans les Provinces-Unies à l'époque moderne', in: Rainer Babel en Werner Paravicini (ed.), *Grand Tour: adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. zum 18. Jahrhundert* (Ostfildern 2005) 609-635.
---, 'The Confessions and the Book in the Dutch Republic', in: Heinz Schilling en Stefan Ehrenpreis (ed.), *Frühneuzeitliche Bildungsgeschichte der Reformierten in konfessionsvergleichender Perspektive. Schulwesen, Lesekultur und Wissenschaft* (Berlijn 2007)185-211.
---, 'Epilogue. Dutchness in Fact and Fiction', in: Joyce D. Goodfriend (ed.). *Going Dutch.*

The Dutch Presence in America 1609-2009 (Leiden 2008) 327-358.

---, 'Was the Dutch Republic a Calvinist Community? The State, the Confessions, and Culture in the Early Modern Netherlands', in: André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam 2008) 99-122.

---, 'The Relevance of Dutch History, or: Much in Little', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) 7-44.

---, 'Kinderwens en ouderleed in Rotterdam rond 1600. Een voorgewende zwangerschap en twee misvormde baby's', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 11e reeks, 9 (2011) 90-117.

---, 'Een Hattemer van wereldfaam. Herman Willem Daendels en de vernieuwing van Nederland', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 104 (2013) 139-163.

---, 'L'Académie protestante de Saumur et les Néerlandais', in: *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest* 123 (2016) nr. 4, 61-91.

---, 'Multilingualism in the Dutch Golden Age. An Exploration', in: Willem Frijhoff, Marie-Christine Kok Escalle en Karème Sanchez-Summerer (ed.), *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity. Northern Europe 16th-19th Centuries* (Amsterdam 2017) 95-168.

---, 'Frans onderwijs en Franse scholen', in: Maaike Koffeman, Alicia C. Montoya en Marc Smeets (ed.), *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Vertaling, cultuuroverdracht en receptie sinds de Middeleeuwen* (Amsterdam 2017) 49-82.

Fritschy, W., 'De patriottenbeweging in Nederland. Een verzetsbeweging tegen een financiële oligarchie?', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Roosendaal en P.G.B. Thissen (ed.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 52-69.

Gaastra, Femme S., *The Dutch East India Company. Expansion and Decline* (Zutphen 2003).

Gabbard, D. Christopher, 'Gender Stereotyping in Early Modern Travel Writing on Holland', in: *Studies in Eighteenth-Century Literature* 43 (2003) 83-100.

---, 'The Dutch Wives' Good Husbandry: Defoe's *Roxana* and Financial Literacy', in: *Eighteenth-Century Studies* 37 (2004) 237-251.

Gabel, Helmut, en Volker Jarren, *Kaufleute und Fürsten. Außenpolitiek und politisch-kulturelle Perzeption im Spiegel niederländisch-deutscher Beziehungen 1648-1748* (Münster 1998).

Galinsky, Adam D., Erika V. Hall en Amy J.C. Cuddy, 'Gendered Races. Implications for Interracial Marriage, Leadership Selection, and Athletic Participation', in: *Psychological Science* 24 (2013) 498-506.

Gans, Evelien, en Joep Leerssen, 'Jews', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 202-207.

Geerdink, Nina, 'De toe-eigening van een triomftocht. Het ontzet van Kopenhagen (1658) in teksten van Vondel, Vos en De Decker', in: Lotte Jensen en Nina Geerdink (ed.), *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering* (Hilversum 2013) 39-51.

Geldenhouwer van Nijmegen, Gerard, *Historische werken. Lucubratiuncula de Batavorum insula. Historia Batavica. Germaniae Inferioris historiae. Germanicarum historiarum illustratio,* uitgegeven en vertaald door István Becjczy en Saskia Stegeman (Hilversum 1998).

Gelder, H.A.E. van, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626* (Utrecht 1982, oorspr. Amsterdam 1918).

Gelder, Roelof van, 'Noodzaak of nieuwsgierigheid. Reismotieven van Oostindiëgangers in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Indische Letteren* 8 (1993) 50-58.

---, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Nijmegen 1997).

---, *Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659-1729)* (Amsterdam 2012).

---, *Dichter in de jungle. John Gabriel Stedman (1744-1797)* (Amsterdam 2018).

Gelderblom, Arie-Jan, *Mannen en maagden in Hollands tuin. Interpretatieve studies van*

Nederlandse letterkunde 1575-1781 (Amsterdam 1991).

---, ' "Hier liet ick mijn 'membrum virile' afsnijden." Het lichaam en zijn grenzen in de reisbrieven van Aernout van Overbeke', in: Arie-Jan Gelderblom en Harald Hendrix (ed.), *De grenzen van het lichaam. Innerlijk en uiterlijk in de Renaissance* (Amsterdam 1999) 75-90.

Gelderblom, Oscar, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000).

Gelderen, Martin van, 'De Nederlandse Opstand (1555-1610): van "vrijheden" naar "oude vrijheid" en de "vrijheid der conscientien" ', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (ed.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999), 27-52.

--- en Quentin Skinner (ed.), *Republicanism. A Shared European Heritage* (2 delen, Cambridge/New York 2002).

Genovese, Eugene D., 'The Treatment of Slaves in Different Countries. Problems in the Applications of the Comparative Method', in: Laura Foner en Eugene D. Genovese (ed.), *Slavery in the New World. A Reader in Comparative History* (Englewood Cliffs 1969) 202-210.

Gera, Judit, 'De kruidenier als stereotype in de Nederlandse cultuur', in: Zdenka Hrncírová et al. (ed.), *Praagse Perspectieven 3. Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag op 17 en 18 maart 2005* (Praag 2005) 33-43.

Gersdorf, Karl August von, *Allgemeine und besondere Anmerkungen vom einheimischen und fremden Handel* [...] (Leipzig 1776, oorspr. 1769).

Ghorashi, Halleh, 'De Nederlandse emancipatiemythe', in: Stefan Dudink en Liedeke Plate (ed.), *Mythen van gender. Essays voor Willy Jansen* (Nijmegen 2015) 53-57.

Gietman, Conrad, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010).

Ginkel, Rob van, *Notities over Nederlanders. Antropologische reflecties* (Amsterdam/Meppel 1997).

Goede, Marieke de, 'Mastering "Lady Credit". Discourses of Financial Crisis in Historical Perspective', in: *International Feminist Journal of Politics* 2 (2000) nr. 1, 58-81.

---, 'Repoliticizing Financial Risk', in: *Economy and Society* 33 (2004) nr. 2, 197-217.

Goggi, Gianluigi, 'Le voyage de Raynal en Angleterre et en Hollande', in: *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* 3 (1987) 86-117.

---, 'Quelques remarques sur la collaboration de Diderot à la première edition de l'*Histoire des deux Indes*', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L'*Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991) 17-52.

---, 'La méthode de travail de Raynal dans l'*Histoire des deux Indes*', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Anthony Strugnell (ed.), *L'*Histoire des deux Indes: *réécriture et polygraphie* (Oxford 1995) 325-356.

Goldgar, Anne, *Tulipmania. Money, Honor, and Knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago/Londen 2007).

Goor, Jurrien van, *Prelude to Colonialism. The Dutch in Asia* (Hilversum 2004).

---, *Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Koopman-koning in Azië* (Amsterdam 2015).

Gorski, Philip S., 'The Mosaic Moment. An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism', in: *American Journal of Sociology* 105 (2000) 1428-1468.

Gouda, Frances, 'Van gecastreerde onderdanen naar krachtige burgers. Nationalisme en moderne kledij in het Indonesisch nationalisme (1900-1949)', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 9 (2006) nr. 3, 32-48.

---, 'Beelden van (on)mannelijkheid in de koloniale cultuur van Nederlands-Indië, 1900-1949', in: *Sociologie* 3 (2007) nr. 1, 64-80.

Goudbeek, Roosanne, 'Levende lading voor Zeeuwse rekening. Middelburgse Commercie Compagnie op werelderfgoedlijst', in: *Zeeuws Tijdschrift* 61 (2011) nrs. 5-8, 52-57.

Goulemot, Jean-Marie, 'Images de la Hollande dans le XVIIIe siècle français', in: A. Jourdan en J. Leerssen (ed.), *Remous révolutionnaires. République batave, armée française* (Amsterdam 1996) 5-13.

Gray Jr., Clayton, 'Color versus Comportment in the Middle Dutch Moriaen', in: William

Z. Shetter en Inge Van der Cruysse (ed.), *Contemporary Explorations in the Culture of the Low Countries* (Lanham 1996) 131-136.

Grieshofer, Franz, 'Die Tracht der Kleidung. Bemerkungen zur Darstellung der europäischen Nationen auf der "Völkertafel" ', in: Franz K. Stanzel (ed.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 1999) 45-60.

Groen, Petra, 'Oorlog en vrede. De slag om het Nationaal Historisch Museum', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 452-458.

Groenewold, Peter Oskar Hermann, *"Land in Sicht". Landeskunde als Dialog der Identitäten am Beispiel des deutsch-niederländischen Begegnungsdiskurses* (Groningen 1997).

Groenveld, S., ' "Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55-81.

Groot, Hugo de, *Vergelijking der gemeenebesten, derde boek: over den zeden en den inborst der Athenienseren, Romeinen en Hollanderen. Parallelon rerumpublicarum liber tertius: de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum.* [1602], Nederlandse vertaling en commentaar Johan Meerman (2 delen, Haarlem 1801-1802).

Grootes, E.K., 'De literator', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (ed.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 349-381.

Grzeskowiak-Krwawicz, Anna, 'The Perception of Holland in 18th-Century Polish Political Writings', ongepubliceerd paper op congres Dutch Decline in Eighteenth-Century Europe, Erasmus Center for Early Modern Studies, Rotterdam, 29 september 2006.

Guicciardini, Lodovico, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania Inferiore* (Antwerpen 1588, oorspr. 1567).

---, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoemt Neder-Duytschland* [...] (Amsterdam 1612, vertaling van Italiaanse uitgave van 1581 door Cornelis Kilianus met commentaar van Petrus Montanus).

Haar, Alice van de, 'Van "Nimf" tot "schoolvrouw". De Franse school en haar onderwijzeressen in de 16e- en 17e-eeuwse Nederlanden', in: *Historica* 38 (2015) nr. 2, 11-16.

Haarnack, Carl, en Dienke Hondius, ' "Swart" (Black) in the Netherlands. Africans and Creoles in the Northern Netherlands from the Middle Ages to the Twentieth Century', in: Elmer Kolfin en Esther Schreuder (ed.), *Black is Beautiful. Rubens to Dumas* (Amsterdam/Zutphen 2008) 89-107.

Hagen, Edwina, 'A Republic of Sensitive People. Fashioning the Political Self and the Emotional Identity of Batavian Citizens in "*The Female Friend of the Fatherland*", 1798/1799', in: *De Achttiende Eeuw* 47 (2015) nr. 1, 64-75.

Haitsma Mulier, E.O.G., *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century* (Assen 1980).

---, 'Comment: J.G.A. Pocock and Seventeenth-Century Dutch Republicanism. A Reconsideration', in: *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 24-29.

---, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', in: *BMGN* 111 (1996) 344-367.

---, 'Het begrip "vaderland" in de Nederlandse geschiedschrijving van de late zestiende eeuw tot de eerste helft van de achttiende', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 163-179.

--- en W.R.E. Velema (ed.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).

Haks, Donald, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw* (Utrecht 1985).

Hall, Catherine, 'Missionary Stories. Gender and Ethnicity in England in the 1830s and 1840s', in: Catherine Hall, *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History* (Cambridge 1992) 205-254.

Hall, Stuart, 'Introduction. Who Needs Identity?', in: Stuart Hall en Paul Du Gay (ed.), *Questions of Cultural Identity* (Londen 2000) 1-17.

Ham, Gijs van der, *Dof goud. Nederland en Ghana, 1593-1872* (Amsterdam/Nijmegen 2013).

Hamelsveld, IJsbrand van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam 1791).
Hanus, Jord, 'Bossche renteniersters. Een zestiende-eeuwse rentemarkt als spiegel van vrouwelijk investeringsgedrag', in: *Historica* 29 (2006) nr. 3, 18-20.
Haren, Onno Zwier van, *De koopman. De staatsman. De schimmen* (Zwolle 1778).
Harkness, Deborah E., 'Accounting for Science. How a Merchant Kept his Books in Elizabethan London', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 205-228.
Harris, Marvin, 'The Myth of the Friendly Master', in: Laura Foner en Eugene D. Genovese (ed.), *Slavery in the New World. A Reader in Comparative History* (Englewood Cliffs 1969) 38-48.
Hartog, J., *De spectatoriale geschriften van 1741-1800* (Utrecht 1872).
Harvey, Karen, 'The History of Masculinity, circa 1650-1800', in: *Journal of British Studies* 44 (2005) 296-311.
---, *The Little Republic. Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain* (Oxford 2012).
Hazelzet, Korine, *Verkeerde werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst* (Leiden 2007).
Heesakkers, C.L., 'De kooplieden in de collegebanken', in: *Spiegel Historiael* 17 (1982) 230-232.
Heijden, Henk van der, en Kees Oomen (ed.), *De 'Beschrijving van de Nederlanden' door Lodovico Guicciardini in het kader van zijn tijd* (Breda 2001).
Heijden, Manon van der, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burger en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).
--- en Danielle van den Heuvel, 'Surviving Strategies of Dutch Seamen's Wives, 17th and 18th Centuries', in: Simonette Cavaciocchi (ed.), *Richezza del mare. Richezza dal mare. Seccoli XIII-XVIII* (Florence 2006) 1103-1120.
--- en Ariadne Schmidt, 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) nr. 4, 3-34.
---, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) nr. 3, 26-52.
Heijer, Henk den, *Goud, ivoor en slaven. Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740* (Zutphen 1997).
---, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 2002).
Heine, Bas, *Het verloren land. Opmerkingen over Nederland* (Amsterdam 2003).
Heinse-Roach, Erica, 'The Reluctant State. The Dutch Republic and the Ransoming of Captives, 1600-1727', in: *Dutch Crossing* (40 (2016) nr. 3, 168-186.
Hélin, E., 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 delen, Haarlem 1977-1985) deel 5, 169-194.
Hendrix, Harald, 'Vreemd volk in Holland. Xenofobie en xenofilie in historisch perspectief', in: Harald Hendrix en Ton Hoenselaars (ed.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1998) 1-19.
Hendrix, Scott H., 'Masculinity and Patriarchy in Reformation Germany', in: Scott H. Hendrix en Susan C. Karant-Nunn (ed.), *Masculinity in the Reformation Era* (Kirksville 2008) 71-91.
--- en Susan C. Karant-Nunn, 'Introduction: Dimensions of Manhood', in: Scott H. Hendrix en Susan C. Karant-Nunn (ed.), *Masculinity in the Reformation Era* (Kirksville 2008) ix-xix.
Hengstmengel, Joost, *Divine Oeconomy. The Role of Divine Providence in Early Modern Economic Thought before 1776* (dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam 2015).
Herder, Johann Gottfried, *Journal meiner Reise im Jahre 1769*, ed. Rainer Wisbert, in: Herder, *Werke*, (10 delen, Frankfurt 1997) deel 9/2, 9-126.
Heuvel, Danielle van den, *'Bij uijtlandigheijt van haar man'. Echtgenotes van VOC-zeelieden aangemonsterd door de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam 2005).
---, 'De openbaar koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen

in de Republiek', in: *Historica* 28 (2005) nr. 3, 12-14.
---, *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Amsterdam 2007).
Heylyn, Peter, *Cosmographie, in Four Bookes. Containing the Chorographie and Historie of the Whole World, and All the Principall Kingdomes, Provinces, Seas and Isles Thereof* (Londen 1652).
Heyning, Katie, Eloy Koldeweij en Berit Sens, *Anders bekeken. De geschiedenis van het Zeeuwse binnenhuis* (Zwolle 2001).
Hirschman, Albert O., *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before its Triumph* (Princeton 1997, oorspr. 1977).
Hitchcock, Tim, en Michèle Cohen, 'Introduction', in: Tim Hitchcock (ed.), *English Masculinities, 1660-1800* (Londen/New York 1999) 1-22.
Hobsbawm, Eric, 'Introduction: Inventing Traditions', in: Eric Hobsbawm en Terence Ranger (ed.). *The Invention of Tradition* (Cambridge/New York 2003, oorspr. 1983) 1-14.
Hoenselaars, Ton, 'Sources and References in National Typology. The Case of Bredero's *The Spanish Brabanter*', in: J.Th. Leerssen en M. Spiering (ed.), *National Identity. Symbol and Representation. Yearbook for European Studies* 4 (1991) 109-136.
---, 'National Stereotypes in English Renaissance Literature', in: C.C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam/Atlanta 1997) 85-97.
Hoetink, Harry, 'Race Relations in Curaçao and Surinam', in: Laura Foner en Eugene D. Genovese (ed.), *Slavery in the New World. A Reader in Comparative History* (Englewood Cliffs 1969) 178-188.
Hofstede, Geert, *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations* (Thousand Oaks 2001, oorspr. 1980 met andere ondertitel).
---, *Gevolgen van het Nederlanderschap. Gezondheid, recht en economie* (inaugurale rede, Universiteit van Maastricht, 15 mei 1987).
---, 'Commentaar naar aanleiding van J.Th. Leerssen, "Over nationale identiteit" ', in: *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 360-361.
--- (ed.), *Masculinity and Femininity. The Taboo Dimension of National Cultures* (Thousands Oaks 1998).
---, 'Dimensions do not Exist. A Reply to Brendan McSweeney', in: *Human Relations* 55 (2002) 1355-1360.
Hogendorp, Willem van, *Kraspoekol, of de droevige gevolgen van eene te verre gaande strengheid, jegens de slaaven* (Batavia 1780).
Holenstein, André, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam 2008).
Hondius, Dienke, 'Afrikanen in Zeeland, Moren in Middelburg', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 14 (2005) nr. 1, 13-24.
---, 'Blacks in Early Modern Europe. New Research from the Netherlands', in: Darlene Hine, Trica Danielle Keaton en Stephen Small (ed.), *Black Europe and the African Diaspora* (Urbana, Illinois 2009) 29-47.
---, 'Access tot the Netherlands of Enslaved and Free Black Africans. Exploring Legal and Social Historical Practices in the Sixteenth-Nineteenth Centuries', in: *Slavery & Abolition. A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 32 (2011) 377-395.
---, Nancy Jouwe, Dineke Stam, Jennifer Tosh en Annemarie de Wildt, *Gids slavernijverleden Amsterdam. Slavery Heritage Guide Amsterdam* (Arnhem 2014).
Honings, Rick, 'Lillende lijven, krakende knoken en geknotte koppen. Johannes le Francq van Berkhey en de Slag bij de Doggersbank', in: Lotte Jensen en Nina Geerdink (ed.), *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering* (Hilversum 2013) 135-149.
Hont, Istvan, 'The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury', in: Mark Goldie en Robert Wokler (ed.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* (Cambridge/New York 2006) 379-418.
Hoock, Jochen, 'Le marchand dans la société allemande à l'époque moderne', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures*

et formations négociantes dans l'Europe moderne (Parijs 1995) 49-60.
---, 'Professional Ethics and Commercial Rationality at the Beginning of the Modern Era', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 147-159.
---, Pierre Jeannin en Wolfgang Kaiser, *Ars Mercatoria. Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns 1470-1820. Eine analytische Bibliographie* (Paderborn 1991-...: tot 2016 verschenen de delen 1470-1600, 1600-1700, 1470-1700 en 1700-1760).
Hoogbergen, Wim, *"De bosnegers zijn gekomen". Slavernij en rebellie in Suriname* (Amsterdam 1992).
---, *Het kamp van Broos en Kaliko. De geschiedenis van een Afro-Surinaamse familie* (Paramaribo 2009, oorspr. Amsterdam 1996).
--- en Marjo de Theye, 'Surinaamse vrouwen in de slavernij', in: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1986) 126-151.
Hoola van Nooten, Dirk, 'Voorreeden van den vertaaler' (1782), in: E.B. de Condillac, *Beschouwing van de koophandel en het staatsbestuur in hun onderlinge betrekkingen* (2 delen, Amsterdam 1794) iii-lxii.
Hoppenbrouwers, Peter, 'The Dynamics of National Identity in the Later Middle Ages', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 19-41.
Horst, Han van der, *De lage hemel. Nederland en de Nederlanders verklaard* (Schiedam 1996).
---, 'Het Nederlandse zelfbeeld', in: Jan Vis en Gebhard Moldenhauer (ed.), *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen 2000) 328-339.
Houdt, Toon Van – zie Van Houdt, Toon.
Huet, Pierre Daniel [ten onrechte toegeschreven aan], *Le grand tresor historique et politique du florissant commerce des Hollandois, dans tous les etats et empires du monde* [...] (Rouen 1712).
Hufton, Olwen, 'Vrouwen, werk en gezin', in: Arlette Farge en Natalie Zemon Davis (ed.), *Geschiedenis van de vrouw. Van Renaissance tot de moderne tijd* (Amsterdam 1991) 13-40.
Huigen, Siegfried, *Knowledge and Colonialism. Eighteenth-Century Travellers in South Africa* (Leiden/Boston 2009).
Huizinga, J., *Nederland's geestesmerk* (Leiden 1935, oorspr. 1934).
---, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (Groningen 1984, oorspr. Haarlem 1941).
---, 'Engelschen en Nederlanders in Shakespeare's tijd', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* (Haarlem 1948) II, 350-381 (oorspr. gepubliceerd in *De Gids* van 1924).
Hulshof, A., 'Een Duitsch econoom in en over ons land rond 1670', in: *Onze Eeuw* 10 (1910) nr. 4, 65-96.
Hume, David, 'Of National Characters', in: David Hume, *Essays and Treatises on Several Subjects* (2 delen, Aalen 1964, oorspr. 1742) deel 1, 244-258.
Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights. A History* (New York/Londen 2008, oorspr. 2007).
Hunt, Margaret R., *The Middling Sort. Commerce, Gender, and the Family in England 1680-1780* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1996).
Huussen jr., A.H., 'De staatsregeling van 1798 en het slavernijvraagstuk', in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van dr. mr. L. de Gou* (Nijmegen 2001) 213-232.
Israel, Jonathan, 'Een merkwaardig literair werk en de Amsterdamse effectenmarkt in 1688: Joseph Penso de la Vega's *Confusión de confusiones*', in: *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) nr. 1, 159-165.
---, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995).
---, *Monarchy, Orangism, and Republicanism in the Later Golden Age. Second Golden Age Lecture* (Amsterdam 2004).
---, 'Religious Toleration in Dutch Brazil (1624-1654)', in: Jonathan Israel en Stuart B. Schwarz, *The Expansion of Tolerance. Religion in Dutch Brazil (1624-1654)* (Amsterdam 2007) 13-32.
Ittersum, Martine Julia van, 'Hugo Grotius in Context. Van Heemskerck's Capture of the *Santa Catarina* and its Justification in *De*

Jure Praedae (1604-1606)', in: *Asian Journal of Social Science* 31 (2003) 511-548.

---, 'The Long Goodbye. Hugo Grotius' Justification of Dutch Expansion Overseas, 1615-1645', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 386-411.

---, 'A Miracle Mirrored? The Reception of Dutch Economic and Political Thought in Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) nr. 4, 83-99.

Jacob, Margaret C., 'Commerce, Industry, and the Laws of Newtonian Science: Weber Revisited and Revised', in: *Canadian Journal of History* 35 (2000) 275-292.

---, *Strangers Nowhere in the World. The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia 2006).

---, 'Was the Eighteenth-Century Republican Essentially Anti-Capitalist?', in: *Republics of Letters. A Journal for the Study of Knowledge, Politics, and the Arts* 2 (2010) nr. 1, 11-20.

Jacobs, Els M., *Koopman in Azië. De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in de 18de eeuw* (Zutphen 2000).

Jacobs, Jaap, 'Van Angola naar Manhattan. Slavernij in Nieuw-Nederland in de zeventiende eeuw', in: Remmelt Daalder, Andrea Kieskamp en Dirk J. Tang (ed.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden en Amsterdam 2001) 69-75.

Jacobs, Jane, *Systems of Survival. A Dialogue on the Moral Foundations of Commerce and Politics* (New York 1994).

Jacqmain, Monique, 'Inleiding', in: Lodovico Guicciardini, *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw*, vertaald door Monique Jacqmain (Antwerpen/Amsterdam 1987) 5-13.

Janse, Maartje, 'De balanceerkunst van het afschaffen. Maatschappijhervorming beschouwd vanuit de ambities en de respectabiliteit van de negentiende-eeuwse afschaffer', in: *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 28-44.

---, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

Jansen, Jeroen, 'Het geslaagde spreken: welsprekendheid als beroepsbekwaamheid in de zeventiende eeuw', in: *De Zeventiende Eeuw* (2002) 31-42.

Jansen, Willy, 'De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid', in: Margret Brügmann (ed.), *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek* (Nijmegen 1987) 46-62.

Jansz, Ulla, 'Onze natuurgenoten overzee. De afschaffing van de slavernij in de Nederlandse koloniën als mensenrechtenvraagstuk', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 497-512.

Jeannin, Pierre, 'Distinction des compétences et niveaux de qualification: les savoirs négociants dans l'Europe moderne', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 363-397.

Jennings, Judith, 'Joseph Woods, "Merchant and Philosopher". The Making of the British Anti-Slave Trade Ethic', in: *Slavery and Abolition* 14 (1993) nr. 3, 164-184.

Jensen, Lotte, *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).

---, 'Pre-Modern Dutch Identity and the Peace Celebrations of 1748', in: Jane Fenoulhet, Gerdi Quist en Ulrich Tiedau (ed.), *Discord and Consensy in the Low Countries, 1700-2000* (Londen 2016) 6-19.

Jesch, Judith, *Women in the Viking Age* (Woodbridge 1991).

Johannes, Gert-Jan, en Inger Leemans, ' "Van den handel zou hij zingen". Nederlandse koophandelsgedichten 1770-1830', in: *De Negentiende Eeuw* 40 (2016) nr. 1, 1-33.

Jones, Ann Rosalind, en Peter Stallybrass, *Renaissance Clothing and the Materials of Memory* (Cambridge/New York 2000).

Jones, Guno, 'De slavernij is *onze* geschiedenis (niet). Over de discursieve strijd om de betekenis van de NTR-televisieserie De Slavernij', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) 56-82.

Jongbloet-van Houtte, G. (ed.), *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen (1584-1600). Deel 1. Augustus 1584-september 1585* (Den Haag 1986).

Jongh, Eddy de, en Ger Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700* (Amsterdam 1997).

Jonker, Joost, en Keetie Sluyterman, *At Home on the World Markets. Dutch International Trading Companies from the 16th Century until the Present* (Den Haag 2000).

Jourdan, Annie, 'L'image du Français aux Pays-Bas: d'un tyran à l'autre. Gallicus amicus sed non vicinus', in: Suzan van Dijk (ed.), *George Sand lue à étranger* (Amsterdam 1995) 100-112.

Joustra, Arendo (ed.) *Vreemde ogen. Buitenlanders over de Nederlandse identiteit* (Amsterdam 1993).

Julia, Dominique, 'L'éducation des négociants français au 18e siècle', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 215-256.

Junius, Hadrianus, *Batavia. In qua praeter gentis et insulae antiquitatem* [...] (Leiden 1588).

---, *Holland is een eiland. De* Batavia *van Hadrianus Junius (1511-1575)*, inleiding, vertaling en annotatie Nico de Glas (Hilversum 2011).

Juratic, Sabine, en Nicole Pellegrin, 'Femmes, villes et travail en France dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle', in: *Histoire, Économie et Société* 13 (1994) 477-500.

Juten, G.C.A., 'Familie Colghenens', in: *Taxandria* 35 (1928) 123-130.

Kaplan, Paul, 'Jewish Artists and Images of Black Africans in Renaissance Venice', in: James P. Helfers (ed.), *Multicultural Europe and Cultural Exchange in the Middle Ages and Renaissance* (Turnhout 2005) 67-90.

Kapossy, Béla, 'Neo-Roman Republicanism and Commercial Society. The Example of Eighteenth-Century Berne', in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (ed.), *Republicanism. A Shared European Heritage* (2 delen, Cambridge/New York 2002) deel 2, 227-247.

---, 'Republican Futures. The Image of Holland in 18th-Century Swiss Reform Discourse', in: André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam 2008) 279-298.

Kappelhof, A.C.M., 'Vrouwen buitenshuis in Breda en omgeving (1550-1650)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 45-67.

Kempers, Bram, 'Assemblage van de Nederlandse leeuw. Politieke symboliek in heraldiek en verhalende prenten uit de zestiende eeuw', in: Bram Kempers (ed.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam 1995) 60-100.

Kernkamp, J.H., *De handel op den vijand, 1572-1609* (2 delen, Utrecht 1931-1935).

Kessel, P.J. van, 'Van Fiandra naar Olanda – Veranderende visie in het vroegmoderne Italië op de Nederlandse identiteit', in: *Mededelingen der KNAW, Afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks* 56 (1993) nr. 5, 177-196.

Ketelaars, Michiel, *Compagniesdochters. Vrouwen en de VOC (1602-1795)* (Amsterdam 2014).

Keyser, Marja, 'Het intekenboek van Benjamin Bosma – natuurwetenschappelijk en wijsgerig onderwijs te Amsterdam, 1752-1790. Een verkenning', in: *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, delen 124-127 (1986) 65-81.

Kieskamp, Andrea, 'De wereld in één land. Slavernij in Zuid-Afrika (1653-1838)', in: Remmelt Daalder, Andrea Kieskamp en Dirk J. Tang (ed.), *Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend* (Leiden en Amsterdam 2001) 76-85.

Klarer, Mario, 'Humanitarian Pornography. John Gabriel Stedman's *Narrative of a Five Years Expedition Against the Revolted Negroes of Surinam* (1796)', in: *New Literary History* 36 (2005) 559-588.

Klein, P.W., *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt* (Assen 1965).

Klein, Stefan, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).

Kloek, Els, *Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* (Hilversum 2001).

---, 'De geschiedenis van een stereotype. De bazigheid, ondernemingszin en zindelijkheid van vrouwen in Holland (1500-1800)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 5-25.

---, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Kloek, Joost, en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Klooster, Wim, *The Dutch Moment. War, Trade, and Settlement in the Seventeenth-Century Atlantic World* (Ithaca/Leiden 2016).

Knevel, Paul, 'Lof der burgerdeugd. Het Amsterdamse schuttersstuk in de zeventiende eeuw', in: Norbert Middelkoop (ed.), *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd, 1600-1800* (Bussum/Amsterdam 2002) 194-195.

---, Sara Polak en Sara Tilstra (ed.), *Meerstemmig verleden. Persoonlijke verhalen over het Nederlandse slavernijverleden* (Amsterdam 2011).

Knights, Mark, 'Historical Stereotypes and Histories of Stereotypes', in: Christian Tileagã en Jovan Byford (ed.), *Psychology and History. Interdisciplinary Explorations* (Cambridge 2014) 242-267.

Koekkoek, René, *The Citizenship Experiment. Contesting the Limits of Civic Equality and Participation in the Age of Revolutions* (dissertatie, Universiteit Utrecht 2016).

---, Anne-Isabelle Richard en Arthur Weststeijn, 'Visions of Dutch Empire', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 132 (2017) nr. 2, 79-96.

Kok, Jacobus, *Oorsprong, aanwas, geschiedenissen, voorrechten en tegenwoordigen staat der Nederlandsche Schutterijen en Exercitie-genootschappen* (Amsterdam 1784).

Kolfin, Elmer, en Esther Schreuder (ed.), *Black is Beautiful. Rubens to Dumas* (Amsterdam/Zutphen 2008).

Koltze, Paul, *Lobrede und Ehre der Kauffmannschafft[...] Neben ein Bericht auff die Frage: Ob einer zugleich ein Christ, unnd ein Kauffmann mit gutem Gewissen sein könne [...]* (Magdeburg 1607).

Komrij, Gerrit (ed.), *Het geld dat spant de kroon. 250 jaar pecuniaire poëzie* ('s Hertogenbosch 1987).

Konijnenburg, Jan, 'Proeve eener verhandeling over den slaavenhandel en den aankleeve van dien', in: Jan Konijnenburg, *Een visioen van vrijheid. Mémoire sur la liberté des cultes* (1827). *Proeve eener verhandeling over den slaavenhandel* (1790), vertaling uit het Frans, inleiding en commentaar door Simon Vuyk (Hilversum 2013) 119-141.

Kooijmans, Luuc, 'De koopman', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (ed.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 65-92.

---, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).

Kool, Marjolein, *Die conste vanden getale. Een studie over Nederlandstalige rekenboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, met een glossarium van rekenkundige termen* (Hilversum 1999).

Koolhaas-Grosfeld, Eveline, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010).

---, 'Behind the Mask of Civility. Physiognomy and Unmasking in the Early Eighteenth-Century Dutch Republic', in: Arianne Baggerman, Rudolf Meijer en Michael Mascuch (ed.), *Controlling Time and Shaping the Self. Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century* (Leiden/Boston 2011) 247-268.

Kossmann, E.H., 'Dutch Republicanism', in: E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam 2000, oorspr. 1985) 167-193.

---, 'Introduction', in: E.H. Kossmann, *Political Thought in the Dutch Republic. Three Studies* (Amsterdam 2000, oorspr. 1985) 9-24.

[Köster, Heinrich Martin Gottfried, en Johann Friedrich Roos (ed.)], *Deutsche Encyclopädie oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften von einer Gesellschaft Gelehrten* (23 delen, Frankfurt 1778-1804).

Kousbroek, Rudy, 'De Mems in de koloniale samenleving', in: *Deugd en ondeugd. Dertiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1993) 149-162.

Krabbendam, Hans, 'From New Netherland to "New Zeeland" ', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 128 (2013) nr. 2, 62-70.

Krol, Ellen, 'Dutch', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation*

of National Characters: a Critical Survey (Amsterdam/New York 2007) 142-145.
Krünitz, Johann Georg, *Oekonomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung* (Berlijn 1773-1858).
Kuijpers, Erika, en Maarten Prak, 'Gevestigden en buitenstaanders', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam 2004) 189-239.
Kunzle, David, *From Criminal to Courtier. The Soldier in Netherlandish Art, 1550-1672* (Leiden/Boston 2002).
Kuyper, Eric de, *Met gemengde gevoelens. Over eigenheid, identiteit en nationale cultuur* (Nijmegen 2000).
Laan, Cora, *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders* (Amsterdam 2002).
Laboureur, Jean Le – zie Le Laboureur, Jean.
Lammersen, Nienke, 'Zelfbeeld als strategie. De functie van het Duitse zelfbeeld in Duitse literatuur in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *Theoretische Geschiedenis* 25 (1998) nr. 2-3, 133-145.
La Motraye, Aubrey de, *Voyages du Sr. A. de La Motraye, en Europe, Asie et Afrique* [...] (2 delen, Den Haag 1727, oorspr. Londen 1723).
Langereis, Sandra, 'Van botte boeren tot beschaafde burgers. Oudheidkundige beelden van de Bataven, 1500-1800', in: Louis Swinkels (ed.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen* volk (Amsterdam/Nijmegen 2004) 71-105.
---, 'Inleiding', in: Johannes Smetius, *Nijmegen. Stad der Bataven*, uitgegeven en vertaald door A.A.R. Bastiaensen, S. Langereis en L.G.J.M. Nellissen (Nijmegen 1999) deel 1, 9-129.
Langford, Paul, *A Polite and Commercial People. England, 1727-1783* (Oxford 1998, oorspr. 1989).
---, *Englishness Identified. Manners and Character 1650-1850* (Oxford 2000).
Lanza, Janine Marie, *From Wives to Widows in Early Modern Paris. Gender, Economy, and Law* (Aldershot 2007).
La Roche, Sophie von, *Tagebuch einer Reise durch Holland und England, von der Verfasserin von Rosaliens Briefen* (Offenbach am Main 1788).
Larrère, Catherine, 'Women, Republicanism and the Growth of Commerce', in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (ed.), *Republicanism. A Shared European Heritage* (2 delen, Cambridge/New York 2002) deel 2, 139-156.
Lassenius, Johann, *Bürgerliche Reise- und Tischreden [...] zur Kauffmannschafft gehörigen Sachen und Eigenschafften* [...] (Neurenberg 1662).
Laurence, Anne, 'How Free were English Women in the Seventeenth Century?', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (ed.), *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 128-135.
Lawrence, Cynthia, 'The Cult of Seventeenth-Century Dutch Naval Heroes: Critical Appropriation of a Popular Patriotic Tradition', in: Jane Fenoulhet en Lesley Gilbert (ed.), *Narratives of Low Countries History and Culture. Reframing the Past* (Londen 2016, oorspr. 1996) 35-43.
Leemans, Inger, *De beurs als bijenkorf. Naar een natuurwetenschap van economie en samenleving, rond 1700* (ongepubliceerde inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam, 28 oktober 2011).
--- en Gert-Jan Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2013).
---, 'Verse Weavers and Paper Traders. Speculation in the Theatre', in: William N. Goetzmann et al. (ed.), *The Great Mirror of Folly. Finance, Culture, and the Crash of 1720* (New Haven 2013) 175-190.
Leerssen, J.Th., 'Over nationale identiteit', in: *Theoretische Geschiedenis* 15 (1988) 417-430.
---, 'Culturele verschillen en nationale ideologieën: een naschrift', in: *Theoretische Geschiedenis* 16 (1989) 361-365.
---, 'Mimesis and Stereotype', in: *Yearbook of European Studies* 4 (1991) 165-175.
---, 'Culturele identiteit en nationale beeldvorming', in: J.C.H. Blom, J.Th. Leerssen en P.

de Rooij (ed.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa* (Amsterdam 1993) 7-19.
---, 'Volksaard en mensenkennis in de zeventiende eeuw. Van bijgeloof tot kennissysteem', in: Harald Hendrix en Ton Hoenselaars (ed.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1998) 121-136.
---, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006).
---, 'Image', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 342-343.
Leeuwen, Simon van, *Batavia illustrata, ofte verhandelinge van den oorspronk, voortgank, zeden, eere, staat en godtsdienst van Oud Batavien, mitsgaders van den adel en regeringe van Hollandt* [...] (Den Haag 1685).
Le Francq van Berkheij, Johannes, *Natuurlyke historie van Holland* (9 delen, Amsterdam 1769-1778).
Legêne, Susan, 'The Spirit of Christianity, the Spirit of a Trading Nation', in: L. Blussé, W. Remmelink en I. Smits (ed.), *Bridging the Divide. 400 Years The Netherlands-Japan* (Leiden/Hilversum 2000) 82.
---, *Spiegelreflex. Culturele sporen van koloniale ervaring* (Amsterdam 2010).
---, 'The European Character of the Intellectual History of Dutch Empire', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 132 (2017) nr. 2, 110-120.
Lehfeldt, Elizabeth A., 'Ideal Men. Masculinity and Decline in Seventeenth-Century Spain', in: *Renaissance Quarterly* 61 (2008) 463-494.
Le Laboureur, Jean, *Histoire et relation du voyage de la royne de Pologne et du retour de madame la maréchalle de Guébrian, ambassadrice extraordinaire, et sur-intendante de sa conduitte* [...] [1645] (Parijs 1648).
Le Roy, Chretien, *Le commerce vengé, ou réfutation du discours couronné par l'Académie de Marseille en 1777, sur cette question: Quelle a été l'influence du commerce sur l'esprit et les moeurs des peuples* (Brussel 1779).
Lesger, Clé, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam 2004) 103-187.
---, 'Merchants in Charge. The Self-Perception of Amsterdam Merchants, ca. 1550-1600', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 75-97.
Leuker, Maria-Theresia, 'Widerspenstige und tugendhafte Gattinnen. Das Bild der Ehefrau in niederländischen Texten aus dem 17. Jahrhundert', in: Hans-Jürgen Bachorski (ed.), *Ordnung und Lust. Bilder von Liebe, Ehe und Sexüälität in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Trier 1991) 95-121.
---, 'Women's Sphere and Honour. The Rhetorical Realism of Bredero's Farces. A Response to Giesela van Oostveen', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (ed.), *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 65-69.
Leuve, Roeland van, *'s Waerelds koopslot of de Amsteldamse beurs, bestaande in drie boeken* (1723), opgenomen in *Roeland van Leuvens Mengelwerken* (3 delen, Amsterdam 1723) deel 2, 97-131.
Levillain, Charles-Edouard, 'Glory without Power? Montesquieu's Trip to Holland in 1729 and his Vision of the Dutch Fiscal-Military State', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 181-191.
Lieburg, M.J. van, *De ziekte der geleerden. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de melancholie en hypochondrie* (Oss 1989).
Linch, Kevin, en Matthew McCormack, 'Defining Solciers: Britain's Military, c. 1740-1815', in: *War in History* 20 (2013) nr. 2, 144-159.
Lindemann, Mary, 'The Anxious Merchant, the Bold Speculator, and the Malicious Bankrupt. Doing Business in Eighteenth-Century Hamburg', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 161-182.
---, *The Merchant Republics. Amsterdam, Antwerp, and Hamburg, 1648-1790* (New York 2015).

Linssen, Hub, *Nationality Stereotypes in Europe. Content and Change* (dissertatie, Universiteit Utrecht 1995).
Liquier, André, *Discours qui a remporté le prix de l'Académie de Marseille, en 1777, sur cette question: 'Quelle a été dans tous les temps l'influence du commerce sur l'esprit et sur les moeurs des peuples?'* (Marseille 1778).
Liu, James H., en Denis J. Hilton, 'How the Past Weighs on the Present. Social Representations of History and Their Role in Identity Politics', in: *British Journal of Social Psychology* 44 (2005) 537-556.
Loo, Ivo van, 'For Freedom and Fortune. The Rise of Dutch Privateering in the First Half of the Dutch Revolt (1568-1609)', in: Marco van der Hoeven (ed.), *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands, 1568-1648* (Leiden 1997) 173-197.
Loosjes, Petrus, *Characterkunde der vaderlandsche geschiedenisse* (2 delen, 1783-1786).
López de Abiada, José Manuel, 'Spaniards', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 242-248.
Löwensteyn, Machteld, 'Helse hebzucht en wereldse wellust. Een iconografische interpretatie van enkele heksenvoorstellingen van Jacques de Gheijn II', in: *Volkskundig Bulletin* 12 (1986) 241-261.
Lucä, Friedrich, *Der Chronist Friedrich Lucä. Ein Zeit- und Zittenbild aus der zweite Hälfte des siebenzehnten Jahrhunderts. Nach ein der von ihm selbst hinterlassenen Handschrift bearbeitet* [1664-1667] (Frankfurt 1854).
Lucassen, Leo, en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
Lunsford, Virginia W., *Piracy and Privateering in the Golden Age Netherlands* (New York 2005).
Lüsebrink, Hans-Jürgen, en Anthony Strugnell (ed.), *L'*Histoire des deux Indes: *réécriture et polygraphie* (Oxford 1995).
Lüsebrink, Hans-Jürgen, en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L'*Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991).
Luzac, Elias, *Hollands rijkdom, behelzende den oorsprong van den koophandel, en van de magt van dezen staat, de toeneemende vermeerdering van deszelfs koophandel en scheepvaart, de oorzaaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken* [...] (4 delen, Leiden 1780-1783).
Mah, Harold, *Enlightenment Phantasies. Cultural Identity in France and Germany, 1750-1914* (Ithaca/Londen 2003).
Madon, Stephanie, 'Ethnic and National Stereotypes. The Princeton Trilogy Revisited and Revised', in: *Personality and Social Psychology Bulletin* 27 (2001) 996-1010.
Maeterlinck, L., *Le genre satyrique, fantastique et licencieux dans la sculpture flamande et wallonne. Les miséricordes des stalles. Art et folklore* (Parijs 1910).
Mahrenholz, Asanius Christoph von, *Von Manufacturen und Commercio* (Frankfurt/Leipzig 1740, oorspr. 1702 als *Fürstliche Macht-Kunst* [...]).
Mak, Geertje, *Huishouden in Nederlands Nieuw-Guinea. Geschiedenis van geslacht op geslacht* (inaugurale rede Universiteit van Amsterdam, 6 juli 2017).
Mare, Heidi de, *Huiselijke taferelen. De veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw* (Nijmegen 2012).
Maréchal, Pierre-Sylvain (ed.), *Costumes civils actuels de tous les peuples connus, dessinés d'après nature, gravé et coloriés (par J. Grasset de Saint Sauveur). Accompagnés d'une notice historique sur leurs coutumes, mœurs, religions, &c. &c.* (Parijs 1788, oorspr. 1784).
Marion, René, 'What is that "e" at the end of "marchande"?', in: *Proceedings of the Annual Meeting of the Western Society for French History* 22 (1995) 109-117.
Marperger, Paul Jacob, *Historischer Kauffmann* (Lübeck/Leipzig 1708).
---, *Nothwendige und nützliche Fragen über die Kauffmannschafft* [...] (Leipzig/Flensburg 1714).
---, *Erste Fortsetzung der so nothwendig als nützlichen Fragen über die Kauffmannschafft* [...] (Leipzig/Flensburg 1715).
Marshall, Joseph [pseudoniem van John Hill], *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the*

Ukraine and Poland in the Years 1768, 1769, and 1770 [...] (3 delen, Londen 1772).

Mason, Peter, *Deconstructing America. Representations of the Other* (Londen/New York 1990).

---, 'Continental Incontinence. *Horro Vacui* and the Colonial Supplement', in: R. Corbey en J.Th. Leerssen (ed.), *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam 1991) 151-190.

Mathew, Gordon, *Ghetto at the Center of the World. Chungking Mansions, Hong Kong* (Chicago 2011).

Matson, Cathy, 'Accounting for War and Revolution. Philadelphia Merchants and Commercial Risk, 1774-1811', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 183-202.

Matthey, Ignaz, *Eer verloren, al verloren. Het duel in de Nederlandse geschiedenis* (Zutphen 2012).

McCloskey, Deirdre N., *The Bourgeois Virtues. Ethics for an Age of Commerce* (Chicago/Londen 2006).

McDaniel, Iain, 'Enlightened History and the Decline of Nations: Ferguson, Raynal, and the Contested Legacies of the Dutch Republic', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 203-216.

McGrath, Patrick, *Merchants and Merchandise in Seventeenth-Century Bristol* (Bristol 1955).

---, 'Introduction', in: John Browne, *The Marchants Avizo. Very Necessarie for Their Sonnes and Servants, When They First Send Them Beyond the Seas, as to Spain and Portingale or Other Countreyes*. Edited by Patrick McGrath (Cambridge/Londen 1957, oorspr. Londen 1589) v-xxxii.

McIntosh, Marjorie K., 'The Benefits and Drawbacks of *Femme Sole* Status in England, 1300-1630', in: *Journal of British Studies* 44 (2005) 410-438.

McKeon, Michael, 'Historicizing Patriarchy: the Emergence of Gender Difference in England, 1660-1760', in: *Eighteenth-Century Studies* 28 (1995) 295-322.

McNeill, J.R., en William H. McNeill, *The Human Web. A Bird's Eye View of World History* (New York/Londen 2003).

McSweeney, Brendan, 'Hofstede's Model of National Cultural Differences and their Consequences. A Triumph of Faith – a Failure of Analysis', in: *Human Relations* 55 (2002) 89-118.

Méchoulan, Henry, *Amsterdam ten tijde van Spinoza. Geld en vrijheid* (Amsterdam 1992, oorspr. Parijs 1990).

---, 'Leçon d'hier pour aujourd'hui', in: Henry Méchoulan (ed.), *Amsterdam XVIIe siècle. Marchands et philosophes: les bénéfices de la tolérance* (Parijs 1993) 11-15.

Meer, Theo van der, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).

Meerkerk, Edwin van, *De gebroeders Van Hogendorp. Botsende idealen in de kraamkamer van het Koninkrijk* (Amsterdam 2013).

Meersch, Abraham van der, 'De laatste vaderlijke lessen (1721), ingeleid en voor uitgave gereed gemaakt door P. Visser en S.P.J. Silverberg', in: *Doopsgezinde Bijdragen. Nieuwe Reeks* 17 (1991) 153-187.

Meijer, Maaike, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996).

Meijer Drees, Marijke, 'Beeldvorming en lering in de Spaanschen Brabander', in: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (ed.), *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke Smits-Veldt* (Amsterdam 1996) 87-93.

---, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Den Haag 1997).

Metken, Sigrid, *Der Kampf um die Hose. Geschlechterstreit und die Macht im Haus. Die Geschichte eines Symbols* (Frankfurt/New York/Parijs 1996).

Mettele, Gisela, 'Kommerz und fromme Demut. Wirtschaftsethik und Wirtschaftpraxis im "Gefühlspietismus" ', in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 92 (2005) 301-321.

Mey, Johannes de, *Werken* (Leiden 1706, oorspr. 1681).

Meyer, Jean, 'Quand un armateur négrier prend la plume', in: *Revue Historique* 296 (1996) nr. 1, 166-167.

Meyer, Maurits de, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (Antwerpen/Amsterdam 1962).
Miert, Dirk van, 'Introduction: Hadrianus Junius and Northern Dutch Humanism', in: Dirk van Miert (ed.), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age* (Leiden/Boston 2011) 1-15.
--- (ed.), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age* (Leiden/Boston 2011).
Mijnhardt, Wijnand W., 'Dutch Enlightenment. Humanism, Nationalism, and Decline', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca/Londen 1992) 197-223.
---, 'The Limits of Present-day Historiography of Republicanism', in: *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 75-89.
---, 'Urbanization, Culture and the Dutch Origins of the European Enlightenment', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010) nrs. 2-3, 141-177.
Milam, Erika Lorraine, en Robert A. Nye, 'An Introduction to Scientific Masculinities', in: *Osiris* 30 (2015) 1-14.
Milton, Giles, *Nathaniels nootmuskaat* (Amsterdam 2000, oorspr. Londen 1999).
Mix, York-Gothart, 'L'*Histoire des deux Indes* au Danemark. Un portrait de l'esclavagiste et abolitioniste Heinrich Ernst Graf von Schimmelmann', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L*'Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991) 131-140.
Moens, Petronella, *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799).
Moor, Tine de, en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006).
---, ' "Every Woman Counts". A Gender-Analysis of Numeracy in the Low Countries during the Early Modern Period', in: *Journal of Interdisciplinary History* 41:2 (Autumn 2010) 179-208.
---, 'Girlpower. The European Marriage Pattern and Labour Markets in the North Sea Region in the Late Medieval and Early Modern Period', in: *The Economic History Review* 63 (2010) 1-33.
Morineau, Michel, 'Entre usurier et "philistine: le "bon marchand" et le "négociant éclairé" ', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 421-438.
Moryson, Fynes, *An Itinerary* [...] [reisjaren 1592-1595, schrijfjaren 1606-1623], gepubliceerd als 'Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden', ed. J.N. Jacobsen Jensen, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 39 (1918) 214-305.
Mosemanus, Hermannus Fabronius, *Newe Summarische Welt-Historia unnd Beschreibung aller Keyserthumb, Köningreiche, Fürstenthumb, unnd Völcker heutiges Tages auff Erden* (Schmalkalden 1612).
Mosmuller, Julie, 'Handel van Amsterdam: ook een vrouwenzaak', webartikel op Geschiedenis.nl (1 januari 2005), URL: http://www.geschiedenis.nl/nieuws/artikel/195/handel-van-amsterdam-ook-een-vrouwenzaak (geraadpleegd 4-10-2017).
Mosse, George L., *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity* (New York/Oxford 1996).
Motraye, Aubry de La – zie La Motraye, Aubry de.
Mout, M.E.H.N., ' "Het Bataafse oor". De lotgevallen van Erasmus' adagium "Auris Batava" in de Nederlandse geschiedschrijving', in: *Mededelingen der KNAW, Afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks* 56 (1993) nr. 2, 77-102.
Müller, Leos, ' "Merchants" and "Gentlemen" in Eighteenth-Century Sweden. Worlds of Jean Abraham Grill', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 125-146.
Mundy, Peter, *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia (1608-1667)* (5 delen, Londen 1907-1936).
Murray, James M., 'The Devil's Evangelists? Moneychangers in Flemish Urban Society', in: Juliann Vitullo en Diane Wolfthal (ed.), *Money, Morality and Culture in Late Medieval*

and Early Modern Europe (Farnham 2010) 53-67.
Murris, R., *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles vus par les Français* (Parijs 1925).
Muthu, Sankar, *Enlightenment Against Empire* (Princeton 2003).
---, 'Conquest, Commerce, and Cosmopolitanism in Enlightenment Political Thought', in: Sankar Muthu (ed.), *Empire and Modern Political Thought* (Cambridge 2012) 199-231.
Naborn, R.A., 'NT2 in New Jersey in 1730. Francis Harrisons *De Engelsche en Nederduytsche School-Meester* nader bekeken', in: *Voortgang. Jaarboek voor de neerlandistiek* 21 (2002) 113-142.
Nagel, Jürgen, 'Usurpatoren und Pragmatiker. Einige typologische Überlegungen zur Strategie der niederländischen Ostindienkompanie (1602-1799)', in: Mark Häberlein en Christof Jeggle (ed.), *Praktiken des Handels. Geschäfte und soziale Beziehungen europäischer Kaufleute in Mittelalter und früher Neuzeit* (Konstanz 2010) 71-98.
Nellissen, Leo, 'Smetius, de Zilvervloot en Olinda', in: *Nijmeegs Katern* 26 (2012) nr. 4, 50-55.
Neus-van der Putten, Hilde, *Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres* (Amsterdam 2003).
---, 'The Yellow Lady. Mulatto Women in Suriname Plantocracy', in: Julius O. Adekunle en Hettie V. Williams (ed.), *Color Struck. Essays on Race and Ethnicityin Global Perspective* (Lanham 2010) 113-140.
Niemeijer, Hendrik E., *Batavia. Een koloniale samenleving in de 17de eeuw* (Amsterdam 2005).
Nierop, H.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984).
---, 'Coornherts huwelijk. Een bijdrage tot zijn biografie', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 33-44.
Nieuwkerk, Marius van, *Hollands gouden glorie. De financiële kracht van Nederland door de eeuwen heen* (Haarlem 2005).
Nijenhuis, Andreas, 'Du voyage au cabinet. La Hollande du XVIIe siècle dans l'imaginaire des gens de lettres français', in: Gilles Bertrand (ed.), *La culture du voyage. Pratiques et discours de la Renaissance à l'aube du XXe siècle* (Parijs 2004) 77-117.
Nijenhuis, Ida, *Een joodse* philosophe. *Isaac de Pinto (1717-1787) en de ontwikkeling van de politieke economie in de Europese Verlichting* (Groningen 1992).
---, 'Weelde als deugd?', in: *Documentatieblad Achttiende Eeuw* 24 (1992) 45-56.
---, 'De ontwikkeling van het politiek-economische vrijheidsbegrip in de Republiek', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (ed.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 233-252.
---, 'Republican Risks. Commerce and Agriculture in the Dutch Republic', in: André Holenstein, Thomas Maissen en Maarten Prak (ed.), *The Republican Alternative. The Netherlands and Switzerland Compared* (Amsterdam 2008) 259-277.
Nimako, Kwame, en Glenn Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, Abolition and Emancipation* (Londen 2011).
Nixon, Sean, 'Exhibiting Masculinity', in: Stuart Hall (ed.), *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices* (Londen 1997) 291-336.
Noordegraaf, Leo, en Jan Luiten van Zanden, 'Early Modern Economic Growth and the Standard of Living: Did Labour Benefit from Holland's Golden Age?', in: Karel Davids en Jan Lucassen (ed.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge/New York 1995) 410-437.
Noordzij, Aart, 'Gelderse snaphanen. Het imago van Gelre in de zestiende eeuw', in: *Madoc* 19 (2005) 212-221.
Nye, Robert A., *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France* (New York 1993).
Nyenborgh, Johan van, *Bericht van den koophandel*, in: Johan van Nyenborgh, *Toonneel der ambachten, of den winckel der handtwercken en konsten etc. Midtsgaders het Bericht van den koophandel. Ter leeringe gericht, en gedicht. Den tweeden druck, grootelijcks vermeerdert* (Groningen 1659) deel 2, 161-248.
Nzume, Anousha, *Hallo witte mensen* (Amsterdam 2017).

Ockerse, Willem Anthonij, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde* (3 delen, Utrecht 1788-1790 en Amsterdam 1797).
Oost, Katrien Van – zie Van Oost, Katrien.
Oostindie, Gert (ed.), *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995).
---, *Het paradijs overzee. De 'Nederlandse' Caraïben en Nederland* (Amsterdam 1998, oorspr. 1997).
--- en Bert Paasman, 'Dutch Attitudes Towards Colonial Empires, Indigenous Cultures, and Slaves', in: *Eighteenth-Century Studies* 31 (1997-1998) 349-355.
---, 'Squaring the Circle. Commemorating the VOC after 400 Years', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 159 (2003) 135-161.
---, 'The Slippery Paths of Commemoration and Heritage Tourism. The Netherlands, Ghana, and the Rediscovery of Atlantic Slavery', in: *New West Indian Guide/Nieuwe West-Indische Gids* 79 (2005) 55-77.
---, *Postcolonial Netherlands. Sixty-five Years of Forgetting, Commemorating, Silencing* (Amsterdam 2011).
---, '"British Capital, Industry and Perseverance" versus Dutch "Old School"? The Dutch Atlantic and the Takover of Berbice, Demerara and Essequibo, 1750-1815', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 127 (2012) nr. 4, 28-55.
---, *Postkoloniale beeldenstormen. Daendels-lezing 2018* (Nijmegen 2018).
Orville, André Guillaume Contant d', *Histoire des différens peuples du monde, contenant les cérémonies religieuses et civiles, l'origine des religions, leurs sectes et superstitions, & les moeurs & usages de chaque nation* (2 delen, Parijs 1770-1771).
Otten, Sabine, en Dirk Wentura, 'Self-Anchoring and In-Group Favoritism. An Individual Profiles Analysis', in: *Journal of Experimental Psychology* 37 (2001) 525-532.
Oudshoorn, Marije, 'Het eerste Nederlands-Russische gespreksboek', in: *Meesterwerk* nr. 19 (december 2000) 2-12.
Overbeke, Aernout van, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, uitgegeven door Rudolf Dekker en Herman Roodenburg, met medewerking van Harm Jan van Rees (Amsterdam 1991).
Overlaet, Kim, '"Ghehouden en gheacht voor een coopwijf" in Antwerpen rond 1600. Een vloek of zegen voor Antwerpse handelsvrouwen en hun handelspartners?', in: *Historica* 34 (2011) nr. 2, 16-21.
Paasman, Bert, *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting* (Leiden 1984).
---, 'Een klein aardrijkje op zichzelf, de multiculturele samenleving en de etnische literatuur', in: *Literatuur* 16 (1999) 324-334.
Paesie, Ruud, 'Zeeuwen en de slavenhandel. Een kwantitatieve analyse', in: *Zeeland* 19 (2010) 2-13.
---, *Geschiedenis van de MCC. Opkomst, bloei en ondergang* (Zutphen 2014).
Panhuysen, Luc, *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Wit* (Amsterdam/Antwerpen 2005).
---, *Een Nederlander in de wildernis. De ontdekkingsreizen van Robert Jacob Gordon (1753-1795) in Zuid-Afrika* (Amsterdam 2010).
Parival, Jean Nicolas de, *Les délices de la Hollande* [...] (2 delen, Amsterdam 1697, oorspr. Leiden 1651).
Park, Judy, 'Staging Republic and Commerce in Massinger and Fletcher's *Sir John Van Olden Barnavelt*', in: *Dutch Crossing* 40 (2016) nr. 3, 187-205.
Payen de Fercourt, Nicolas, *Les voyages de monsieur Payen* [...] (Parijs 1663).
Peckham, Harry, *A Tour through Holland, Dutch Brabant, the Austrian Netherlands and Part of France, in Which is Included a Description of Paris and its Environs* (Londen 1793, oorspr. 1772).
Pels, Dick, *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek* (Amsterdam 2005).
Penso de la Vega, Joseph, *Confusión de confusiones. Verwarring der verwarringen*, herdruk van de Spaanse tekst met vertaling, ingeleid en toegelicht door M.F.J. Smith, vertaald door G.J. Geers (Den Haag 1939, oorspr. Amsterdam 1688).
Pepys, Samuel, *The Diary of Samuel Pepys*, uitgegeven en becommentarieerd door Henry B. Wheatley (10 delen, Londen 1893-1899).

Percheron de la Galézière, J., *Épitome sur l'etat civil de la France, contenant l'origine, les loix, les usages, les coutumes, les moeurs de tous les peuples des empires et républiques d'Orient et d'Occident* [...] (2 delen, Parijs 1779).

Peri, Giovanni Domenico, *Il negotiante* (4 delen, Venetië 1672, oorspr. Genua 1638-1647).

Perrier, Sophie, *De mannen van Nederland. Het onverbiddelijk oordeel van buitenlandse vrouwen* (Zutphen 2001).

Perron, E. Du, *De muze van Jan Companjie. Overzichtelijke verzameling van Nederlands-Oostindiese belletrie uit de Companjiestijd (1600-1780)* (Bandoeng 1948, oorspr. 1939).

Peters, Marion, 'VOC-vrouwen op de Kust van Coromandel', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 69-104.

---, *De wijze koopman. Het wereldwijde onderzoek van Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester en VOC-bewindhebber van Amsterdam* (Amsterdam 2010).

Petram, Lodewijk, *De bakermat van de beurs. Hoe in zeventiende-eeuws Amsterdam de moderne aandelenhandel ontstond* (Amsterdam/Antwerpen 2011).

Phillips, Derek, *De naakte Nederlander. Kritische overpeinzingen* (Amsterdam 1985).

Phillips, Patricia, *The Scientific Lady. A Social History of Women's Scientific Interests 1520-1918* (Londen 1990).

Pierson, Ruth Roach, 'Nations: Gendered, Racialized, Crossed with Empire', in: Ida Blom, Karen Hagemann en Catherine Hall (ed.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (Oxford/New York 2000) 41-61.

Pilati di Tassulo, Carli Antonio, *Lettres sur la Hollande* (2 delen, Den Haag 1780).

Piqué, Barbara, 'Les caractères des nations dans l'oeuvre de Montesquieu', in: Alain Montandon (ed.), *Le même et l'autre: regards européens* (Clermont-Ferrand 1997) 131-142.

Pleij, Herman, *De herontdekking van Nederland. Over vaderlandse mentaliteiten en rituelen* (Amsterdam 2003).

---, *Cultuurgeschiedenis van Nederland. Hoorcollege over de historische ontwikkeling van de Nederlandse identiteiten* (Rotterdam/Den Haag 2010).

Pocock, J.G.A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton 1975).

---, *Virtue, Commerce and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge/New York 1985).

Pol, Bauke van der, *De VOC in India. Een reis langs Nederlands erfgoed in Gujarat, Malabar, Coromandel en Bengalen* (Zutphen 2011).

Pol, Lotte C. van de, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij. Eerbegrippen in een vroegmoderne stedelijke samenleving', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Heerlen 1992) 179-218.

---, 'The Lure of the Big City. Female Migration to Amsterdam', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (ed.), *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 74-81.

Pollmann, Judith, '"Brabanters Do Fairly Resemble Spaniards After All". Memory, Propaganda and Identity in the Twelve Years' Truce', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (ed.), *Public Opinion and Changing Identities in Early Modern Netherlands. Essys in Honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 211-227.

---, 'No Man's Land. Reinventing Netherlandish Identities, 1585-1621', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 241-261.

Pöllnitz, Charles-Louis de, *Memoires de Charles-Louis Baron de Pöllnitz, contenant les observations qu'il a fait dans ses voyages* [...] (3 delen, Luik 1734).

Pomeranz, Kenneth, en Steven Topik, *The World that Trade Created. Society, Culture, and the World Economy, 1400-the Present* (Armonk/Londen 1999).

Poovey, Mary, 'Accommodating Merchants. Accounting, Civility and the Natural Laws of Gender', in: *Differences* 8 (1996) nr. 3, 1-20.

Porte, Eleá de la, 'History beyond the Nation. Dutch World Histories in the Enlightenment', in: *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) nr. 2, 50-78.

Porteman, Karel, ' "The Idea of Being a Dutchman". Normative Self-Reflection in Early 17th-Century Amsterdam', in: William Z. Shetter and Inge Van der Cruysse (ed.), *Contemporary Explorations in the Culture of the Low Countries* (Lanham/New York 1996) 231-248.

Poska, Allyson M., 'A Married Man is a Woman. Negotiating Masculinity in Early Modern Northwestern Spain', in: Scott H. Hendrix en Susan C. Karant-Nunn (ed.), *Masculinity in the Reformation Era* (Kirksville 2008) 3-20.

Post, Elisabeth Maria, *Reinhart, of natuur en godsdienst* (3 delen, Amsterdam 1791-1792).

Postma, Johannes Menne, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815* (Cambridge/New York 1990).

Poulsen, Bo, 'Imitation in European Herring Fisheries, c. 1550-1860', in: *Scandinavian Journal of History* 41 (2016) 185-207.

Prak, Maarten, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen 2002).

---, 'The People in Politics. Early Modern England and the Dutch Republic Compared', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *In Praise of Ordinary People. Early Modern Britain and the Dutch Republic* (New York 2013) 141-161.

Pretorius, Celestine, *Al laggende en pratende. Kaapse vroue in die 17de en 18de eeu* (Kaapstad/Pretoria/Johannesburg 1998).

Prévost, Antoine François, *Histoire générale des voyages, ou nouvelle collection de toutes les relations des voyages par mer et par terre* [...] (25 delen, Amsterdam 1747-1780, oorspr. 1746-1759).

Price, J.L., 'The First Modern Society? The Dutch Republic in the Seventeenth Century', in: *Dutch Crossing* 23 (1999) 3-21.

Priester, Laurens, 'De behandeling van slaven door de slavenhandelaren van de Middelburgse Commercie Compagnie', in: *Zeeuws Tijdschrift* 39 (1989) nr. 1, 8-20.

Prins, Bart de, 'Seksuele fantasie en kolonisatie. Een verkenning van de Nederlandse overzeese context in de zeventiende en de achttiende eeuw', in: Kaat Wils (ed.), *Het lichaam m/v* (Leuven 2001) 117-140.

Protschky, Susan, 'Between Corporate and Familial Responsibility. Johan Maurits van Nassau-Siegen and Masculine Governance in Europe and the Dutch Colonial World', in: Susan Broomhall en Jacqueline van Gent (ed.), *Governing Masculinities in the Early Modern Period* (Aldershot 2011) 154-172.

Raben, Remco, 'Uit de suiker in het geweer. De Chinese oorlog in Batavia in 1740', in: J. Thomas Lindblad en Alicia Schrikker (ed.), *Het verre gezicht. Politieke en culturele relaties tussen Nederland en Azië, Afrika en Amerika. Opstellen aangeboden aan prof. dr. Leonard Blussé* (Franeker 2011) 106-123.

---, 'A New Dutch Imperial History? Preambulations in a Prospective Field', in: *BMGN - Low Countries Historical Journal* 128 (2013) nr. 1, 5-30.

Rabuzzi, Daniel A., 'Women as Merchants in Eighteenth-Century Northern Germany. The Case of Stralsund (1755-1830)', in: *Central European History* 28 (1995) 435-456.

---, 'Fading Images, Fading Realities? Female Merchants in Scandinavia and the Baltic', in: *Histoire Sociale/Social History* 34 (2001) nr. 68, 355-370.

Rauschenbach, Sina, 'Elzevirian Republics, Wise Merchants, and New Perspectives on Spain and Portugal in the Seventeenth-Century Dutch Republic', in: *De Zeventiende Eeuw* 29 (2013) 81-100.

Ray, John, *Travels through the Low Countries, Germany, Italy and France* [1663] (2 delen, Londen 1738, oorspr. 1673 als *Observations Topographical, Moral and Physiological* [...]).

Raynal, Guillaume Thomas, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (10 delen, Genève 1781, oorspr. 1772).

Rees, Otto van, 'Willem Usselincx', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1867) 279-311.

Reeser, Todd W., *Masculinities in Theory. An Introduction* (Malden/Oxford 2010).

Regin, Deric, *Traders, Artists, Burghers. A Cultural History of Amsterdam in the 17th Century* (Assen/Amsterdam 1976).

Reicher, Steven, Nick Hopkins en Susan Condor, 'The Lost Nation of Psychology', in: C.C. Barfoot (ed.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam/Atlanta 1997) 53-84.

Renan, Ernst Joseph, *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882* (Parijs 1882).

Reresby, John, *The Memoirs and Travels of John Reresby* [...] [1656-1657] (Londen 1813).

Resic, Sanimir, 'From Gilgamesh to Terminator. The Warrior as Masculine Ideal – Historical and Contemporary Perspectives', in: Ton Otto, Hendrik Thrane en Helle Vandkilde (ed.), *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives* (Aarhus 2006) 423-431.

Rietbergen, Peter, 'Beeld en zelfbeeld. "Nederlandse identiteit" in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 635-656.

---, *Japan verwoord. Nihon door Nederlandse ogen* (Amsterdam 2003).

Roberts, Benjamin B., 'Rokende soldaten. Mannelijke rolmodellen voor de jeugd in de vroege zeventiende eeuw?', in: Leendert F. Groenendijk en Benjamin B. Roberts (ed.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2004) 53-71.

---, 'Drinking like a Man. The Paradox of Excessive Drinking for Seventeenth-Century Dutch Youths', in: *Journal of Family History* 29 (2004) 237-252.

---, *Sex and Drugs* before *Rock 'n' Roll. Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age* (Amsterdam 2012).

Roberts, Luke, 'Name and Honor. A Merchant's Seventeenth-Century Memoir', in: Sabine Rühstück en Anne Walthall (ed.), *Recreating Japanese Men* (Berkeley/Los Angeles/Londen 2011), 48-67.

Robertson, Roland, en David Inglish, 'The Global Animus. In the Tracks of World Consciousness', in: *Globalizations* 1 (2004) 38-49.

Roche, Daniel, 'Introduction', in: Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 11-24.

Roche, Sophie von La – zie La Roche, Sophie von.

Rodriguez, Junius P. (ed.), *The Historical Encyclopedia of World Slavery* (Santa Barbara 1997).

Rodríguez Pérez, Yolanda, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (Nijmegen 2003).

Roelens, Jonas, 'Visible Women. Female Sodomy in the Late Medieval and Early Modern Southern Netherlands', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 130 (2015), nr. 3, 3-24.

Romein, Jan, 'Oorsprong, voortgang en toekomst van de Nederlandse geest', in: Jan Romein, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit essays* (Amsterdam 1976) 191-214 (oorspr. voordracht uit 1940).

Roodenburg, Herman, 'Eer en oneer tijdens de Republiek. Een tussenbalans', in: *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 129-148.

---, *The Eloquence of the Body. Perspectives on Gesture in the Dutch Republic* (Zwolle 2004).

Roper, Lyndal, 'Was There a Crisis in Gender Relations in Sixteenth-Century Germany?', in: Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe* (Londen 2005, oorspr. 1995) 37-52.

---, 'Stealing Manhood. Capitalism and Magic in Early Modern Germany', in: Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality and Religion in Early Modern Europe* (Londen 2005, oorspr. 1995) 126-145.

Rosen, Jochai, 'Masculinity Pacified. Women as Mothers in the Guardroom Scenes of Anthonie Palamedes (1602-1673)', in: *De Zeventiende Eeuw* 24 (2008) 181-195.

[Rosenhagen, Hermannus], *Die Perle von Europa. Der preisswürdigen Kauffmannschafft, dass ist billigmässige und unvorgreiffliche Lob-Rede des fürtrefflichen Kauff-Handels und desselben zugethanen vornehmen Gliedern.* [...] *Von einem der hochlöbl. Mercatur Wohl-affectionirten* (s.l. 1700, oorspr. 1682).

Ross, Robert, 'Abolitionism, the Batavian Republic, the British, and the Cape Colony', in: Gert Oostindie (ed.), *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 179-192.

Rossem, Maarten van, *Typisch Nederland* (Diemen/Utrecht 2004).

Rossum, Matthias van, 'De Intra-Aziatische vaart. Schepen, "de Aziatische zeeman" en de ondergang van de VOC?', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8 (2011) nr. 3, 32-69.

--- en Karwan Fatah-Black, 'Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) nr. 1, 3-29.

--- en ---, 'Een marginale bijdrage? Van "winstgevendheid" naar de economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel. Een repliek van de auteurs op de reactie van Piet Emmer', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) nr. 4, 71-78.

---, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC* (Hilversum 2015).

Rotmans, Jan, 'Circles of Desire and the Corruption of Virtue. The Historical Thought of Cornelis Zillesen (1736-1828)', in: *De Achttiende Eeuw*, 46 (2014) nr. 2, 79-105.

Roy, Chretien Le – zie Le Roy, Chretien.

Roy van Zuydewijn, Noortje de, *Van koopman tot icoon. Johan van der Veken en de Zuid-Nederlandse immigranten in Rotterdam rond 1600* (Amsterdam 2002).

Rublack, Ulinka, 'Matter in the Material Renaissance', in: *Past and Present* (2013) nr. 219, 41-85.

Rye, *England as Seen by Foreigners in the Days of Elizabeth and James the First* [...] (Londen 1865).

Sadler, Jesse, 'News as a Path to Independence. Merchant Correspondence and the Exchange of News during the Dutch Revolt', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *In Praise of Ordinary People. Early Modern Britain and the Dutch Republic* (New York 2013) 65-92.

Said, Edward W., *Orientalism* (Londen 1978).

Salman, Jeroen, ' "Vreemde loopers en kramers". De ambulante boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 8 (2001) 73-98.

Salmon, Thomas, *Modern History: or, the Present State of All Nations. Describing Respective Situations, Persons, Habits, Buildings, Manners, Laws and Customs, Religion and Policy, Arts and Sciences, Trades, Manufactures and Husbandry, Plants, Animals and Minerals* [...] (31 delen, Londen 1725-1738).

Salverda, Reinier, 'Raynal and Holland: Raynal's *Histoire des deux Indes* and Dutch Colonialism in the Age of Enlightenment', in: Jenny Mander en Cecil Courtney (ed.), *Raynal's 'Histoire des deux Indes'. Colonialism, Networks and Global Exchange* (Oxford 2015) 217-234.

Santen, H.W. van, *VOC-dienaar in India. Geleynssen de Jongh in het land van de Groot-Mogol* (Franeker 2001).

Sas, N.C.F. van, 'Varieties of Dutchness', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (ed.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam/Atlanta 1993) 5-16.

---, 'Eigen en vreemd. Internationale verhoudingen en prentcultuur rond 1800', in: Bram Kempers (ed.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam 1995) 147-168.

---, 'Het begrip "vaderland". Ter inleiding', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 1-6.

--- (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).

---, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Savary, Jacques, *Le parfait negociant, ou introduction generale pour tout ce qui regarde le commerce* (2 delen, Parijs 1675).

Savary des Brûlons, Jacques, en Louis-Philémon Savary, *Dictionnaire universel de commerce, contenant tout ce qui concerne le commerce qui se fait dans les quatres parties du monde, par terre, par mer, de proche en proche, et par des voyages de long cours, tant en gros qu'en detail* [...] (3 delen, Parijs 1723-1730).

Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988, oorspr. New York 1987).

Scheller, R.W., 'Representatie en realisme. De vormgeving van het laat-middeleeuwse identiteitsbesef', in: Bram Kempers (ed.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam 1995) 29-59.

Schepper, Hugo de, '*Belgium nostrum' 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987).

Schmidt, Ariadne, 'Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 27-44.

---, 'Women and Guilds. Corporations and Female Labour Market Participation in Early Modern Holland', in: *Gender & History* 21 (2009) nr. 1, 170-189.

---, 'Labour Ideologies and Women in the Northern Netherlands, c. 1500-1800', in: *International Review of Social History* 56 (2011) Special Issue, 45-67.

Schmidt, Benjamin, *Innocence Abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670* (Cambridge 2006, oorspr. 2001).

---, 'Accumulating the World. Collecting and Commodifying "Globalism" in Early Modern Europe', in: Lissa L. Roberts (ed.), *Centres and Cycles of Accumulating in and around the Netherlands during the Early Modern Period* (Zürich 2011) 129-154.

Schmidt, Steffi, *Die Niederlande und die Niederländer im Urteil deutscher Reisenden. Eine Untersuchung deutscher Reisebeschreibungen von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Siegburg 1963).

Schnabel, Paul, 'Immigration and the Question of Dutch Identity'. Third Johannes van Tilburg Lecture in Dutch Studies, University of California at Los Angeles, 21 februari 2008, URL: http://www.dutchstudies.ucla.edu/schnabel.pdf (geraadpleegd 11-3-2011).

Scholz, Susanne, ' "The Blood of the Commonwealth". Koloniale Kreisläufe und die Ethik des Empire im England des 17. und 18. Jahrhunderts', in: Heide Wunder en Gisela Engel (ed.), *Geschlechterperspektiven. Forschungen zur frühen Neuzeit* (Königstein/Taunus 1998) 469-482.

Schötz, Susanne, *Handelsfrauen in Leipzig. Zur Geschichte von Arbeit und Geschlecht in der Neuzeit* (Keulen 2004).

Schouten, Wouter, *Oost-Indische Voyagie* (Amsterdam 1676).

Schreuder, Esther, *Cupido en Sideron. Twee Moren aan het hof van Oranje* (Amsterdam 2017).

Schutte, G.J., 'Zedelijke verplichting en gezonde staatkunde. Denken en doen rondom de slavernij in Nederland en koloniën eind 18de eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep De Achttiende Eeuw*, nrs. 41-42 (februari 1979) 101-115.

---, *Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000).

Schuurman, A.J., 'Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 745-759.

Scott, Joan Wallach, *Gender and the Politics of History* (New York 1988).

---, 'The Evidence of Experience', in: *Critical Inquiry* 17 (1991), 773-797.

---, 'Comment: Conceptualizing Gender in American Business History', in: *Business History Review* 72 (1998) 242-249.

Secretan, Catherine, *Le 'Marchand Philosophe' de Caspar Barlaeus. Un éloge du commerce dans la Hollande du Siècle d'Or* (Parijs 2002).

Sens, Angelie, 'Dutch Antislavery Attitudes in a Decline-Ridden Society, 1750-1850', in: Gert Oostindie (ed.), *Fifty Years Later. Antislavery, Capitalism and Modernity in the Dutch Orbit* (Leiden 1995) 89-105.

Serruys, Michael-W., 'The Austrian Netherlands' Transit Policy and the Dutch Decline in the 18th Century: A Policy of Revenge?', paper op congres Dutch Decline in Eighteenth-Century Europe, Erasmus Center for Early Modern Studies, Rotterdam, 29 september 2006.

Sharpe, Pamela, 'Gender in the Economy. Female Merchants and Family Business in the British Isles, 1600-1850', in: *Histoire Sociale/Social History* 34 (2001) nr. 68, 283-306.

Shepard, Alexandra, 'Manhood. Credit and Patriarchy in Early Modern England,

c.1580-1640', in: *Past and Present* (2000) nr. 167, 75-106.
---, 'From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500-1700', in: *Journal of British Studies* 44 (2005) 281-295.
Shoemaker, Robert B., 'The Taming of the Duel. Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800', in: *The Historical Journal* 45 (2002) 525-545.
Shorter, Edward, *Written in the Flesh. A History of Desire* (Toronto 2005).
Shorto, Russell, *Nieuw-Amsterdam. De oorsprong van New York* (Amsterdam 2013, oorspr. New York 2004).
Simonton, Deborah, 'Toleration, Liberty and Privileges. Gender and Commerce in Eighteenth-Century European Towns', in: Deborah Simonton (ed.), *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (Londen/New York 2017) 33-47.
Sinapius, Johann Christian, *Lesebuch für Kaufleute* (Hamburg/Leipzig 1783).
Sinha, Mrinalini, 'Giving Masculinity a History. Some Contributions from the Historiography of Colonial India', in: *Gender and History* 11 (1999) 445-460.
Slichtenhorst, Arend van, *Alle de XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen* (Arnhem 1654).
Slootmans, C.J.F., 'Erasmus en zijn vrienden uit Bergen op Zoom', in: *Taxandria* 35 (1928) 113-123.
Smail, John, 'Credit, Risk, and Honor in Eighteenth-Century Commerce', in: *Journal of British Studies* 44 (2005) 439-456.
---, 'Coming of Age in Trade. Masculinity and Commerce in Eighteenth-Century England', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 229-252.
Small, Stephen, *Living History. The Legacy of Slavery in the Netherlands* (Den Haag 2012).
--- en Sandew Hira, *20 Questions and Answers on Dutch Slavery and its Legacy* (Den Haag 2014).
[Smellie, William (ed.)], *Encyclopaedia Britannica, or a Dictionary of Arts and Sciences* (3 delen, Edinburgh 1771).
Smith, Anthony D., *The Antiquity of Nations* (Cambridge 2004).
Smith, Helmut Walser, 'What Travellers Saw in Eighteenth-Century Germany', in: *Bulletin of the German Historical Institute* (*Washington DC*) 61 (Fall 2017) 49-66.
Smith-Rosenberg, Caroll, 'Political Camp or the Ambiguous Engendering of the American Republic', in: Ida Blom, Karen Hagemann en Catherine Hall (ed.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (Oxford/New York 2000) 271-292.
Smits-Veldt, Mieke B., ' "Het vaderland" bij Hollandse rederijkers, circa 1580-1625: grondgebied en identiteit', in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 83-107.
Smytegelt, Bernardus, *Des Christens eenige troost in leven en sterven [...] in LII predicatien* (Amsterdam 1780, oorspr. 1742).
Sneller, A. Agnes, 'Reading Jacob Cats', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (ed.), *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 21-34.
Soll, Jacob, 'Accounting and Accountability in Dutch Civic Life', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *In Praise of Ordinary People. Early Modern Britain and the Dutch Republic* (New York 2013) 123-138.
Sommer, Martin, *Wat een held! Tien vaderlanders op een voetstuk* (Diemen 2012).
Sorgeloos, Claude, 'Les sources imprimées de la "Descrittione di tutti i Paesi Bassi" ', in: Pierre Jodogne (ed.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du Colloque International des 28, 29 et 30 mars 1990* (Leuven 1991) 37-98.
Speck, William, 'Britain and the Dutch Republic', in: Karel Davids en Jan Lucassen (ed.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge/New York 1995) 173-195.
Spence, Cathryn, 'Women, Gender and Credit in Early Modern Western European Towns', in: Deborah Simonton (ed.), *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (Londen/New York 2017) 21-32.
Spicer, Joaneath, 'The Renaissance Elbow', in: Jan Bremmer en Herman Roodenburg

(ed.), *A Cultural History of Gesture* (Ithaca/Londen 1991) 84-128.
Spiering, Menno, 'English', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 145-151.
Spies, Marijke, 'Inleiding', in: J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten* [...] Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies (2 delen, Amsterdam/Oxford 1987) deel 1.
---, 'Apparaat en commentaar', in: J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten* [...] Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies (2 delen, Amsterdam/Oxford 1987) deel 2.
---, 'De koopman van Rhodos. Over de schakelpunten van economie en cultuur', in: *De Zeventiende Eeuw* 6 (1990) 166-174.
---, *Bij noorden om. Olivier Brunel en de doorvaart naar China en Cathay in de zestiende eeuw* (Amsterdam 1994).
---, 'Kunsten en wetenschappen op de troon. Culturele hoofdstad 1578-1713', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam 2004) 299-383.
Sprat, Thomas, *The History of the Royal Society of London* (Londen 1667).
Sprunger, Mary, 'Entrepreneurs and Ethics. Mennonite Merchants in Seventeenth-Century Amsterdam', in: C. Lesger en L. Noordegraaf (ed.), *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market* (Den Haag 1995) 213-221.
Spufford, Margaret, 'Literacy, Trade and Religion in the Commercial Centres of Europe', in: Karel Davids en Jan Lucassen (ed.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective* (Cambridge/New York 1995) 229-283.
Stabel, Peter, 'From the Market to the Shop. Retail and Urban Space in Late Medieval Bruges', in: Bruno Blondé et al. (ed.), *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2006) 79-108.
Stanzel, Franz K., *Europäer. Ein imagologischer Essay* (Heidelberg 1998, oorspr. 1997).
---, 'Zur Literarischen Imagologie. Eine Einführung', in: Franz K. Stanzel (ed.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 1999) 9-39.
--- (ed.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 1999).
Stapelbroek, Koen, 'Dutch Decline as a European Phenomenon', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 139-152.
--- en Antonio Trampus, 'Commercial Reform against the Tide: Reapproaching the Eighteenth-Century Decline of the Republics of Venice and the United Provinces', in: *History of European Ideas* 36 (2010) 192-202.
Stein, Robert, 'Nationale identiteiten in de late Middeleeuwen. Een verkenning', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 222-246.
---, 'Introduction', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 1-19.
---, 'An Urban Network in the Medieval Low Countries. A Cultural Approach', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Leiden 2010) 43-71.
Stelling, Lieke, ' "T is not in man / to change or alter me". Bekering, sekse en gender in Philip Massingers *The Renegado* (1624) en William Shakespeares *The Merchant of Venice* (1596-7)', in: *Tijdschrift voor Genderstudies* 12 (2009) nr. 1, 31-42.
Stevenson, Laura Caroline, *Praise and Paradox. Merchants and Craftsmen in Elizabethan Popular Culture* (Cambridge/New York 1984).
Steyaert, Kris, ' "In 't Oosten is de menschheid kind geweest". Het beeld van de inlander in de Nederlands-Indische poëzie ', in: Zdenka Hrncírová et al. (ed.), *Praagse Perspectieven 3. Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de*

Karelsuniversiteit te Praag op 17 en 18 maart 2005 (Praag 2005) 45-60.
Stijl, Simon, *Opkomst en bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam/Harlingen 1774).
Stipriaan, Alex van, 'Stilte! Niet storen! De slavernij is afgeschaft', in: *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 45-61.
--- en Ellen Bal, 'De VOC is een geloof. Kanttekeningen bij een populair Nederlands imago', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (ed.). *Rotterdammers en de VOC* (Amsterdam 2002) 213-2443.
Stipriaan, René van, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam 1996).
---, 'Hollandse botheid in de Spaansche Brabander', in: W. Abrahamse, A.C.G. Fleurkens en M. Meijer Drees (ed.), *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca. 1550) aangeboden aan Mieke Smits-Veldt* (Amsterdam 1996) 95-101.
---, 'De Spaanschen Brabander, een kluchtig spel', in: *Nederlandse Letterkunde* 2 (1997) nr. 1, 45-66.
---, 'Historische distantie in de Spaanschen Brabander', in: *Nederlandse Letterkunde* 2 (1997) nr. 2, 103-127.
---, *Lof der botheid. Hoe de Hollanders hun naïviteit verloren* (Amsterdam 2016).
Strasser, Ulrike, en Heidi Tinsman, 'It's a Man's World? World History Meets the History of Masculinity, in Latin American Studies, for Instance', in: *Journal of World History* 21 (2010) 75-96.
Strien, C.D. van, *British Travellers in Holland during the Stuart Period. Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces* (dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam 1989).
---, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Amsterdam 2001).
Strien-Chardonneau, Madeleine van, *Le voyage en Hollande. Récits des voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795* (Oxford 1994).
---, 'La Barre de Beaumarchais en Justus van Effen: karakter en zeden der Hollanders in de achttiende eeuw of lofrede op het burgerlijk geluk', in: Karl Enenkel, Sjaak Onderdelinden en Paul J. Smith (ed.), *"Typisch Nederlands". De Nederlandse identiteit in de letterkunde* (Voorthuizen 1999) 123-133.
--- en Marie-Christine Kok Escalle, 'Van Parival tot Baudet. De Franse taalmeester en zijn leerlingen in de Noordelijke Nederlanden, van de 17e tot de 19e eeuw. Vorming tot cultureel comparatisme via het vreemde talenonderwijs', in: *E-Meesterwerk* nr. 3 (maart 2009) 1-19.
Strugnell, Anthony, 'Dialogue et désaccord idéologiques entre Raynal et Diderot. Le cas des Anglais en Inde', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Anthony Strugnell (ed.), *L'*Histoire des deux Indes: *réécriture et polygraphie* (Oxford 1995) 409-422.
Stupp, Steven, *Beneden de zeespiegel. Een Amerikaan in Nederland* (Amsterdam 2003).
Sturkenboom, Dorothee, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
---, 'Gespleten beschavingsteksten. Lezen op de millimeter als methode voor de sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 289-308.
--- (ed.), *Een verdeelde Verlichting. Stemmen uit de spectators* (Amsterdam 2001).
---, 'Staging the Merchant. Commercial Vices and the Politics of Stereotyping in Early Modern Dutch Theatre', in: *Dutch Crossing* 30 (2006) 211-228.
---, 'Abraham Blankaart: een literair icoon als antwoord op het vaderlands tekort', in: Joris van Eijnatten, Fred van Lieburg en Hans de Waardt (ed.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007).
---, 'Merchants on the Defensive. National Self-Images in the Dutch Republic of the Late Eighteenth Century', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 99-122.
---, 'Amidst Unscrupulous Neighbours. Amsterdam Money and Foreign Interests in Dutch Patriotic Imagery', in: Marco de Waard (ed.), *Imagining Global Amsterdam. History, Culture, and Geography in a World City* (Amsterdam 2012) 45-65.

---, ‘The “Simple Burgher” of D.V. Coornhert (1522-1590). A Dutch Freethinker Opens the Door to a New Age’, in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *In Praise of Ordinary People. Early Modern Britain and the Dutch Republic* (New York 2013) 19-46.

---, ‘Understanding Emotional Identities. The Dutch Temperament as Historical Case Study’, in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 129 (2014), nr. 2, 163-191.

---, ‘De bok, de broek en de bijenkorf. De mythe van de omgekeerde wereld in vroegmodern perspectief’, in: Stefan Dudink en Liedeke Plate (ed.), *Mythen van gender. Essays voor Willy Jansen* (Nijmegen 2015) 166-171.

Stuurman, Siep, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009).

---, *Global Equality and Inequality in Enlightenment Thought*. Burgerhartlezing 2010 (Utrecht 2010).

---, ‘Diderot en Raynal. Verlichtingsvisies op de Europese koloniale expansie’, in: *De Achttiende Eeuw* 47 (2015) 106-126.

Sugiura, Miki, ‘ “Groothandel” versus “kleinhandel”? Reconsidering the Development of Merchants’ Divisions of Functions in Amsterdam, 1580-1750’ (ongepubliceerde paper 2004).

Sulivan, Richard Joseph (ed.), *Philosophical Rhapsodies. Fragments of Akbur of Betlis. Containing Reflections on the Laws, Manners, Customs, and Religions, of Certain Asiatic, Afric, and European Nations* (3 delen, Londen 1784-1785).

Swiggers, Pierre, ‘Capitalizing Multilingual Competence. Language Learning and Teaching in the Early Modern Period’, in: Willem Frijhoff, Marie-Christine Kok Escalle en Karème Sanchez-Summerer (ed.), *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity. Northern Europe 16th-19th Centuries* (Amsterdam 2017) 49-75.

Swildens, J.H., *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781).

Swinkels, Louis (ed.), *De Bataven. Verhalen van een verdwenen* volk (Amsterdam/Nijmegen 2004).

Tajfel, H., ‘Social Categorization, Social Identity and Social Comparison’, in: Henri Tajfel (ed.), *Differentiation between Social Groups. Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations* (Londen/New York/San Francisco 1978) 61-76.

Taylor, Jean Gelman, ‘Europese en Euraziatische vrouwen in Nederlands-Indië in de VOC-tijd’, in: *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1986) 10-33.

Taylor, Scott, ‘Credit, Debt, and Honor in Castile, 1600-1650’, in: *Journal of Early Modern History* 7 (2003) 8-27.

Temple, William, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (Londen 1673).

---, *Memoirs of what passed in Christendom* (1691), in: William Temple, *The Works of Sir William Temple* (4 delen, Londen 1757) deel 2, 240-568.

Terjanian, Anoush Fraser, *Commerce and its Discontents in Eighteenth-Century French Political Thought* (Cambridge/New York 2012).

Terrall, Mary, ‘Heroic Narratives of Quest and Discovery’, in: *Configurations* 6 (1998) nr. 2, 223-242.

---, ‘Masculine Knowledge, the Public Good, and the Scientific Household of Réamur’, in: *Osiris* 30 (2015) 182-201.

Tielhof, Milja van, *The ‘Mother of all Trades’. The Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century* (Leiden 2002).

Tignor, Robert, et al., *Worlds Together, Worlds Apart. A History of the World* (New York/ Londen 2008, oorspr. 2002).

Tilmans, Karin, ‘De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden’, in: N.C.F. van Sas (ed.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 7-53.

Todeschini, Giacomo, ‘Theological Roots of the Medieval/Modern Merchants’ Self-Representation’, in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 17-46.

Todt, Kim, en Martha Dickinson Shattuck, ‘Capable Entrepreneurs. The Women Merchants and Traders of New Netherland’, in: W. Douglas Catterall en Jodi Campbell

(ed.), *Women in Port. Gendering Communities, Economies, and Social Networks in Atlantic Port Cities, 1500-1800* (Leiden 2012) 183-214.

Tortarolo, Edoardo, 'La réception de l'*Histoire des deux Indes* aux Etats-Unis', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L'*Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991) 305-328.

Tosh, John, 'Hegemonic Masculinity and the History of Gender', in: Stefan Dudink, Karen Hagemann en John Tosh (ed.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History* (Manchester/New York 2004) 41-58.

Trivellato, Francesca, 'Merchants' Letters across Geographical and Social Boundaries', in: Francesco Bethencourt en Florike Egmond (ed.), *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700* (Cambridge/New York 2007) 80-103.

---, 'Images and Self-Images of Sephardic Merchants in Early Modern Europe and the Mediterranean', in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan (ed.), *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 49-74.

Tröhler, Daniel, 'Switzerland and the Netherlands in the 18th century. The Republican Discourse of Public Virtues' in: *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 90-104.

Trumbach, Randolph, 'Gender and the Homosexual Role in Modern Western Culture: the 18th and 19th Centuries Compared', in: D. Altman (ed.), *Homosexuality, which Homosexuality?* (Amsterdam/Londen 1989) 149-170.

Trusler, John, *The Habitable World Described, or the Present State of the People in All Parts of the Globe* [...] *Collected from the Earliest and Latest Accounts of Historians and Travellers* (20 delen, Londen 1788-1797).

Tucci, Ugo, 'Introduzione', in: Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura*, a cura di Ugo Tucci (Venetië 1990) 9-128.

Turner, Katherine, *British Travel Writers in Europe, 1750-1800. Authorship, Gender and National Identity* (Aldershot 2001).

Turquet de Mayerne, Louis, *Traicté des négoces et traffiques, ou contracts qui se font en choses meubles* (Parijs 1599).

Udemans, Godefridus, *'t Geestelyck roer van 't coopmans schip, dat is, trouw bericht hoe dat een coopman en coopvaerder hem selven dragen moet in syne handelinge* [...] (Dordrecht 1640, oorspr. 1638).

Ufer, Ulrich, 'Globalization and Modern Identity Practices – Locals and Cosmopolitans in Seventeenth-Century Amsterdam', in: *Hermes. Journal of Language and Communication Studies* 43 (2009) 97-117.

---, 'Imagining Social Change in Early-Modern Amsterdam. Global Processes, Local Perceptions', in: Marco de Waard (ed.), *Imagining Global Amsterdam. History, Culture, and Geography in a World City* (Amsterdam 2012) 27-44.

Uffenbach, Zacharias Conrad von, *Merkwürdige Reisen durch Niedersacksen, Holland und Engeland* (3 delen, Ulm/Memmingen 1753).

Van Aert, Laura, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridisch statuut van vrouwen in het zestiende-eeuws Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) nr. 3, 22-42.

---, 'Trade and Gender Emancipation. Retailing Women in Sixteenth-Century Antwerp', in: Bruno Blondé et al. (ed.), *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout 2006), 297-314.

Van Bruaene, Anne-Laure, en Sarah Van Bouchaute, 'Rederijkers, Kannenkijkers: Drinking and Drunkenness in the Sixteenth and Seventeenth-Century Low Countries', in: *Early Modern Low Countries* 1 (2017) nr. 1, 1-29.

Van de Walle, An, ' "Soete dieren en stinkende swartinnen". Beeldvorming en representatie van de Oost-Indische vrouw in de Nederlandse reisliteratuur', in: Jan Parmentier en Sander Spanoghe (ed.), *Orbis in orbem. Liber amicorum John Everaert* (Gent 2001) 475-502.

Vandommele, Jeroen, *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerps landjuweel van 1561* (Hilversum 2011).

Vanhoomissen, Tim, en Frank Van Overwalle, 'Me or Not Me as Source of Ingroup Favoritism and Outgroup Derogation. A Connectionist Perspective', in: *Social Cognition* 28 (2010) 84-109.

Van Houdt, Toon, 'Handel, winst en toekomst. Over astrologie en kansrekening in het economisch denken van de late scholastiek', in: *De Zeventiende Eeuw* 11 (1995) 223-238.

Van Oost, Katrien, 'Owen Felltham's *A Brief Character of the Low Countries*: An Ambiguous Portrait of the Dutch', in: *De Zeventiende Eeuw* 20 (2004) 195-208.

Vanvugt, Ewald, *Nestbevuilers. 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in de Oost en de West* (Amsterdam 1996).

---, *Zwartboek van Nederland overzee* (Soesterberg 2002).

Vanysacker, Dries, 'Impressies en bekommernissen van een Italiaans prelaat op doorreis in de Nederlanden (1762)', in: *De Achttiende Eeuw* 35 (2003) nr. 1, 57-64.

Vartija, Devin J., *The Colour of Equality. Racial Classification and Natural Equality in Enlightenment Encyclopaedias* (dissertatie, Universiteit Utrecht 2018).

Vázquez, Alonso, 'Algemeene beschrijving van de Nederlanden' [1614-1624], in: J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933) 81-126.

Vega, Joseph Penso de la – zie Penso de la Vega, Joseph.

Velde, Paul van der, *Wie onder palmen leeft. De sublieme wereld van Jacob Haafner (1754-1809)* (Amsterdam 2011, oorspr. 2008).

Velema, W.R.E, 'Homo mercator in Holland. Elie Luzac en het achttiende-eeuwse debat over de koophandel', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 427-444.

---, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen/Maastricht 1993).

---, 'That a Republic is Better than a Monarchy. Anti-Monarchism in Early Modern Dutch Political Thought', in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner (ed.), *Republicanism. A Shared European Heritage* (2 delen, Cambridge/New York 2002) deel 1, 9-25.

Venema, Janny, *Beverwijck. A Dutch Village on the American Frontier, 1652-1664* (Hilversum 2003).

---, *Kiliaen van Rensselaer (1586-1643). Designing a New World* (Hilversum 2010).

Ventura, Roberto, 'Lectures de Raynal en Amérique latine aux XVIII et XIXe siècles', in: Hans-Jürgen Lüsebrink en Manfred Tietz (ed.), *Lectures de Raynal. L*'Histoire des deux Indes *en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle* (Oxford 1991) 341-360.

Verbrugge, Ad, 'Vrijheid en veiligheid', in: Gabriël van den Brink (ed.), *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over het verleden, heden en toekomst van ons land* (Amsterdam 2018) 143-172.

Vergunst, A., *Godefridus Cornelisz. Udemans en zijn 't Geestelijck roer van 't coopmans schip* (s.l., s.a. [ca. 1970]).

Verrept, S., 'Het verhaal van een wegbereider. Over *Colloquia et dictionarum sex linguarum, Latinicae, Gallicae, Italicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae.* Antverpiae, apud Henricum Henricium 1575', in: Fr. Daems en L. Goossens (ed.), *Een spyeghel voor G. Jo Steenbergen. Huldealbum aangeboden bij zijn emeritaat* (Leuven/Amersfoort 1983) 385-392.

Verstraete, Ginette, 'Gender', in: Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.), *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey* (Amsterdam/New York 2007) 328-331.

Verus, Justinus, *Discurs von verdorben Kaufleuten, Bancorottirern und Falliten [...] allen ehrlichen Kauff- und Handelsleuten zur Warnung vorgestellet* [...] (Frankfurt/Leipzig 1669).

Vink, Markus, ' "The World's Oldest Trade". Dutch Slavery and Slave Trading in the Indian Ocean in the Seventeenth Century', in: *Journal of World History* 14 (2003) 131-177.

---, 'Freedom and Slavery. The Dutch Republic, the VOC World, and the Debate over the "World's Oldest Trade" ', in: *South African Historical Journal* 59 (2007) 19-46.

Vitullo, Juliann, en Diane Wolfthal, 'Trading Values. Negotiating Masculinity in Late Medieval and Early Modern Europe', in:

Juliann Vitullo (ed.), *Money, Morality and Culture in Late Medieval and Early Modern Europe* (Farnham 2010) 155-196.

Vlessing, Odette, 'The Portuguese-Jewish Mercantile Community in Seventeenth-Century Amsterdam', in: C. Lesger en L. Noordegraaf (ed.), *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market* (Den Haag 1995) 223-245.

Vlies, Bas van der, 'De Nederlandse identiteit: feit of fictie', Johan de Witt-lezing (Dordrecht 2008).

Vliet, Pieter van der, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996).

VOC, *Memorie voor de koopluyden en andere officieren waer op sy, in 't stellen van haer rapporten, sullen hebben te letten, omme de Heeren Bewinthebberen, haer meesters, van alles punctuelijck te onderrichten* (Middelburg 1669).

Voltaire, 'Lettre sur le commerce', in: *Lettres philosophiques* (Amsterdam 1734) 87-91.

Vondel, Joost van den, *Hymnus, ofte Lof-Gesangh, over de wijd-beroemde scheeps-vaert der Vereenighde Nederlanden* (1613), in: J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten* [...] Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies (2 delen, Amsterdam/Oxford 1987) deel 1, 3-13.

---, *Het Lof der Zee-vaert* (1623), in: J. van den Vondel, *Twee zeevaart-gedichten* [...] Uitgegeven met inleiding en commentaar door Marijke Spies (2 delen, Amsterdam/Oxford 1987) deel 1, 15-27.

---, *Op de Tweedraght der Christe Princen aen Jesus Christus* (1634), in: *De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen*, J.F.M. Sterck et al. (ed.), (11 delen, Amsterdam 1927-1940) deel 3, 419-420.

---, *Zeemagazyn gebouwt op Kattenburgh 't Amsterdam* (1658), in: *De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien delen*, J.F.M. Sterck et al. (ed.), (11 delen, Amsterdam 1927-1940) deel 8, 653-665.

Vrankrijker, A.C.J. de, *In andermans ogen* (Utrecht 1942).

Vries, Annette de, *Ingelijst werk. De verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden* (Zwolle 2004).

Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1997).

--- en ---, 'Nederland de eerste moderne volkshuishouding. Een zinsbegoocheling of wenkend perspectief?' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 66-77.

Vuijsje, Herman, en Jos van der Lans (ed.) met medewerking van Martha Bakker, *Typisch Nederlands. Vademecum van de Nederlandse identiteit* (Amsterdam 1999).

Vuyk, Simon, 'Konijnenburgs protest tegen slavenhandel en slavernij', in: Jan Konijnenburg, *Een visioen van vrijheid. Mémoire sur la liberté des cultes* (1827). *Proeve eener verhandeling over den slaavenhandel* (1790), vertaling uit het Frans, inleiding en commentaar door Simon Vuyk (Hilversum 2013) 109-118.

Waardt, Hans de, 'De geschiedenis van de eer en de historische antropologie. Een voorbeeld van een interdisciplinaire aanpak', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 334-354.

Wagenaar, Lodewijk J., 'Les mécanismes de la prospérité', in: Henry Méchoulan (ed.), *Amsterdam XVIIe siècle. Marchands et philosophes: les bénéfices de la tolérance* (Parijs 1993) 59-81.

---, *Kaneel en olifanten.Sri Lanka en Nederland sinds 1600* (Amsterdam/Nijmegen 2016).

Wagner, Martin, *Idea Mercaturae. Darinnen was von der Kauffleute, Commercien, Credit, und Glauben, Fallimenten oder Banckrotten* [...] *an zumercken und zubehalten, kürtz jedoch eigentlich beschrieben wird. Jungen und annoch ungeübten Kaufleutten zum nothwendigen Unterricht* [...] (Bremen 1661).

Walle, An Van de – zie Van de Walle, An.

Wander, Boy, 'Zindelijk Nederland. Opmerkingen over de hygiënische toestanden in ons land gevonden in reisjournalen van vreemdelingen (1517-1810)', in: *Volkskunde. Driemaandelijks Tijdschrift voor de Studies van het Volksleven* 75 (1974) 169-200.

Waterman, Kees-Jan, en Jan Noel, 'Not Confined to the Village Clearings. Indian

Women in the Fur Trade in Colonial New York, 1695-1732', in: *New York History* 94 (2013) nrs.1-2, 40-58.
Watson, Graeme, 'Introduction to *A Brief Character of the Low Countries under the States* (1652) by Owen Felltham', in: *Dutch Crossing* 27 (2003) 89-107.
Weber, Lina, 'Predicting the Bankruptcy of England. David Hume's *Political Discourses* and the Dutch Debate on National Debt in the Eighteenth Century', in: *Early Modern Low Countries* 1 (2017) nr. 1, 135-155.
Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Oxford/Los Angeles 2002, oorspr. Duitstalige uitgave als artikel in 1904-1904, herziene uitgave als boek in 1920).
Weeda, Claire, *Images of Ethnicity in Later Medieval Europe* (dissertatie, Universiteit van Amsterdam 2012).
Weiler, Ingomar, 'Ethnografische Typisierungen im antiken und mittelalterlichen Vorfeld der "Völkertafel" ', in: Franz K. Stanzel (ed.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts* (Heidelberg 1999) 97-118.
Weiss, Holger (ed.), *Ports of Globalisation, Places of Creolisation. Nordic Possessions in the Atlantic World during the Era of Slave Trade* (Leiden 2015).
Wekker, Gloria, *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race* (Durham 2016).
Welie, Rik van, 'Slave Trading and Slavery in the Dutch Colonial Empire: a Global Comparison', in: *New West Indian Guide/Nieuwe West-Indische Gids* 82 (2008) 47-96.
Wesseling, H.L. *Een vredelievend volk. Opstellen over geschiedenis* (Amsterdam 2009).
Weststeijn, Arthur, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court* (Leiden/Boston 2012).
---, '"Love Alone Is Not Enough". Treaties in Seventeenth-Century Dutch Colonial Expansion', in: Saliha Belmessous (ed.), *Empire by Treaty. Negotiating European Expansion, 1600-1900* (Oxford 2014) 42-44.
White, Colin, en Laurie Boucke, *The UnDutchables. An Observation of the Netherlands, its Culture and its Inhabitants* (Lafayette 2001, oorspr. 1989).
Wijsenbeek, Thera, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 173-201.
---, 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Heerlen 1992) 79-107.
Winkelman, Rob, 'Nawoord', in: Hieronymus Sweerts, *De tien vermakelijkheden van het huwelijk*, uitgegeven en toegelicht door E.K. Grootes en Rob Winkelman (Amsterdam 1988) 110-126.
Wintle, Michael, 'Visualizing Commerce and Empire: Decorating the Built Environment of Amsterdam', in: Marco de Waard (ed.), *Imagining Global Amsterdam. History, Culture, and Geography in a World City* (Amsterdam 2012) 67-82.
Wit, Annette de, 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) nr. 3, 60-80.
Witt, Johan de, *Brieven van Johan de Witt*, bewerkt door Robert Fruin en uitgegeven door G.W. Kernkamp en N. Japikse (4 delen, Amsterdam 1906-1913).
Wolff, Elisabeth, en Aagje Deken, *Brieven van Abraham Blankaart* (3 delen, Den Haag 1787-1789).
---, *Historie van den Heer Willem Leevend* (8 delen, 1784-1785).
---, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* (6 delen, 1793-1796).
Worden, Nigel, *Slavery in Dutch South Africa* (Cambridge/New York 1985).
---, 'Indian Ocean Slavery and its Demise in the Cape Colony', in: Gwyn Campbell (ed.), *Abolition and its Aftermath in Indian Ocean Africa and Asia* (Londen/New York 2005) 29-49.

---, ‘Demanding Satisfaction. Violence, Masculinity and Honour in Late Eighteenth-Century Cape Town’, in: *Kronos* 35 (2009) nr. 1, 32-47.

Woude, A.M. van der, ‘De alfabetisering’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 delen, Haarlem 1977-1985) deel 7, 257-264.

---, ‘Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden, 1500-1800’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 delen, Haarlem 1977-1985) deel 5, 103-168.

WRR, *Identificatie met Nederland*. Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Amsterdam 2007).

Wunder, Heide, ‘Überlegungen zum Wandel der Geschlechterbeziehungen im 15. und 16. Jahrhundert aus sozialgeschichtlicher Sicht’, in: Heide Wunder en Christina Vanja (ed.), *Wandel der Geschlechterbeziehungen zu Beginn der Neuzeit* (Frankfurt 991) 12-26.

Zahn, Ernest, *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam 2005, oorspr. Berlijn 1984).

Zandvliet, Kees, *De Nederlandse ontmoeting met Azië (1600-1950)* (Amsterdam/Zwolle 2002).

Žarkov, Dubravka, ‘The “New Wars”. A Gendered Myth’, in: Stefan Dudink en Liedeke Plate (ed.), *Mythen van gender. Essays voor Willy Jansen* (Nijmegen 2015) 275-280.

Zedler, Johann Heinrich (ed.), *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschafften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden* [...] (64 delen, Leipzig/Halle 1732-1750).

Zee, Joop van der, ‘Van oudsher beschaafd. Burgers in de vroegmoderne Nederlandse geschiedschrijving’, in: Harald Hendrix en Marijke Meijer Drees (ed.), *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001) 43-61.

Zijderveld, Anton C., ‘On the Nature and Function of Clichés’, in: Günther Blaicher (ed.), *Erstarrtes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur* (Tübingen 1987) 26-40.

Zijlstra, Suze, ‘To Build and Sustain Trust. Long-Distance Correspondence of Dutch Seventeenth-Century Merchants’, in: *Dutch Crossing* 26 (2012) nr. 2, 114-131.

Zillesen, Cornelis, *Onderzoek der oorzaaken van de opkomst, het verval en herstel der voornaamste oude en hedendaagsche volken* (6 delen, Utrecht 1781-1784).

Zimmerman, Jean, *The Women of the House. How a Colonial She-Merchant built a Mansion, a Fortune, and a Dynasty* (Orlando 2006).

Zuilen, Vincent van, ‘Bronnen van identiteit. Het algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel in enkele pamfletten over de Nederlandse Opstand’, in: J. de Kruif, M. Meijer Drees en J. Salman (ed.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 71-82.

Zwager, H.H., ‘Ludovico Guicciardini en zijn *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden*’, losse bijlage bij de facsimile herdruk van Lowijs Guicciardijn, *Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoemt Neder-Duytschland* (Haarlem 1979, oorspr. Amsterdam 1612) 1-15.

Illustratieverantwoording

1 The Dutch, prent uit *Pug's Tour through Europe* (Londen 1824).

2 Officieren en andere schutters van wijk VIII in Amsterdam onder leiding van kapitein Roelof Bicker en luitenant Jan Michielsz Blaeuw, door Bartholomeus van der Helst, ca.1639. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-C-375.

3 Wachtlokaal door Antonie Palamedesz. na 1645. Museum De Lakenhal Leiden, objectnr. S579.

4 Völkertafel Steiermark, ca. 1720-1730, anoniem. Publiek domein Wikimedia Commons.

5 Titelpagina van Lodovico Guicciardini, *Description de touts les Pays Bas* (Amsterdam 1609). Gravure van C. Claesz.

6 a. Niederländer in Teutschlandt b. Teutscher c. Schweitzer in Teutschlandt, alle uit *Newe Summarische Welt-Historia* (Schmalkalden 1612).

7 Oost Indise bootsgezel, prent door Abraham Allard, tussen 1675 en 1725. Stadsarchief Amsterdam, objectnr. 010097007076.

8 Haringvissers, prent door Adolf van der Laan, tussen 1716 en 1742. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-1917-364.

9 Portret van Kenau, ets door Simon Fokke uit 1777 naar een 17^{e}-eeuwse prent. Gemeentearchief Haarlem, objectnr. 53-13824.

10 Geldwisselaarster in een nis, 1753 door Tibout Regters. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie Den Haag.

11 Strijd om de broek, houtsnede uit Theodor de Bry, *Emblemata Secularia* (Frankfurt 1596), naar een eerder ontwerp van Carel van Mander.

12 Het spinnen, het scheren van de ketting en het weven, door Isaac Claesz. van Swanenburg, ca. 1594-1596. Museum De Lakenhal Leiden, objectnr. S421.

13 Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch door een onbekende schilder omstreeks 1530. Het Noordbrabants Museum 's Hertogenbosch, objectnr. 01596.

14 De geldwisselaar en zijn vrouw, door Quinten Massys, 1514. Publiek domein Wikimedia Commons.

15 Guillaume Thomas Raynal, gegraveerd portret uit *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Genève 1780).

16 Toussaint Louverture, uit zijn biografie *Histoire de Toussaint Louverture, chef des noirs insurgés de Saint-Domingue* door Charles-Yves Cousin d'Avallon (Paris 1802).

17 Denis Diderot, gravure door Augustin de Saint-Aubin, ca. 1790-1798, naar een eerder ontwerp van Louis Michel van Loo.

18 Philippus Baldaeus en Gerrit Mossopatam, dubbelportret uit 1668 door Johan de la Roquette. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-A-1299.

19 Het kasteel van Batavia, door Andries Beeckman, ca. 1661. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-A-19.

20 Jan Pieterszoon Coen, portret door Jacob Waben uit 1623. Westfries Museum Hoorn, objectnr. 01989.

21 De martelingen van de Engelsen door de Hollanders op Ambon in 1623, prent uit *A Further Justification of the Present War against the United Netherlands* (Londen 1673). Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-OB-68.279.

22 Moordpartij tussen Hollanders en Chinezen in Batavia, prent uit 1740. Stichting Atlas Van Stolk Rotterdam, objectnr. 3597/4.

23 Flagellation of a Female Samboe Slave, gravure door William Blake naar een tekening van John Gabriel Stedman, uit *Narrative of a Five Years' Expedition against the Revolted Negroes of Surinam, in Guiana, on the Wild Coast of South America from the Year 1772 to 1777* (Londen 1796).

24 Amsterdamse koopman en reder Daniël Bernard (1626-1714), portret uit 1669 door Bartholomeus van der Helst. Boymans Van Beuningen, objectnr. 1297 (OK).

25 Thomas Hees (1634-1693), portret uit 1687 door Michiel van Musscher. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-C-1215.

26 Misbruik van het handelsrecht, gravure door Adriaen Collaert ca. 1593-1597 naar een ontwerp van Philips Galle naar een eerdere prentserie door Hendrick Goltzius. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-1935-1112.

27 De Koopman ziet ver en wroet, om eeuwig goed, gravure uit Jan Luycken, *Het menselijk bedrijf* (Amsterdam 1694).

28 Titelprent van *Nieuw Interest-boek* (Amsterdam 1702).

29 Morele gevaren van het koopmanschap, prent uit Verus, *Discurs von verdorben Kaufleuten, Bancorottirern und Falliten* (1669).

30 De binnenplaats van de Beurs te Amsterdam, 1653 door Emanuel de Witte. Boijmans Van Beuningen, objectnr. VDV 91.

31 Het stadhuis op de Dam te Amsterdam, 1672 door Gerrit Adriaensz Berckheyde. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. SK-A-34.

32 Uitsnede uit Gezicht op de Dam, 1656 door Johannes Lingelbach. Amsterdam Museum, objectnr. SA 3044.

33 Titelprent van *Historische beschryving der stadt Amsterdam* (Amsterdam 1663) geschreven door Olfert Dapper.

34 Titelprent van *Les Délices de la Hollande* (Amsterdam 1710), deel 1, geschreven door Jean Nicolas de Parival.

35 Fortuna, gravure uit de 16e eeuw door Harmen Jansz. Muller, Boijmans van Beuningen, objectnr. L 1964/110 (PK), bruikleen van Stichting Lucas van Leyden.

36 Allegorie op de bankroeten te Amsterdam in 1763, gravure van Jan Caspar Philips naar ontwerp van Gerard van Nijmegen. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-1964-3576.